

el az Orontes bérce, most Elwind, melly két részre oszlik; ezek közül egyik a caspium tengernek nyug. oldalán az Albursal vagy caspiumi hegyekkel, a Taurusnak folyamattjával, egyesül. A caspium tengernél fekvő tájékok alacsonyabbak, mint az ocean partjai, de félkör formára kerítettnek hegyektől, mellyek a Taurus és Kaukazus folyamati és sokkal meredekebbek a tenger, mint a száraz felől. Irannak legdélibb részében a föld kevésbé meredeken emelkedik fel, mint éjsz. és nyug. részeiben. A persiai öböl mentében keskeny kiterjedésű alacsony föld nyul el, melly nyáron a rendkívüli hűvség miatt lakhatatlan. Mennél inkább távozik az ember a tengertől, annál közlebb ér a hegyekhez 's annál hivesebb a levegő. A legmagasabban fekvő éjsz. és nyug. tájékokon mérséklett, télen hideg a levegő. Földindulások nem ritkák. April. 1824 egy földindulás 6 napig és éjjig tartott 's lerontotta Schiras (50,000 lak.) és Kazroun városokat; több hegy tűnt el, hogy nyomok se látszik. Szembe-tűnő, hogy olly nagy kiterjedésű tartománynak nincs fő folyója, sőt nagyobb part- vagy mellék-folyója sincs, noha sok magas hegyei vannak. Kevés patak és csekély pusztá-folyócskák találhatnának benne, mellyek vagy homokban vesznek el, vagy öntöző csatornáktól nyeletnek el. Ellenben tavai többek, p. o. az Erivan és Bachtegan. Minden víz sőt hoz itt magával; minden tó sós; hol a víz télen megáll, a föld sós lesz. Nagy térségek nyulnak el ezen tartományban, mellyek télen közönségesen víz alatt állanak 's mellyeknek kopasz só földje nyáron égető. A hegyeken általában nincs fa, a halmok elasztak 's kiszáradtak. A térségeknek, víz nem léte miatt, csak kevés része műveltetik; a többi vagy egészen kopasz, vagy csak nedves, kevés kigőzölgésű plántákat terem nyáron. Mindazáltal vannak Irannak termékeny tájékai is, mint igen sok, szép 's becses lovai, eleven szamarai, dromedárai, szarvas marhája, többnyire kővér farkú juha, selyem-bogara is; továbbá terem gabonát, riskását, igen jó hüvelyes veteményeket, dinyét, szeszámot, safránt, buzért, kendert, lent, dohányt, mákot, édesfát, cukor-plántát, becses bort, pamutot, mannát, adragantot, szennafát, galbanumot, assa foetidát, rabarbarát, minden nemű europai gyümölcsöt, nemes déli gyümölcsöt, egyiptomi szilvát, káziát, masztixfát, gubacsot; sok rezet, vasat, aczelt és ónat, sok salétromot, bűdös követ, sőt 's a t. ad. A lakosok részint Tadschickok (helybeli Persák), kik Parsok, Arabok 's más népek keveréke, továbbá Parsok vagy tűzimádók és Örmények, részint kóborlók, kik közé főképpen a Kurdok tartoznak. A Tadschickok (Ujpersák) pallérozságokkal felyülmulják a Törököket, 's igen kedvelik a művészséget, tudományokat és mesterségeket. Vallásokra nézve Muhamedanusok és pedig Ali felekezetéhez tartoznak, vagy Schiiták. A Muhamedanusok közt van egy felekezet, a Zabiké, melly a keresztet tiszteli 's keresztelkedik és magát János tanítványának nevezi. Más felekezet az Ismaelitáké (l. e.). A Parsokra nézve I. GEBER. A Sfsus philosoph. I. Sfsusismus. A Keresztények és Zsidók megszenvedtetnek. A szövetségést messze vitték; selyem- és pamut-portékák, arany- és ezüst-mivek készítésében kitetszők, jó timárok és szattyánt készítenek, ügyes arany- és ezüst-mivesek és igen sok rézmiveket 's jó kardvasakat adnak. A földművelést mesterséges öntözés czélerányos használásával űzik; most ez az országlás monopoliuma! Nem csekély a kereskedés, mellyet karavánok űznek India, Törökország és Arabia felé. A caspium tengeren kereskednek Oroszországgal. A persiai öblön való tengeri kereskedés csökkent 's idegen hajósoktól üzetik. Mesterségek 's tudományok közönségesen becsültetnek, jollehet nincsenek a nép lelki erejéhez illő mértékben tökéletesítve. A korán, jövendőlés, astrologia, kevés erkölcs-tudomány, orvoslás és költés

a' tanításnak fő tárgyai. Az építés mestersége együgyü, a' képfaragás csaknem esmeretlen, a' muzsika utálatos. A' status alkotmánya önkényes 's az országot határtalan hatalmas Shah (Feth Ali 1797 olt) igazgatja, kinek jövedelmét Jaubert 30 mil. frankra teszi. Az ország II tartományit Khánok kormányozzák. A' kőborló nemzetségek fejedelmeik alatt függetlenül élnek; ezek teszik a' hadi hatalom fő erejét, melly Jaubert szerint 250,000 főből, (ezek közt 20,000 európai módon gyakoroltatott) 's főképpen lovasságból áll. A' persiai pattantyuság, mint általában a' katonaság, tökéletesítésére sokat tett a' korona-örökös Abas-Mirza (szül. 1785), ki a' katonaságot európai tisztek által gyakoroltatta. Ez a' herczeg Európának történeteivel és szokásával esmeretes; esmeri a' tacticát, mathesist és tudja az angol nyelvet 's jövendőben sokat lehet tőle reményleni. Tengeri erejek a' Persáknak éppen nincs, a' minek oka főképpen hajóépítésre szükséges fának nem léte. Persiának hajdani fővárosa, Ispahan, régen Azsia legjelesebb városainak egyike, most csaknem omladékok roppant rakása 200,000 lak. A' Shah a' mostani fővárosban, Teheranban, lakik, mellyben télen 50,000 nyáron ellenben csak 10,000 lakos van.

Persiának históriája csak Cyrussal emelkedik fel az előidő homályából. A' napkeletiek első uralkodó háznak a' Mohabádokét említik; ezt követte a' Pishdadiké (egy időben az assyriai birodalommal). A' Pishdadiké a' Kajanidoké váltotta fel 718. A' Cyrus előtti bizonytalan időkből való Gustasp, ki a' mediai Kyaxares vagy ezzel egy korú; ez alatt élt Zerdusht (Zoroaster). Cyrussal (l. e.), K. e. 559—529 kezdődik Persia fényének időszakasza. Ez egyesítette hatalma alatt a' Persákat és Medusokat vagy Medeket, melly egyesítetést által ezek uralkodó néppé lettek Azsiában; meggyőzte Kroesus, elfoglalta Babylont 's meghódította Kisásziát. Utána fia jött Kambyzes (529—522), ki Tyrussal, Cyprussal és Egyiptommal nevelte a' birodalmat. Ez után rövid ideig egy Magus uralkodott, ki magát Kambyzes öccsének, Smerdisnek, adta ki, hanem az uralkodástól megfosztatott, midőn Darius Hystaspis (l. e.) nyerte el a' koronát sors, vagy társainak választása által (521—487). Darius hatalmas alá hajtotta a' fellázadt Babylont, Thraciát, Macedoniát (512) 's Indiának kicsiny részét. Plánja, hogy az Isteren túl lakott Scythákat meghódítsa, nem sült el. A' kisázsiai görög gyarmatokat, mellyek levetni akarták a' persiai jármat, megzabolázta ugyan (501), de az európai Görögök ellen boszúállásból indított háboruja sikeretlen volt. Egyiptom fegyvert fogott ellene. Fia Xerxes (487—467) ismét megesmertette Persia felsőségét Egyiptommal; de Marathonnál és Salamisnál semmivé tétetett Görögország ellen tett plánja 's veszedelmes védő hadat kellett az erős görög nemzettel folytatnia, mivel az említett két győzelem után a' Görögök támadólag hadakoztak vele. Artaxerxes Longimanus, a' szent irás Ahasverusa alatt (425-ig) mutogatták magokat először a' következő pusztulás nyomai. A' felkelt Egyiptom kemény esata után megzaboláztatott. A' görög had 449 károsan végződött Persiára nézve. (L. Cimón). Megabysus veszedelmes lázadást indított. Annya 's felesége uralkodtak a' gyenge királyon. A' következett uralkodók hirtelen 's véres jelenések közt változtak. II Xerxes, az egyetlen-egy igazi fiu, 45 nap mulva megöletett törvénytelen születésű testvérétől, Sogdianustól, 's ezt hasonló sorsra jutatta hasonló törvénytelen öccse, Ochus, ki II Darius névvel 404-ig uralkodott feleségének Parysatisnak nagy befolyása alatt 's helytartóinak több fellázadásaival vesződött, mellyek a' birodalmat naponként közelebb vitték a' romlás széléhez. Egyiptomnak tulajdon királyait kénytelenített Persia megesmerni. Csak Görögországnak belső nyugtalanságai, mellyekbe

ügyesen tudott avatkozni, mentették meg Persiát a Görögország által való közönséges megtámadtatástól. II Artaxerxes Mnemon vagy Memnon (361-ig) egészen anyjának Parysatisnak, befolyása alatt uralkodott. Öccse Cyrus, Xenophon 10,000 Görögjeitől segítettén, igyekezett őtet (400) a' koronától megfosztani; de Artaxerxestől megveretett 's megöletett. A' belső nyugtalanságok kényszerítették a' Spartaiakat kisázsiai hasznokkal felhagyni 's Antalcidas káros békekötésében (387) megegyezni. III Artaxerxes Ochus (338-ig), Memnonnak fia, számos testvéreinek meggyilkolásával erősítette meg magát királyi méltóságában. Egyiptomot ismét hatalma alá hajtotta 350; de kedvelt heréltje Bagoas méreggel kivégezte őtet kegyetlensége miatt, mint egymás után fiait is és a' koronát Darius Kodomannusnak (I. e.); egy királyi vérből született herczegnek, fejéretette, ki Sándortól haddal támadtatván meg, 3 nagy ütközet után (a' Granikusnál, Issusnál és Gangamelánál) életét elvesztette (330) és Sándor az egész persiai monarchiát elfoglalta (329). Sándor halála után a' macedoniai birodalom elpusztulván (323), Persián a' Seleucidák (I. SELEUKUS) uralkodtak 246-ig. Ezeket az Arsacidák a' Párthok birodalmának, melly 229-ig állott fen K. u. alkotói követték. Ekkor Ardshir Babekan (Artaxerxes) elfoglalván Középpáziát, örökösire, a' Sassanidákra, ment által az uralkodás, kik ezt 407-ig tartották meg kezeik közt. Ezekkel kezdődik Hammer szerint a' persiai lovagi romános karakter 's ezen uralkodó háznak 6 legjelesebb tagjai (ezek közt Behramgur, Chosroés Parvis és Nushshirvan) adtak tárgyakat a' lovagi regékre. Ardshir, Sassannak fia, 218-tól 241-ig uralkodott. A' közte 's Rómaiak közt kiűtött hadakat örököse Shapur (I Sapores 271-ig) is folytatta Gordianussal és Valerianussal (ezt a' hadi szerencsétlenség Shapur kezébe adta, ki gyalázatosan bánt vele) 's csak Narses királynak Diocletianussal 303 kötött békéje tétette le fegyvereiket az ellenséges felekkel. II Shapur (Nagy, 309—380) megért korra jutván, ismét erőre kapott az ország. Megbűntette az Arabokat beütéseikért 's Yemennek királyát elfogta. Azután, mint valaha Ardshir, a' konstánczinápolyi császártól a' Strymonig minden földet visszakivánt. Nagy Konstantinus, II Konstantinus és Julianus ellene állottak ugyan neki, de Jovianus a' kérdés alatt lévő 5 tartománynak 's Nisibis várának átengedésén vásárolt tőle békét. Shapur erre Tatárországban és Indiában is tett hódításokat. Eldőntő történetek nélkül váltották fel egymást Shapur halála után had és béke. II Artaxerxes (383-ig), III Shapur (388-ig) és IV Vararanes (399-ig) alatt virágzott az ország. Arabok, Hunnok és Törökök léptek fel váltólag most Persia mellett, majd ellen csatamezőre. I Jezdejd (420-ig), a' Keresztények barátja, 412 Örményországot is elfoglalta. 420 az Arabok segicségével V Vararanes ült a' királyi székbe. E' győzedelmesen csatázott II Theodosiussal, nagyvesztéssel visszaverte a' Hunnokot 's meghódította a' yemeni királyságot. Utána VI Vararanes (457-ig) és III Hormisdas ülték Persia királyi székébe. 457 Firuz (Pheroses) a' Hunnok segicségével jutott arra; de később fegyvert fogván ellenek 483 mind az ütközetet, mind életét elvesztette. Valenst vagy Balasht (488—491) birodalmának egy részétől is megfosztották a' Hunnok 's 2 eszt. adóztatták. De majd ismét nagyok és hatalmasak lettek a' Sassanidák. Kobad (531-ig) meggyőzte a' Hunnokot a' bár segicségekkel foglalta vissza 498 elvesztett királyi méltóságát, későbbben még is hadakozott velek 's szerencsésen, mint Athanasiussal, az Indiaikkal és I Justinianussal is. Legifjabb fia 's örököse Kosru Anushirwan (531—579) felettébbi bölcseségével tetszett ki. Alatta a' persiai birodalom a' közép tengertől az Indusig, a' Jaxartestől Arabiáig 's Egyiptom határáig terjedt. Szerencsésen hadakozott az In-

djaiakkal és Törökökkel, Justinussal és Tiberiussal's az Arabokkal, kiket sok apró tiranjaik nyomásától meg mentett. Öccsének 's fiának lázadásait elnyomta. A' Lázok Kolchisban, megúván a' görög nyomást, alá adták magokat; de midőn Persia belsejébe akarta azokat átplántálni, ismét visszatértek Justinianus felsősége alá, kinek fegyverei ismét győztesek voltak. Anushirwan megholt buvában a' béke-alkudozások alatt. A' had tartott Hormuz (IV Hormisdas, 579—591) alatt II Kosrúig (628), ki alatt Persiának hatalma legmagasabb pontra hágott. Szerencsés hadaival hódításit egy felől Chalcedonig (616), más felől Egyiptomon keresztül Lybiaig és Aethiopiaig, 's végre Yemenig terjesztette. De hirtelen megváltoztatták szerencsését Heraklius császárnak győztes fegyverei. Minden hódításit elvesztette; tulajdon fiától Sirhestől elfogott 's megöletett (628). Ez idő olta Persia, szünteleni nyugtalanságok közepette, naponként sietett vég-veszedelme felé. Sirhes vagy Kabad Shirujeh még ugyan azon eszt. megöletett, mint 7 esztendő fia III Ardshir (Artaxarxes) is, kit 629 vezére Sarbas (Sheheriar) végzett ki. Ezt, még minek előtte Persia királyi székét elfoglalta volna, megbuktatták a' nagyok, 's több egymást olly hirtelen követett változások után, hogy az írók az uralkodók nevei közt eltévelyednek, a' 16 eszt. III Jezdejerd, Kosrunak unokája, lépett fel a' királyi székre 632. Ez Omar Khalifától haddal megtámadtatott. Persia Arabok és Törökök prédájává lett. Jezdejerd 651 elveszté életét. Persiának a' Khalifák által lett elfoglaltatásával kezdődik az új persiai ország története. Az Arabok (I. KHALIFA) uralkodása 585. eszt. tartott 636-tól 1220-ig. Mivel részint az Arabok helytartói tették magokat függetlenekké, részint persiai és török fejedelmek foglaltak el egyes tartományokat, Persia külön-válva maradt. Az uralkodó házak közt megjegyeztetnek, éjsz. 's éjsz.-kel. Persiában: 1) a' Thaheridák török háza Khorasanban 820-tól 872-ig. 2) A' Soffaridák persiai háza, melly amazt megbuktatta 's Khorasanon és Farson uralkodott 902-ig. 3) A' Samanidáké, kik 874 Ahmed alatt Mavaralnarban, Khorasantól függő tartományban emelkedtek fel 's 999-ig függetlenségben éltek. Ahmednek fia, Ismael, megfosztá méltóságoktól a' Soffaridákat 's nagy hatalomra és tekintetre jutott. Az utána következtek alatt állottak elő 4) a' Gasnevídák, midőn 977 Sebektechin, török rab-szolga és a' Samanidák gasnii és khorasani helytartója, magát Gasniban függetlenné tette. Fia, Mahmud 999 Khorasanra 's 1012 Farsra is kezdett vágni 's végét szakasztotta a' Samanidák országlásának. Későbbben elvette a' Bujidáktól Irak Adschemit 1017 's Indiában is tett foglalásokat. Hanem fia, Masud, elvesztette Irak Adschemit és Khorasant (1037—1044), mellyet a' Selschuckok vettek el 's belső nyugtalanságok által elerőtlenítettén, 1182 a' Gasnavidák Malik-shah alatt, a' Guridák prédájává lettek. 5) A' guri szultánok 1150 Alaeddin Hosain által hatalmasakká tettek, de néhány nagy uralkodók után, részint a' khowaresmei fejedelmektől, részint belső egyenetlenségek által megaláztattak; 6) a' khowaresmei shahok (1097-től — 1230-ig) Aziz a' Seldschuckok khowaresmei helytartója által, ki magát függetlenné tette, alkottattak. Tagash (1192) lerontotta a' Seldschuckok országát 's elvette a' Guridáktól Khorasant. Fia Mohammed elfoglalta Mavaralnart, megverte a' Guridákat 's Gasnit és Persiának nagy részét hatalma alá hajtotta. De hirtelen mindent elvesztett 1220 a' Mongolok nagy Khánja Dsingiskhán által 's vitéz fia, Gelaleddin Mankbern, 10 eszt. erőlködése után, 1230 egy magános kunyhóban veszett el a' kurdi hegyen. Nyug. és éjsz. kel. Persiában uralkodtak: 7) Mardawig, persiai katona, ki 928 Dilemben fejedelmi hatalomra emelkedett, melly nem sokára Ispanra is kiterjedt, de majd elnyeletett a' Bujidáktól. 8) A' Bujidák

Bujának, egy szegény halásznak, ki nemzetségét a Sassanidáktól hozta le, fiai, vitézségek 's okosságok által Persia nagy részének uraivá lettek, sőt Bagdadnak is 945. Nagybárára mind igen kedvelték a tudományokat 's jó erkölcsű férjfiak voltak. 1056-ig maradtak méltóságokban, midőn az utolsó Malek Rahjm, kényszerítettett azt a Selschuckoknak engedni. 9) A Seldchuckok, mint velük, török nemzetség, a Chinaiaktól Turkhestanból kikergettévrén, 's a Gasnavidákan győzedelmeskedvén, először Khorasanban lettek hatalmasakká. Togrubeg, vitéz és okos férjfiu, kinyomta innen Mahmud szultánnak Gasnavidák nemzetségéből való fiát (1037), 's elfoglalta Mavaralnart, Aderbidshant, Örményországot, Farsot, Irak Adscheimit és Irak Arabit, hol a Bujidák hatalmának Bagdadban végét szakasztotta 1055 's a Khalifáktól azoknak helyébe Emir el Omrahá tétetett. A következtek részint nagy munkásságokkal és emberiségekkel kitetszők; Malek-shah, ki leghatalmasabb volt köztök, Georgiát, Syriát és Natoliát (Rum) is országához kapcsolta. De lassanként hanyatlott hatalma, országa 4 részre szakadván, mellyek részint a khowaresmei Shahok (1162 és 1195), részint az allepoi Atabekek (1139), részint a Mongolok (1194) által rontattak le. Dsingiskhan által a Tatárok és Mongolok lettek Persiának uraivá 1220-tól 1405-ig. Persiának tartományit, mellyeket Dsingiskhan Mongolok birtokaikká tett, ezen hódítótól ifjabb fia Tauli kapta (1229) örökségül 's ezután ennek fia Hulaku, kik mind ketten eleinte Kajuk és Mangu mongol Khánok helytartói voltak. Hulaku ezen tartományokat Syriával, Natoliával és Irak Arabiával nagyobbitotta. Ő vagy örököse levette a nagy Khántól való függést 's különös mongol uralkodó házat alkotott ama tartományokban, melly Abusaidig állott fen, ki 1335 örökös nélkül holt meg. Az utána jöttek, hasonlóul Dsingiskhan familiájából, csak persiai Khánok czímet viseltek; az ország erőtlen 's megoszolva volt. Ekkor 1387 új mongol csoportjaival Timurlenk (Tamerlan) jelent meg Persiában, mellyet elfoglalt, a világot Hindostantól Smyrnaig elérémtvén. Hanem ezen hódítónak halálával elaludt a Mongolok hatalma Persiában 's a Turkomanok tették magokat annak uraivá 100 esztendőre. Azon kóborló nemzetségek, mellyek 200 eszt. oltá prédálták Persiát, Persiának nagy részit elfoglalták Kara Jussuf és ennek örökösi alatt a Timuridáktól, hanem azután más turkománi nemzetségektől elnyomattak Usong Hassan alatt 1468 's egyesültek ezekkel. De mind a ketten engedtek 1505 Ismael Sophinak, kinek familiája 1505-től 1722-ig uralkodott. Ismael Sophi, kinek nagy-attya Sheikh Sophi, Alitól akarta származását lehozni, elvette a Turkomanoktól Aderhidschant (1505—8) 's Armeniának egy részét, levette ezeknek mind két fejedelmét 's országoknak omladékán, Shirwannak, Diarbekrnek, Georgiának, Turkhestannak és Mavaralnarnak elfoglalattása után olly nagy országot alkotott, melly Aderbidschant, Diarbekr, Irakot, Farsot és Kermant foglalta magában. Shah nevet vett fel 's Ali felekezetét vitte be a meghódított tartományokba. Örököse, Thamasz (1523—75), II Ismael (1576—77), Mohammed (1577—86), Hamzeh (1586), III Ismael (1587, szerencsétlenül hadakoztak a Törökökkel és Usbekekkel. Hanem ama nagy Shah Abbas (1587—1629) hódítási által ismét helyre állitá az országot. Elvette a Törököktől Örményországot, Irak Arabit, Mesopotamiát, Taurist, Bágdad és Bassora városokat, az Usbekektől Khorasant, a Portugaliaktól Ormust 's a Mongoloktól Kandahart, megalázta Georgiát, melly adózás alól kihuzta magát. Persiába határtalan uralkodást vitt be, lakhelyévé Ispahant tette 's a medshedi bucsút rendelte, hogy a Persáknak ne kelljen Mekkába menniek. A következett uralkodók, Shah Sesi (1629—42) és II Abbas (1642—66) új hadakba bevered-

tek a' Törökökkel és Indiaiakkal, amazokkal Bagdadért, mely elveszett, 's ezekkel Kandahar felett, melyet 1660 visszafoglalt. Shah Soliman alatt (1666—94) erőtlenségbe süllyedt az ország 's fia Hussein alatt egészen alá ment Persia állapotja. Az Afghanok Kandaharban Mirweis alatt elpártoltak 1709 és ennek fia Mir Mahmud az egész országot elfoglalta. Ezt vad főtlenség (anarchia) követte. A' megtévelyodott Mahmud 1725 Asharftól levettetett királyi méltóságából, e' pedig Thamasp Kuli Khántól győzetett meg, ki az Oroszok és Törökök eszközlésére Hussein fiát, Thamaspot, ültette a' királyi székbe 1729. De midőn e' Georgiáról és Örményországról a' Törökök részére lemondott, letéttetett Kuli Khántól a' királyságból 's gyermeke fia, III Abbas, emeltetett arra 1732. Az Oroszoknak és Törököknek engedett tartományokat Kuli Khan ütközetek és egyezés által visszaszerezte, 's midőn III Abbas már 1736 meghalt maga ült a' királyi székbe Nadir Shah névvel. Persiát fegyvereinek szerencséje 's kemény országglása által előbbi tekintetere emelte, elfoglalta Bahareint (1735) és Balkhát (1736) a' bocharai Khántól, Kandahart (1738). 1739 beütött Hindostanba és Mohammed Nagymogult némelly Indusnál fekvő tartományoknak és kincsei nagyobb részének atengedésére kényszerítette. De 1747 Nadir testörzőinek tisztjeitől megöletett 's halála az országot igen roncolt állapotra juttatta. Országa négy részre oszlott: 1) Khorasan és Sedshestan; 2) Kandahar vagy a' kel. tartományok; 3) Fars vagy a' nyug. tartományok és 4) Georgia. Az utolsó megtartá nagyobbára tulajdon fejedelmeit, kik végre Oroszország alá adták magokat; Kandaharban és keleten Ahmed Abdallah az Afghanok országát alkotta. Panniputnál győzvé, Indiában Ahmed parancsolt. Lakhelye Kabul volt. Utána 1753 Timur jött, 's ezt Zeman váltotta fel. A' más két országban, hosszas és véres csaták után, mellyek a' rokonok és helytartók közt dühösködtek, kurd születésű Kerim Khan, ki Nadir alatt szolgált 's alacsony sorsú ember volt, visszaállította a' csendességet 's hatalmát megerősítette, Mohammed Khan végre meggyőzvé, ki elszaladt és Mazanderanban megöletett. Bölcseségéért, igazság-szeretetéért és vitézségéért alattvalói szerették 's szomszédi becsülték. Ő magát soha se nevezte Khánnak, hanem csak Vekilnek (országúnak). 1755 Shirasban telepedett le 's ezt a' várost tette lakhelyévé. Természetes halállal halt meg 1779, a' mi csuda. Halála után új zürzavarok állottak elő. Testvérei akartak uralkodásra lépni, fiainak elmellőzésével. Végre Ali Murat, királyi herczeg, nyerte el azt 1784, 's csak Mazanderanban fészkelte meg magát egy Aga Mohammed nevű herél, egyébiránt régi nemzecségből lévő 's nem csekély tulajdonságokkal bíró férjfiú, magát függetlenné tévén. Ali Murat haddal menvén ellene, lováról leesett 's meghalt. A' királyság fiára, Jafarra, szállott. Ez Aga Mohammedtől Yezde-Kastnál megveretvén, Shirasba szaladt, hol lázadás alkalmával 1792 megöletett, midőn Aga Mohammed a' várost megtámadta. Híjában iparkodott Jafarnak fia, Luthf-Ali, több kécségbe-esett ütközetekben a' szerencsét magának megnyerni. Aga Mohammed győztes maradt, 's unoka-öcsét Babakhánt. egy Kadschar nemzecségből lévő Turkant, szül. 1768, nevezte ki örökösévé, ki uralkodik 1796 oltá Feth-Ali-Shah névvel Teheranban, hogy Georgiában és a' határos tartományokban az Oroszokhoz közelebb essen. Ezeknek engedte Persia az 1797-ki békekötésben Derhentet 's a' Kurig fekvő földet; ezután az 1804—13-ki háboru alkalmával egész Daghestant, a' kubai, shirwani, bakui, saliani, talishahi, karaachbi és gandshai khánságokat, minden jusáról lemondván Shularegihez, Kharthlihoz, Kachethihez, Imerithihez, Guriához, Mingreliához és Abchasiához 's az orosz hajóknak szabad evezést engedett a' caspium tengeren.

1826 Feth-Ali a korona-örökös és kedveltje Hussein Kuli Khan által, kik Oroszországot belől meghasonlásban lenni vélték, háborura engedte magát beszéltetni. A Persák hadizenés nélkül beütöttek az orosz tartományba, a Muhamedanusoknak egy részivel fegyvert fogtattak 's Elisabethpolig nyomultak; de itt megverettek (14 és 25 Sept. 1826 's 17 Jul. 1827); elvesztették erős helyeiket Abbas-Abadot, Sardar-Abadot és Erivant (13 Oct. 1827). Azután az Oroszok az Araxesen átmenvén 16 Oct. elfoglalták Taurist 31 Oct. Végre kéntelenítettett Persia a Paszkevits orosz vezér és korona-örökös Abbas Mirza közt Turtmantsaiban 22 Febr. 1828 között békében az erivani khánságot az Araxes mind a két partján (az Ararat hegyével is Etsmiasin örmény klastrommal) és a nakhisevani khánságot Oroszországnak engedni 's hadi költség megtérítéséül 18 mil. Rubelt fizetni. Ezen a nép annyira elkeseredett, hogy midőn Gribojedoff Orosz követ Teheranban néhány georgiai asszonyt, kik orosz alattvalók voltak, a persiai rabszolgaságtól megmentett, a' köznép dühe kitört 12 Febr. 1829 's az orosz követ feleségével és kíséretével együtt palotájában megöletett; csak az első kövecsegi titoknok 's más három személy maradtak életben. Méltán reszkedett a' Shah az orosz udvar boszúállásától, a' honnan herczeg Khosrew Mirzát, Abbas Mirzának fiát, Pétervárába küldötte, hol e' 22 Aug. 1829 a' császárt a' Shahnak e' történet miatti fájdalma felől meggyőzte 's az orosz birodalomnak további barátságát kérte, melyet megnyert. Most herczeg Dolgorucki orosz követ Teheranban. — I. John Malcolm „*History of Persia*“ (London, két köt. francz. Paris 1821 4 köt. új kiad. Lond 1829, ném. Leipz. 1830). Nyug. Persiáról legujabb esmereteinket Chardin, Niebuhr, Olivier után, Kinneir, Morrier, Ouseley és Ker Porter utazás-leírásainak, továbbá Will. Price (Ouseley küldetésekori kövecsegi-titoknok) orientalista ezen munk.: „*Journ. of the Brit. Embassy to Persia*“, (Lond. 1825 rézm.) köszönjük. I. B. Fraser az ő „*Narrative of a Journey into Khorasan 1821—22*“ (Lond. 1825, rézm.) cz. munk. közönséges állapotját írja le Persiának. Jeles még: „*Hadschi Baba's von Ispahan bunte Abenteuer*“ I. Moriertól (ángolból, Leip. 1827, 3 r.). Az Angolok befolyását Persiába előadja G. Keppel „*Journey from India to England by Bassorah, Babylon, Curdistan, Persia etc.*“ (Lond. 1827). L. még: Drouville „*Voy. en Perse 1812*“ (Petersb. 1820 2 köt. 2 kiad. Paris 1825); csász. orosz fő consul, Freygang „*Briefe über den Kaukasus und Georgien*“, Freygang Friederike, szül. Koudrieffska asszonytól, férjének utazási tudósításaival együtt, melyet Persiába tett 1812 (francz. Hamb. 1816, német. ford. Struve statustanácstól); és Buckingham „*Travels in Assyria media and Persia*“ (Lond. 1828 rézm.); Bucet és Balbe „*Neue Charte von Persien*“ (Paris 1826), ezen monarchiának hist. stat. rajzolatjával. Ópersiára nézve I. Hammer értekezését a „*Jahrbüch. der Literatur*“ 9dik köt. L—ú.

**PERSIAI NYELV, LITTERATURA, és RÉGI VALLÁS.**  
A' persa tartományokban, melyek hajdan a' mediai birodalmot tették, a' Zend és Pehlvi nyelvek legelőkelőbbek valának; amaz észsaki, ez déli Mediában. Maga a' Zend szó is pehlvi nyelven van, 's elevent tesz. A' zend nyelven, melly mindenütt csak mint szent, de nem élő nyelv említettik, írta Zoroaster (l. e.) vagy Zerduscht vallásos könyveit, melyeket Anquetil du Perron, mennyiben még megvannak, közelebből megismertetett, Zendavesta, az az: élő ige név alatt. (W. Jones a' Zoroaster tudományának egyik tudós követőjétől azt hallá, hogy Zend a' valláskönyvek betűjének, Avesta ellenben a' nyelvnek neve.) Ugy látszik, hogy ez már a' mi időszámításunk előtt erővel elnyomatott, 's kialudt, 's jelenleg magok

közt a' Geberek közt is, kik Zoroaster tudományát vallják, kevesen értik. Azt mondják, hogy a' Zend mind grammaticai összerakásában, mind gyökszavaiban nagyon hasonlít a' Sanskrit és német nyelvhez. (Vö. RASK.) A' Pehlvi, az az Vitéznyelv, (közöns. Pehlo, vagy Pehlivan) melyet a' Zenddel egy idő tájban legelőször Mediában vagy Parthiában beszéltek, 's melly a' georgianival és aramaival nagy rokonságban állott, magas miveltségre jutott, 's a' parthus királyok alatt kormány- és felsőbb társalkodási nyelv volt; de midőn a' birodalom széke a' déli tartományokba áltétetett, a' parssi nyelvnek engedni kénytelenítették, sőt a' Sassanidák el is tilták. Bizonytalan hírek szerint Schirwanban egy pásztor nép még most is beszéli. A' Geberek közt is kevesen vannak, kik ma értenék. Zoroaster iratai jókor pehlvi nyelvre fordítottak; de vannak rajta különféle istentudományi 's történeti iratok is, mellyek közül Ouseley többeket Európába hozott. A' Sassanidák alatt végre a' Fars v. Farsistan tartomány lágy, gazdag, és képes nyelve, a' parssi lett Persiában uralkodóvá, ebből származott az új persa, 's mind a' kettőből a' darabos kurd beszédmód. A' parssi, vagy a' nem kevert fars nyelv közös eredetűnek látszik a' Sanskrittal, a' nélkül, hogy a' Sanskritot Schlegellel a' parssi anyjává, vagy Frankkal ezt amazéva tenni szükség volna; noha az utósó vélemény, a' parssi nagyobb egyszerűségénél fogva az elsőnél alaposabbnak látszik. A' parssi, még Ferdusiban és a' mohammedanismus első századabeli egyéb írókban elég tiszta, de még sincs egészen arab keverék nélkül. E' keveredés akkor történt, midőn az Arabok Persiát elfoglalták, 's a' mohammed vallás Persiában uralkodó, és az arab nyelv a' Persák tudós nyelve lett. Nem csak egyes szavak, hanem egész szólásformák felvétele részint szükségből történt, mivel a' parssiban sok új észfogatokra szó nem volt, részint azért, hogy valaki magát a' köznéptől miveltebb és csinosabb kifejezés által megkülönböztesse. Így támadt az Uj persa nyelv. A' bele kevert arab szók, részint változatlan megmaradtak, részint persa módra idomítottak. A' persa és német nyelv közötti hasonlóság ugyan nem olly nagy, hogy, mint Leibnitz mondja, a' Német tüstént egész persa verseket megérthetne; de még is tagadhatlanul meg van; 's azt mutatja, hogy a' szinte Azzsiából származott Német, Persia hajdani lakosival egy forrásból merített. Ugyan ez áll a' Keltokról, Slávokról, Thráciaiakról, kik nyelvéből a' persában szinte nyomokat találhatni. Hammer szerint a' mai persa nyelv minden keleti nyelvek közt legközelebbj gyökrokon a' némethez. Azon tartományban, melly régenten Mirchond szerint Dschermania, Edussi szerint Erman nevet viselt, a' régi persa nyelv honos, úgy hogy a' Németnek nem vala szükség a' Rómaiaktól kölcsönözni a' Germanus nevet. Grammaticai szerközetében a' persa nyelv egyszerűségére nézve egészen az ángolhoz, szókötésbeli képességére nézve pedig a' némethez hasonló. A' persa nyelv különféle beszédmódjait elmulózva, itt csak annyit jegyzünk-meg, hogy köztök a' legmiveltebb a' kisimitott parssi, melly egyszersmind udvari, és tudós nyelv; ennek neve Deri (Dar-kaputól, udvari), a' köznép nyelvének pedig Vala a t. A' persa írás egészen arab, 4 három pontos betű toldalékkal, mellyek az arabban ninesenek. Könyveik többnyire függő és vont betűkkel irattak, mellyeket Tálík-nak neveznek.

A' persa litteratura, mellynek birtokában az Islam behozataláig a' varázlók (magi) valának, zend és pehlvi nyelvben a' felebb említett munkákon, és az egy részben érthetetlen persepolisi feliratokon kívül már semmit sem mutathat. Mi Sándor idejében az enyészettől megmenekedett, a' Khalifák alatt eltöröltetett, 's csak kevés töredékek maradának fenn az ellillant Parsok vagy Geberek közt. A' persa miveltség már az arab uralkodás első idejében hanyat-

lott; egész a' 10 századig a' litteraturának semmi nyoma; csak az Abassidák alatt kezdének a' tudományok Persiában is újra virágozni, 's az arab litteratura már hanyatlóban volt, midőn a' persa a' Buji-dák és Seldschuckok pártfogása alatt ismét emelkedett. Azon fejedelmek közt, kik a' tudósokat 's költőket személyes kegy és jutalmak által ébresztették, említést érdemelnek: a' bujid Azad Eddalet (10 száz. közep), a' gaznevidi szultánok Mahmud Sebektechin és Keder Ben Ibrahim; a' seldschucki szultán Malekschah, Nazam el Maluk vezirjével, és Keder Chau Chakan. A' litteraturának e' virágzása a' 13 száz. Dschingiskhanig tartott. Timur a' 14 's a' Törökök pedig a' 15 században mindig inkább süllyesztették, a' 16ban pedig csaknem végkép elenyészett. A' nyugtalanságok, mellyeknek Persia azóta szüntelen kitéve vala, a' tudományok újra éledését meg nem engedék. A' régi persa nyelvet most a' török csaknem kiszorította; csak a' Parsok beszélik még. De ama hajdankorból számos és drága litteraturai kincsekkel birnak még a' Persák, kivált költészet, történet, földírásban etc. Itt nagyobb részint csak azok említhetők, mellyeket Europaiak fordítottak. A' persa litteraturának legtündöklőbb része a' költészet. L. Jos. v. Hammer „*Gesch. der schönen Redekünste Persiens*“ (Wien 1818) Első e' körben Rudégi, az új persa költészet atyja, ki Bidpai meséit költőileg fordította; a' vitézi költő Ferdusi (l. e.) a' „*Shahnameh*“ v. király könyvnek, (mellyet Görres kivonatban adott) szerzője, a' 11 száz. elején; továbbá kortársai, a' híres lyricus Ansari (első költőkirály) és Ahmed Essedi, (Thusbol). Jeles lyricusok még: Anveri vagy másként Enveri, Khorasanban Bednából, mgh. 1200, kinek Kafide-jét még felül nem multák, 's csak Hafiznak enged az odában (Gazel); két költeményét az „*Asiatic miscellanies*“, egyet a' „*Fundgruben*“ közölték; — Chakani, kor — és versenytársa; Chodscha Hafiz Schemseddin Mohammed, Hafiz (l. e.) név alatt legesmeretesebb; Shahi, hihetőleg az alább említendő Dschami tanítványa, Hatéfi, Emir Khosru, Senai, Shefali, 's többek, kiket Hammer fenn kitett munkájában nevez. A' persa költészet lyricusai közé számlálja I Selim török császárt, a' szerencsétlen Allum shaht, (l. Franklin „*Life of Shah Allum*“) és Feth Ali shaht is. Mint lantos, szent titkos és erkölcsi költő mindenek fölött nem csak napkeleten, de nálunk is híres Scheich Sa di (l. e.). Ferideddin Attar, Sadi kortársa is, más költeményeken kívül egy igen becses erkölcsi mondások gyűjteményét irt, „*Pend-nameh*“ (tanácsok könyve) név alatt, mellyet Sylvester de Sadi teljesen kiadott. A' szent titkokról írásban legtökéleteseb remek Dschaleddin Rumi, (Khorasani Balkból), ki egy tulajdon vallási felekezetet alapított, 's mint ajtatos Sofi holt-meg 1262. „*Kilat el Metnavi*“ czimü nagy munkája olly nehezen érthető, hogy miatta tulajdon szókönyveket szerkeztettek. A' legtermékenyebb és legkellemesb persa költők egyike Abdalrahman, vagy Abdurrahman ebn Achmed, Molla Dshamy (l. e.) mellék-neve alatt esmeretesb. Az első rangu költők közé tartozik végre Nizami v. Nisami, a' 16 száz. végén; munkái öt nagy költeményekből állanak, mellyek közt Khosru és Shirin, Leila és Medshnun, 's a' Sándor története (Iskander-nahme) hősiek. Némely mesék és elbeszélések az ő, „szerenese könyvéből“ eredetben és fordításban megjelentek. Többeket is lehetne még itt nevezni, mint Khosru (Dehliből), Abul-atha (Kirmánból) és Nani, kiknek mindenike öt nagy költeményt irt; tovább Mir Ali (Shirvanból), Achmed (Kirvanból), és Emir Soleiman, kik mind egy egy Iskandernameh által híresek: de e' helyett az olvasót inkább Hammer derék mívére utasítjuk. — A' persa költők esmeretére vezető kútfők, Dschami „*Beharistan*“-ján, 's Hadshi Chalfa közönséges munkáján kívül, a' Dauletshah kezdette, és Sam Mirza

„*Teskiiretelchoara*“ czim alatt folytatta életiratok, mellyből némelly kivonatok S. de Sacy „*Notices et extraits des Manuscrits etc.*“ munkájában találhatók; és az „*Ateshkede*“ (tűztemplom) Hadshi Lotfali Begtől. A' Persák leghíreseb új költője Blab-Phelair, 95 évében, 1825 holt meg. Munkái csillagász. polit. erk. és litter. tartalmuk. Persia Voltairejének nevezék. — A' kötetlenül irt mesék, regék, és elbeszélések száma is felette nagy. Ide tartoznak „*Anvar Soheiti*“ Bidpai által persára fordított mesék; „*Bahar Danush*“ Einajut Oollah-tól; (ang. fordít. I Scott „*Garden of Knowledge*“ 1799 3. k.); „*Tootinameh*“ v. egy papagáj elbeszélései (pers. és ang. Hadeleytől); a' Onseley fordítmánya „*Tales of Bakhtyar and the ten Viziers etc.*“ Más hasonló műveket Scott „*Tales, anecdotes and letters, transl. from the Arabic and Persian*“ (1800) — Langles pedig „*Contes, sentences et fables, tirées d'auteurs arabes et persans*“ (1788) czimű gyűjteményeikhez használtak.

A' történet, földírás, és statusesmeretre nézve is nagy és fontos munkákkal bírnak a' Persák. A' világ történeteit Ádám-tól maga koráig „történeti gyöngyfüzér“ czim alatt leirta Abu Saïd (v. Abdallah Ben Abulkasin Beidavi) 1276 körül. E' munka 8 részét, melly a' chinai történeteket foglalja, persául és latánul kiadta Müller Andr. — Thuran Shah, ki 1377 Hormuzban holt meg, egy Shahnameh-t irt, mellyet kivonatban közölt Pedro Texeira „*Relaciones del origen, descendencia y succession de los reyes de Persia y de Hormuz*“ (Amb. 1610) czimű munkájában. Mirchond v. Mohammed Ebn Emir Chowand Shah, ki 1741 virágzott, irta a' „*Hortus puritatis in historia Prophetarum, Regum, et Chalifarum*“ czimű nagy történet könyvet, mellyből a' Wilken „*persa grammaticájában*“ találató töredéken kívül, 4 szakaszt közlöttek; Jenisch „*Historia regum Persarum*“ (Bécs. pers. és lat.); S. de Sacy „*Mémoires sur diverses antiquités de la Perse*“ (a' Sassanidák történetei csupán francziául); — Wilken „*Historia samanidarum*“ (Gött. 4 pers. és lat.) és Jourdain az Izmaeliták uralkodása történ. „*Notice de l'histoire universelle de Mirkond etc.*“ (Par. 1814 pers. és francz.) Ehez esatolja magát a' fia Khoundemir, v. Gayyetheddin Ben Hamadeddin „*Compendium historiae universalis Mahomedanae*“ czimű munkájával, melly még kéziratban maradt. Igy van a' fontos Tarich el Tabori is, népek és királyok történetei, mellyet eredetileg arab nyelven Mohammed Ebn Dschaffar Mahomed Ben Dsherir irt, 's egy török fordításon kívül, csupán Balami által készített persa fordításban van meg. Ellenben Al Emir Yahia Ebn Abdollatif al Kazwini „*Lebtharik*“ -ja, Gaulmin és Galland latán fordításából esmeretes. — Mohammed Kasim Ferista két nyomos munkái egyikét Alex. Dow. „*History of Hindostan*“ (Lond. 1768 3 k. 4) másikat I Scott „*History of Dekkan*“ (1794 2 k. 4) cz. a. tette közzé. Hindostán történeteire és földírására igen oktató Dshihan - Guir császár „*Tuzuki-Dshihan-Guir*“ czimű munkája, mellyből Gladwin az „*Asiatic misc.*“ iratban kivonatokat közlött; de mindenek fölött az „*Akbarnameh*“, mellyet Abul Fazl Vezir, Hindostán legcsinosb írója, Akbar császár parancsára irt. E' munka két első része Akbar és elődei történeteit foglalja, a' harmadikban, mellynek czime „*Ajin Akbari*“, pedig Hindostannak földirati, statusesmereti, természeti és történeti leírása van, 's ehez még más tudósítások is ragasztattak. E' 3dik részből Gladwin („*Ayeen Akbery or Institutes of emperor Akbar*“) és Langlés („*Recherches asiatiques*“) kivonatokat adtak. Abul Fazl (megöl. 1604.) a' Wishnu Sarma-ról költött meséket Sanskritből persára tette. Kufai Asem évkönyveiből Onseley („*Orient. collections*“) néhány töredéket közlött. Ugyan e' tudósának köszönjük az „*Epitome of the ancient history of Persia, extracted and translated from Jehan Ara, a persian*

*Mspt.*“ (Lon. 1799.) A' persa birodalom története, régi kutfókból Alomri által szerkeztetve, még dolgozatlan. Rövidebb időszakról, egyes uralkodásokról és fejedelmekről számos könyvek vannak. A' „*Tarich ali Mosaffer*“ hét uralkodót ír le a' Mosaffer nemzetségéből. Shah Babur Hindostan esmeretére fontos jegyzéseket hagyott, melyeket Abdul Rahim persára fordított. Abul-Rizak leírta Shah Rokh, 's követőji életét; továbbá Chinában és Hindostanban volt saját követségének történetit, melyeket Langlés („*Collection portative des voyages etc.*“) lefordított. Mevana Abdallah Ibn Faziellah (mellék nével al Wafi) 13 és 14 száz. leírta Dschingiskhan és utódai történeteit 1336ig. Scherifoddin v. Molla Sherifoddin Ali Yezdi (mgh. 1446) Timur mesés életírását adá; ezt közlőtte francz. Petit de la Croix (Par. 1724) kinek fia persa kutfókból írta a' „*Histoire du grand Genghizchan.*“ — Nadir Shah történetét, masanderani Mirsa Mohammed Mahadi Chan után francz. fordította W. Jones; ugyan annak Khasmiri Abdul Keraw által „*Beyoni Uaki*“ (szükséges felvilágítás) czim alatt írt történetét fordította Gladwin (Kalkutta 1788); Langlés pedig ezen szerzőnek „Mekkába szarándoklását“ kivozatban közlőtte („*Collection*“ cz. a.) Végre Jac. Fraser adá a' „*History of Nadir-Shah.*“ — Ide csatolható még a' Tuzukati Timur, melyet Davy fordított, 's White „*Institutes political and military, written originally in the Mogul language by the great Timur, trans. into Persian by Abn Talib Alhousseini and thence into English*“ (Oxf. 1783 4) czim alatt kiadott. — A' persa földirási munkák közül Ouseley közlött egy töredéket a' „*Kleimat*“ füzetből (a' 7. éghajlat, „*Orient coll.*“) és egy kivonatot Ibn Haukal arabul szerzett földirátának persa fordításából. Az időszámításról Graevius egy nyomos persa munkát „*Epochae celebriores etc.*“ (Lond. 1650) adott ki. A' persa orvosok közül még egyet sem dolgoztak-ki, de hogy egészen el ne mellőztessenek, megemlítették itt az Abulmansur Mowafin Ben Ali remek munkája, mely Bécsben van. — A' földmérést és csillagászatot is buzgalommal tanulták a' Persák. Nasereddin Euclýdest kidolgozta, 's Maimon Rashid jegyzetekkel bővítette. Omar Chejan Malekshah alatt (1702) a' napévet 365 napra, 5 órára, 48 min. és 48 sec. számlálta; 's a' Persák által készített csillagászi táblák közt legjelesbek azok, melyeket Hulaku llekan parancsára Nasareddin szerköztetett, de csak llekán halála után öt évvel (1269) végezett, 's melyek tőle neveztetnek, és azok, melyeket a' 15 száz. első felében Ulug-Beigh munkás részvételével nagy számú égvizsgálók munkáltaknak, melyeket Joh. Graevius és Th. Hyde kiadtak. Huleku llekan 1259 Maraghában csillagász academiát állított, és csillag néző tornyot épített, melyet Nasareddin felügyelése alá bizott. Hasonlót építe Ulugh Beigh is Samarkandban. Egy persa kalendarium „*Ruznameh nauruz*“ név alatt másod réthben nyomtatva jött-ki. — Említendőek még Becktől „*Ephemerides Persarum per totum annum*“ (Bécs. 1695 fol. és Welschtől „*Tabulae aequinoctiales*“ (Augs. 1676 4). — Mohamedről 's t. szóló könyvek számtalanok, de ránk nézve csekély érdekűek. Fontosabb, de fájdalom kevésé érthető és használható a' Vedak persa kivonatja „*Oupnekhat*“, melyet Anquetil du Perron latánul kiadott (1804 2 k. 4); tovább a' Desatir (l. e.). Mozes 5 könyve persára egy t. Zsidótól fordítva Walton Polyglotte-jében találhatik. Az evangéliom két fordításban van meg, egyik a' most említett Polyglotteban, a' másikat Whelok adta-ki. (Lon. 1657 fol.). Fontosságukat Rosenmüller megmutatta. — Nyelvöket a' Persák nagy szorgalommal mivelték, minek számtalan grammaticai és lexicographusi munkák elég tanuji. A' Shahidi kis persa-török szókönyve csak kezdőknek való; hiresebb az Ardeshiré, 's a' Castellus

által alapul vett „*Nämet allah*“ (deliciae Dei); de a' leghiresbek Ferhangi Dschihanguir, és Ferhangi Schuuri. A' végső 1742 egy másik pedig Seid Ahmedtől 1804 Konstantinápolyban nyomatott. — Ez áltuczés elegendő a' persa nyelv, 's annak tanulása fontosságának megmutatására, mivel az (napkeleten, kivált Indiában épen olyan lévén, mint nálunk a' franczia) nem csak saját művekben igen gazdag, hanem arab, különféle indus, és más nyelvekből készített olyan fordításokban is, mellyeknek eredetije részint elveszett, részint hozzájuk nem juthatunk. Megtanulására ugyan bő segéd forrásokkal birunk. Jones és Richardson grammaticáját (a' régiebbeket nem is említve) meghaladták már Gladwin „*Persian moonshee*“, és kivált Lumsden „*Persian grammar*“ (2 k. f.) czimű munkáji. Német országon Wilken készített legjobb grammaticat. A' szótárak közt legtökéleteseb Meninski, „*Lexicon arabico-persico-turcicum*“ (2 kiad. 4 k. f.) (Vö. Aug); „*Richardson, Dictionary persian, arabic and engl. sh etc. a new edition, with numerous additions and improvements by Ch. Wilkins*“ (Lond. 1806 2 k. 4.) és „*Barretto, Persian and arabic dictionary*“ (2 k.) Richarsonból egy kivonatot adott Hopkin 1810 1 k. Egyesekről jó tanításokat lelhetni Jones „*Commentarien*“, Onseley „*Oriental collections*“ és „*Persian miscellanies*“, Gladwin „*Dissertation on the rhetoric, prosody, and rhyme of the Persians*“ ugy Hammer bő tartalmu munkájiban, a' „*Fundgruben des Orients*“ és más művekben. Hazai íróink közül Fábian Gábor, Harini és Ebn Arabshah persa költők munkáiból, ugy Huschenk persa király végrendeletéből magyar fordításokat közlött (Fels. Magy. Orsz. Minerv. 1825. 4. negyedi.) (Hafiz 'sat. Fábian Gábortól, Pest. 1824.)

PERSIUS, Aulus Persius Flaccus, római satyricus (gunyoló), K. u. 34 szül. Voloterraeben Etruriában, mások szerint Lunában, 's 28 eszt. korában holt meg, K. u. 62. Attya nemes lévén, rangjához illő módon neveltetett, 's későbbi esztendeiben Rómában. Több legjelesebb férjfiakkal élt meghitt barátságban, 's szemérmességéért és kellemetes társalkodásáért igen kedveltetett. Cornutus (stoicus philosophus), tanítóinak egyike, 6 satyrát teszen esmeretesekké tőle, mellyek az ő idejében uralkodott erkölcsi romlocságot rajzolják le, ellenében állván a' stoicus bölcs és hajdani római erkölcsiség ideáljának. Altalánosan komolyság, keménység és erő characterek; de egyszersmind homályosak, a' minek részint a' reánk nézve érthetetlen czélezások, részint Nero kegyetlen uralkodása, midőn nem volt tanácsos az igazat nyiltan kimondani, részint az oka, hogy tudományát kívánván mutogatni, rendkívüli rövidséggel írt. Rendszerint Juvenaliséihoz ragasztatnak Persius satyrái. Kiadati: „*Cum posthumis commentariis Jo. Bondii*“, (Amstelod. 1645); Casaubonus (Leyd. 1695); König in Eutin (Gött. 1804); ném. ford. Passow (Leipz. 1809); Joh. Fr. Wagner (Leipz. 1811) és I. I. C. Donner (Stuttg. 1822).

PERSPECTIVA, telescopium és tubus, olly nevek, mellyeket nem kell egymással felcserélni. Telescopiumon (messze látón), mellynek üvege vagy mind két, vagy egyik oldalán hupályosítottak, tulajdonképpen csak egyes, távol tárgyak szemlélésére szolgáló üveg értetik, 's e' czélt bizonyos feltételek alatt minden lencseüveggel el lehet érni. Perspectiva ellenben egy vagy több egymásba tolható csőkből álló eszköz, melly néhány mesterségesen készöült 's bizonyos távolságra helyezett üveget foglal magában 's ezeknél fogva távol tárgyak közelebb 's megnagyítva hozathatnak szemünk eléibe. Önkéntesen, de igen közönségesen a' kisebb messzelátó cső perspectivának, 's a' nagyobb messzelátónak vagy tubusnak nevezetik. Az egyszersmind mind két szemre használható perspectivának neve binoculare telescopium; de illyen eszközök ritkán használtának, mivel

inkább akadályozók, mint hasznosok. — Telescopium, mint tubus, tulajdonképpen minden messzelátó csőnek, vagy inkább, az eredeti szollásforma szerint, ezen optikai eszközök tökéletesebb nemének közönséges neve; innen azzal különösen a messzelátó csőnek az a neve neveztetik, melyekben a tárgyi (objectivum) üveg helyett, ércz, tárgyakat igen nagyító hupályos tükör használtatik (tükörtelescopium); vagy csillagvizsgálásra használható messze látó csőkre alkalmaztatik ez a név. A tükörtelescopiumok reflector neve (l. e.) ángolból vétetett. A refractoron (l. e.) végre szorosabb micrometriai mérésekre készített messzelátó cső értetik. — Messzelátó üvegek és csők a régiek előtt egészen esmeretlenek voltak, s a köszörült üvegeknek Baconnál és másoknál találtató nyomai mellett is, csak 1608 és 1609 tartathatik ezen találmány igazi idejének. Helye Holland. A feltaláló neve bizonytalan; némelyek szerint egy middelburgi szemüvegmives volt az. Galilei, akkor mathesis tanítója Paduában, hallott ezen találmányról s vizsgálódó lelke hamar eltalálta az üvegek összerakatását; de messzelátó csője igen tökéletlen volt. Ezen hollandi cső, mely Galileiének is neveztetik, eredeti alakja szerint, egy domboru elő-vagy tárgyüvegből s egy hupályos vagy szemüvegből állott. Mind kettő a cső végeire tétetett bizonyos távolságra, ugy, hogy az előüveg gyújtó pontja a szemüveg végső szétszóró pontjával mintegy összevejt. A végre, hogy az üvegek távolsága a környüállásokhoz képest változtathassék, a cső két darabból van csinálva, melyek kijebb s beljebb taszittathatnak. Hogy egy ilyen eszköznek munkálatjáról helyes esmeretet lehessen szerezni, szükséges a lencseüvegek természetét esmerni. Mind két üveget (a domboru és hupályost) egy tengelyre kell tenni, hogy az utolsónak képzelt gyújtó pontja az elsőnek igazi gyújtó pontjával összeütközzék. Az üvegek távolsága tehát egyenlő gyújtó távolságaik vagy közeik különbözéseivel. Az ezen messzelátó csőn nézett tárgyak annyiszor nagyobbva jelennek meg, a mennyiszor nagyobb a szemüveg távolsága a tárgyüvegtől. Későbbben ezen hollandi messzelátó csőn kívül, mely csak zseb-perspectivának használtatik, más tökéletesebbek találtattak fel. Így származott az astronomiai, földesü, achromaticus messzelátó cső és tükörtelescopium. Az első domboru elő-és szemüvegből áll, melyeknek gyújtó pontjaik a csőben, melynek végeire vannak azok alkalmaztatva, összeütköznek. Kepler adott arra ideát, melyet Scheiner hajtott végre. A csillagcső ugyan visszafordulva mutatja a tárgyakat, de az égi testeknél ez a környüállás semmit se tesz. A földcső ettől annyiban különbözik, hogy hozá még 2, sőt 3 és 4 üveg tétetik, részint hogy a képet ismét visszafordítsák, részint hogy a színek szétszóródása által okozott eltérést kevesebicsék s a látás mezejét és körét nagyobbicsák. De a színek szétszóródásából szükségesképpen származó nagy homályosságot nem lehetett egészen eltávoztatni, míg a tükörtelescopiumban és achromaticus messzelátó csőben olly eszközök nem találtattak fel, melyek, ha jól készültek, megakadályozzák a színek szétszóródását s a tárgyak egész tisztaságokban állanak a szemelibe (L. ACHROMATICUS, DOLLOND ÉS TÜKÖRTELESCOPIUM). A messzelátó cső theoriájához következő cikelyek tartoznak: 1) Minden domboru üveg a tárgy egy pontjából jövő sugárokat ugy egyesíti, mintha ezek egy az üveg tengelyében fekvő közlebbi pontból jöttek volna ki. Az egyesülésnek ezen pontja a párhuzomosan eső sugárookra nézve gyújtó pontnak s az üvegtől távolsága gyújtás távolságának neveztetik. Az egyesülés pontjában felfogott sugárok a képet visszafordulva adják elő. 2) Mindenik hupályos üveg a tárgy pontjából kijövő sugárokat ugy szórja szélyel, mintha ezek egy az üveg tengelyében fekvő közlebbi pontból jöttek volna ki. A párhuzomosan eső sugárookra

nézve ez a' pont is gyújtó pontnak 's távolsága az üveg gyújtó távolságának, tulajdonképpen szétszóródás pontjának 's szétszóródás távolságának nevezetik. 3) A' gyújtó pontból vagy gyújtó távolságból domboru üvegre úgy jövő, vagy hupályos üvegre úgy eső sugárok, mint ha azok a' gyújtó pontban egyesülni akarnának, mind kettőtől úgy tőretnek meg, hogy azután egymással párhuzamosan futnak. 4) Ha az üvegek nem felette vastagok, a' sugár, melly középekre esik, töretlenül megyen keresztül rajtok. Galilei, az ő messzelátó csőjének feltalátását 's a' csillagos egen annak segítségével tett felfedezeteiket, ezen munkájában adja elő „*Nuntius sidereus*“ (Florenz 1610, 4—11 lap.); bővebben leírja azokat Viviani (Florenz 1718). Hanem az első világos megfogatokat messzelátókról Kepler „*Dioptrice*“-jének (Emsburg 1611) lehet köszönnünk. L. továbbá Busch „*Handbuch der Erfindungen*“ (Eisenach 1808); Neumann „*Lehrbuch der Physik*“ (Bécs 1818); Priestley „*Geschichte und gegenwärt. Zustand der Optik, aus dem Engl. durch Klügel, mit Anmerk. und Zusätzen*“ (Leipz. 1776). A' messzelátó csők legujabb tökéletesítettésire nézve I. REFRACTOR.

PERSPECTIV-FESTÉS, a' képirásnak azon neme, mellyben a' perspectiva különösen szembetűnik. Ez leginkább ott esik, hol az épületek, nevezetesen templomok belseje ábrázoltatik, 's általán fogva minden építményi darabokban; honnan az illy darabok jelesen perspectiváknak nevezetnek. Az Olaszok közt Matteo Zaccolini, Andrea Pozzo, Giov. Paolo Pannini; a' Francziák közt Jacques Rousseau, 's tanítványa Philipp Meusnier és mások; a' Németalföldiek közül 16 száz. de Vries, Heinr. Steenwyk, (apa és fi), Peter Neeffs, Emmanuel de Witte, Pietro Bronkhorst, van der Heyden und van Deelen e' körben legjelesb miveket készítettek.

PERSPECTIVA (tárgylátszás) azon tudomány v. mesterség, melly szerint a' természeti tárgyak úgy képezetnek v. rajzoltatnak le, mint azok egy kimutatott állás-pontról alakjuk és színek szerint látszanak, némelylek távollátszás mesterségének nevezik. Mennyiben a' tárgyakról egyenes lineákban szemünkbe ütköző világsugároknál fogva látunk, a' perspectiva az opticán alapul; mennyiben pedig a' tárgy formájának rajzolása a' lineáknak és szegleteknek geometriai elvek szerénti elrendelését kívánja, a' földméréshez számíthatatik, mint Kästner „*Mathemat. Anfangsgr.*“ (1 Abth. 1 Th. 591 l.) tévé. A' perspectivának azon része, melly a' tárgyak alakját érdekli, létalaposan különbözik attól, melly a' színek tartását tanítja. Innen van mathematicai vagy linearis- és levegő vagy szinperspectiva. Képirónak, építő művésznek, szobrásznak 's t. e. f. mind a' kettő nagy fontossága. Ezeknek helyes esmerete nélkül életet és valóságot semmi festmény nem kaphat, sőt az ezek elleni botlás által gyakor az ábrázolat czélja egészen elhibáztatik. Egyedül e' tanítja a' kurtítások pontos és helyes eltalálását, 's a' legegyszerűbb helyzetben is szükség van rá. Meddig tehát a' perspectiva esmeretlen, 's szabálytalan volt, gyermek korban kelle a' művészetnek maradni. Ujabb időkben leginkább tökélyesíték e' tudományt; de a' herculanumi festmények megmutatják, hogy a' régi görög képirók is tudtak abból legalább annyit, mennyi a' gyakorlati használatra szükséges volt. A' lin. perspectiva természetének 's a' perspectivai rajzolatnak megfogására, gondolni kell a' szemtől bizonyos távolságban egy tárgyat a' földszíneré tévé. E' közt és a' szem közt egy vékony, átlátszó, függőlegesen álló lapot, p. o. egy üvegtáblát. Ama tárgy minden pontjairól sugárok fognak a' szem felé tolni, de az üvegtáblán keresztül mentőkben pontokat fognak áltetszeni, mellyek a' tárgynak hív és tökéletes képét meghatározzák; és ezt perspectivai ábrázolásnak — projectio — hívják. A' linearis perspectiva te-

hát főképen azon feladás megfejtésében áll, mint kelljen a' természetben minden pontot tárgylátszási idomzatba hozni? 's ennél fogva, mint theoria, azon mathematicai tudomány, melly azt tanítja, mint mutatkoznak a' tárgyat körül író lineák a' néző szemének azon ponthoz, mellyen a' szem nyugszik, 's a' tárgyak távolságához képest? mint művészet pedig, az egyenes lineák helyes rövidítésének mestersege. E' tudomány helyez bennünket azon karba, hogy mindea egyebet, fákat, házakat, palotákat, oszlopsorokat, 's egész tájakat úgy rajzoljunk, mint azok az üvegtáblán megjelenének, ha természetben nézetnének. Minthogy rajzolat nélkül a' perspectivát foghatóság előterjesztési lehetetlen, álljon itt szükséges előképzetül e' rövid magyarázat. Egy síkon, mellyet alpnak v. földszínek nevezhetni, képzeljünk egy tárgyat, p. o. egy jókora koczkát. Ez ahoz képest, mint álláspontunkat választjuk, majd nagyobbbnak, majd kisebbnek, majd fölül, majd alól, majd oldalról látszik. Tapasztalni fogjuk, hogy azon körről, mellyet talplapja foglal-el, különös rajzot, alaprajzot, (ichnograph. rajz.) kell készíteni, melly az egyenesen lenálló oldaltól vagy szelvénytől (orthograph. rajz.) különbözik. Meg fogunk győződni, hogy a' tárgyat, el nem fordított szemekkel legvilágosabban 's legkönnyebben által nézhetjük, ha tőle háromszor távolabb állunk, mint mennyit nagysága tesz. Mi egy tárgyra az, mindenikre, p. o. egy egész tájékban találtató részekre is illik, 's itt tanuljuk, hogy minden álláspontra arányos látmezőt választani, 's minden rajzolatba csak annyi tárgyat venni kell, mennyi ezen körnek valóban megfelel. Egy ablakkarika megé állva, tüstént próbát tehetni, 's észrevehetni azon mindenkori pyramist, mellyet a' látsugárok formálnak, ha egy ráján keresztül a' környékbe pillantunk. Ha már most a' koczka és a' szem közt, melly a' földszintől egy ember magasságyaira, az az, mintegy 6 lábnyira vétetik, keresztben egy négyszegű üvegtábla egy földszinti v. alaplínán függőlegesen állana, ez esetben a' szem és tábla köze szem távolságának, a' föld és szem köze pedig szem magosságának neveztetik. Gondoljunk továbbá azon a' ponton, hol a' messzeség, vagy is a' szem a' táblába ütközik, melly szem- vagy fópontnak neveztetik, egy tetőpontos és vizirányos vonalt, ugy ezek a' táblát jobb és bal, felső és alsó részre osztandják, 's a' pont, hol e' lineák egymást álmetszik, a' tábla közepére esik. Most már mind azon tárgyakat, mellyek a' tetőpontos vonal jobb v. bal oldalán esnek, mi is jobb v. bal felől, — mellyek pedig a' vizirányos vonalon alól v. fölül esnek, mi is alól vagy fölül látandjuk. Tegyük fel, hogy a' koczka áltlátszó anyagból volna, 's így talplapját láthatnók, ugy találjuk, hogy lábpontunktól e' talplap négy szegleteihez vonalok gondolhatók, mellyek a' tábla alatti alapvonalt 4 ponton metszenék. Ha most ezen négy álmetsző pontról a' táblára függőleges vonalokat huzunk, ezek a' talplap négy szegleteiből a' szembe menő sugárokat álmetszik, 's az üvegtáblán a' talplap képét meghatározzák. Hasonlólag van ez a' koczka oldalaira 's egyéb lapjaira nézve is. Ez észrevétel magától vezet azon szerkezethez, melly által a' tárgyak a'ap- és szelvényrajzai projectioba hozatnak, 's azon különösigre, melly a' geometriai és perspectivai alaprajz közt van. Mivel pedig a' geometriai alaprajz, ha azt a' helyetti, hogy az üveg tábla megé állitnók, földszíne teritjük 's ugy nézzük, perspectivai-ivá lesz, könnyű megfogni, mint válhatnak a' legrendesebb figurák p. o. négyszegek, karikák 's a' t. rendetlen négyszegekké 's miért szükséges a' geometriai alaprajz, a' perspectivainak kieszközlésére? Ha az említett koczkát az üveg-tábla mellett igen figyelmesen szemléljük, tapasztalni fogjuk továbbá, hogy az, mennél távolabb vétetik a' táblától, annál kisebbre képezi magát le; mert azon sugárok, mellyeket a' szem felé bocsát, akkor mindig kisebb szeg-

leteket formálnak; 's így megfordítva. Így a' koczkának mind azon lineái, mellyek a' táblával párhuzamosak, projectioban is hasonló fekvést kapnak, valamint a' koczkának minden a' táblával párhuzamos lapjai is; így tehát megtartják az eredetihez hasonló formájukat, sőt ha megosztatnak is, a' részek még akkor is arányban maradnak a' rajzolon. Más tekintetek vannak, ha a' lineák vagy magok közt, vagy az alaponallal 's a' t. nem párhuzamosak; de ezekről maga a' tudomány kimerítőleg tanít. — E' közönséges perspectívánál a' szem meghatározott távolságban vétetett; természetesen itt mértékek tekintetében minden lineák és szegletek nagy változásokat kapnak. De némelly rajzolatoknál, p. o. a' katonai építményeknél inkább mérték, mint ámitó hatásra ügyelnek. Itt tehát a' szem végtelen nagy távolságban képzeltetik, mi által a' tárgynak minden sugarai egymáshoz párhuzamosan röpülnek a' szem felé; 's ha ezek elibe egy üvegtábla állittatnék, tisztán mathematica' hasonló képet formálnának, hol t. i. minden szegletek egyenlők, minden oldalak arányosak. A' mathem. perspectívának ezen ágát katonáinak nevezik. A' geometriában is elfogadtatott ez az orthographiai projectiónál. Ez által lehet nagy tartományok, tengerek, 's jelesen a' fél földgolyó kicsinyített perspectívái képét lerajzolni. A' linear. perspectívát leginkább Albrecht Dürer és Leonardo da Vinci művelték-ki.

Képirónak, különösen a' testemény tartása végett szinte ilyen fontos a' légperspectiva is, noha ez nem olly megbizonyított alapokon nyugszik, mint az első. Ez tanítja megítelni a' világosság mennyiségét v. lépcsőjét, mellyet a' tárgyak a' szemtől való messzeségek arányához képest a' néző felé visszavetnek, 's azt mutatja, mint fogynak fokonként e' tárgyak a' színmérsékben, azon közlevegő arányához képest, melly azokat a' látó szemétől elválasztja. Ha egy messze távolba tekintünk, csak a' legközelebbi tárgyakat látjuk valódi színökben, 's nem gyengült világításban. A' távol tárgyakon, a' növekedő messzeség arányához képest, világ és szín mind inkább inkább egyveledik a' minden tárgyakat körül folyó, de gőzökkel telt levegő színével, míg végre a' legmesszebb láthatáron a' kékes légszínben elszürkülnek, 's színök a' levegőbe olvadván, többé csak fő idomaikat láthatjuk. E' fogyás aránya a' levegő nagyobb v. kevesebb tisztasága szerint történik. Mennél több gőzzel van ez terhesülve, annál erősebbek, 's mennél kevesebbel, annál gyöngébbek és észrevehetőbbek a' fokonkénti fogyások. A' légperspectívánál akként gyöngülnek a' színek, miként a' linearis perspectívánál a' futó lineák rövidülnek. Kivált a' tárgy megvilágított részei töröttebb, 's mulóbb színmérséket kapnak; az árnyékban eső részhez pedig gyakran a' visszaverő fény (reflex) vétetik segédül. Ha a' levegő sűrűségének lépcsője meg van adva, akkor a' fogyasztás lépcsői is meghatározhatók, mert ezek épen azon törvények szerint esnek, mint a' linear. perspectívában a' nagyság fogyasztása bizonyos szempontból. De mivel a' lépcsőket még is olly mathematicai pontossággal, mint amott, előadni nem lehet, ennek mértéke a' művész szemében legyen, mellyet csak e' fogamatnak a' természetben figyelmes vizsgálása által nyerhet. A' légperspectiva által valamelly festményben kettő eszközöltek: először, hogy minden tárgy a' szemtől való távolság arányához képest, színben és világításban azon mértékét kapja a' szembetűnésnek, melly azt maga helyén illeti; másodsor, hogy minden helyhez kötött színmérsékek egy főszín mérsékben egyesülnek, melly nem egyéb, mint a' szem és tárgy közti levegőnek, 's az ezen keresztül áradozó világosságnak színe. A' tárgyak helybeli színei a' levegő közönséges színmérséke által, a' szerint, mint ez több vagy kevesebb színességgel bír, kisebb nagyobb mértékben megtöretnek. A' levegő színe pedig a' napvilág állásához, 's a' levegőben felolvadva

uszkáló gőzökhöz képest változik. A' képiró azon szint veszi fő mérésüknek, mely a' képbén uralkodandó fő érzeményhez vagy karakterhez legjobban illik. De akármi fő szint válaszszon is, az egész tartásának mindig ugyan azon törvények szerint kell történni, 's ugyan azon optikai fogamatot, t. i. a' tárgyak elő- és visszalépését, 's minden színmérsékeknek egy főben való harmoniás összeolvadását eszközölni. A' kép igazságához és szépségéhez, a' helyes tartás elkerülhetetlen. Ez utánazza egész csalatásig a' valóságot, 's a' természet kellemes harmoniáját. (L. TARTÁS). A' tájfestéshez a' légperspectiva különösen szükséges. A' régi német és régi olasz iskola ennek egész Perugino Péterig csaknem teljes szükében vala. — Valencienne „*Praktische Anl. zur Linear- und Luftpersp.*“ francziából Meynier szerint fordított munkája (36 rézt. Hof 1803) a' kezdőknek mindenek felett legvilágosabb és megfoghatóbb. Említendő: „*Anfangsgr. der Perspective*“ (Berl. 1799) — a' theoriát nem kívánó művészek számára pedig Mönnich „*Versuch üb. die Perspect.*“ (Berl. 1794). Van tovább Bűrjától „*Der mathem. Maler*“ (Berl. 1795), Wernertől „*Anweis. alle Arten v. Prospecten selbst ziehen zu lernen*“ (Erfurt. 1751); Jacobytól „*Prakt. Anleit. zur Persp.*“ (rezekkel Leipz. 1821).

PERTH, Perthshirenek fővárosa Közép-Scotországbán, bájoló tájékon, hol kevés távolságra a' Grampian-hegyek emelkednek fel, a' Taynál fekszik, melyet a' város közepén számos hajók fednek 's mellyen 600 l. hosszú, 10 bolthajtáson fekvő kő hid viszen keresztül, mellyről pompás a' kilátás. Ezen jeles kereskedő és fábrikás városnak, melly egy a' legszebbek közt Scotországbán 's rangjára nézve második, 1800 ház. 's 20,000 lak. a' mathematic. és philosoph. tudományokra nézve academiája, régiség-nyomozó társasága (melly „*Transactions*“-kat ad ki), 2 könyvtára 's kereskedő iskolája van. Jelesek 's jövedelmesek vászon-és pamut-fabrikái, twist-fonási, fejtéri és bőr-fabrikái; sok varga-munka is vitetik ki. Említettést érdemel lazatz-halászatja a' Tayban. Eszt. kivitele 14000 font St—re tétetik. Perthtól I mf-re fekszik a' Tayon a' scotországi királyok hajdani lakhelye, Scone, Macbeth és Malcolm (Duncan és Dunsinane) várkastélyainak omladékaival. A' hajdani palota helyén egy régi várkastély áll, a' Mansfield grófok lakhelye. L—ú.

PERTINENTIA, törvényes tekintetben, hozátartozat, mellékdolog, a' fő dologra nézve (res principalis) mind az, melly elvétetvén, az (a' fő dolog) változatlanul marad belső valóságában. A' pertinentiának 4 neme van: 1) ha bizonyos jus vagy bizonyos tulajdonság köttetik valamelly testi dologhoz; 2) ha fák, eszerjék 's más növények ertek gyökerét valamelly földbirtokon, vagy ha ingó dolog ingatlanmal olly szorosán egyesült, hogy amaz ettől az egésznek kára nélkül nem szakaszthatatik el; 3) azon dolgok, mellyek állandó használat végett szerzettettek máshoz; és 4) azon dolgok, mellyeket a' törvények bizonyos okokból más dolgok pertinentiáivá tesznek, mint a' mellék-épületeket a' főépületeivé 's a' t.

PERTURBATIO, I. BOLYGÁS.

PERU, hajdan spanyol vicekirályság Délszakamerikában, most perui, alsóperui, boliviái (l. e.) köztársaság (a' d. sz. 3° 20' — 21° 30'). Még most is lehet a' régi Peruiak emlékeit látni. (L. MANKO KAPAK). A' legkeményebb köveket is vas eszközök nélkül dolgozták fel. Kovakőből csinált fejszékét 's megkeményített ezünel elegyített rézből készített eszközöket használtak. Az arannyal gazdag Peruról legeléször Balboa (l. e.) kapott tudósítást, mellyet hazafiaival közölt. 1525 Pizarro Ferencz (l. e.) 112 emberrel megjelent Peru partjain 's több sikertelen próbái után megerősítvén magát, Tumbezen keresztül Caxamarcaig benyomult, hova az Inkát be-

szelgetésre meghívatta. Ezen üszvejtétel alkalmával egy Domonkos szerzetese eleibe vitte az Inkának a' keresztény vallástudományt, ezen kifejezéssel, hogy a' római pápa a' castiliai királynak ajándékozott minden tartományt az új világban. Az Inka hitetlen maradt, a' miért szabadságával 's 400 ártatlan Perui életével adózott. Kiváltották ugyan temérdek pénzen az Inkát alattvalói, de Pizarro pert indított ellene 's megégetésre íteltette. Midőn a' szerencsétlen halálos szorongattatásában a' kereszténységet bevette, kegyelemből megfojtatott. Erre Pizarro elfoglalta Cuscot 's ezen városnak temérdek kincseit. A' Spanyolok gonosz tettei végre V Károly királynak fülébe jöttek, ki azonnal törvénykönyvet készítettett az amerikai országoknak, a' Limában királyi kihalgató udvart alkottatott és Blasco Nunnez Velát nevezte ki annak előlülőjévé, alkirály névvel Peru helytartójává tévén 1543. De Nunnez nem sokára elnyomatott a' törvénynek nem engedelmeskedő Spanyoloktól és Gonzalez Pizarro Limát kegyetlenségeinek mezejévé tette, míg Pedro de la Gascatól, egy paptól, meg nem győzetett és hóhér pallosa alá nem került feje. Gasca elrendelte az országot 's az országlast a' kir. kihalgató udvarnak adta által. Hanem így se lehetett sokáig tartós a' csendesség Peruban, mivel a' gyilkos és rabló csoportnak, melly ott meglepedett, vipera fajzatja nem irtatott ki. A' legszomorubb állapotba süllyedt Peruiak gyűlölsége azonban mindég nevedekett, 's időről időre kitört a' Spanyolok ellen, még a' múlt században is, mindazáltal lázadásaik mindég elnyomattak. — A' hajdani perui alkirályság (64,000 nsz. mf.), tágas, az Andesek és a' világ-tenger közt fekvő völgy, a' valésekben (parton) homokos, de termékeny, a' Sierrákon köves és kevésbé termékeny. Potosin és Quiton kívül Peru Humboldt szerint 30,000 (más. szer. 21,662) nsz. mf. A' korona jövedelme eszt. 7 mil. tall. tétetett, mellyből 1,300,000 tall. a' királyi pénztárba küldetett. Az alkirály, ki Limában lakott, eszt. 76000 tall. fizetést huzott, némelly monopoliумokon 's más jövedelmeken kívül. Perunak két királyi törvényeszéke vagy audientiája van, u. m. Limában (1543 oltá) és Cuscóban.

Természeti tulajdonságához képest Perut alacsony parti tartományra (hév levegőjü térség, hol eső általjában nem esvén, csak a' tengerből felemelkedő gőzök és harmat pótolják ki valamennyire annak nem létét) és hegyes részre lehet osztani, melly utolsóban hegylánczak (Sierrák) vonulnak a' parttól 15 mf. távolságra 's emelkednek fel lassanként az Andesekhez, mellyeknek alacsony szakaszát azok teszik. Itt 8 — 10,000 l-ra felemelkedő térségek 's az Andesek közt számtalan völgyek vannak. A' parti részen csak azon tájékok termékei, mellyek nedvesebbek. Több parti folyókon kívül, mellyek a' déli tengerbe ömlenek, a' Maranhon vagy Amazon-folyó, melly itt ered, eleinte Ucayale nevet visel, 's a' Tunguraguával egyesülvén veszi fel a' Maranhon nevet és a' Bogota említettetnek. A' Pampa del Sacramento térség, az Ucayalenél, termékenységről híres. Rettenetes földindulások és homok-torlások néha nagy pusztításokat okoznak. A' Sierrákon kellemetlenebb a' levegő, de egészségesebb is. Termései: európai házi állatok, láma, vicugna, quanaco, hal, gyöngy-csiga, bibor-csiga, kosenill, selyem-bogár, gabona, bor, dohány, cukor, kávé, cacao, vanília, pamut, china-héj, perui balzsam, indigo, gyömbér, fahéj, bananas 's a' t. Főképpen gazdag Peru arannyal és ezüstel. Humbold az ezen nemes érczekből bejövő eszt. nyereséget 6 mil. piasternél többre teszi. Van Perunak platinája, reze, cinje, ónja, kénesője, drága-köve, kő- és tengersója, timsója, salétroma, kőszene, büdösköve 's a' t. Lakói részént Spanyolok és Creolok (1827 eszt. 140,000), részént Mestizek (280,000), Mulattok (50,000) és Négerek (50000), részént benszülettek vagy

Indusok (Indios fideles, 844,000), kiknek egy része a keresztény vallást bevette. Az Indusok (bravos, barbaros, 250,000) a' hegyek közt mindég függetlenül éltek a' spanyol uralagtól. A' meghódított Indusok éretlen korúaknak nézettek és semmi status- szolgálatra se juthattak. Ezekre csak Spanyolok juthattak 's a' legjövendelmesebbekből még a' Creolok is kizárattak, annyival inkább a' Mestizek. Földmívelés és baromtartás restesen üzettek. A' mesterségek csak néhány posztó-, pamut-, bőr-, és arany-fabrikákban találtattak a' városokban.

A' kereskedés a' legujabb időbeli történetek által igen megroggátott; az igen fontos és jövedelmes czethal-fogás a' parton egészen az Angolok és Éjszakamerikaiak kezében van. A' kereskedést igen előmozdítja Perunak 400 órányi hosszú tengerpartja 30-nál több kikötőivel, 20 öbleivel 's a' t. Kivitetnek: réz, cacao, china, juh-és vicugna-gyapju, chinchilla-bőr: bevitetnek: selyem-mivek, vászón, posztó, bor, asszonyi ékességek 's a' t. A' bányászság, nem lévén kénese és fa, nem igen gondosan 's szorgalmasan üzetik. Perunak 4 réz-, 4 kénese-, 12 ón-, 680 ezüst-, és 70 arany-bányája és mosása van. Leggazdagabb ezüst-bányák a' pascoiak és lauricochaiak. Ezek 13,000 láb-ra fekszenek a' tenger felett 's eszt. 2 mil. piaster jövedelemmel jutalmazták a' fáradságot. A' chotai vagy gualgayoci bányák Truxillóban gazdagabbak a' Potosiban lévőknél, 13,385 l. fekszenek 's eszt. csupán ezüstöt mintegy 44000 fontot, a' huantajayaiak Aricában, egy vízetlen pusztában, eszt. 52,000 fontot adnak. Kevéssel ez előtt termés-ezüst is találtott, mellynek egy darabja 2, a' másik 8 mázsát nyomott. Arany találatik Tarmában a' patazi és huiliesi bányákban 's a' Maranhon Alto partjain lévő mosásokban. 1791-től 1801-ig Limában 32,800,000 tall. pénz veretett, mellyben az arany 3450 's az ezüst 570,000 márkot tett. — Alsóperunak, a' mostani perui köztársaságnak (24,461 nsz. mf. 1,570,000 lak.) 7 Intendanciája volt, most 7 depart. van: u. m. 1) Truxillo, legéjszakibb, hasonló nevű fővárossal (8000 lak.), kikötős városa Guanchacó. Piura városa, a' Spanyolok első telepítése Peruban, Pizarrotól alkottatott 1531-ben, 9000 lak. Ezt a' tájékat néha 10 eszt. se frissíti eső. Caxamarcában még most is áll Atahualpa Inkának palotája, mellyben lakott az Astorpilcook töle származott familiája. 2) Junin, fővárosa Tarma, 5600 lak. Guanucoban láthatni az Inkák egy palotájának, a' nap templomának omladékait és a' Paramo del Assuayn egy felemelt 's a' teneriffai Piconál magasabb földterületet, melly a' Cuscoból Quitoba vivő nagy országút maradványa. (L. INKÁK UTJA.) 3) Lima (l. e.). 4) Puno, fővárosa Guancavelica, kénese bányáival; magas térségein a' perui juhoknak vagy vicunnának számos nyájai legelnek. 5) Ayacucho azon falutól, mellynél nyeretett 9 Dec. 1824 a' spanyol uralágot megsemmisítő győzelem; fővárosa Guamanga, vagy S. Juan de la victoria (26,000 lak.). A' hegyek közt perui tevők vagy huanocok csordái legelnek. 6) Cusco (l. e.). 7) Arequipa, has. nevű fővárossal, mellynek 25,000 lak. van; 20 spany. mf-re van innen az Aranta kikötő 's 96 mf-re az Ocana kikötő. A' magas Caylloma derekán ered az Apurimac, a' szorosban vett Maranhon, egy kicsiny hegytóból (a' d. sz. 16° 10'). A' Plata mellyéknél lévő tartományokkal határos Arica kerület, has. nevű várossal és kikötővel. A' perui Andesek lánczától kel. nagy földek terülnek el, öszveséggel 8 — 10,000 nsz. mf. a' Plata tájékába és Brasiliába; oda tartoznak délkel. a' gazdag hegytájék Montana Real és Új-sz. kel. a' del Sacramento pampák vagy a' missziók tartománya, az Ucayalenél, Cassiquinnél és Yvarinál, mellyben a' Jesuiták több indiai nemzetségeket térítettek meg. Pater Girval, utolsó utazó ezen tartományban, 1791 itt (mint mondja) 25 kü-

lömbféle nemzetséget fedezett fel, mellyek közt a' Conibok, Panok, Chipeok, Pirok 's mások részént bevették a' keresztény vallást, a' többiek ellenben igen vadak és hadakozók, sőt némelylek emberevők. Ez a' tartomány járhatatlan és sűrű erdőkkel fedetik; mindazáltal a' missionariusok alkottak benne földmivelés és báromtartás végett falukat 's Pater Girval a' Panok tartományában egy Sariacu nevü faluban klastromot talált, mellyet Anna Rosa, Limában nevelt olasz személy, ki a' nemzetségtől mint fő tiszteltetett, alkotott. Más kóborló nemzetségek, mellyek a' missiok pampáitól éjsz. fekvő Chunchos tartományát lakják Brasilia és Peru közt, kevésé esmeretesek.

Peruban a' függetlenség lelke 1815 ébredt fel. (L. DÉLSZAKAMERIKAI REVOLUTIO). A' köztársasági párt végre 1823 a' colombiai köztársasághoz folyamodott segítségért, mellynek előlülője, Bolivar, seregével kivívtá Perunak függetlenségét, mellyet Colombiának alvezére Sucre, Ayacuchoánál 9 Dec. 1824 nyert győzedelmével megerősített. Erre a' perui congresz 12 Febr. 1825 öszvegyült. Felsőperu (l. BOLIVIA) ugyan ezen eszt. elvált Alsóperutól. Perunak eddigi dictatora, Bolivar, Peru számára alkotmányt készített, melly szerént neki a' köztársaságnak egész életében előlülőjének kellett volna lennie, azon jussal, hogy a' következő előlülőt ő nevezze ki. Ez az ellenpártot annyira fellázítá, hogy Bolivar több limai lakost 's a' perui seregnek 44 tisztjét elfogatta. Azután visszatért Colombiába. Az általa kinevezett országló kormányzék öszvegyüjté a' választókat, kik az említett alkotmányt elfogadták, 's 9 Dec. 1826 szabadító Bolivart a' perui köztársaság holtig leendő előlülőjévé kiálták ki. De 26 Jan. 1827 éjjel a' békételenek pártja felkelt Bustamante és Lobera alatt; Bolivar pártosi, többnyire colombiai vezérek, elfogattak és hajóra tétettek. Ekkor a' Peruiak Santa-Cruz vezért tették az országlásnak fejévé. Ez öszvehívtá a' congreszt, melly 4 Jun. 1827 Lamar vezért nevezte ki előlülővé. Egyszersmind Peru hadat izent Colombiának; hanem a' perui hajóserég, melly a' guayaquili kikötőt megtámadta, Dec. 1828 visszaveretett 's Guise admirál elesett. A' torgonii ütközet, mellyben 26 Febr. 1829 Sucre vezér 4000 Colombiaival 8000 Peruin győzedelmeskedett Lima vezér alatt, békét kötötte a' perui vezérrel; hanem a' limai országlás nem fogadta el azt. A' had megújult 's Bolivar gyors lépésekkel haladt elő. Ekkor Limában La Fuente vezér lépett fel, mint Bolivar pártjának feje és Gamarra vezér lett 6 Jun. 1829 Lamar helyett, ki számkivetetett, előlülővé. Ezt 27 Jun. fegyvernügvas követte Colombiával 's ezt 22 Sept. 1829 béke, melly szerént Peru Guayaquil Colombiának engedte 's bizonyos pénzt fizetett. D. Augustin Gamarra 31 Aug. 1829 a' perui köztársaság ideigi előlülőjévé 's La Fuente vezér alelölülővé tétetett. — A' perui köztársaságnak jövedelme 10 $\frac{1}{2}$  mil. for. tétetik, a' nemzeti adóság 23 mil. for. A' szárazí hadi erő 1827 5000 főből a' polgár-katonaságon kívül. L. Peru Skinner után kidolg. Weylandtól (Weim. 1807, 2 köt.) és Rob. Proctor *Journey across the cordill. of the Andes and of a residence in Lima* 1823 (Londón 1825).

L—ú.

PERUI HÉJ, I. CHINAHÉJ.

PERUI BALZSAM, I. BALZSAMOK.

PERUGINO (Pietro Vanucci, il melléknévvel), a' római képző-iskolák első alapítója, szül. 1446, Citta del Pieve városában, Perugiában polgári just nyert, (innen mellékneve), 's mivei által jókor kitünteté magát. Tanítóji hihetőleg Bonfigli és Pietro della Francesca valának. Festeményei (Fiorillo szerint) sok keccsel bírnak, különösen asszonyi és ifjúi ábrázolatjai jól találtak; fordulatjai nemesek, színezése kedves. A' formák némi keménysége 's szárazsága, 's a' ruházatban szükölködés, a' kor hijányai, mellyektől

nem szabadulhatott. Festeményeinek karaktere lélek - csend, 's gyermeki együgyűség. Leleményességben nem gazdag. Fresco-festményei lágyabbak, 's egyéb műveinél több tartásuk van, mint szép munkái Perugiában, Rómában, Bolognában, és Florenzben bizonyítják. Tanítványai közt, kik egy részben híven követték, a' nagy Rafael leghiresb.

PERVIGILIÁKNAK azon innépek neveztettek, mellyek a' régiektől bizonyos isteneknek, főképpen Ceresnek, Venusnak és Apollonak tiszteletére éjjel tartattak. Éji vendégség is értetik alattok.

PESCHERÄH, I. TŰZTARTOMÁNY.

PESCHIERA, vár a' lombardi-venecziái királyságban, a' mailandi kormány-kerületnek bresciai delegatiójában. A' Garda-tó déli partján, ott, hol a' Mincio kifoly, 's a' Tirolból lejöő és itt Brescia, Mantua és Verona felé szétszórt országútnál fekvése, ezt a' helyet (1400 lak. 800 emb. őrsereg) igen fontossá teszik. Ezért engedte által azt a' venecziái köztársaság, mellyé volt, midőn 1796 Austria és Franciaország közt had kiütött, az Austriaiaknak, a' mit Bonaparte neutralitás megsértetésének tekintett. De a' helyett, hogy a' helyet illőül használta volna, Beaulieu a' lodii ütközet után önként oda engedte azt a' gyors lépésekkel nyomuló Francziáknak, minden benne lévő falágyukkal. Bonaparte azonnal igen erős védő állapotba helyeztette Chasseloup vezér által. E' miatt midőn Napoleon Mantuát vitta, a' mantuai erőség Tirolból és a' Garda-tó felől Peschierán keresztül semmi élelmet se kaphatott; 's midőn később Wurmser (Beaulieu helyébe) ismét átment vivásra, a' kicsiny Peschiera nagy akadályára volt neki Tirolból Mailand felé tett mozgásaiban, a' honnan kéntelenített katonáinak egy részét annak bezárására hagyni, a' nélkül, hogy a' helyet elfoglalta volna. Midőn erre előnyomulása megátoltatott, 's a' Mincion visszavonulnia kellett volna, még érzékenyebben tapasztalta, hogy jobb szárnyának állás-pontja nem volt. A' Peschiera előtt álló bezáró osztály, a' vár ágyuinak körén kívül lévő beszáncolt táborában, kipótolta ugyan annak nemlétét, de a' 6 Aug. ütközetben a' Francziák annál könnyebben elfoglalhatták az austriai tábornok, mivel a' várbeli őrsereg által segítették. Massena Augereau és Victor által kiverette az Austriaiakat sáncaikból, kiknek a' vivást félben-szakasztaniok kellett 's 700 embert és 12 ágyut vesztek. Wurmser többé állását nem tarthatta meg, mivel a' Francziák más nap Peschieránál akadály nélkül mentek által a' Mincion. Ez az eset nyilván bizonyítja még a' kicsiny váraknak is a' hadi történetekre való nagy befolyását, ha a' váraknak kedvező fekvések van. L. Napoleonnak Peschieráról tett észrevételét az ő *Memoires*-eiben, 3 és 4 rész.

PESTALOZZI (Joh. Heinrich) ember-barát, nevelő 's korunk legnemesb férfainak egyike, szül. Jan. 12 1746 Zürichben; atyja, ki orvos vala, elhalván, ájtatos rokonai régi egyszerű módon nevelték. Belső vallásosság, erős igazságérzés, szegényeken könyörülés, 's kis gyermekek iránti gyöngéd szeretet, jókor kimutának az ifjúban azon pályát, mellyet mint férjfi választand. Szellemét a' nyelvek leginkább ingerlék; vonzódás és viszonyok isteni tudományok tanulására határozzák, de mivel papolási próbája rozslu ütött ki, ezeket törvény-tudományokkal váltá fel. Nyomtatásban kijött némelly értekezései (*über Berufsbildung und spartanische Gesetzgebung*), ugy Demosthenes némelly beszédeinek fordítása, szorgalmának 's észtehecségének tanúi valának. Azonban Rousseau Emilje érezteté vele a' tudósok és az europai művelés nem természetes voltát, midőn egy nehéz betegség, mellyet szerfeletti tanulása okozott, arra indítá, hogy a' törvény és hazai történetek tanulása mellett tett kivonatalnak 's gyűjteményeinek nagyobb részét, mingyárt felgyógyulása

után elégetné, minden könyvekkel felhagyna, 's földmivelő lenne. Bern mellett egy kirchbergi gazdánál szerzvé a' szükséges miv- esméreket, 's azután atyai örökségéből ugyan csak Bern mellett Lenzburghoz közel egy nem igen mivel darab földet vett, ezt Neuhofnak nevezte, házat épített rajta, 's 22 éves korában gazdálkodni kezdett. Schultesz Annával egy zürichi kalmár leányával összekelése egy karton-gyárral is összeköttetésbe hozá, 's ennek dolgaiban munkás részt vón. E' falusi viszonyok közt, saját tapasztalásból kezdé esmerni a' nép erkölcsi nyomorúságát, 's szánakozással és segitni-készséggel telve, 1775 elhagyott koldus-gyermekeknek házába vételével kezdé meg nevelői munkásságát. Nem soká 50 illy szegény gyermek vevé körül, kiknek atyjok, tanítójok és gondviselőjök leve. E' nagy vállalatot egészen maga kölcségén folytatá. Magas czélja t. i. ez elhagyott kisedeknek emberekké formálása, alig talált valahol méltánylást, 's ha bár földmivelésben, házi gazdálkodásban 's gyár-munkákban, mellyeket e' gyermekekkel az oktatás mellett teljesített, helyes és nagy nézetei valának is, még is szűkölködék helyes megítélés nélkül azon apróságok körül, mellyek a' külső nyereséget tekintve, ez ágakban nagy fontosságaik. Jószívűségét kigonyolák, az emberek őszinteségében vetett bizodalomával visszaéltek: kölcsége, mint könnyen megfogható, keresetével aránytalanságba jött; lassanként csaknem minden vagyonát e' czélra költé el a' nemes lelkű, 's szegénységre jutott. Még is ama világban jártasok gunyakaczaja, kik iparkodását merő ábrándozásnak és balgatagságnak tekinték, csak egy pillanatig sem zavará meg; sőt épen midőn kivülről szégyennel, házában szükséggel küzdenie kellett, az alsóbb rendű nép nyomorúságának forrásáról tapasztalatokat, 's ez elhagyott ember-osztály megmentését tárgyazó termékeny ötleteket és javalatoakat, *Lienhardt und Gertrud* (1781 4 köt.) eredeti népregéjében akkor érlelé meg olly révél 's belsőséggel, mint előtte vagy utána senkisémetévé. Glülfü bannali iskolájának e' könyvben leírása sok karaktervonásokat mutat Pestalozzinak akkori neuhofi életéből 's munkálódásából. Azonban e' kevésé értett népkönyvnek világításául csak hamar írá 1782 *Christof und Else*; ezenkívül *Abendstunden eines Einsiedlers*; *Schweizerblatt für das Volk* (1782 — 83); *Abhandlung über Gesetzgebung und Kindermord*; és *Nachforschungen über den Gang der Natur in der Entwicklung des Menschengeschlechtes* 1797 munkáját. Ez utolsó olly időben jött lételre, midőn P.-nak szive, mindenféle sérelmek és szerencsétlenségek által ugy annyira elkeserítve volt, hogy az emberiséggel csaknem meghasonlott. Az uralkodások részéről minden gyámolítás kimaradása kinszeríté végre felhagyni egy olly vállalattal, melly egyes ember erejét nyilván haladá. Azon bizonyosság, hogy több mint 100 nyomorult gyermeket megmentett, 's haszonvehető emberekké képzett, késérte őt, midőn Neuhofot elhagyá, 's az új svájci directorium segédelmével 1798 Stanzban a' Roldus gyermekeknek nevelőházat alkotott. Majd 80 a' nép szemetjéből került gyermeknek lón itt egyedül tanítója, apja, és szolgálja. De még esztendő lefolyta előtt ez intézetet is feldulá a' háború, 's egy iránta kegyetlen felekezet ravaszkodása; P. pedig hálátlansággal jutalmazva Burgdorfba vándorla iskolamesternek. Hamar felálta itt egy gyülekező iskola, fizeték is állának mellé, 's hason érzetű köz dolgozók felvételét lehetővé tevék. *Wie Gertrud ihre Kinder lehrt* (1801); *Buch der Mütter* (1803 1804) és *Anschauungslehre der Zahlenverhältnisse* czimű iratai már sok helyen részvevő; 's használni hajlandó olvasókat találtak. De a' svájci nép politikai dolgaiba avatkozása és élénk részvéte által njobb kedvetlenségeket vona magára. Ó eltökélett democratá, 's nép embere volt, melly őt 1802 mint szószólóját Párisba az első consulhoz is küldé, 's Bern-

ben 1802 kijött *Ansichten über die Gegenstände, auf welche die Gesetzgebung Helvetiens ihr Augenmerk vorzüglich zu richten hat* című munkájában oly hibákat 's javalatoakat hozott fel, mellyek az akkori forrásban, kivált az előkelőbbeket ellene indíták. De bárha épen e' miatt, nevelő intézetével egészen magára hagyatott, még is azon szeretet szelleme által, mellyel azt lelkesíté, ügyes és munkás oktatók által, kik módszerént egészen követték, 's a' rábizott nevelőkéek szüleihez tett haszon nem leső kívánatai által, hamar virágzásra 's tekintetre kapott az. 1804 elején azonban, köz tudatra nem jött okokból P. Burgdorfot elhagyván, nevelő intézetével együtt München-Buchseebe ment, hol Fellenberggel közelebbi szövetkezésbe lépett, 's még ez évben Yverdunba (l. e.) költözött, hol tanítóival és nevelőkéivel együtt az uralkodás által neki engedett régi várában lakott. P. módszere a' 19. század kezdetétől élénk vitatások tárgya vala; mellyeknek oka, részint annak maga készítette ábrázolásában tapasztalt logikai meghatározoeóság és rendszer hiányában, részint csodálójinak rendentuli magasztalásában, részint némelly pedagógok érzékenységében, kiket hangja önhicsége, 's azon becsmélés, mellyel maga és védelmezőji a' nevelés eddigi állapotjáról szó-lottak, megbántott, keresendő. Miben P. hibázott, az, az újabb litteratura szinte teljes nemesmértetének, 's a' tudósok közönséges cha-rakterétől egészen különböző személyességének következte volt. Ő egy oly érzelmi ember, ki ötleteinek gazdagságát az élet és hatás szorulásában természeti ösztön szerint ön magából merítette, 's jobban végre hajtotta, mint kimondani értette. Remek elméjére, belá-tásának tisztaságára 's mélységére, szellemének erejére 's teljére nézve minden idők nagy elméjéhez hasonló; népszerűtetében, saját lényének az emberek valódi javáért feláldozásában; azon gyermeki érzelemben; melly még agg korában is követé, 's a' munkásság lelkesülésében és állandó erejében, nyilvános fellépte kortársainak önszeretete 's erkölcsi tespedése mellett majd nem egyedül állott. Csak egy kiterjedt intézet előljárójának, egy gazdasági rendtartónak, 's ért tanítóok közti kölcsönös meglegedés és egyetértés megörzójének szüksége tulajdonságok hijával vala. Mindennapi okosság nélkül szűkölködött. Eredeti 's jelen alapításában egészen sajátja, módszerének ideája, mellynél fogva az oktatást érzeki és szellemi tapasztalásra építi, 's a' gyermeknek emberré képzését, öszves erejének a' természetesen egymásra következő oktatási tárgyakban való önmunkás és szakadatlan gyakorlása által eszközli. Nem a' számolás - olvasás - írás - raj-zolás - éneklésbeli ügyesség megtanítása, hanem a' gyermek erejé-nek e' tárgyakban gyakorlása P. ideája szerint a' kezdő oktatás célja, mi okon ő annak valóját inkább az alakban, mint anyagban leli. Alaptételeit 's nézeteit, mellyekből módszerénél kiindult, *Wochenschrift für Menschenbildung* (3 és 4 köt. 1810 — 12) című munkájában ér-telmesen kifejti. De hogy az ember őt 's munkáját szorosabban esmerhesse, meg kell olvasni szellemes dolgozó társának *Niederernek Er-wiederung auf den Bericht über die Pestalozzische Erziehungsanstalt zu Yverdun an die Tagsatzung*, — Grunernek *Briefe aus Burg-dorf* (1806) és Johansennek *Kritik der Pestalozzischen Methode* (1804) című irataikat. Ő még maga sem tekinté ezt ugy, mint tökéletest, de mit már elvégzett, megérdemlé azon figyelmet, és használatot, mellyel őt Spanyol-, Francia-, Burkusországok, több apró német bir-tokok, Brema és Frankfurt városok megtisztelék; 's azon serkentést, mellyel a' segédei által felállított intézetek Nápolyban, Pétervárbán 's Ejszakamerikában találtak. P. módszerének további terjesztését mindenütt szerencsés foganat koronázta, hol azt helyesen felfogták, 's alapítója szellemében gyakorolták, 's mit a' most élő ivadéok e' kü-

lönös embernek köszön, az utó világ el nem felejtendi. Külsője, mint belsője egyszerű volt. Nem nagy 's agg kortól hajlott alakja, mindig pongyola fekete ruházatja mellett, egyenes, nyers, és semmit nem tekintő viselete, zürichi csaknem pör beszéd módja a' szabad, egyszerű helvetát mutatá, ki saját ötletei felett az egész világot felelté. Ránczos arcának szorult vonásain látszó gyöngö pirosságából, barátságos szemeinek élénkségéből 's mélyéből, belső tüze 's jószívűsége tündöklött. Ugy látszik azon vállalat, mellynél fogva munkáját még egyszer kiadni akará 's azok jövedelmét egy 1818 maga alapította szegények oskolájának tőkétéül rendelé, erejének utolsó felszárnyalása vala. Saját életirásával, *Meine Lebensschicksale, als Vorsteher meiner Erziehungsanstalt in Burgdorf und Iferten* (Leip. 1826) össze kell kapcsolni Biber *Beitrag zur Biographie H. Pestalozzi's u. s. w.* (St. Gallen 1827) czimű iratát is. (E' munka az érdemes Niederert kimentí). — P. megh. Feb. 17 1827 Bruggban Aargauban.

PESTIS. Általában minden nagyon terjedő veszedelmes nyavalya pestisnek szok neveztetni, millyenek p. o. a' keleti pestis, az amerikai sárgaláz (nyugoti pestis), az influenza (orosz pestis), cholera vagy görcskór (indiai pestis), europai ragadványos láz (europai pestis). Azonban legiszonyabb és legrégebb idők olta esmeretes a' keleti pestis, mely ma szinte ugy képes dühödni, mint ezredek előtt, ma szinte ugy honol keleten, mint a' setét előidőben. A' pestis név alatt közelebbi meghatározás nélkül a' keleti pestist értjük, lázos állapotban állót, és az életerőnek egész elrongálásával, iszonyú gyengeséggel, pestises csomókkal, fenés fekélyekkel, fenéshólyagokkal és foltokkal öszszekötöttet. Előmutatványi ezek: az elme komorul, a' test bádjad, szeléd borzongásra hé következik, mely kiállhatlan belső tüzzé változik; a' fej nehéz, szédelő, a' szemek meredtek, fénytelenek vagy vadul fénylenek, az arcz halvány, ónszínű; a' beteg szorong, nyugtalanodik, erőtlenedik, magán kívül van. Folyása csemert, hányást mutat; a' szomjuság elolthatlan, a' nyelv homályos veres vagy fejez anyaggal fedett, a' beszéd érthetetlen. Utóbb az arcz néha élénk veres lesz, a' lélekzés gyors és szorongató; néha epés, zöld, véres vagy fekete hányás vagy hasmenés áll be. A' tébolyodás néha dühösségbe megy által. A' hugy néha zavaros, fekete, fejezes vagy véres. Vértölyás is támad. Hol a' betegség nem mindjárt halálos, eleinte már fájdalmas kelések (pestiscsomók) mutatkoznak a' lágyékokon, alatt, néha a' fülmirigyeken, az állkapczák, és hón alatt, a' nyakon; néha fenés pattanások is vagy apró, fejez, feketés-sárga, fekete fenés hólagcsák az egész testen. Az ijedés, félelem, reményhijány és kétségbeesés, mely mindjárt eleinte erőt vesz a' betegen, öregbitik a' veszedelmet. A' halál gyakran első nap beköszönt, nem ritkán néhány órá mulva; másoknál második vagy harmadik napra elmarad. Az olyan betegek-nél, hol a' pestiscsomók és fenéspattanások mindjárt és nagy mennyiségben láttatnak, felemelkednek 's genybe mennek át, azoknál nagyobb reménység van az élethez, mint a' hol ez nem történik. A' csomók és pattanások vagy genyedésbe mennek át, vagy megkeményednek, meggyógyulnak vagy kimetszetnek. — Az embernek természetében lévén, hogy a' hol valamely hatásnak okát nem látja, lényt terem magának, agyában és nem egyebütt létezőt, így a' régi-ek is a' pestisnek iszonyu hatását, borzasztó garázdálkodását látva, azt daemonoknak, rosz lelkeknek tulajdoníták, valamint annak megszűnését ellenkező természetű szellemeknek köszönék. A' szem tovább nyilván, a' pestis okait a' levegő bizonyos változásiban keresék, mérges kigőzölgésekben, mellyek a' légből szállongtak alá, végetlenül apró bogarak fölő-csapatjaiban, mellyek a' lélekzés, ételek,

italok, vagy a bőr szivása által a testbe jutván, a vért megrontják. Az orvosok majd a vér kénköves részeinek túlbőségében keresik okát, majd a vér megalvásában vagy feloldóságában. Sokan a pestist ragtalanoknak tarták. Az ügyelés szülte tapasztalás, mint minden tudásnak egyetlen anyja, bebizonyítja maig, hogy a pestis ragadványos; hogy magától nem nemződik, nem terem, kivéven afrikai honját, hol azonban teljesen ki soha nem lévén irtva, nem tudni nem csupa magzat-e egy igen régi anyától? Valóját nem ismerjük; a raganyag hatására az életerő hanyatlík 's különösen a vér keveréke 's elemvegyülete látszik rosra változottnak. Hol a kór nem hamar öló, az ellenható természet lázt szül; helybeli gyuladások is támadnak. A pestisben megholtak felnyitásánál aludt vagy feloldott, hig, fekete vért találtak kiömölve az agyban, mell- és hasüregben; egész hártaszíneket meggyúlva és fenésképi foltokat. A pestises kelések ros, rothadó genyt (evet) adnak, mélyre hatnak befelé; a fenés pattanások már a kezdő halállal bírnak, elhalt részeket foglalnak magokban 's gyakran mélyre terjednek befelé. Hol a természet elég hatalmas még az ellenhatásra, ott a bőrön több gyuladás van, mint a belrészekben, a kelések hamar genyednek, sőt a kimetszett fenés-csomókra is jobb geny kezd elválasztatni; a lázt erős izzadás oldja fel; a föllábadás lassan történik. A kifejlett kór ragadványos, mellynek valóságát régi idők olta rettenetes pusztításokkal bizonyítja be, valamint az újabb kor mivel nemzetei ellenkezőleg bizonyíták meg, hogy okos gátlási rendelkezések által bátorságban lehetni tőle. — Az ősz régiségben legesmeretesebb azon pestis, melly a peloponnesusi háború harmadik évében (430 K. e.) a Spártaiaktól vivott Atheneben dühödött. Thucydides jól leírta. A halál itt általánosan 7—9 nap történt. A megszállott Jerusalembeli pestist 72 évben Kr. u. Josephus festi. Rómát 77-ben sújtóla a pestis Vespasianus alatt, 170-ben Marcus Aurelius alatt, 's ekkor majdnem egész Európát és Ázsiát bejára; Commodus alatt 189, 's legszörnyebben Gallienus alatt 262, midőn egy nap 5000 ember is halt-el (?). Ez olta Olasz és Göröghonban, Ázsiában 's Afrikában egyre bolygott a pestis 's különösen a népes városokat látogató meg p. o. Konstantzinápolyt Justinian alatt 544, hol, az utolhír szerint 1000 sirásó nem vala elegendő. 565ben Triert ostorozá mint pestis ingvinaria, Marseillet 588-ban. A 7dik században Szászthonban vala; 823-ban egész Németországban pusztított. A II században legalább hatszor kiüte Németthonban, legtöbbsnyire éhséggel vagy éhség után. A hithevült, 's a keresztes háborúra erő elmék isteni büntetésnek hívék ezt 's egészen elveszendőnek tarták az emberi nemzetet, 's innét mint természetfölí (csuda) dolog ellen gátrendeléseket nem tettek. Néha a Zsidókra is gyanakodtak, mintha a kútak megmérgezésével 'stb. okozták volna azt. A 12 században 25 évnél tovább tartózkodott Németországban; a 13dikban a keresztes háboruból visszatért hősök hozák magokkal. 1347—1350-ig úgy nevezett fekete halál-képen járá be Németországot előbb és utóbb alig látott garázdálkodással. A 15-dik század első felében viszont Németthonban csavargott, másik felében pedig egész Európát pusztítá, p. o. Parist, Dresdát 1450, Mecklenburgot, Németalföldet 'stb. A 16 század szinte bajlódott vele, mig-nem a 17-dikben jobban fölnyilt a népek szeme és célírányos rendelkezések tétettek ellene. Így a mi korunkig Európában a keletdéli csuesot kivéve egészen kilett irtva, a mire csak a legszorosabb és keményebb rendszabások és a török béke segíthettek. Ha valahol köszönhet Europa Austriának valamit, (a miről ki merne kételkedni?), akkor itt bizonyosan köszön; mert az ő fölvigyzása alatt nyul a pestis-gát az adriai tengertől, a Száva, Duna folytában, Erdély határain majdnem a fekete tengerig. Azonban, a mint mondók, nem

minden pestis nevezet alatt kell a' keleti pestist érteni. Így a' Thucydides leírta pestis Peloponnesusban, inkább europai ragadványos láznak (L. Láz) látszik, mint keleti pestisnek, mint szinte a' Né-methonban 's Magyarországon csavargó pestises öldöklő angyal gyakran azon europai pestis vala, mint a' hadaknak hű késérője.

A' pestis gyógyítása, mint minden más betegségé, a' nép gondolkozása és mivelesége szerint történék; a' régibb népek áldozatok által, a' keresztények buzgólkodva reményltek menekedést, míg a' Muhamedánus vak kénytelenségi hiedelmében semmit nem törődve kelméve maradt vagy elhalt. Ma mindenfelé meg kezd esmertetni, hogy főszer a' ragadvány eltávolztatása, mely a' kötött ragadványok közé tartozván, könnyebb gátlást enged. A' helyben lévő pestis ellen sok védszer ajánltaték, de teljes védhatalma egynek sem bizonyodott be. Hasznosnak találtaték azonban a' nagy tisztaság, a' hideg vízzel mosódás, a' fürdés. A' zöldlőnek (chlorium) olly erőt tulajdonítanak, melly a' pestis raganyagját egészen elrontaná. Baldwin György, angol agens és főconsul Alexandriában azon tapasztalást tevő, hogy az olajjal bánók mentek maradtak a' pestistől. Észrevételét közlé Pavia Lajos smyrnai pappal 's a' pestis-kórház főlvigyzójával, ki szinte az olajt pestis elleni védszernek ('s gyógyyszernek is) találá. Az emberen kiütött pestis gyógyítása egyre nagy hirdetője az emberi tökélyetlenségnek. Sok nemes orvos áldozatja lön tudományos törekedésének és segíteni vágyásának, míg csak a' segíthetésnek egy kis forrása találtaték is föl. Fővonalok a' gyógyításból ezek: a' mérég kihajtásával való sietés, a' belső gyuladások szelidítése, az üteri rendszer erejének fenntartása, az idegek erősítése, a' genyedés elősegítése, a' fenéspattanások idején való elválasztása. Az olajjal való gyógyítás így történék: Mindjárt a' pestis előjeleinél az egész test erősen és gyorsan bekenetik langyos faolajjal, a' szemeket kivéven. Azonban szorgalmasan bezáratnak az ablakok és ajtók, és fenyő maggal 's czukorral kifüstöltetik a' szoba. A' kenés után ágyba tétetik a' beteg. Erre izzadás jön, bodzathével előmozdítandó. A' bekenés naponkint egyszer vagy kétszer történék, a' pestises kelésre gyakran, míg nem lágyító borogatás által genyedése mennek. (L. WOLMÁRTÓL: „Abhandlung über die Pest“ (Berlin 1827). —j—a.

PEST vármegye, Magyarországnak dunán - inneni kerületében, 191 nsz. mf., 433,319 lak. Pest, Pilis és Solth vármegyékből egyesítettett. Határai: Kel. Heves várm., a' Jászság és Kis-Kunság, nyug. Esztergom, Fejér és Tolna várm. délre Bács, éjsz. Nograd várm. Földjének termékenységése különböző; éjsz. és nyugoti részei ugyanis hegyesek és erdősök; dél és keletfelé ellenben térs, de a' homok miatt részént terméketlen és miveletlen, baromttartásra mindazáltal haszonnal fordittatik. Más része igen bőven ad minden nemű gabonát; hanem fája nincs mindenütt, a' honnan a' lakosok szalmával, náddal 's száraz marha-ganéjjal tüzelnek. Legtöbb hegye van a' pilisi járásban, hol a' határos hegyek, mellyek közt legmagasabb a' Pilis, a' Vértessel egyesülnek 's több ágat bocsátanak ki, mellyek a' szent-léleki, szent-keresztii, szántói és kovácsii szép völgyeket formálják. Ezekkel öszveköttve van az ürömi hegy, kevély Sz. Pál, Abrahám hegye és a' János hegye (Buda mellett), mellyről igen szép kilátás van a' pilisi, naszályi, Mátra 's más hegyekre. Itt van a' Sz. Gellért hegye is, csillag-vizsgáló tornyával, és a' budai hegyek dicséretes veres-borokkal, 's a' várhegy, az ország fő kormány-székiel. Az Ócsától Bajáig terjedő mocsárok sok holdföldet elvonnak az ekétől. Folyói: a' Duna, melly Visegrad alatt mintegy 10,000 lépésnyire 2 ágra szakad, 's Szent-Endrének Megyerig nyúló 3½ mf. hosszú szigetét formálja. Sok tok és víza uszkal benne, melly utolsó néha 5 — 10 mázs. nyom. Több szigetei közt jelesebbek:

a' Nyulak vagy Sz. Margit szigete Óbuda erényében, és Pesten alól a' Csepel, mely 6 mf. hosszú; a' gemenczei, rezeti és gogányi szigetek. A' Duna ezt a' vármegyét, főképpen Pest városát, közép-pontjává tette Magyarország belső és külső kereskedésének. Többi folyók: a' Tisza, mely a' jení és ujfalvi puszták közt mossa Pest várm. szélét, mellynek söt és sok halat ad; továbbá a' Zagyva; a' Nográdból jövő Galga; Rákos, mely Gődölő felett ered; Hajta. Asványokkal a' várm. nem dicsekedhetik. Szarvas marhája szép és számtalan. A' várm. sok tájékán nincs folyó- és kút-viz. Levegője a' hegyek közt egészséges, a' mocsárok körül nem igen. Lakosi Magyarok és Tótok 's ezek közé elegyedett Németek, kik 2 kir. 20 mvár. 1 érseki (Kalocsán), 1 püspöki (Váczon) városban, 160 faluban 's III pusztán laknak. A' várm. 5 járásra osztatik, u. m. a' kecskemetire, pestire, pilisire, solthira és váczira. Főispánja az ország Nádor - Ispánja, most József austriai főherczeg.

PEST (Pestum, Pestinum) legszebb, legnagyobb és legnépesebb városa Magyarországnak (a' k. h. 36° 45' 15" és é. sz. 47° 19' 25"; 215 réf. a' tenger felett, és így 250 réffel mélyebben, mint Bécs), a' Duna bal partján, Budával szemben 2,481,600 nsz. öl. homokos térségen, mintegy 3 ór. kerülete van, a' Duna mentében 1 órány. nyul el. Már a' Rómaiaknak volt ezen tájékon gyarmatok (Transacincum) és I Geysa alatt tétetik először említés a' pesti vámról. Némellyek eredetét még Arpad-előtti időkre felviszik 's azt írják, hogy Szent-István alatt új gyarmatokkal neveltetett, végre, hogy IV Béla idejében nagyobbított. Midőn a' Mongolok 1241 Magyarországot IV Bélának, ki seregét Pesten gyűjté össze, a' Sajónál történt megeretése után elborították, Pest jeles város volt, mellyet Németek laktak, de ama világ-hódítóknak zsákmányává lett. Mindazáltal rövid idő múlva felemelkedett a' durva ellenség elmenetele után. Későbbben mind azon nyomoruságban osztozott, mellyre az Arpad férfi ágának elenyészte után (1300) az országot a' külső korona-kivánók, a' Hussiták táborozási 's későbbben Dózsának kereszties serege juttatták. Azonközben nevedett virágzása a' vele szemben Budán felemelkedett királyi lakhely, 's az egész országnak nagy királyi I Károly, I Lajos és Hollós Mátyás alatt lett megerősése és főképpen az ország-gyűlések által, mellyek a' közellévő rákosi térségen tartattak 's mellyeken gyakran 80 — 100 ezer lovas és fegyveres Magyar jelent meg. A' mohácsi szerencsétlen ütközet után (1526) a' Törökök 160 eszt. tartott járma alatt igen alá ment a' városnak virágzó állapotja és Buda hosszas ostromoltatásának alkalmával hamuvá lett, míg I Leopold császár alatt 1686 oly szerencse koszorúta a' keresztények fegyvereit, hogy a' város elébbi vad urainak vas jármától megmenekedett 's majd új lakókat (nagyobára Németeket és Ráczokat) kapott. Kereskedésre igen alkalmas fekvésénél, 's a' török háborúk alatt üzött kereskedésénél fogva ismét felemelkedett. 1703-ban I Leopoldtól szabad kir. várossá tétett. 1723-ik — 24-ikben az ország legfőbb törvényszékeinek helyévé lett. Virágzása VI Károly alatt, ki ott 1727 a' kórkatonának pompás kaszárnáját építtette, nevedett; még inkább Mária Thereszia alatt, ki itt 1751 nagy katona-vizsgálatot tartott és a' Jesuiták eltörltetése után az universitást Nagy-Szombathól 1780 Budára tette által; leginkább pedig II József alatt, kinek solyomszeme Pestet nézte ki Magyarország közép pontjának, mellyet minden eszt. több ízben meglátogatott. Ez a' nagy fejedelem 1784 az universitást Budáról Pestre vitte által, fő papi nevelő intézetet építtetett benne, létre hozta a' nagy tábori ispotályt, a' roppant új épületet (Neugebäude) és az utolsó török háború által a' városnak oly gazdag táplálati kútfőt nyitott fel, hogy 1790 már mintegy 2,500

háza volt. 1810 2,000 volt azok száma; most 4491 's a lakosoké, ide számlálván a benne lévő 10,000 katonát is, mintegy 60,000 (ezek közt 5,000 lutheranus, 1500 reformatus, 1200 görög és rác 's 6000 zsidó). Pap 133 's nemes mintegy 3000 lakik benne. A város, melly 1754 még külső városok helyett mocsárokkal és homoktérségekkel vétetett körül, most 5 fő részre osztatik: 1) a' belső város (159 hold, 1200 nsz. ölével) mintegy 700 nagyobbára erős házzal, 51 keskeny és szegletes utzával 's nem igen jeles piacokkal és 12,000-nél több lak.; 2) a' Leopold- vagy újváros, 249 hold, 400 nagyobbára új 's szép házzal, 30 utzával 's a' szép új piaczal, melly 100 öl. széles és 93 öl hosszú, mintegy 6000 lak. 3) a' Theresia-város, 692 $\frac{1}{2}$  hold, 33 utzával, 1200 házzal 16,000-nél több lak.; 4) a' József-város, 72 $\frac{1}{2}$  hold, 52 utzával 1200-nál több házzal, 's mintegy 11,000 lak.; 5) a' Ferencz-város 346 hold, 17 utzával, 500-nál több házzal 's 4,000-nél több lak., melly 4 külső városnak rendes és széles utzásai vannak. Kapui falai és bástyái a' régi városnak, nagyobodásakor lehúzáttak; a' belső város a' Leopold-várossal összeolvadt, ellenben a' más 3 külső város az igen széles országut-utsza által el van áttól választva, mellyen keresztül 4 fő út viszen az országnak Dunán innen fekvő minden részébe, mint: a' vácsi út a' hegyes vármegyékbe Selmecz, Körmöczbánya 's a' t. felé; a' hatvani ut Felső-Magyarország, Tokaj, Kassa 's a' t. és a' lengyelországi határfelé; az üllői Szolnok, Debreczen és Erdély felé; a' soroksári ut Szegedre, Szabadkára 's a' t. a' Bánátba és Tótországba. 46 hajón álló, 240 öl. hosszú, 4 öl. 4 láb. széles hajó-hid köti össze Martius elejétől December elejéig (ha az időjárás engedi) Pestet Budával. A' hidnak haszonbélói (még kell jegyezni, hogy az országnak minden nemese 's a' 2 városnak minden polgára szabad a' vámtól személyére és holmijére nézve) most 45,800 for. fizetnek (egész Magyarországnak ezen kívül a' Dunán még Pozsonynál és Ujvidéknél, Pétervárad felé, van hajóhid). 15 templomai (11 kath., 2 görög, 1 luther. és 1 reform.) nem igen tetszenek ki szép építés-móddal. Ezen kívül van Pesten a' Servitáknak, Franciscanusoknak, Piaristáknak és az angol kisasszonyoknak tulajdon klastromaik, 2 nagy és 5 kicsiny zsinagóga. Helye a' magyar academiának, 1830 oltá. Fő épületei ezek: 1) a' nagy kaszánya, mellyet VI Károly építtetett 1727, homlokán 47 ablaka, 4 tágas udvara, és tulajdon temploma van. Mintegy 3,000 kórkatona lakik benne háznépével 's 1 batalion őrsereg. 2) József császár új épületeje, melly 4 négyszegű épületből áll. József császár az építést végzetlenül hagyta halálával; most az ötödik pattantyús ezerednek kaszányájául szolgál; 2,300 ember lakik benne 's egész Magyarországon az ágyúk és hadi eszközök fő rakhelye. 3) Az új játékszín, melly 600,000 for. többbe került 's méltóságos alkottatására nézve egy bécsi játékszinnek sines utána. 3000 nézőnek könnyen ad helyet. Mindennap játszanak benne. Ezenkívül a' Leopold-városnak legszebb 's legnagyobb privát épületi is vannak, főképpen a' Duna partján és az ujniaczon. Az universitásnak, melly egy a' leggazdagabbak közt e' világon (1818-ban 333,139 for. jövedelme és 149,643 for. költsége volt), 43 betöltött tanító széke, 7 segédje van, 's 1829 mintegy 1700 halgatója volt, kik nagyobbára belföldiek voltak, mindazáltal Görögök, Lengyelek és Olaszok is találattak köztük. Őszveköttetve vannak vele: a' könyvtár (60,000-en felyül, naponként nyitva áll mind dél előtt, mind dél után); a' természeti dolgok 's pénzdarabok cabinetje, a' physical cabinet, egy chemia laboratoriummal; az anatom. patholog. cabinet (kitetsző vilasz-készületeivel); a' fűvészkert 10000-nél több plántáival; a' csilgavizsgáló intézet Budán Sz. Gellért hegyén; a' barom-orvosló

oskola; az universitas hármias ispotálya, egy gyógyító kórházzal (clinicum) öszveköttve. Külön-válva van az universitástól a megholt gróf Széchenyi által alapított nemzeti muzeum, ki könyvtárát's teljes számú magyar pénz-gyűjteményét az országnak ajándékozta. Ezen nemzeti intézet, mely 1818 egy kötetet adott ki *Acta litteraria* czimmel, jeles tulajdon épülettel és kertel bir; feje az ország nádor-ispánja; egy főügyelője, 3 vigyázója, 2 segédje van; sok az ország kebelében itt's amott talált római régiségeket és számos természeti ritkaságokat (a' többek közt egy Sáros vármegyébe leesett meteor-követ, mely 132 font. nyom. és több a' Tisza árkából kiásott állat-csontokat) foglal magában. A' Piaristák gymnásiuma (1 director's 6 professor) 800-nál több tanulót számlál; a' városi normalis oskola, hasonlóul a' Piaristák épületében, 400-an felyül; a' többi 8 kath. oskola 1600-nál többet oktat. Még van Pesten 2 görög trivialis oskola, 1 reform. 's 1 luth. 6 tanítóval (e' mellett egy különös leány oskola) 's 160 tanulóval. Az angol szüzek kath. leányokat nevelő intézete 400-nál többet's 40 nevendéket nevel. A' többi privat asszonyi nevelő házakban lévők számát lehet 200-ra tenni. — Pesten következő fő törvényszékek vannak: 1) a' hétszemélyes (septemviralis) fő törvényszék, a' törvényes dolgoknak hazánkban legfőbb helye, mellynek eredetiképpen 7 tagja volt, most 20 (4 pap, 7 magnas és 9 nemes) van, az ország nádorispánjának vagy ország hírájának előlülése alatt; a' septemviralis és királyi tábla együtt kir. curiának nevezetnek, melly miathogy a' kir. felség, mint legfőbb bíró, nevében ítéel, tehát ítéleteit királyi pecsét alatt adja ki; 2) a' királyi tábla, melly részént első, részént második törvényszék 22 közbirájával, kik közt 2 pap, 2 mágnas és 8 előadó, kik terjesztik elő az ügyeket megítélés végett; előlülője a' kir. felség személyes jelenlétének törvényszéki helytartója (*Personalis praesentiae regiae in judiciis locumtenens*). Ez a' két törvényszék 200-nál több ügyvédet foglalatoskodtat. Azon ifjak, kik ügyvédi pályára készülvén, ide feleskettetnek, Juratusoknak (Eskütteknek) nevezetnek. Themisnek ezen seminariuma 3 — 400 főből áll. Pest vármegye is Pesten tartja üléseit. A' város belső tanácsát a' polgár-mester, bíró's 12 tanácsos (kik közt egy város kapitánya) teszi. E' körül és mellett van egy 106 választó polgárból álló külső tanács, melly ügyel az egész polgárság (3484 szám szerént) javára's minden 3-dik eszt. új tisztviselőket választ a' belső tanácsba, vagy az elébbieket megerősíti. Itt vannak továbbá a' királyi ügyek igazgatása, a' királyi ügyek igazgatójának's a' magyar szent korona ügyvédjének előlülése alatt; a' politico-fundacionale directoratus officium; a' Reformat. Superintendesének mostani lakhelye; a' tartományi biztosság; a' magyar kir. kamara sőszállítási biztossága és kir. sőügyelése; fő sőtisztseg; harminczad; dohány-apalto; posta-hivatal; kölcsönöző ház's 9 lotto-szedés. Nevezetes benne a' szépités biztossága, melly eredetét II Józseftől vette, 1804 eszt. olta több privat vagyon szállván a' városra, jobb állapotba helyeztetett's a' mostani nádor-ispántól (József főhercegtől) igen jó rendbe hozatott. E' vigyáz fel a' privat építésekre's intézi el a' közönségeseket, p. o. a' játékszint, a' Duna partjának kövel kirakatását's a' t. A' nádor-ispán alatt van. A' polgár-katonaság az utolsó török háború alkalmával állott elő's most ország-védő intézet, melly 3 bataillon gyalogságot's I eskadron lovasságot (öszveséggel 2500 emb.) számlál. A' privat alkotás által létre hozatott polgári ispotály Sz. Rochusnál eszt. 7 — 800 beteget ápol; a' Görögöknek és Zsidóknak tulajdon ispotályaik vannak. A' pesti jótéví asszonyi egyesület (mellyet 1817-ik eszt. József főherczeg hitvese, Hermine, alkotott's most több nemes lelkű asszonyságok felv-

gyázása alatt szépen virágzik) különös gyógyító intézetet állított fel a' szegény hájogos vakok számára. Nem lévén közönséges szegényeket ápoló 's dolgozó intézetek, az említett jótévő egyesület több dolgozó szobát 's egy 90 — 100 személynek eledelt adó konyhát és egy szegények iskoláját tart. — A' város kereskedése olly virágzó, hogy a' duna-mellyéki városok közt csak Bécs mulja felyül Pestet. Négy roppant vásárja, mellyek közül mindenik 14 napig tart, gyakran 20,000 idegent és Magyart von magához 16 — 17 mil. for. éró portékájával 's általánosan 8 — 10 mil. forintot hoz forgásba. Bécsi 's más nagykereskedők és fabrikások, Görögök, Zsidók, Törökök nagy kereskedést űznek fabrikai, gyarmati mivekkel 's természetnyekkel, mint gabonával, borral, marhával, gyapjúval, dohánnyal, mézzel, viasszal, bórrel, gubacsal, épület-fával 's a' t. A' Dunán néha 50 — 60,000 akó bor is szállittatik ide. A' hajók száma (mind vitorla nélkül) eszt. 8,000-re megy; ezenkívül egy vásár alatt 14 — 15,000 szekér is csörög Pestnek utzáin. Legelevenebb volt kereskedése 1805 — 11, midőn a' száraznak elzáratása a' gyarmatportékkákkal kereskedést Thessalonicából és Brodyból Magyarországon keresztül üzette, azolta mindzáltal szenved az 1811-ki scalának következései, a' sulyos kiviteli vámok és a' szárazon kereskedésnek csökkenése miatt; de azért a' város, mint az egész ország is, gazdálkodásában 's kereskedésében nevededik 's 24 eszt. olta népessége eszt. 1000-rel nevededett. 23 nagy-kereskedő, átaljában 100-nál több kereskedő van benne, 43 zsidó nagy kereskedővel 's 35 zsidó termés-árossal. Pestnek 36 vendég-fogadója, 24 kávésa, mintegy 800 bor-kereszmája, 3 könyvnyomtató intézete, 7 könyv-kereskedése, 37 orvosa, 29 seborvosa, 9 patikája és 51 bábája van. Változó és szeles éghajlatja a' közellévő budai hegyek és Duna miatt egészséges. Eszt. 2100 születik 's 1800 (ezek közt általánosan 10 maga gyilkosa), és így a' 33-ik hal meg. Kereskedése, a' benne lakó számos tiszték 's a' literatura Pestet Magyarországnak leggazdagabb, legszabadabban gondolkozó és leppallérozottabb városává teszik, felyül-emelik a' szomszéd Budán és Posonon 's az országnak más városaihoz hasonlithatatlaná teszik. Magyar, német, tót, görög, rác és török lakosi kevésbé szakaszatnak el egymástól vallás és nemzeti különségek által, mint másutt 's a' külömbféle szokások és nyelvek békésen állanak fen, egymással öszvekeveredve. Az élelem drágább, mint másutt Magyarországnban, de más europai nagy és népes városokhoz képest olso. Csak a' bérlések és fény-mivek drágák. Mulató helyei közé tartoznak, néhány városon belől lévő közönséges kerteken kívül, a' város erdeje, mellyet meghalt Primás és Cardinalis Bathyany alkotott 's 1809 olta a' szépités biztossága szebbé tesz,  $\frac{1}{2}$  ór. a' Therezia-várostól, hova szép fák és ujonnan plántált szőlő és gyümölcs-kertek közt sétál ki a' mulató; Margit szigete, melly Budának vízi-városa és Pestnek éjszaki vége közt fekszik a' Duna közepén, 's mostani tulajdonosa József fő herczeg által bájoló kerté tétetett (hajdan nagyobb 's mint a' régi királyok mulatóhelye híres volt, azután a' vizek árjaitól és Törököktől elpusztított); csak a' miveltebbeknek van nyitva; közönséges kert volt az Orczy familiáé délkel. a' várostól; most a' Ludovicea katona-academiáé, melly méltóságos épülethez tartozik a' kert 1830 olta, midőn az ország költségén megvétetett. A' városban egy közönséges sétáló hely sincs. A' város környékéhez tartozik még 2 duna sziget; a' város szigete 's a' Ferdő-házacska (igy neveztetik meleg forrásitól) és ezekkel szemben a' víza-fogás, továbbá a' kőbánya, melly 2 tekintetben fontos, u. m. a) mint 1724 olta mivelte szőlőhegy, melly eszt. 20 — 30,000 akó igen jó asztali bort ad és b) mint építésre igen alkalmas homok-kőnek kimerithetetlen bányája,

mellynek csigái hajdani tenger-fenekre mutatnak. Itt van a hajdani ország-gyűlésekről híres rákosi térség is. A város erdejétől nem messze van a Rumbach orvostól néhány eszt. olta felállított vasfördő. A városban is vannak jól alkotott ferdő-intézetek duna-vizzel. L. Pestnek leírását Schamstól (Pesten 1821, Hartlebe nél).

PETARDA, ugrató ágyu, az az, olyan, harang formájú ércz ágyu, mely puskaporral megtöltetik 's kapukhoz, falakhoz, hidakhoz akasztatik, hogy ezeket általok szétrugassák az ostromlók. Chinai petarda alatt olly tűzmiv értetik, mely a szobában is meggyújtathatik.

PETÉCS (Petechia, lenticulae) apró, veres foltok a bőrön, a lázós bőrnvályákhoz tartozók, különféle nagyságúak, kis pontnyitól egész leneséig, többnyire nagy számban jelennek meg, de nem emelkedtek, hanem egészen laposak, vagy pirosak vagy rutzsiniűek, homályosak, barnások és kékek. Társlázuk az ideglázok közé tartozik 's nevezetesen azon alosztályba, hol leginkább a bőr idegrendszeré támadtatók előlegesen meg. A betegség többnyire ragadványtól ered, és gyakran tovább ragad, honnan a járványos ideglázok többnyire ilyen petécs vagy ugy nevezett folt-lázok. A petécs-láz különböző foku 's tulajdal (character) bír; hideggel kezdődő, melyre hőség jön. Mint ideglázban, azon különösség van benne, hogy a közérzet mindjárt eleinte nagyon meg van támadva, a tagok igen lankadtak 's mindjárt az első megtámadásnál különös és igen élénk álmok, neki hevült képzelődés, tébolyodtság állanak be. A petécs-láz jóslata nem a legkedvezőbb; az élet mindég veszélyben torog általa; tartása közönségesen 21 nap. A petécsfoltok az első nyolcz napon szoktak kiütni, 's lassan halványodva eltűnnek. —j—a.

PÉTER, Magyarország királya 1038—41 és 1044—46. A mi származását illeti, annyi bizonyos, hogy I István király testvér hugától született: de valamint anyja személyneve (I. GIZELA 2) csak történetesmereti feltételvény, úgy apja nemét és nevét is bódulatos homály borítja mind addig, míg Cornides visga mecse (Genealogia regum Hung. sec. XI p. 167) biztos világot nem terjesztett el abban. Alig szenved tehát már kétséget, hogy Péter anyját 1008 körül feleségül vette Urseolo Otto, Urseolo Péter velencei doge fia, a ki maga is herczeggé választatott az apja után 1010, 's a kinek németes neve onnan került, hogy III Otto római német császár, az olasz földön mulatában, birmálati keresztapja lön neki Veronában, és ez alkalommal a maga nevét ruházta a gyerkőczére, a ki addig az apja 's nagyapja személynevét viselte vala. Divatos lévén tehát a herczegi nemzetségben a Péter nevezet, Otto 's Gizela fia is annak kereszteltetett. Ez az Urseolo Otto 1026 a Velenceiektől elüzetetvén, Konstantinopolban végezte életét 1031; elmaradt özvegye pedig gyermekestől vissza jött szülő földére, a hol szivesen fogadtatott a bátyától, I István királytól, a ki húga szülöttjét, Urseolo Pétert, testőrnaggyá tette a maga udvarában. Sz. István halálakor, 1038, a király hűgának fondorlatai 's gonosztételvénye következtében (I. GIZELA 2) Árpád férjfi maradéka vagy országjárása alkalmatlan, vagy honából elszakadott lévén, elérte Péter, hogy, a haldokló királynak húga unszolására kijelentett kívánsága szerint, meghódolna neki a fő emberek nagy része. De csak hamar megbánás követte tettöket. Mert az országjárás gondjai el nem olthaták Péterben a bujaság tüzeit, melynek gerjéből, azon szemek elhunyta után, a mellyek egyedül valának képesek, szemérmes vagy legaiább tartózkodást zsarolni tőle, olly feslecségre vetemedett, hogy egy nő hűsége, egy hajadon szüessége sem volna elég biztos az ő, 's urok példáját követő udvari embereinek, incselkedése 's erőszaka előtt. Az özvegy királynét, Gizelát, mint fektelésége alkalmatlan tanuját

és feddójét, udvarából eltávoztatta, sőt zárat és örözet alá tette, 's a férjétől számára kiszabott illendő tartást is megvonta tőle. Körülvette magát külföldiekkel, Németekkel és Olaszokkal, a kiket tisztségekre 's méltóságokra emele a' honfiak hátra hagyásával, és a' kikkel együtt dózsöle a' magyar föld javaiban. A' magyar fő embereknek, a' kik őt józangatni bátorkodának, gögös és boszontó szavakkal válaszola. A' Csehek herczegét, Bretislawot, meggondolatlanul segítette ugyan III Henrik római-német császár ellen, de boro-styánt nem igen szedhetett e' hadakozásban. Így lévén a' dolog, nem csoda, hogy hamar kifogyott a' nemzet türelme a' bitorló iránt. A' püspökök indítására, Gellért csanádi püspököt kivéve, öszvegyültek az ország nagyjai 's a' nemesek; és midőn Kopasz László fiának holléte tudva nem volna, Abát választották ellenkirállyá 1041. Péter Németföldre szökött, és az austriai végörnagy, Adelbert, közbenjárása által megnyerte III Henrik császár bocsánatját és pártfogását. Henrik a' ménfői győzedelmes csata által Pétert visszaállította 1044: de a' mit Hermannus Contractus különben hiteles krónikája mond felőle az 1044dik esztendőre „*Ungarios petentes lege bojoarica donavit*“, felette gyanús, minthogy e' szavak nem csak szemközt ellenkeznek Kéza 's Túróczi szavaival „*Concessit petentibus Hungaris, hungarica scita servari*“, hanem ama krónika több kéziratpéldányai közül is csak egyben találatnak, még pedig a' többtől különböző tollvonással írva. Péter a' császár eltávozta után, jóllehet német fegyvereseket hagyott vala az mellette, olly kevésse bizott még is királyi hatalma fentartásához, a' nemzetnek folyvást tapasztalt idegensége miatt, hogy ujra a' császár bejöveteleért eszedzék. Megjelent Henrik 1045 húsvétkor Péter udvaránál, a' hol ez, a' császár számos késérete 's némelly magyar fő emberek jelenlétében, magát és az országot Henrikének, mint római-német császárnak, alája vetette, 's hódolása jeléül egy aranyozott dárdát nyújtott neki. Ez a' tetemény alig szenved kécséget, jóllehet több jeles honi író ki kelt hiteles volta ellen. De ezen cselekedete Péternek olly kevésse szolgált ingadozó királyszékének reménylett megerősítésére, hogy inkább siettetete annak öszveroskadását. Mert a' nemzetnek e' megalacsonyíttatását nem szívelhetvén a' honfiak; és, vagy szorgosabb nyomozás után, vagy történetből, megtudván Andrásherczeg hollétét, meghívták őt a' csanádi gyűlésből a' királyszék elfoglalására. E' gyűlésben és ennek határozatában sem vett részt a' csanádi püspök Gellért, hanem három püspöktársával Székesfejérvárra ment, kécségkivül Péterhez kívánván magát csatolni (I. SZ. GELLÉRT). Péter, Andrásherczeg közeledéséről és az ország lakosainak hozzá csoportozásáról tudósítva, ismét a' német földre akart menekedni; de Cornyban elállva lelte útját a' felfegyverkezett földnépétől. Visszaforult tehát Székesfejérvár felé; 's ez útjában, Zamur nevű faluban, az ellenetűró sokaságtól körülvétetve, bevette magát fegyveres késé-  
rójével együtt egy udvarházba, a' hol három napig védelmezte magát; utoljára pedig, minékutána emberei mindnyájan agyon nyilaztattak volna, megfogattatott, szemeitől megfosztatott, és Székesfejérvárra hurczoltatván, kevés idő múlva megholt 1046. (Vö. ABA SAMUEL ÉS ANDRÁS). Két ellenkező tartomás közül az a' hitelesebbik, hogy Péter nótelen vala; huga pedig vala egy Adelbert austriai végörnagy felesége, a' kit Peklárni Alold Alhaidnak nevez, de Cornides megmutatta, hogy Froiza vala annak neve. Megjegyzésre méltó az is, hogy Scaliger József, jeles, de egyszersmind hetyke tudós, egy levelében azzal kérkedik, hogy egyik őse, Scaliger Emer, Péter király hugat, Baldát, tartotta feleségül.

Fábrí Pál.

PÉTER (I) Alexjevics (Nagy) Oroszországnak czárja és császára, Moskauban szül. 30 Maj. (régi kal. vagy az új szerént 11

Jun.) 1672, első gyermeke volt Alexei Michailovics czárnak, második feleségétől, Natalia Kirilovnától, Nariskin bojárnak leányától. Erős és állandó egészséggel, helyes ítélő tehetséggel és mindent hamar megfogó erővel lévén megáldatva, Péter már gyermeki korában magára vonta mindenek figyelmét, a' honnan Alexei czár, elmellőzvéen két idősebb fiát, a' testiképpen beteges Feodort és gyenge lelkű 's csaknem egészen vak Ivánt, Pétert akarta maga után czárnak kinevezni. Mindazáltal a' lelkes és uralkodásra vágyó Zsófia hercegné, Alexeinek első feleségével nemzett leánya, minden rendelést meg tudott akadályoztatni Péter kárára, mostoha öccsének, Ivánnak, kedvezvén. De midőn az Alexeit követő III Feodor (1676 — 82), még gyermeki korban lévő testvérét, Pétert, Iván elmellőzésével valósággal felemelte a' czári székre, Péter Feodor halála után a' világi és egyházi fő tisztviselők és nagyok közönséges gyűlésétől czárnak kikiáltatott 's a' Streliczek hűséget esküdtek neki. Fel tudta ugyan lázasztani Zsófia az utolsókat azon hamis hírrel, hogy Péter Ivánt megölte 's elvégezte, hogy őket (a' Streliczeket) eltörölje, midőn a' neki dühödtt Streliczek sok ártatlanokat meggyilkoltak, kik a' Nariskin nemzetséghez tartoztak; de midőn végre Iván megmutatá magát, 's a' Streliczeknek azon felkiáltására: „Te vagy a' mi czárunk!“ reszketve azt felelte volna, „Igen, én akarok a' lenni, csak engedjétek meg, hogy szeretett öcsém Péter velem uralkodjék!“ Péter is megkoronáztatott Ivánnal 23 Jun. 1682 és Zsófiának meg kellett elégednie azzal, hogy közvetőleg uralkodjék. Még egyszer felzendültek a' Streliczek; Péter anyyával a' troizkoi klostrom oltárához szaladt 's így menekedett meg a' gyilkosok dühétől. Azonközben a' czári lovasság megérkezett, a' felkeltek elnyomattak 's 30 közülök lefejeztetett. De Zsófia, használván Ivánnak gyengeségét 's Péternek ifju korát, nagyra-vágyásában mindég tovább ment, annyira, hogy végre az ukázok alatt a' két czár neve mellé a' magáét is oda tette, 's képét, a' koronával, czári pálczával 's ezen felülírással „Nagy- és Kis-Oroszországnak uralkodónéja“, a' pénzdarabok hátuljára verette. Azonközben míg Iván szép feleségének karjai közt, kit neki Zsófia kerített, az egész világról elfelejtkezett, Péter alattomban férjfiás bajnoki lelkének kifejtésével foglalatoskodott; Preobraszenszkoiki és Szenenovszki nevű falukban ugyan is két hozá hasonló idejű ifjakkól álló csapatot formált, melyben maga is közkatonai szolgálatot tett. Kapitányok egy Le Fort nevű genfi volt, ki utóbb Péter nemes feltételeinek legfáradhatatlanabb végrehajtó eszköze lett. Zsófia ezt a' katona-játékot fel sem vette, sőt örült, hogy Péter ezáltal a' status dolgaiban való részvételtől visszatarthatott, még inkább pedig Péter kicsapongásainak hallásán, de fellettte megcsalatkozott Péterben, mivel Le Fort legszerencsésebb tanítója volt a' tudni szerető czárnak, kiből már Nikitia Moisnevics Szotownak, egy tanult diplomaticusnak és Timmermannak, egy német mathematicusnak, mint nemes lelkű anyjának erkölcsi tanításai, a' lélek és szív igazi mivelődésére erős alapot tettek le. Zsófia csak hamar maga is tapasztalta Péter nagyra született tehetségeit, midőn e' legelőször 1688 uralkodóhoz illő méltósággal jelent meg a' titkos tanácsban. Hogy tehát ezen veszedelmes vetélkedő társától megmenekedhessen, kedvesével Galiczin Vaszillal, Péter élete ellen öszveesküdt, a' mit e' némely hozá hűséges Streliczektől megtudván, fegyvert fogott a' pártosok elnyomására, kiket a' zászlója alá ezenként tóduló népnek, mellynek vezérei Le Fort és Gordon (skocziai-fi) voltak, segítségével elnyomott, a' főbeket nevezetesen a' Streliczek vezérét, Cseglovszkoit megbüntette, Zsófiát klostromba záratta, a' gyámoltalan Ivánnal egyebet a' pusztá czári neven kívül nem hagyott és 1689 maga lett a' status igazgatója. Ugyan-ezen eszt. Péter a'

bájos Eudoxia Fedorovna Lapuchinnal lépett házasságra 's így még szorosabban egyesült a néppel. Ez a házasság okos annyának munkája volt.

Megszabadulván Péter uralkodásra ásitózó néjének ellene fenekedéseitől, tüstént az ország állapotjának javítására és mind annak, a' mi más európai statusokat virágzókká tett, p. o. a' szép és kézi mesterségeknek, tudományoknak, katonai fenytéknek, tengeri erőnek országába való bevitésére 's tökéletesítésére fordította figyelmét, egy szóval a' nagy részént durva Oroszokból új nemzetet akart teremteni, a' mi, ha az ember az Oroszok előitéleteit, kik vétéknek tartották hazájokból idegen tartományokba utazni, 's a' külföldieket utálattal nézték, megtekinti, valóban képtelen feltételnek látszik; Péter nagy és fáradhatatlan lelke mindazáltal tudott ezen nehézségeken győzedelmeskedni, a' minek fő eszköze az ő kedves embere, a' feljebb említett Le Fort volt. — Legelőször is a' száraz és a' tengeri hadi erő vonta magára figyelmét. Kedvező körülmény volt erre nézve a' nantesi edictumnak eltöröltetése; mivel az Oroszországba vándorlott Francziákat az új seregbe felvén, ezek sokat tettek annak tökéletesítésére. Meghatározván a' Streliczek, kiknek irtozatos lázadásai a' czári széket több ízben megrázkodtatták, eltörlését, önön maga kezdett el tiszteteket és katonákat formálni 's azokat egy még eddig előttök esmeretlen katonai fenyték alá vetni. Le Fort ezt előbb csak egy századdal kezdte el, mely azután 12,000-ból álló seregre nevedett. Hogy a' Bojároknak (Nagyok) a' függésre példát adjon, Péter maga dobos szolgálatot teljesített 's csak lassan ment feljebb egyik hivatalról másikra. A' tengeri erőre nézve hasonló lépéseket tett. Építtetett ugyan már atya, Alexei, a' caspium tengeren Persiával leendő kereskedésre két hajót, de ezt a' doni Kozákok felgyújtották 's a' szétszert hajósokból csak két Hollandi jött vissza. Ezek közül Constabel Karsten Brandal hajókat építtetett és a' fordulásokban szorgalmasan gyakorolta magát. Le Fortot csekély hajóseregének fővezérévé (admiral) tette. Arra a' fontos gondolatra, hogy hajóserget alkosson, történetből jött Péter czár. Egyszer ugyan is az ismailovi magazinban a' többi régi holmik közt egy idegen és esmeretlen módra építtetett hajó tűnt szemébe. Péter mindent tudni kívánó lelke nem hagyta azt abban, hanem Timmermanntól, ki őt várak erősítésére oktatta, kérdezte, miféle hajó volna az? E' megmagyarázta neki, hogy ez a' hajó hollandi módszerént van építve és olyan tulajdonsággal bír, hogy ha a' szél ellenkező irányban fú is, lehet vele evezni. Ennek a' szempillantásnak köszönheti Oroszország tengeri erejét, mert ez idő óta semmi se foglalatoskodtatta annyira Péter lelkét, mint egy hajóserget alkotása 's az említett jeles hollandi hajóépítő Brandot, kit még Alexei hívott be Oroszországba, de a' ki a' zürzavarok közt egészen elfelejtette élt Moszkauban, felkerestette, a' mondott hajót megjavíttatta 's Péternek legkedvesebb foglalatossága volt az evezés és hajókormányozás. 1689 a' chinai császárral Camhival, némelly az Amur vize mellett lévő erősegekre nézve, mellyek felett kérdés támadt, kötött békét. Hét chinai követek jelentek meg a' meghatározott helyeken, kikkel a' határok feletti egyesség meg is lett, a' mi soha se történt az előtt, hogy t. i. China valamelly más hatalmassággal békét kötött volna. Az egyeség cikkelyei, mellyeket két jesuita missionarius deákuul tett fel, két nagy márvány-kőre metszettettek, mellyek határuul szolgáltak, 's a' békeség megrontó ellen a' minden dolgok mindenható ura hivatott bosszuállóul. — A' Chinaiakkal való egyenlenséget a' török háboru váltotta fel. I Leopold császár, Lengyelország és Velence ugyan is ez idő-tájban a' Törökökkel hadba voltak keveredve; hasonló esete volt már rég óta ezen nyug-

talan szomszédal Oroszországnak is, de a' belső zenebonák miatt a' háborut nyomosan nem folytathatta. Péter annakokáért a' kedvező körülményeket használni akarván, a' háromfelől ostromoltatott Törököket megtámadta 's legelőször is Azov várát vette ostrom alá, melly a' Don vagy Tanais vize torkolatjánál fekvén, az azovi tengernek, mellyről a' vele öszveköttetésben lévő Feketetengerre lehet evezni és kereskedést űzni, mintegy kulcsa. A' török udvarra nézve tehát éppen olly fontos dolog volt a' vár megtartása, mint az Oroszoknak annak elfoglalása. Az első ostrom 1695 semmi nyomos következtést nem szült; hanem a' következő eszt. a' czár személyesen vezetésén vívó sereget, csakugyan megvette Azovot, megvívván kicsiny hajóeregével a' török hajókat, melly előmenetele Pétert a' tengeri erő tökéletesítésére még inkább felsekerentette, tüstént 55 hadihajót építtetett 's számos ifjakat küldött Olaszországba és Hollandba hajó-építés, és Németországba katonai fenyíték tanulására; azon pompás győzedelmi bemenetel pedig, mellyet Moszkauba tartott, sokat tett arra, hogy a' nép a' vitézségre és katonai engedelmességre felébredjen. — A' szolgálatjában lévő idegenek nélkül Péter azon lánczokat, mellyek valamint nemzete, ugy hajdan az ő lelkét is lebilincseltek, nem rázhatta volna le, mivel az egész birodalomban nem volt olly nevezetes férjfi, kit mustrául tehetett volna magának. Mennél többet tanult tehát ő ezen külföldi jeles és derék férjfiaktól, annál inkább érezte a' tanulás szükségét: tehát hogy nagy dolgokra törekvését és indulatos vonzódását kielégíthesse, feltette magában az európai nevezetesebb statusok ál-név alatt leendő beutazását, hogy így az országának szükséges és hasznos ismereteket, magának megszerezhesse. Csak illyen alkalmatosságra vártak a' Péter újításaival elégedetlen 's békételen Oroszok, hogy Péterrel együtt minden új rendelkezést megsemmisítsenek 's titkos mérgeket kiönthessék. A' Streliczek fejei Puskin, Szukavnin és Szekel tehát több más főbb tisztekkel öszveesküdtek a' czár meggyilkolására, 's a' fő hatalomnak kezekre kerítésére. Hogy észvevétel nélkül közelíthessenek hozzá, úgy volt a' dolog intézve, hogy Moszkau közepe táján két házat felgyujtanak, tudván, hogy illyen esetekben a' czár személyesen szokott megjelenni 's ekkor a' Streliczek a' tolongásban könnyen végrehajthatják gyilkos szándékjokat. Már a' véres nap is meghatározva volt ezen borzasztó cselekedetre; az öszveesküdtek Szukavninnál ebédelték 's egész estig dorbézoltak. 8 óra tájban kettőt közülök a' lélek-esméret furdálni kezdett, 's haza kéredztek a' többiektől, kültött szin alatt, azon ígérettel mindazáltal, hogy éjféltájban megjelennek. Kérések teljesítetett, 's mind ők, mind pedig azok, kik más okból hasonlólul haza mentek a' feltétel végrehajtása előtt, elváltak társaiktól. A' botlását megbánó két öszveesküdt azonban egyenesen Preobraszenszkoinak vette utját, hol egy Moszkauhoz közel lévő kastélyában mulatott ekkor Péter. Késő lévén az idő, nehezen bocsáttatták a' czár elibe, ki elbámulva halgatta beszédjeket. Minden körülményeket szorosán kikérdeztvén, tüstént magához hivatta a' preobraszenszkoi testőrök kapitányát, Lapuchint, 's megparancsolta, hogy egész csendességgel induljon Moszkau felé, 11 órakor Szukavnin házáat kerítse be, és a' benne lévőket foglyokká tegye. Parancsolatja pontosan teljesítetett. 10 óra után Péter maga is köcsira ült 's egyenesen Szukavnin házához hajtatótt; de melly igen elbámult, midőn öröket sehohse látott, abban a' vélekedésben lévén, hogy Lapuchinnak 10 órára parancsolta meg az említett háznak bekerítését. Mindazáltal azt vélvén, hogy az örök talán a' házban lesznek elosztva, egyetlen-egy kísérfőjével bement a' Streliczek gyűlésébe, kik csudálkozással eltelve, alig hihettek szemeknek, hogy áldozatjokat magok közt szemlélik. Péter minden

megijedés nélkül Szukavninhoz fordult ezen szavakkal: „Világosságot láttam, ugymond, 's bejöttem veletek egy pohár bort inni.“ A pártosok semmi rosszat se gyanítottak, poharazni kezdettek, és szorgalmasan ittak a' czár egészségéért, ki bosszankodott magában Lapuchin késedelmezésén. Azonközben egy az öszveesküdtek közül Szukavninhoz húzódek 's titkon intvén, ezt sugá a' filébe „Itt az idő“, de Szukavnin visszaintett szemeivel, hogy még nincs itt, a' mit Péter észrevévén, hirtelenséggel felugrott, 's Szukavnint arczul csapván, földre terítette. „Ha nálad nincs még itt az idő, így szolla menydörgő hangon, jelen van nálam! Rajta! kötözzétek meg a' kutyákat!“ A' megrémült Streliczek közül egyik a' másikat kötözé, midőn 11 órát ütven, betoppán Lapuchin a' szobába, kit a' czár egy pofon - ütessel fogadott késedelmességéért; de midőn Lapuchin a' parancsolatot kebeléből kihuzta, a' tévelygését átlátó czár megcsókolta hűséges Lapuchinját 's átadta a' megkötöztetteket, kik életekkel adóztak, és neveik egy vas táblába metszettettek be az itélettel együtt, melly tábla mind e' mai napig megvan. Így a' Streliczeknek és több nagyoknak, kik az újítást nem szenvedhették, ellene támadását 2 Febr. 1697 elnyomván, a' nyugtalan Streliczeket az országban szétszorta, 's távollétében az országlást Ramodonowszki herczegre és 3 bojárra, Moszkau védelmezését pedig két testörző ezeredjének vezérére, Gordonra, ki alatt volt a' többi katonaság is, bízta, 's egy kövecséggel, mellynek tagjai Le Fort és 200 Orosz voltak, azon szín alatt, mintha az ősi szokás szerént a' vele öszveköztetésben és szövecségben lévő hatalmasságokat akarná meglátogatni, czári méltóságát eltitkolván, Apr. 1697 utra indult 's Esthlandon és az éjszaki legtermékenyebb tartományon, Lieflandon, melly akkor mind a' kettő Svédek kezében volt, Brandenburgon, Hanoveren és Westfalenen keresztül, Hollandnak Amsterdamból nevű városába ment, hol esmeretlenül, mint hollandi hajó-építő legény dolgozni kezdett. „Itt vagyok (így irt egyszer innen a' moszkau patriarchának, Adrianak), hogy az Istennek Adám első atyánkhoz intézett ezen szavait: „A' te orczád veréjékével keresd kenyeredet, betölcsem! szükségből természetesen nem dolgozom, hanem azért, hogy a' tengeri dolgokat helyesen kitanuljam 's szükséges esmeretekkel térvén vissza, az ellenséget Jesus nevében meggyőzhessem és a' keresztényeket megszabadítsam.“ Amsterdamból Szaardam nevű faluba ment, hol magát a' munkások közé beiratta, Péter Michaeloff névvel. Itt egy kis házacskában hét hétig lakott, maga készített magának ételt és ágyát, innen levelezett minisztereivel 's egyszersmind ácsi kötelességeit is teljesítette, melly alkalommal ügyességével mindenek csudálkozását magára vonta. Azután ismét visszament Amsterdamba, hol maga felvigyázása alatt egy 60 ágyus hadi hajót építtetett, mellyt Archangelbe küldött. A' hajóépítésen kívül szorgalmasan tanulta a' természet - historiát, test - bonczolást 's más tudományokat is (L. Scheltema *Geschichte des Aufenthalts Peters d. Groszen in Holland*). Hollandból tengeri dolgok eránti szeretete 's III Wilhelm király meghívása által ösztönöztetvén, Angolországba ment, nevezetesen Londonba, hol maga épített egy hajót, mellyt mindenek remeknek tartottak. Itt vette szolgálatjába a' derék scotországi születésű Fergusont (földmérőt), ki vitte be legelőször a' számvetés mesterségét az oroszországi számvevő kamarákba, mellyekben annakelőtte számok helyett drótra fűzött apró golyóbisok használtattak. Innen, 500-nál több válogatott tengeri hajós tiszteteket, kormányosokat, seborvosokat, hajós - legényeket, földmérőket 's a' t. vévén szolgálatjába, doctori diplomával, mellyel az oxfordi universitástól ajándékozott meg, 3 hónapi Angliában léte után, Hollandon 's Dresdán keresztül, Bécsbe jött, azon szándékkal, hogy innen a' német katonai fenyté-

ket kitanulván, Olaszországot utazza be; de a' belső lázadás miatt ezen dicsőséges pályáját félben kellett szakasztania és Sept. 1698 Moszkauban termett, hol jelenléte felette szükséges volt. Bárdoatlan és tudatlan alattvalói ugyanis Péternek durva erkölceikkel 's szokásaikkal ellenkező újításait, az idegeneket 's a' monarchának tudományos esmeretek szerzése végett az országbéli eltávozását, mindenek felett pedig a' czárnak azon engedelmét, mely szerint az Angoloknak Oroszországban a' dohány, mellynek használatát a' papok mint vétket, erősen tilalmazták, árulását megengedte, mind ezeket mondom nem szenvedhetvén, Zsófia hercegnét akarták a' czári székbe ültetni, és a' Litvániában széllyelszort Streliczek ezen feltétel végrehajtására öszve is gyűltek 's 10,000 Moszkau felé nyomultak; hanem a' poroszországi Schein és scotországi Gordon vezérlések alatt lévő 2,000 gyalogból és 600 lovasból álló új seregektől megverettek, mely győzelem a' külföldieket még gyűlöletesebbé tette az Oroszok előtt. Azonban Péter véletlenül 4 Sept. 1698 Moszkauba maga is megérkezett és egy rettenetes, de a' környüállásokhoz képest szükséges törvényszéket állított fel; 2000 Strelicz lett pártoskodásának állózatja, Oct. hónapjának minden napján folyt a' bűnösök vére a' hóhér pallosa alól, a' többiek nagy részént az ország legszélsőbb hatáira küldettek számkivetésbe 's a' kik megmaradtak közülök, ugy szétosztattak a' reguláris seregek közt, hogy többé egymásnak híret sem halhatták, 's annyival kevésbé lehetett tőlök félni. Minthogy pedig a' lázítás gyanuja leginkább nényjére Zsófiára volt, tehát a' klostrom elibe 28 akasztófát állítottat, 's ezekre 130 öszveesküdtet, ezek közt pedig hármat, kik a' Zsófiához intézett esedező levelet koholták, éppen szobájának ablakai alatt köttetett fel, egy kezekben lévő esedező levéllel, mintha arra kérnék Zsófiát, hogy vegye fel az uralkodást; végre feleségét, mivel részvétellel vádoltatott, egy szuszdáliai klostromba záratta, mellyben Helena név alatt apáczává kellett lennie. Hogy a' halalos ítélet-mondás hamarabb végrehajthatassék, hosszú gerendák használtattak, mellyekre a' bűnösök fejeket letették 's így fejeztettek le sorban, a' hóhér egy széles bárdal vagdalván le a' gerendán lévő főket. Az öszveesküdték általjában nagy megátalkodcsággal szenvedték a' halált. Egynek a' többek közt, ki a' gerendához akart menni, Péter útjában állván: „Félre az uthól czár, monda durva hangon“, ez a' hely az enyim! Ekkor alkotta eránta hív alattvalóinak megjutalmazására Andrásh vitézi rendjét, mellyel legelőször is Golowin nevű hűséges vezérét ajándékozta meg. A' csendesség helyreállításából szerzett örömét Péternek kedves Le Fortjának 's Gordonjának halálok keserítette meg 1699, a' mi őtet mély fájdalomba 's szomorúságba ejtette. Ezen híját azután Menczikoff, kit szép lelki tehetségeiért és munkásságaért emelt fel Péter a' porból, pótolta ki. A' Streliczek helyett 27 új gyalog és 2 könnyű lovas ezereket, mellyek 32,029 embert tettek, állított fel, és 3 hónap alatt már tökéletesen gyakorlottak 's ütközetre készen voltak. A' tisztí kar betöltésében egyedül az érdem és a' szolgálat ideje vétettek tekintetbe. — Hasonló fáradhatatlan igyekezettel munkálódott Péter az ország polgári állapotjának jó rendbeszedésén 's újra teremtésén is; nevezetesen az adók beszédését könnyebbé tette, mint előbb volt; német öltözetet vitt be, hogy az Oroszok külsejekre nézve egyformák lévén az idegenekkel, inkább hajlandók legyenek az erántoki barátságos viseletre; ugyanekkor törölte el a' szakált 's hosszú ruhát is, melly rendelésének a' köznép magát annyira ellene szegezte, hogy erővel kellett azt engedelmességre hajtani, a' honnan a' nyakasokra adót vetett, mellyet ha nem akartak fizetni, elnyirette szakállukat 's ruhájokat, továbbá a' bojárok sok inasai megkevesebbítették, könyvnyomtató műhelyek állították fel, hasznos irások vitettek be

és minden városokban iskolák alkottattak. — Részt vévén a' párt-  
 ütésben a' hatalmas papság is, az anyaszentegyház dolgait is más  
 rendbe szedte, a' csaknem pápai hatalommal bíró patriarcha helyét  
 Adrian 1700 történt halála után be nem töltötte 's az ezen méltó-  
 sággal öszveköttetett jószágokat és jövedelmeket a' koronához kap-  
 csolta: ugyan akkor állította fel a' szent synodust (egyházi gyűlést),  
 is, melly igazgatja a' császár előlülése alatt az anyaszentegyházat  
 illető tárgyakat. Ezen böles rendelését, mellynél fogva a' császár  
 az egyházi dolgokat, nem közvetlenül, hanem a' papok által, kik  
 ő tőle függenek, kormányozza, Voltaire igen szépen fejezi ki: „A'  
 császár, ugymond, nem illette a' temjénező edényt, hanem csak azon  
 kezet igazgatta, melly azt tartotta“. Hogy a' klastromok számát,  
 mellyek az ország népességének igen sok kárt tettek, 's a' számta-  
 lan pusztá, de lakható tájékok megmívelésétől sok munkás kezet von-  
 tak el, megkevesíthesse, azt parancsolta, hogy 50 eszt. kora előtt  
 senkinek se legyen szabad klastromba menni. Mikor Péter a' saar-  
 dami műhelyekben Hollandban czári pálcza helyett ács - fejszét és  
 bárdot forgatott kezében, kécség kívül olly erős tengeri erőnek fel-  
 állításáról gondolkozott, melly neki egész Európá előtt tekintet  
 szerezen 's a' kereskedést statusai felé húzza. Ugy de az archangeli  
 kikötő a' Fejértengernél, mellyről kell Lapplandot 's Norvégiát kör-  
 rül - hajózni, kevésbé felelt megvárakozásának, mivel eszt. hét hóna-  
 pig nem lehet jég miatt benne kikötni; még kevésbé érte el feltéte-  
 leit az azovi és caspium tengerek által, mert ha más tekintetben  
 még ollyan hasznosok voltak is, de felette félre estek; legjobbnak  
 és leghasznosabbnak találta ellenben országára nézve a' Balti vagy  
 keleti tengeren való uraságot, melly akkor az ott körül fekvő tar-  
 tományokkal együtt Svédnek kezében volt; a' Svédeket kellett tehát  
 elébb Péternek kiküszöbölni 's azután lehetett csak a' Balti tenger-  
 nek ura. Ezen nagy céljára hogy reá mehessen, 1700 a' Törökökkel  
 30 eszt. békét kötött, melly szerént Péter az azovi nevezetes erősgé-  
 nek birtokosa maradt, 's egyszersmind Svédországnak hadat izent;  
 a' mult század elejétől fogva, ugymond Péter nyilatkoztatásában,  
 Svédország több szomszédjait megfosztotta birtokaitól, elszakasztot-  
 ta nevezetesen Oroszországtól Ingermannlandot és Karéliát; a' hon-  
 nan itt az idő, hogy Svédországnak igen nevedő hatalma megtö-  
 rettessék, hogy többé a' szomszéd statusoknak félelmet ne okozhas-  
 son. Ezen nyilatkoztatást az Ingermannlandba lett beütés és Nárvá-  
 nak megtámadtatása követték, a' mit megtudván Svédországnak 17  
 eszt. hóse, XII Károly király, hirtelen ott termett, 's Nárvánál  
 8000-ed magával a' 38,000-ból álló orosz seregen 30 Nov. 1700 telyes  
 győzedelmet nyert. De ez a' szerencsétlenség Pétert nem csüggesz-  
 tette el. „Jól tudom én, így szolla ő, hogy a' Svédnek minket több  
 izben is meg fognak verni, de mi tanulunk! hanem eljő az idő, mi-  
 kor mi fogunk ő rajtok győzedelmeskedni. Ez az ütközet, ugy gon-  
 dolom fel fogja az Oroszokat tunyaságokból serkenti és annak, a'  
 mit nem tudtak, megtanulására kényszeríteni“. Tüstént új seregek  
 formáltattak, tábori készületek szereztettek és sok merész külföldi  
 csatolta magát a' czárhoz. Legelső győzedelmek volt az Oroszoknak  
 a' Svédnek az Embach vizénél 1-ső Jan. 1702, melly a' többiek-  
 nek mintegy alapul szolgált. Nöteburg, mellyet Péter Schlüsselburg-  
 nak keresztelt, megvetetett, nem külömben Marienburg is, mellynek  
 Oroszországba hurczolt lakosai közt volt az árva Katalin (l. e.) is.  
 A' Moszkauban tartott győzedelmi pompa után csak hamar ismét a'  
 csatamezőn jelent meg Péter a' keleti-tengernél, hol távolléte alatt  
 Menczikoff az Ofonza vizének a' Ladogába szakadásánál lévő új ha-  
 jó-építő helyeket megerősítette 's bátorságba helyezte, melly célra  
 Péter 1 Maj. Nyensanczot (egy Néva torkolatjánál lévő erőség et) el

foglalta. Négy nappal ezután, mint ágyuzó kapitány, 30 kicsiny hajóval 2 svéd hadi hajót fogott el a' Néva torkolatjánál, melylét tetteért Péter Golovintól az admiráltól Sz. András rendjével ajándékozott meg. Minthogy Nyensancz a' tengertől távolsága miatt nem látatott elég bátorságosnak, tehát Péter azt végezte, hogy Ljust — Elant szigetén építsen erőseget a' Néva torkolatjának védésére. 27 Maj. 1703 tétetett le a' vár talpköve, melynek a' czár Sz. Pétervára nevet adott. Építómestere, Andrei-Tresin, olasz ezerekes volt, kinek felvigyázása alatt 20,000 dolgoztak az új erősen, kik az országnak különböző részeiből jöven oda, a' vár mellett épült új városba meg is telepedtek. Ezeknek példáját követte sok a' háboru által hazájából kiűzetett Svéd, Fin és Lieflandi is. 4 hónap mulva már állott Pétervára 's Péter Rönne ezerekest tette kormányozójává. Ugyan ekkor emelkedett fel a' tengerből Sz. Pétervára oltalmára, ennek szomszédságában, Menczikoff igazgatása alatt, Kronsztot vára; több veszett el az építésre szükséges eszközök szállításában 8,000 lónál és ugyan annyi embernél, még is a' következő esztendő Mart. már durrogtak az ágyuk Kronsztot falain. Azonközben Austria, Holland és Angolország mindent elkövettek, csak hogy Péternek Augusztal a' lengyel királlyal való szövetségét semmivé tegyék. Károly Pétert Liefland közepén hagyván állani, Saxoniára ütött, hogy Augusztot, ki egyszersmind száz választó volt, a' lengyel királyságróli lemondásra kényszerítse. Péternek szabad mező engedtetvén e' szerént a' táborozásra, elébb egy 13 hajóból álló seregecskét, melynek aladmirálja Löschert, semmi szabadulást sem látván, az utolsó hajót a' rajta lévő katonasággal 's magával együtt a' levegőbe vettette fel, tett semmivé a' Peipus taván; azután pedig Schlippenbach nevű svéd vezért verte meg Revalnál és a' dorpáti, nárvai és iwangorodi várakat vette meg 4 Maj-tól 20 Aug-ig 1704. Gemauert-hofennél Kurlandban és Fraustadtól mindazáltal meggyőzettek az Oroszok, kik ezt a' szégyent a' kalisi győzedellemmel ismét lemosták. Itt hallotta meg Péter azon gyalázatos békekötésnek híret, melynek több pontjai közt Auguszt Alt-Ranstadtban 24 Sept. 1706 a' lengyel koronáról is lemondott és nem ítélvén tanácsosnak a' 45 ezer emberrel közelgető Károlyt bevárni, magát minden megette lévő tartományokat felprédáló seregével együtt visszahúzta. Károly Lithvaniába ütött, itt elfoglalta Grodnot, 's benyomult egészen a' Dnieperig, hol egy ott magát jól besánczolt orosz seregen győzedelmeskedett. Már a' Moszkau felé vivő úton volt Károly, midőn jó plánját megváltoztatván, a' Pétertől elpártolt Mazeppának, a' Kozákok Hettmannjának, ki őtet a' Kozákság mellé állásával kecsegtette, levelezéseire Ukránia felé vette útját, hogy a' Kozákokat magához revén, az ellenséggel 's más hadi készülékekkel hátra maradt Löwenhaupt nevű vezérét megvárja; de a' Lieflandból 16 ezer katonával jövő Löwenhauptot Péter ugy megverte, hogy alig tudott néhányad magával Károlyhoz vergődni, a' Kozákok pedig Mazeppahűségtelességében nem egyezvén meg, alig találkoztak 2 — 3 ezeren, kik Mazeppa vezérletése alatt Károlyal egyesültek, a' többiek ellenben a' Péter eránti hűségben tántoríthatatlanul megmaradtak. A' reménységében megalatott Károly, nem gondolván a' kemény hideggel, melynek mintegy 2,000 Svédjei lettek áldozatává, minden eleseg nélkül és esmeretlen földön Ukránián keresztül Pultava falai alá ment, melyet ostrom alá vett. Meghallván ezt a' czár, a' vár felszabadítására sietett 70,000-ed magával, hol 8 Jun. 1709 az éhség és idő viszontagságai miatt elkénszeredett svéd sereget tökéletesen semmivé tette. Ezen győzedelmét Péter leginkább Károly betegségének köszönheti, ki néhány nappal az előtt megsebesitetvén, vitézeit nem lelkesithette, mivel csak egy gyalog hintóban lehetett az

ütközetben jelen. Ezt a szerencséjét Péternek Finnlandnak és Lief-landnak, megvévén ezeknek fő városait, Wiburgot és Rigát, elfoglaltatása, Augusztznak ismét lengyel királyá léte, 's ezzel kötött szövetsége, mellynek a' brandenburgi választó Poroszországnak első királya 's a' dán király is tagjai lettek, követték.

Csak kevés ideig élhetett Péter a' csendességgel, mivel alig kezdett kedves Sz. Péterváranak tökéletesítéséhez, hol a' Ladoga tavának a' Wolga vizéveli öszvekapcsolására rendeleteket tett és Francia-, Olaszországokkal és a' Hansa városokkal kereskedésbeli egyeségre lépett, a' török udvar, melly Károlyt igen kedvelte, izent neki hadat 1711. Minekutána tehát az igazgató tanácsot felállította, 's a' papság és a' nép kedvének megnyerésére az elfoglalt pápi jószágokat nagy részént visszaadta volna, keresztül-nyomulván a' vele frigyel Moldván, a' Prut vizénél megállapodott 40 ezerből álló sereggel, hol a' 250,000 főből álló török seregtől körül-kerítettven 's a' moldvai vajda Kantemir, ki neki eleséget ígért, tőle elpártolása miatt éhségtől is szorongattatván, nem volt egyéb előtte, mint vagy gyalázatos fogság, vagy halál. Telyes mértékben érezte Péter szerencsétlen állapotját, mellynél fogva követet, ki nagy nehezen tudott elillantani, és a' Törökök vigyázását kikerülni, küldött a' tanácshoz, mellynek az irta, hogy ha elfogatik, őtet holtak nézzék, 's helyébe új czárt válasszanak. Ezen veszedelmes helyzetéből mindazáltal kedves második felesége, Katalin, megszabadította, ki Serebetjew fővezér segítségével Péter tudta nélkül a' nagyvezért, minden gyöngyeit és drágaságait neki adván, békeség kérésével addig ostromolta, míg az végre ezen feltételek alatt reá állott arra, t. i. hogy Azow vára ismét a' Törököké legyen, a' taganrogi kikötő az azon oldalon lévő erősséggel együtt rontassék le, és a' svéd királynak Péter békét hagyjon, 28 Jul. 1711 grof Poniatowszkinak XII Károly képviselőjének ellenmondása mellett is, minthogy az Oroszok tüzes és a' Törököket bámulásra indító ellenállása miatt a' Janicsárok vonogatták magokat az orosz táborra ütéstől 's az a' hir szárnyalt, hogy a' czárnak roppant sereg jó segítségére. Így vesztette el Péter az azelőtt kevés idővel nyert uraságát a' fekete tengeren, ellenben megmentette magát, 's hazáját azon rablánczoktól, mellyekkel azt a' Törökök fenyegették, és ekkor alkotta Sz. Katalin vitézi rendjét, hűséges feleségének, Katalinnak, ki csudálatos megszabadulásának fő eszköze volt, emlékezetére. — A' török határszéleken vallott kárát Péter Svédország felé akarta kipótolni, és így minden erejét a' Svédok ellen indított háboru folytatására fordította, melly iparkodását svédországi Finland elfoglalása jutalmazta 1713. Azután midőn az orosz admiralitas collegiuma, ezen oknál fogva, hogy még magát a' tengeren nem különböztette meg annyira, hogy az idősebb hajós tiszteknek eleikbe tétethetett volna, admirállá nem tette őtet, tengeri utra készült, hogy magát ezen hivatalra érdemessé tegye és midőn Twermündénél a' tengeri ütközetet megnyerte 's a' nyszloti vár ezt követő elfoglaltatása által Finland meghódíttatását tökéletességre vitte volna, Pétervárába tartott győzedelmi pompás bemenetele alkalmával az alczár Romadonowszki, ki czári székben ülve fogadta el a' győzedelmes Pétert, ezen felkiáltással köszöntötte meg: „Idvez légyen az admirál.”

Mind ezen egymást követő háboruskodásai közt sefelejtkezett el Péter a' status belső állapotjáról; ide is elhatottak az ő szemei, 's észrevette azon nyomattatásokat, mellyeket az alsóbb karbeliek a' nagyoktól szenvedtek. Biztosságot rendelt annakoáért a' nép sérelmeinek orvoslására 's panaszainak vizsgálására, mellynek következése igen sok tiszteknek Sziberiába számkivetetése lett. Az örökös jobbagságot is szerette volna eltörölni, de ez úttal még ezt a' lépést

tenni nem látta tanácsosnak. Igen okosan igazította el az óhitűek (Roszkolnik) 's a' többi Oroszok közt lévő vallásbeli versengéseket, melly finyás és csiklandós tárgyban olly mérsékleccséggel 's türelemmel viselte magát, hogy csak egyetlen-egy óhitű öletet meg, ki a' mártir-koronáért a' czár élete után leselekedett; és éppen ez 's több ilyen kedvetlen történetek, mellyek Moszkauban estek, vitték őtet azon feltételre, hogy Moszkaud oda-hagyja és Pétervárat tegye az ország fővárosává, a' honnan a' város nagyobbítására 's szépítésére kemény parancsolatokat adott ki. Ezen foglalatosságai 's pláncsinálásai közt azonban véletlenül azt a' hirt vette, hogy XII Károly Benderből, hová szaladt vala segítségért a' pultavai szerencsétlen ütközet után, visszajött és már Stralsundban van, de ezen új fergeteg is elvonult Pétertől és pedig önnön maga Károly által, ki Pomerania neutrálítását nem fogadta el 's Hollandot és Angolországot az angliai királyi székre vágó Stuart Károly segítése által magára haragította és így alkalmat szolgáltatott a' czárnak új és könnyűgyőzedelmekre. Károly e' szerint több ellenségtől vétetett körül, kik őtet nem csak németországi birtokaitól fosztották meg, hanem már a' magába Svédországba, nevezetesen Gothlandnak Schonen nevű tartományában leendő beütésről gondolkoztak. 4 u. m. I orosz, I dánországi, I angol és I hollandi, 's 80 hajóból álló hajósereg egyesült, részint a' Schonenbe kiszállás fedezésére, részint pedig a' keleti tengeren úszkáló svédországi hajósereg megtámadására. Fővezérévé az egész egyesült tengeri erőnek Péter választatott, ki 100 a' Szundon várakozó kereskedő hajót kísért el a' svédországi hajósereg előtt. A' Schonenbe kiszállás mindazáltal az orosz vezérek tanácsára elmaradt, a' mi nem tetszván a' dán királynak, elhagyta Péter Daniát és Mecklenburgban állapodott meg katonáival, mellyet örömet elcsereált volna valamely más tartománnyal. Ezen 's más plánjai véget téhát 1616 vége felé Hollandba 's Franciaországba utazott, mellyeket megtiszteltetésekkel 's csudálkozással megterhelve hagyott el 1717, minekutána Franciaországgal magára 's Poroszországra nézve barátságos és kereskedési egyeségre lépett volna; utazásának igazi célja, u. m. Mecklenburg eránti feltétele mindazáltal füstbe ment. Négy hónap múlva 21 Oct. 1717 visszatérvén Pétervárába, viszont kemény büntető törvényszéket állított fel, az alattomos csalások és népnyomások miatt a' tisztek ellen tett panaszok eligazítására; nevezetesen az archangeli kormányozót Wolkonszki herceget agyon lövette, sőt kedves emberei Menczikoff és Apraxin se kerülték el az érdemlett büntetéseket; innen Moszkauba ment Lapuchin Eudoxiától 1695 született egyetlen-egy fijának, Alexeinek, megítélésére, kit, mint közjóra czélező ujtásainak ellenmondóját, halálra ítelt. Péter t. i. szüntelenül háboruskodván 's országának új és jó karba helyezésével foglalatoskodván, nem érkezett Alexei ifju korára 's nevelésére figyelmezni, hanem a' papokra és szerzetesekre bízta azt, kik a' valásban oktatás mellett az ifju herczeg szívébe undorodást és idegenséget öntöttek atya ujtásai ellen; ezenkívül iszákosságra, rescségre, gondatlanságra és feslett életre szoktatták. A' herczeg az ilyen nevelés miatt annyira elromlott 's a' rossz olly mély gyökeret vert szívében, hogy midőn a' fia romlóságán megrémült Péter, új nevelőket adott melléje, már ezeknek minden iparkodása sikeretlen volt a' rossz erkölcsök kiirtására. Legborzasztóbb formában jelent meg annakokáért a' szerencsétlen Péter előtt a' jövődő, látván, hogy a' mit ő nagy buzgósággal, temérdek kölcséggel 's fáradsággal épít, tulajdon fia által fog semmivé tétetni. A' dolgon házasság által akart segíteni 's a' szelid érzésű és szeretetre méltó braunschweig-wolfenbütteli herczeg-asszonnyal öszveházasította, reménylván, hogy ennek társaságában meg fog változni. De hijában; Alexei a' maradt,

a' ki volt, sőt feleségével, ki mellett egy lieflandi parasztmenyecskét tartott ágyasául, igen durván és gorombán bánt, annyira, hogy bánatjában két gyermeket, Nataliát és Pétert, szülvén, 22 Oct. 1718 meghalt. Ekkor Péter, és fija Alexei közt a' meghasonlás legfelsőbb pontra hágott, 's Péter, kinek Katalin azon közben fíjat szült, azzal fenyegette Alexeit, hogy ha nem jobbitja meg magát, a' thronustól megfosztja. Péternek németországi második utazása tehát igen kívánatos volt Alexeire nézve, 's oda hagyván Oroszországot, Bécsbe ment VI. Károly császár oltalma alá. Péter ezt Amsterdamban hallotta meg és azonnal elküldötte a' testőrök kapitányát, Rumiancovot Bécsbe, de Alexei már ekkor Nápoly felé útazott. Ide is nyomon követte Alexeit Rumiancov, Tolsztoj titkos tanácsossal, kik nagy nehezen reá vették a' herceget a' visszatérésre, minekutána atyjának levelét, mellyben bocsánatot ígért neki, mutatták 's a' nápolyi vicekirály a' császár nevében engedelmességet tanácsolt volna. Mikor Alexei haza érkezett, már Péter akkor othon volt, ki őtet a' megengesztelődés helyett fogságba tétette, az elszökésében részesekeket kemény vallatás alá vétette és az uralkodásra alkalmatlannak nevezte, mellyről írásban is le kellett Alexeinek mondania. E' még nem volt elég, hanem minthogy a' herceg tulajdon vallomásainál fogva hazarúlással és atyja élete ellen öszveusküvéssel is vádolhatótt, halálra ítéltetett Pétertől, melly halálos ítélet mondást, midőn a' tanács tudtára adott a' szerencsétlen hercegnek, alig vitétt vissza fogságába, annyira erőt vettek rajta a' halálnak rettentései, hogy a' szél megütötte, de nem halálosan. Péter tudósítván a' dolog felől 's hogy fija az esztét nehezen éri el, elment hozá a' tömlőczbe, midőn Alexei rendkívüli zokogások közt megvallotta, hogy ő az isten és atyja ellen vétett és nem méltó, hogy éljen 's csak arra kérte atyját, hogy reá mondott átkát huzza vissza, atyai áldását adja reá 's halála után imádkoztassék érte. A' czár sirt, mint a' vele lévők is. Délutáni 4 óra tájban azt a' hirt vette Péter, hogy fija már végponton van és még egyszer kívánna vele beszélteni. A' czár megjelent, de már ekkor a' herceg elhunyt 7 Jul. 1718, 's halálát sok vétkeben és elszökésében részes nagy kivégeztetése követte.

A' belső csendesség helyre állását a' Svédekkel kötött nystadi békeség, mely a' 21 eszt. tartó dühös háborúnak véget vetett, követte 30 Aug. 1721, melly szerént Liefland, Esthland, Ingermannland, Wiburg és Kexholm Oroszországi lettek. Hálaadó könyörgések, innepek és közönséges polgári bűnbocsánat, melly csak a' haramiákra 's a' gyilkosokra nem terjedt ki, 's minden a' koronának 1717ig fizetendő adók elengedése lényesítették ezt a' békekötést. Ezen számtalan érdemeire nézve a' tanács 's a' szent synodus a' háladatos nép nevében Pétert „Haza atyja, minden Oroszok császára“ czimjének és a' Nagy névnek elfogadására kérték, mellyeket a' 22 Oct. 1721 tartott nagy innep alkalmával, ellenvetéseinek kiforgatása után el is fogadott 's Poroszország, Holland és Svédország azonnal meg is 'esmerték császárnak, kiknek példáját későbbben a' többi hatalmasságok is követték. — Dicsőséges uralkodását a' caspium tengeren lévő kereskedés megállapítása végett Persiával 15 Maj. 1722 indított hadakozásával végezte be. A' háború első esztendejében csak Derbentet foglalhatta el, hol egy Szviátoi-Kreszt (Szent Kereszt) nevű várat 's több falut építtetett, mellyeket több doni kozák familiával népesített. A' Persiában dühösködő belső egyenetlenségek miatt a' Shah, Szophi Husszein, Péter foglalásait kéntelen volt csendes lélekkel nézni, sőt a' 17 Sept. 1723 kötött egyesség szerént, mellyhez a' török udvar is hozá állott 8 Jul. 1724, Derbent és Baku városait, minden hozzájuk tartozó tartományokkal együtt 's a' ghiláni, mazanderani és asztarabadi tartományokat is általengedte az orosz

birodalomnak. Haza jöven táborozásából, ismét új panaszok szomorították meg győzedelemből vett örömét, mellyeknek okait keményen meg is büntette, sőt kedves embereinek sem kedvezett, nevezetesen az alkanczellárt Saffiroffot, halálra ítélte, a' vesztő helyen mindazáltal ezt a' büntetést számkivetéssel cserélte fel; Menczikoffnak 200,000 rubelt kellett a' kintstárba büntetésül fizetnie és sok jövedelmeit elvesztette, 's ezenfelyül dubinájával (vastag nádjával) jól meg is pálcázta. Élete utolsó esztendeit a' Ladoga csatorna folytatásával, a' tudományok academiája felállításával (1 Febr. 1725), mellyben a' híres Leibniz (német philosophus) tanácsával élt, Newszki Sándor vitézi rendje alkotásával, a' Svédországgal való kereskedési egyesség megkötésével töltötte el. Eljött végre azon szomorú szempillantás, melly az orosz birodalmat ezen nagy férjfiutól megfosztotta. 8 Febr. 1725ben mult ki Péter e' világból, kedves feleségének, Katalinnak, ki szenvedő férjét 3 nap és éjjel soha se hagyta el, karjai közt, 's ki leborulván lélekten teste mellé így imádkozott: „Uram! nyisd meg a' te paradicsomodat 's vedd magadhoz ezt a' nemes lelket.“ — 53 eszt. élt Péter és az orvosok ítélete szerint még negyvent élhetett volna, ha nyavalyáját, az az, vizelete feiakadását, nem halgatta volna el. Ha valamely monarcha valaha megérdemlette a' nagy nevet, így szol Herder, Alexiewits Péter valóban méltó volt arra. Ön-alkotója és atyja volt ő birodalmának, 's egy mindenütt munkálódó jó lélek, ki itt rendeléseket tett, teremtett, és igazgatott, amott buzdított, jutalmazott és büntetett, mindenütt fáradhatatlan nagy lelkétől lelkesítettve és pedig önnön maga és soha se más általa. Ez a' nagy lelki erő tündöklök ki az ő legkisebb tettéből, mint a' legnagyobbikból, egyesülve okossággal és legdühösebb haragjában is csak hamar visszatérő illendőséggel és emberszeretettel. Uralkodásra lépésének százados innepén, Falconett által készített, gránit kösziklára lovával felugró emléke, kinyújtott jobb kezével 's ezen felirással: „*Petro Primo Catharina Secunda MDCCLXXII*“ állítottatott fel. L. Halem „*Leben Peters des Grossen*“; Bergmann „*Peter der Grosse als Mensch und Regent*“ (Königsberg 1823 és Riga 1827, 3 köt.); és graf Ségur vezér „*Hist. de Russie et de Pierre-le-Grand*“ (Paris 1829). L—ú.

II PÉTER, orosz császár, N. Péternek unokája és Alexeinek (I. e.) fija, I Katalin végső rendelkezése szerint (mellyet főképpen Menczikoff eszközölt ki, reménylén, hogy az ifju fejedelem alatt nagyobb befolyással fog birni, mint ha a' korona Katalinnak leányára, Anna holsteini hercegnére szállana) fellépett a' császári székbe 17 Maj. 1727, életének 13 eszt. Az említett végső rendelkezésbe azt is betudta csusztatni Menczikoff, hogy Péter az ő legifjabb leányát, Máriát, vegye feleségül 's a' nagyra-vágyónak reményei olly messze repültek, hogy fiának a' császár testvérét Nataliát kívánja feleségül. Ezek nem tetszettek az ifju császárnak, ki a' Dolgorucky nemzetségben, melly ellensége volt Menczikoffnak, hűséges segédet talált a' hatalmas Menczikoffnak megbuktatására. E' Sziberiába küldetett övével együtt 's Péter éppen azon ponton volt, hogy egy Dolgorucky hercegnének nyujcsa kezét, midőn 29 Jan. 1730, alig 16 eszt. korában, himlőben megholt, 's Anna Iwanowna, kurlandi hercegné, ült a' csász. székbe, ki Menczikoff háznépét visszahivta, 's a' Dolgoruckyak részént kivégeztettek, részént számkivetettek. L—ú.

III PÉTER (Feodorovics) orosz császár. Már II Péterben kihalván a' Romanoff nemzetség férfiúi ága, Erzsébet császárné, I Péternek 's I Katalinnak leánya, atya örökösödési rendelkezése szerint, annak unokáját Péter Károly Ulrich holstein-gottorpi herceget, testvérének, Anna Petrovna-nak 's Károly Fridrik holsteini hercegnék fiát, nevezte ki az orosz birodalomnak nagyhercegévé 's korona-

örökösévé (18 Nov. 1742) és 1 Sept. 1745 Zsófia Augusta anhalt-zerbsti hercegnével, ki a' görög egyházba lépésekor (9 Jul. 1744) Katalin Alexieвна nevet vala vett fel, párosította. Midőn Erzsébet (5 Jan. 1762) meghalt, a' nagyherceg III Péter névvel császárrá lett. Első lépése volt II Fridrikkel megbékélni, kit Erzsébet, Auszriával és Franciaországgal öszveszövetkezvén, éppen olly engesztelhetetlenül gyűlölt, mint ő mennyire tisztelt, mert bámulta a' nagy királyt 's e' neki barátja volt. Poroszországgal tehát Pétervárában (5 Maj.) békét kötött, melly szerént az elfoglalt Poroszországot visszaadta 's Czernicseff orosz vezér 15000 emberrel Fridrik seregével egyesült. Lestocq és Münnich ministereket 's Biron kurlandi herceget, kiket Erzsébet számkivetett, Szibériából visszahívta. Egyszersmind eltörölte azon borzasztó rendelést, hogy mind az, a' ki józanan, vagy részegen a' görög egyház, a' császár és status ellen valamit szoll, számkivetessék. Ezután egy régen táplált kedves ideájának valósitását tette fel, u. m. hogy Schleswignek azon részét, mellyet attyától (1713) Dánország elvett, visszaszerezze és némelly sértésekért boszút álljon. Már az ezen célra Pomeraniában álló orosz sereg benyomult Mecklenburgba 's már utra akart indulni, hogy személyesen vezérelje azt, midőn a' régen készülő öszveesküvés kitört, melly 6 hón. országlása után ötet koronájától 's életétől megfosztotta. A' Holsteiniakat ugyan is különösen kedvelvén 's azt akarván, hogy porosz hadfenyíték vitessék be az Oroszok közé, végre a' nagyok hatalmának korlátolásával, a' birodalomnak minden rendjeit magára haragította. A' zendülés 8 's 9 Jul. közt eső éjjel tört ki 1762 (I. II KATALIN); még ezen éjszakán kihirdettetett, hogy Péter a' csász. méltóságot elvesztette légyen 's Katalin kiáltatott ki a' testörzöktől, papságtól és nagyoktól császárnénak. Péter azalatt, míg e' Pétervárában történt, Oranienbaumban volt. Midőn a' lázadás tudtára adatott, hűséges Münnichje azt javallotta, hogy a' hűségekben megmaradt ezerekkel Pétervárába menjen 's a' lázadókat fogja el; de Péter nem használta a' még alkalmas szempillantást, annyira, hogy a' mit még Münnich tanácsolt, Kronstadtot 's a' hajósereget nem tehethe bizonyos tulajdonivá. Revalon keresztül Németországba a' sereghez menni, éppen olly kevés mert, mint a' Holsteiniaknak vezéréve lenni 's ügyét ezekkel kivívni. Nem volt hát egyéb hátra, mint magát megadni. Más nap lemondott a' koronáról (10 Jul.), de életét ezzel nem mentette meg, mert a' Katalin körül lévők a' letett császárnak halálát kívánták, önnön bátorságok tekintetéből. Ez, mint iratik, erőszakos módon történt meg, Ropschában 14 Jul. 1762 L. „*Biographie Peters III*“ (Tübingen 1809 2 köt.) (L. ORLOFF).

PÉTER Apostol tulajdonképpen Simonnak neveztetett 's galilaeai halász volt Bethsaidából. Testvére András által, kit Jesus tanítói hivatalára lépésekor mindjárt felvett tanítványi közé, esmerkedett meg Simon ezen isteni tanítóval. Nevezetes azon gyors elhatározocsa, melly őtet reábirta, hogy Jesust, kinek szavára anyyi hal mene halójába, hogy alig bírta azt kihuzni, minden vagyonát elhagyván, azonnal követte. Azolta mindég hűséges társa volt Péter az idvezítőnek, ki őtet hitbéli állhatatosságáért Kephasnak (gör. Petros, kószikla) nevezte 's különös hajlandósággal viseltetett éranta. Jesus gyakran megdorgálta őtet botlásért és hirtelenkedésért, mellyekre tüzes véralkatjától ragadtatott el és a' megfeszítettés előtti rettenetes éjszakán is büntető tekintetet vetett reá az idvezítő, kit ő a' főpap házába messziről követett és itt megtagadott. Ezen botlását annyira érezte, hogy annak megbánása megerősítette az ő magában nemes és Jesus szeretetétől lángoló szívét; buzgósa és lelki tehecségei több fontos környüállásokban szószollóvá tették őtet Apostol-társai közt, mint pünköst-innepén Jesus menybe-menetele után, hol elég bátorság

gal birt az evangéliomnak nyilvános hirdetésére 's lelkes beszédével több ezeret megnyert, továbbá, midőn magát a' nagy tanács előtt igazolta. Ataljában szava 's véleménye nagy fontossággal birt a' keresztény községben 's az ő sürgetésére határozták azt az Apostolok és vének a' jerusalemi első zsinatban, hogy a' keresztényekké lett pogányokra nézve Mózes törvényei szükségtelenek. Hihetőleg közép és nyug. Azsiának több tájékait beútaza Péter, mint kereszténységnek tanítója. Péternek az új testamentomi szent irásban lévő két levele görög nyelven iratott 's a' kisázsiai keresztény községekhez intéztetett. Irásának módjában 's tanításának előadásában nyilván láthatni tüzes, gondolatról gondolatra siető, a' kifejezésben kevésé gondos, de erős és phantasiával gazdag lelkének characterét. L—ú.

PÉTER garasa, adó, mellyet Angolország a' 8 századtól VIII Henrikig (mh. 1547) a' pápának fizetett. Azt írják, hogy még Ina angolszáz király kezdette a' pápának fizetni 725 azon czéllal, hogy azon pénzből Rómában az angol papok számára nevelő ház állíttassék fel 's Péter és Pál Rómában lévő temetői fentartassanak. Erre eszt. Péter napján minden ház egy pennyt fizetett 's az angol király pénzjövödelmét a' 13 száz. jóval felyülmulta. L—ú.

PÉTER LOMBARDI, I. LOMBARDI.

PÉTER TEMPLOMA, I. RÓMA.

PÉTERVÁRA (Szent), Petersbürg, Petropolis (a' sz. 59° 56' 23'), Moskau után második fővárosa az orosz birodalomnak, hasonló nevű helytartóságban a' hajdani Ingermannlandban, Stockholmal legéjszakább királyi lakhely Európában. A' világnak legszebb és legpompásabb városával vetélkedik. Az idegen csudálkozással vándorol egyik rendes és tágas utszáról a' másikba; legpompásabb palotáktól, aranyozott tornyu templomoktól 's más roppant, részint óriási épületektől vétetvén körül, bámulva szemlélik szemei mindenütt az építés-mesterségnek remekait. Ha szép tavaszi reggel a' császári nyári kertből a' Névához kimegyen, egy legfelségesebb folyónak, mellyen számos hajók és gondolyák uszkálnak 's mellynek partjait több hajóhid köti össze, bájoló tekintetétől lepetik meg. Mind a' két parton pompás paloták, aranytól fénylő templomok és tornyok, bájoló szigetek és kertek fekszenek. A' Névának minden oldala széles és egy órányira nyuló fal erősíti a' partokat. A' Névának kellemetes vize ki pótolja a' kutak hiányát. Pétervára a' Névának a' keleti tengerbe ömlésénél fekszik. Talpkövét Nagy Péter czár tette le az éjsz. had folyamatja alatt, ellenséges földön 1703, a' Névának egy szigetén erőseget építtetvén, hogy a' Svédek ellen védőfal legyen. Hogy az építésre ügyelhesen, Péter szemben egy kicsiny faházat építtetett, melly még most is fenáll, 's mellynek fentartására kőépület állíttatott fel köröskörül. Ezt majd közönséges és privát épületek követték, mellyeknek felállítására az okos czár a' Moskauban, Novgorodban 's másutt lévő gazdag kereskedőket 's ott körül lakó nemességet úgy meg tudta nyerni, hogy rövid idő mulva jeles város díszlett, melly a' következő országálások, főképpen II Katalin és I Sándor császár alatt, csaknem követhetetlen tökéletességre vitetett. Környéke tér és sík, a' föld itt amott mocsáros. Szélvész-hullámok gyakran vizáradást okoznak; legrettenetesebb volt 19 Nov. 1824. Pétervára mindenütt nyitva áll, kőfalak nélkül 's csak itt amott van sánczokkal körülvéve. Kerülete csaknem 4 mf. 's 9500 ház. (e' közt 2356 kő) és (1789 eszt. 218,000 lak.) 1829 eszt. 423,000 lak. (ezek közt 55,000 katona) foglalt magában, kiknek  $\frac{1}{4}$  része külföldiek, főképpen Németek; az utolsók házasság és más öszveköttetések által leginkább öszveolvadtak az Oroszokkal és gyakrabban emeltetnek más nemzeteknél status-és hadszolgálatokra. Ezeken kívül minden tartományból és világrészből tállatnak itt emberek; csak Zsidók nem szenvedtetnek meg. A' Néva,

melly a' császári várost kel-ről nyug-ra átfolya, 2 része osztja azt, mellyek közül a' déli vagy szárazsi oldal jóval nagyobb és népesebb a' másikkal. Ezt, vagy az éjsz. oldalt, a' Névának egy ága két részre darabolja, melly ág a' városban szakad el a' főfolyótól és futását éjsz. nyug-nak veszi. A' város részei ezek: 1) 2) 3) az admiralitási oldalak; 4) az ágyuudvar; 5) a' moskaui oldal; 6) a' Jämskoy; 7) a' vasili-ostrovi; 8) a' pétervári és 9) a' viburgi oldalak. Mindenik fő résznek több kerülete és mindenik kerületnek tulajdon policzjá törvénszéke van, mellyek közül mindeniknek legfőbb bírása közönségesen katonai hivatalából kilépett Major (mert az egész policzia katonai alkotmányal bir), a' ki gyakran, nem lévén esmeretes az ország törvényeivel, a' sok egymásba ütköző ukázakból csak hatalom szóval segíti ki magát. Ezen apró policzia-kormányoknak első policzia-törvénszéke a' város középpontjában van, mellynek mindenkori előlülője valamelyik vezér. — Az admiralitás oldalán, a' városnak legszebb részén, a' Néva mentében fekszik a' nagy császári téli palota, mellynek szobái köröskörül oszlopokkal és mythologiai figurákkal díszlenek. II Katalin ehhez egy kicsiny palotát rágasztott, remeteség névvel. Ez az épület legritkább nemű remekműveket foglal magában, kiváltképpen nagy mesterek legszebb eredeti festeteiket, mellyeket nagyobbára a' műveket becsülő Katalin szerzett. A' remeteség kertjében, mint Kalypso szigetén, örök tavasz uralkodik. Nehány száz lépésnyire tovább, a' nagy millio nevű pompás utsza, az óriási nagyságu márványpalotához visz, melly gránit alapra épített és Katalintól kedveltjének, gróf Orloffnak, ajándékozott. Az admiralitásnak másik oldalán, melly a' száraz felől sánczal és fallal, melly közönséges sétálóul szolgál és legszebb hársfaktól árnyékoztatik, véteik körül, sok legszebb épületek vannak, főképpen az 1766-tól 1812-ig 26 $\frac{1}{2}$  mil. rubel költséggel egészen márványból épített és azolta pompásan felékesített Izsák temploma, mellynek 48 oszlopa közt mindenik 7 öl, 1 arsin, 12 versok magas, 's egy darabból van kifaragva. Nem messze attól herczeg Labanoffnak temérdek költséggel épült palotája áll. Tovább, közel a' Névához büszkélkedik Nagy Péternek Falconettól öntött híres szobra; azon 17,000 mázsát nyomó granitdarab, melly annak alapul szolgál 's magassága olyan, mint egy kis házé, 30 verstnyiről hozott Finnlandból. A' kőszikladarabnak egyik oldalán ez áll aranyos betűkkel: „*Petro Primo Catharina Secunda*, 1782“, a' másikon ugyan ez orosz nyelven. Miklós császár bátyjának, Sándornak, a' téli palota előtt egy dorisi oszlopot, melly hasonló Trajanuséhoz, emeltetett, melly az oszlop aljával és keresztel 154 láb. magas; alján ezen felülírás van: „I Sándornak a' háladatos Oroszország.“ Rumjanzoff piaczn a' Katalintól Dunántúli Rumjanzoff gyózedelmeinek emlékezetére emelt márvány obelisk és Suvoroff piaczn Suvoroffnak ércz szobra áll. — Nevezetes épületi és intézeti Péterváranak: a' tudományok academiája, a' legritkább munkák könyvtárával, természeti mivek gyűjteményével és csillagvizsgáló intézettel; az 1816 elkészült pompás börze, mellyet 44 oszlop veszen körül; az első kadétesapat épületje, mellyben mintegy 4000 ember lakik, kerülete  $\frac{1}{2}$  ór.; a' szép mesterségek academiájának nagy épülete, melly 3—400 nevendéken kívül, kik császári költségen tartatnak és taníttatnak, miféle magában foglal, a' mi csak ilyen intézethez tartozik; a' második, vagy tengeri-, bányász-, pattantyús-és hadiföldmérő kadétesapat épülete; az 1819 felállított universitasnak fontos gyűjteményi, 's 850 tanulója vannak, mellyel 1830 a' napkeleti nyelvek különös osztálya (II tanítóval, I ázsiai könyvnyomtatással és ázsiai muzeummal) üszveköttetett. Átaljában 50 közönséges tanító intézet tartatik a' status költségén. Ezen nevelő intézetek Vasili-Ostrovon (Basilius szigetén, hova Péterváranak szá-

razi oldaláról a' Néván épített igen alkalmas hajóhídon lehet menni) fekszenek. A' városnak más részeiben hasonló intézetek vannak, főképpen a' nagy császári gymnasium és nagy számú jótévő intézetek, mint: katonák és privátszemélyek betegháza, az Apuchov-hídjánál lévő szép tébolyodottak háza, a' vakok és siketnémák intézete, különböző orvosi és seborvosi intézetek 's a' talált gyermekek roppant háza, mellynek falai közt mintegy 5000 gyermek szoptattatik és neveltetik 's hol minden szülő személy akár férjhezment, akár nem, gyermek-ágyában legjobban ápoltatik 's gyermekét magával viheti vagy felneveltetés végett ott hagyhatja, a' nélkül, hogy neve és rangja megkérdetnének. Ezen intézettel öszveköttve van a' nagy kölcsház, mellyben ingatlan javakra is kölcshözöttetik pénz. Kiváltképpen sokat köszönhet az asszonyi ifjuság az 5 Nov. 1828 megholt Mária császárnénak, ki jövedelmeinek nagyobb részét különbözőféle általa alkotott kisasszonyi intézetekre és az ispotályokban sinlődő sok beteg ápolására fordította. Ezenkívül még igen sok privát intézetek vannak Pétervárában, mellyek tudós Németektől vagy Francziáktól tartatnak fen. Ezek közt különösen jó a' protestáns egyházzal öszvekött német oskolája Péternek, fijuk és leányok számára. Oroszok is küldik ide gyermekeiket vagy adják által a' tanítóknak, nevelés végett. Ezen oskolának tulajdon tőkéje van, de egy ukáz által császári védelem alá vétetett. Mind ezen tanító intézetekben, császári parancsolatra kiváltképpen (nem csak a' pétervári, hanem minden más orosz gymnasiumban is) az orosz, német, franczia 's itt és amott az angol nyelv is taníttatik. Görög és deák nyelvek is közönségesen taníttatnak, hanem kevés előmenetellel; ellenben az ifju Orosz az elébbiekhez 's még inkább a' tánczhoz, muzsikához és festéshez különös hajlandóságot és ügyességet mutat. — A' paloták közt említettést érdemelnek: a' pompás, Pál császártól építtetett, 's a' nyári kert mellett lévő Michailoffpalota, melly 10 mil. rubelbe került. Csak nem a' város végén fénylik a' tauriai palota tündér kertjeivel, mellyet Potemkin épített és lakott 's távolléte alatt Katalintól nagyobbított és szépíttetett. Minden palota, mint nagyobbára a' házak is, vékony, fekete vagy zöld mázu vas pléhel fedettek. Nézetést érdemlenek építtetésekért és természeti szépségekért a' mulató kastélyok vagy a' császárnak nyári lakhelyei is. Zarskoje - Selot (l. e.) (császáruvár) Katalinnak kedves mulató helyét, Henrik porosz herczeg áogatásának alkalmával, mellyet a' császárnénak tett, olly szépnek találta, hogy ezen kérdésére: miként tetszik neki ezen mulató kastély? röviden azt felelte: csak egy hibája van: és mi ez? — hogy nincs tokja; — A' várostól 4 verstnyire fekszik Paulowsk (l. e.), Mária császárnénak nyári lakhelye. Gatsina 40 verst. vagy csaknem 7 ném. mf. fekszik Pétervárától; Oranienbaum 2 mulató kastélyával a' kronstadti öbölnél díszlik. A' péterhofi mulató kastélyba, melly a' kronstadti kikötővel szemben fekszik, vivő út, kellemetes lepi meg a' városból kimenőt, mivel néhány verstnyire apró mulató erdők és kerteken nyul keresztül, legpompásabb fekvésével 's viz-miveivel, mellyek ezenkívül legszebb mulató házakkal és minden nemű templomokkal ékeskednek. A' szép és jó magasan fekvő mulató kastély, nagy kertjeiben, erdőcskéiben és sétálóiban, mind azt magában foglalja, a' mi csudálásra méltónak neveztetetik, főképpen nagy és magas szökőkútjai vannak. Péter-Pál innepe eszt. nagy pompával 's különbözőféle malacságokkal innepeltetik itt 29 Jun.; legpompásabb volt ez a' tilsiti béke után 1807, Savary francia vezér tiszteletére. — Kamennoy-Ostrow (kősziget) volt Sándornak közönséges nyári lakhelye.

Ha az ember Oroszországnak legkisebb városaiban gyakran 9—10 templomot 's néha többet is lát, nem fog csudálkozni, ha Pétervá-

tában csaknem 100-at számlál, még több toronnyal. Nagyságokra 's szépségekre nézve elsők: a' már többször említett Izsák temploma és a' szép kilátású, újonnan épült kázáni templom, szép magas tornyával; nevét a' kázáni isten-annyától kapta. Bár nem márványból építettet, nagyságára 's csudálatos-voltára nézve még is vetélkedik Izsák templomával az elsőség felett. A' templom hajóját 's tornyának tetejét 56 granit oszlop tartja, padlatja külömbféle nemű márványból van, a' karba vivő lépcsők porfírból vannak 's ezüst galériával vértetnek körül; a' szentek benne lévő számos képei közt legjelesebb az isten-annyáé. A' tornyok közt a' vártornya a' Néván tul 's az admirálisé a' Néván innen magasságokkal 's szépségekkel legkitetszöbбек. Mind a' kettő pyramis formára építettet 's nagyobb fele legfinomabb aranypléhkel fedetett, annyira, hogy a' szem, ha a' nap reá süt, fényét sokáig nem állhatja ki; legszebb tekintetet adnak, ha az ember a' Néva közepén evez; az admirális csaknem mindenütt látható tornya sok sinór-egyenességű főútszának eránpontúl szolgál mélyen be a' városba 's a' városból ki. Közönséges isten-tisztelet 15 nyelven 's 11 külömböző vallástételek szerént tartatik 's a' főtemplomokban rendkívül fényes szertartásokkal. Orgona és más muzsika egy orosz templomban se taláztatik, de annál inkább lelkesítettik az áhíthatoskodó tökéletes éneklő karok által. Nincs rangrend a' templomokban; a' herczeg a' paraszt 's a' vezér a' közkatoná mellett áll. Szék egy templomban sincs, kiki ott áll, hol akar, jó 's megyen, mint tetszik. Idegen nemzetbeliek templomai közt kitetsző a' Katholikusoké, mellyben váltólag német, francia 's lengyel nyelven tartatik isten-tisztelet. Ez a' szent Péter római templomának formájára van építve. A' Lutheranusoknak 5 u. m. 3 német, 1 svéd és 1 finn templom van. A' Hollandiaknak, Örményeknek 's a' t. is tulajdon templomaik vannak. A' Reformatusoknak 1 német 's 1 francia prédikátorok van. A' protestans cadétok számára német prédikátorok rendeltettek. A' Muhammedanusoknak is van egy imádságházak. A' klastromok közt említettethetnek: 1) Newsky Sándoré, a' metropolitának lakhelye, mellyben nyugosznak szent Sándornak tetemei ezüst koporsóban; 2) az ugynev. Smolnii-apácza-klastrom, mellyet Erzsébet császárné alkotott 's mellyel Katalin császárné a' nemes személyek nevelő intézetét egyesítette; ezt Mária császárné kormányozta. — Megjegyzést érdemelnek még: a' nagy piaczor (Gostinnoy-Dwor) a' két emeletű, rakhelyekkel 's boltokkal telyes főépület, mellynek kerülete  $\frac{1}{2}$  órány. 's melléképületeivel kicsiny várost formál; az ágyu-udvarban lévő ágyuöntés; itt lehet egy kicsiny alacsony házban rostélyon keresztül a' pultavai ütközetet mozaikmívben látni, a' mi ritkaság. 14 verst. a' várostól fekszik a' Névánál a' császári porcelán-fábrica, mellynek mivei nem alábbvalóbbak a' Francziákénál, de sokkal drágábbak. Altalánosan nem akarnak a' fabrikák meggyökerezni Pétervárában, bár mennyi minden nemű fabrikák legyenek is benne. Legállandóbb gyökeret vernek a' pálinkafőzések, mellyek a' koronának eszt. 100 mil. rubel haszonbért hoznak. — Közönséges nevezetességek közé tartoznak még: a' tanács ropant épülete; a' szent synodusé; a' birodalom bankja; az ostrog vagy fenyitékház; a' szegény bünösök piacza, hol kancsuka szokott adatni. Nézetést érdemelnek a' hajóépítő műhelyek, mellyek három emeletes és 80 ágyús hajókat is bocsátnak tengerre. E' mellett a' Néva mentében nyul el a' gályák udvara, egy Szent-Péterváranak a' legszebb utszái közt, mellyet csak Angolok laknak; itt van ezeknek temploma is. Orosz, francia és német könyvkereskedésekben és privát könyvnyomtató intézetekben nincs fogyatkozás; mindazáltal philosophiai és politicalai munkákra, mint vallást tárgyzásokra nézve is, a' könyvvizsgálat igen kemény. — Kereskedés és hajózása

Péterváranak legfontosabb; mert Európának minden tartományából, mint Amerikából is, eszt. 1100 hajónál több evez be és ki; nyáron p. o. több almával 's más gyümölcsel megterhelt hajót lehet itt látni, mellyek Portugálból jönek, a' honnan ezen portékák igen olcsók. Hanem a' 7 ölnél mélyebben sülyedő hajók Kronstadtban kisebb hajókra terheltetnek le. A' birodalom belsejével, Sziberiával és Chinával üzött kereskedést csaknem kirekesztőleg moskai kereskedők üzik. A' szállások, 's élelem, főképpen hus, igen drága, mivel ezeket, mint gyümölcsöt és dnyét is, a' birodalom középső és déli részeiből kell szerezni; ellenben hal, mellynek télen a' halpiacson egész hegyet formáló rakásit lehet látni, igen olcsó. Francia borokon kívül görög és moldvai borokat isznak Péterváranak lakosi. A' várostól nem messze lakó német gyarmatok lakosi Pétervárába sok jó vajat visznek. Minden nemü mulacságokat előmozdítanak a' társalkodás kedvellése és vendégszeretés; eszközei azoknak: 1) a' nagy és pompás énekjátékszin, mellyben orosz, német és francia darabok egymást váltják fel; vannak még más játékszinek is. 2) A' muzsika-társaság, mellyben legtökéletesebb és legpompásabb concertek adatnak, mivel különösen kedveltetik itt a' muzsika; a' táncztársaság; a' polgárok nagy társasága, mellynek 1000-nél több tagja van; az amerikai, angol és más társaságok. 3) Télen a' szánkázások, nyáron a' Néván hajózás a' különbféle kertekbe és szigetekbe, mellyekből gyakran, ha mellettek evez el, szép kürtmuzsikától lepetik meg az ember, melly messzéről siketes orgonához hasonlít. Sok utszát csatornának, mellyeknek oldalai szépen ki vannak rakva kővel, hasítanak. Hires a' hajózható Fontanka, melly, mint a' Moika, mellyen 4 öntött vashid van, kel. a' Névából ered; mind a' két folyó a' finni öbölbe ömlik. A' városon belől szép gránitfallal, mellyen itt 's amott vas rostélyokat láthatni, vannak kirakva partjaik. Mind a' kettőnek közepén foly Katalin csatornája. 4) A' nagy kávé- és játékházak. Az utszáni tölongás egészen más itten, mint más nagy városokban. Pom-pás és fényes kocsik, szakálás kocsisaikkal és 12 esztendőös előllovagló gyermekekkel, kik szünetlenül kiabálnak „Padi“ (félre az útból), gyümölcs és más portékák árosinak szakadatlan kiáltásai, a' közönséges 's részént ittas csoportnak, melly néha ököllet mutogatja igazságát, lármája, vonják magokra a' néző figyelmét. A' levegő kemény; mindazáltal a' hideg Dec. közepétől Jan. végéig ritkán hág feljebb 15°-nál Réaumur szerént. Közönségesen 10° áll, 5ön alól ritkán. De olyan tél is van, midőn 26—28, sőt 30°-ig is felmegyen. A' szánkázás csaknem 5 hónapig tart; mindazáltal némely tél 14 napnyi lágy és esős időtől szakasztatik meg. A' leg-szebb nyári idő, melly itt a' 60° alatt éppen olly kellemetes, mint Szászországban, rendszeren 3 hónapig tart. A' 20°-on felyül lévő nagy hévség ritkán tartós. — Megjegyezhetjük még, hogy a' sok innep, mellyeken semmi se dolgoztatik, a' nemzetől csaknem felét elragadja az esztendőnek. L. Storch „*Gemälde von St. Petersburg*“; Ferdinand Hand „*Kunst und Alterthum in St. Petersburg*“ (1 köt. Weimar 1827); A. B. Granville orvos „*St Petersburg. A Journal of travels to and from that Capital*“ (2 köt. London 1828); Dupré de St. Maure „*L' hermite en Russie*“ (Paris 1829, ném. Leipzig 1830); Lüdemann „*Petersburg wie es ist*“ (Dresden 1830) és Paul Svignine „*Descript. des objets les plus remarquables des St. Petersb. et de ses environs*“ (Petersb. 1816—19). L—ú.

PÉTERVÁRAD (az é. sz. 45° 15' 40" 's a' h. 37° 34' 15"), austriai első rangu erőség, a' tótországi katona-határszállás, a' péterváradai ezerednek főhelye, a' tótországi fő hadi kormányzéknek, katonai kormányozónak, hadi biztosságnak, élelem-tárnak, hadi pénztárnak, a' katonai felyebb-vitel törvényszékének 's a' t. helye,

3850 lak. a' Duna jobb partján fekszik, Belgrádtól 13 mf-re, Karlovicztól és Salaukementől nem messze. Hihetőleg itt feküdt Acumicum római gyarmat, mely a' népek vándorlásakor lerontatott, a' Magyaroktól ismét felépítettett, 1526 a' Törökök által elfoglaltatott, de az Austriaiak győzedelmei után 1687 elhagyatott. Péterváradnak felét a' Duna zárja be, mely ide közel 2 szigetet és nagy kanyarodásokat formál. A' nagyobb vagy Eugenius szigete Karloviczig lenyul 's mint a' Dunának szemben fekvő partja, védfalakkal megerősítve van, mellyekbe több kívántatik 10,000-ból álló őrseregnél, a' várral együtt. A' vár felsőre, magas kősziklán fekvőre és alsóra, mely az első erős és tágas falakkal keríti körül, osztatik. Az alsó várnak minden érkei tele lehet eresztelni vízzel, a' felsőbe pedig vízi machina hajt fel jó ivó-vizet. Hires Pétervárad azon győzedelemről, mellyet Eugenius savoyeni herczeg itt nyert 5 Aug. 1716 Haly nagyvezéren. A' Törökök ugyan is megtámadták a' Venecziaiakat Moreában és, Austriaiak eszközlésére nem halgatván, a' császárt, mint Venecziának szövetségését, kényszerítették, hogy Magyarországba sereget küldjen. A' határszélen történt aprolékos perlekedések nem sokára háborut szültek. Eugenius jól esmerte a' Törökök hadmódját 's igen sietett, hogy megelőzze őket. Azonközben a' nagyvezér 150,000-nél többed-magával (kik közt 70,000 a' sereg színe) Belgrád felé indult 's 2 Aug. Karlovicznál állott. Eugenius csak 60,000-et állíthatott vele szemben, de végválasztó ütközetnek kellett történni. A' török tábornak kémlélése, Karlovicznál 2 Aug. Péterváradig csalogatta a' Törököket, kik a' várat feladatni kívánták. Erre az Austriaiak 4—5 Aug. közt eső éjjel a' Dunán átmentek 's a' péterváradí ágyuk alá vonultak, a' török álláspontokkal, részént egy pistoly lövésnyire, szemben hadi rendbe állván. Az austriai gyalogság két ütközetben a' kettős lineák megett állott, a' lovasság és 7 bat. gyalogság Alover alatt 's a' vürtembergi gyalogság a' bal szárnyat formálták. A' Törökök táborokból előnyomultak 's mint közönségesen, rendetlenül besánczolták magokat a' császáriakkal szemben. 7 óraker az austriai bal szárny sikeres támadást tett; de a' gyalogságnál, melly a' lineák-bóli előnyomuláskor, a' Törökök közel léte miatt, mint kellett volna, nem fejlhetett ki, rendtelenség lett. Ezt az ellenség használván, az austriai gyalogságot második lineája megé nyomta vissza. Az austriai lovasság által elzart török lovasság ezt munkátlanul nézte. A' Janicsárok azonban vigyázatlan előrohanásokkal a' szárnyat megnyiták, a' mit Eugenius használt 's a' lovasságnak egy részével bevágatott. Futó gyalogsága, a' vár ágyuitól védetvén, ismét ütközet-rendbe állott; ellenben a' Törökök, kik sok, de nehéz ágyuikból csak 3 ágyusort tudtak kiállítani, zavarba jöttek és sánczaik megé szaladtak, mellyek olly plánatlanul ásattak, hogy megverettetések itt telyes lett. A' Törökök 6000 embert és 164 darab ágyut vesztettek el. Eugenius déltájban Haly sátorában, melly az egész táborral 's gazdag zsákmánnyal együtt Austriaiak kezére került, irta győzedelmi levelét. Haly, a' hadnak ügyvélt oka 's a' Janicsárok hires ágája Mehemed, elestek. — Eugenius seregét, mellyből 4000 ember esett el, a' Dunán keresztül Temesvár vivására visszahuzta. Ujabb vezérek másként tettek volna; de Eugeniusnak is okai lehettek ezen lépésére.

PÉTION (Jerome) de Villeneuve szül. Chartresben 1759, hol ügyvéd volt, 1789 honyától a' nemzeti gyűlésbe 3 osztálybeli követnek választatott. Jó miveltségéért 's magát kedveltetni tudásáért, e' mellett becsültetvén, mint igaz ember 's nagy szónoki tehetséggel bírván, hamar nagy hirre kapott. Ez és merész charactere, mélyen behuzták őtet a' lázadás örvényébe. A' 23 Jun. 1789 tartott királyi gyűlésben kikelt a' királytól próbált hatalommal élés ellen. Mint club-

bista és a bátorságra ügyelő biztosságnak tagja, tüzesen harczolt a köztársaság mellett. 1791 követnek küldetett Angolországba, hogy a britanniai nyugtalanokkal közös plánokon dolgozzék. Mint a parisi criminalis törvényszéknek előlülőjét, a nemzeti gyűlés azon 3 biztos egyikévé nevezte ki őtet, kiknek a királyt Varennestől visszahozniok kellett (Jun. 23 1791), midőn a fejedelem eránt nem viselhetett azon tisztelettel és kimélléssel, mellyel a két másik biztos Barnave és Latour-Maubourg. Bailly helyébe (14 Nov.) parisi maire-vé választatván, kedvezett a jacobinismushoz szító nép sepreje lázadó mozgásainak és St. Antoine, 's St. Marceau külvárosok felkelését is (20 Jun. 1792) az ő falra raggatott lázító írásai következésének tulajdonitják. Ezért a parisi depart. kormányza 6 Jul. hivatalából letette Pétiont; de a nemzeti gyűlés ezen 13 Jul. már a király által is megerősített végzetet megsemmisítette, minekutána Pétion a körlát előtt nem annyira magát védte, mint a király és pártosai ellen mocskolódott volna. Ezt követő nap a szövetség in-nepe tartatott. A király háznépével együtt jelen volt és meggyaláztatott; a nép kalapján ellenben krétával írva állott „Éljen Pétion!“ 3 Aug. a parisi sectiok nevében a nemzeti gyűléstől a király letétetését kérte; mindazáltal ezen kérésének néhány sectio ellene mondott. Midőn 9 és 10 Aug. a lázadók a királyi méltóságot eltörölték, eleinte a palotában volt, hova a királytól hivatott; későbbben a lázadóktól lakásán őriztetett. Ezolta P. megszünt nép kedvelte lenni. Danton, Marat, és Robespierre megfosztották őtet a nép szeretetétől. Hijában igyekezett a septemberi gyilkolásnak gátot vetni. Midőn a convent öszvegyült, P. annak előlütőjévé lett. Mint illyen, a királyság eltöröltetését kimondta. 21 Sept. 1792 és 11 Oct. Brissóttal, Dantonnal, Barrérel, Sieyessel, Payne Tamással, Vergniauddal és Gensonnéval azon biztosságot formálta, melly a köztársaság alkotmány-formájának kidolgozására neveztetett ki. 18 Oct. ismét parisi maire lett. Nagy elkeseredéssel beszélt a tribunen a király ellen; egyszersmind Robespierre ellen nyilván felkelt. 10 Nov. beszédet és levelet bocsátott ki, melly 1792 ről, főképpen Maratról, Robespierreről, Brissotról és önnön magáról sok történetest foglal magában. Jan. 1793 XVI Lajos halálára szavalt, mindazáltal egyszersmind a szerencsétlen királynak azon júsát is vitatta, hogy ügyét a néphez feljebb viheti, a mi tulajdon veszedelmére volt. Ezután igen munkásan dolgozott a 26 Mart. felállított jólét-és védelem-biztosságban, mellynek Sieyes, Cambacérés és Robespierre is tagjai voltak. Itt harcza, főképpen 10 Aprilisben a legdühösebb volt. A kiküldöttségben elhatározó szóval akart birni 's a rettentés systemáját lágyítani iparkodott. De Robespierre és Danton győztek. Használták Miacziusky vezérnek nyilatkozatásait, ki Pétion Dumouriez plánjaiban részesnek vallotta, hogy dolga megvizsgáltságára biztosság rendeltessék. Elvégeztetett tehát vádoltatása 2 Jun. és 28 Jul. 1793 Pétion Buzóttal, Lanjuinaissal 's 14 mással együtt, kik, mint ő a rendőr vigyázatja alól elszöktek, hazaárulónak kiáltatott. De a convent ellene 's 52 követ ellen csak 3 Oct. mondta ki az elfogatás parancsolatját. Pétion sokáig Bretagneban és a Gironde partjain bujdoklott. Végre ő, Buzot és Salles Jul. 1794 éhen meghalva vagy meggyilkoltatva, állatoktól félig megéve találtattak a girondei dep-ban St. Emiliónnál. Angol írók nagy eszü, jó erkölcsü, és megvesztegethetetlen Pétionnak nevezik őtet. Különbözőleg itélnék róla Mercier, Roland asszony, Genlis asszony és Bertrand de Moleville. P. kécségkívül indulatos és büszkeségtől megvakított republicanus volt, kit a népre való nagy befolyása azon hiu balgatagságra tántoritott el, hogy a lázadást menetelében fel-

tarcsa 's a köztársaságot indulatosságoktól, gonoszságtól rongált földön, vallás és jó erkölcsök nélkül, állapicsa meg.

PETION SÁNDOR, I. HAITI.

PETITION, oly kérelem-írás, mellyben közönséges kérések, kívánságok 's nehézségek adatnak elő, hogy ezek a törvényhatóságok vagy maga a fejedelem-eleibe jöjjenek. Ezen szokás Angolországban divatozik, következő szertartások és óvások mellett. Ha 20-nál több személy tesz ily köz-kérelmi előterjesztést, ahöz legalább három béke-bíró helybehagyása megkívántatik. Az előterjesztésnek esedező kérelmi hangon kell feltéve lennie, 's 10-nél több személynek nem szabad azt benyújtania. A gyülekezetnek csendesen kell magát viselnie, 's mihelyt benne lárma vagy fenyegetőzés történne, a törvényhatóság azt a lázítási acta felolvasásával azonnal szétoszlatthatja. Azon gyülekezetekre nézve, mellyek ily czélból szabad ég alatt tartatnak, a parlament 1819-ben azt is elhatározta, hogy azokban fegyveresen senki se jelenhessen-meg, 's hogy a béke-bírák a 20,000-nél népesebb községeket, 10,000-res csapatokra osztassák fel, hogy a gyülekezetek igen is tolongók ne legyenek.

PETITION of rights, egy Angolországának sarkalatos törvényi közül, u. m. azon I. Károly alatt 1627 hozott parlamenti végzet, mellyben az állapított meg, hogy egy angol alattvaló se köteleztessék adózni, vagy szolgálatot tenni, ha a parlament nem egyezett meg benne, és ha ellenkező esetben azt tenni magát vonogatja, feleletre ne vonathassék. Az alattvalók e' szerint katoná-beszállítással se terheltethetnek.

PETITIO principii bebizonyítási fortélyos ráhuzás, bebizonyítási koldulás: — azon hiba a logikában, midőn valami olyan okokból és okfőkből bizonyíttatik-be, mellyek magok is szinte bizonytalannok és hamisak. Sz.—E.

PETITORIUM, a' peresfél azon helyheztetése, midőn ez követelése birtokán kívül van; ha ő ellenben a' követelt jószág birtokában benne van, in possessorio lenni mondatik. Sz.—E.

PETŐ GERGELY, László fia, a' Gersei Pető nemzetség azon ágából, mellynek a' 15évszáz közepe táján történt osztály által a' tótországi birtokok jutottak. Élt a' 17évszáz első felében, és egy magyar krónikát írt, a' melly nyomtatásban is kijött e' czím alatt: „*Rövid magyar krónika, sok rendbeli fő históriás könyvekből nagy szorgalommal egybe szedettetett és irattatott*, Kassán 1729. 4.“ Terjed 373-tól fogva 1626-ig. E' krónikát azonban Kálnoki Sámuel gróf Zrinyi Miklós grófnak tulajdonítja ily czimű iratjában: „Az magyar Krónikának Veleje és Summája, mellyet elsőben megírt 's ki bocsátott Horvát-, Tót- és Dalmátia országok vitéz Bannya Gróf Zrinyi Miklós, Pethő Gergely neve alatt, Bécsben 1660-dik esztendőben; mostan pedig azon Históriaát continuálván, újonnan ki nyomtatattatta, és szüntelen történt dolgokkal szaporította Kálnoki Sám. Bécsben 1702. 4.“

Fabri Pál.

PETRARCA (Francesco) költő és tudós, a' 14 száz. dísz, florenzei szüléktől Arezzóban Toscanában Jul. 4. (mások szer. 20) 1304 született, 's Ancisában, Pisaban, Carpentrasban, és Avignonban nevelkedett, melly utolsó akkor pápai lakhelye vala. Avignon kies vidéki phantasiáját felette ingerlék. Azután 1318 Montpellierben, 1322 pedig Bolognában törvényt tanult, de a' régi classicusokat sokkal inkább szerette, bár atyja nem egyet tűzbe lökött is. Atyja meghalván, felhagyott a' törvényekkel, 1326 visszatért Avignonba 's pappá lett. Lángész, szorgalom, tudományosság 's ékesszólás csak hamar nevet szerzének neki, külseje pedig az asszonyok és nagyok kedvenczvévé tevő. Egyházi jövedelmeinél fogva nem igen lévén megkötve, geniusát, melly tudományokra ösztönzé, folyton követte. Így

változtatva Avignon, Carpi, Parma, Selvapiana, Mantua, Majland, Padua, Verona, Velence, Roma városokban, és Liuterno Majland melletti mezei jószágon mulatott. Ezenkívül sok utat tett, p. o. 1333 a' Rajna környékén, 's több francia, flandriai és német városokat meglátogatott. Érdekes utazásai p. o. Kölnről, „*Epistolae familiares*“ czimű leveleiben olvashaték. Volt Spanyolországban és Angliában is, noha erről tudósítások nincsenek. Később országos dolgokban 's követségekben utazott Nápolyba, Velenczébe, Avignonba (az esmeretes Cola di Rienzi társaságában), Párisba és Prágába. Egyházi és világi nagyok rendkívül becsülék, 's jóakarattal jeleivel halmozák; kivált a' német császár IV Károly, ki pfalzgróf czimmal tisztelvé meg, 's vele levelezett. Ennek P. hazafi kívánatit gyakran legkevésbé sem kimélt szabad elmével írta meg, mert hazáját tüzesen szerette. Főkép pedig VI Kelemennel egyetértve, azt a' Gueldek és Gibelinek egyesítésére birni törekedett. Lekötő hivatalt nem viselvén, annál kiterjedtebb érdemet szerezhete a' tudományok körül. Iratai által tudományosságát közhasznuává tette, 's annak forrásait, a' classicusok irományait másoknak is megnyitotta. (L. PHILOLOGIA). Így Ciceronak barátjához írt leveleit a' porból kivonta, nagy gyűjtői szorgalommal egy kézirat-gyűjteményt alkotott, 's Bocaccioval a' gör. nyelv tanulmányát Olaszországban nagyon előmozdította, noha azt maga is csak később és tökéletlenül tanulta-meg. Ezért a' régi litteratura visszaállítóji közt fő helyet érdemel. Minden előtte esmeretes bölcselkedőt, történetírót, és költőt, a' segéd kulfók akkori hiányából eredt végtelen nehézségek legyőztével tanult, 's jobb bölcselkedői belátással, tágabb történeti esmeretekkel, és jobb izléssel bírt, mint minden kortársai. Leginkább vonzá a' gyakorló philosophia. Irataiban, melyeket igen élénk írásmódba, kettős beszédekbe foglalt, életbölcsességet terjeszteni iparkodott. Ide tartozik p. o. amaz irata „*de remediis utriusque fortunae*.“ Nem kevésbé buvárokodék a' régi történetekben is, főkép figyelmes volt a' hajdani római emlékekre, melyek megtartásáért hathatósan szólott; ez okon kezdé gyűjtögetni a' császárok pénzeit is. Azon példátlan hódolás, melyet íranta életében mutatának, leginkább latin iratainak régies tudományosságán alapult. Történeti irományai nagy olvasotságra mutatnak. Írt egy „Utasítást a' szentföldi utra“ is. Igaz hogy latin nyelve, mellyen e' munkáit írta, kora nyomait viseli; de ki méltányos nem nézné azt el neki? Bölcselkedésnél, történetírásnál nem kevésbé kedvelé a' költészetet is. Észtehetség és tanulás költővé képzék. Mustrául régi 's új költőket vett; Virgilt 's a' provençali dalosokat. Így phantasiában maga is gazdag, 's magányban örömet rajoskodó lévén, költő lett. Latin költeményei ugyan nem olly remekék, mint a' régiekéi, de korához képest jelesek, 's nagy figyelmet gerjesztenek. Ezek eclogák, költői levelek, 's egy hősi versezet „Afrika,“ mellyben kedvencz hőst Scipiot éneкли. Ez ugyan még el sem vala végezve, még is költői babérkoszorut szerze neki, melyet husvét első napján 1341 Rómában a' capituliumban nagy ünnepi pompa mellett nyert el. Azonban helytelenül becsülé ezt többre más költeményei felett. Most mind olasz mind a' szomszéd orszákokban hire futamadott. Később világ előtti közönséges becsületét még is különösen szép olasz költeményeinek (jelesen 1327—54) köszönheti, mellyekben elődeit a' troubadourokat sokkal felülhaladá. Anya nyelvén verselésre pedig egy szép asszony, Laura (l. e.) bírta. Epen a' bolognai egyetemből jöve Avignonba vissza a' tüzes ifju. A' nagy hétben egy reggel (Apr. 6 1327) szokása szerint korán a' Sz. Klára templomába megy imádkozni. Hasonló czélból oda jöve az ifjui kellemmel 's méltósággal teljes Donna Laura is. Képzelményes lénye elbájolá. Egész valóját leghevesb szerelem ragadá-el,

melly annál inkább nőtt, mivel később Laurának nem csak alakja, hanem szelleme is lebilincselé. Laura is hajlandó lőn hozzá, mert érdemét, hűségét, 's hódolását becsülni tudta. De méltóságát 's tisztaságát mindenkor megörzé. Szüntelen korlátai közt tartá őt. Egy nyájás mosolygást, egy kegyes szót csak akkor nem tagadhata meg tőle, ha P. epedése könyörületre indítá. Gyakor akará ugyan P. magát erővel elszakasztani, mivel jól látá, mennyire hátrálja e' rajoskodás szellemi munkásságát. De azt is érzé, mennyire tüzelte e' szenvedelem a' feljebb törekvésre, hogy Laura kegyét megérdemelje; érzé, mennyire óvá ez más botlásoktól, 's mennyire mennyieileg gondolkodóvá teszi. (L. „Carm. lat.“ I, 7., és ama' remek Canzonet: „Di pensier in pensier“). Magányban is próbálá tüzet kihűteni, de vágya lángja még inkább nőtt, 's könnyzárókban és fohászokban áradá ki, mellyeket a' Vaucluse vagy Valchiusa völgy dombjai és térei, hol nagy részént tartózkodék, és szorgalommal tanult, visszahangzának. (L. Epistola 116.—Sonette, és Canzoni.) Még sem tartá őt e' szerelm egészen vissza más szerelmeskedésektől, ugy hogy egy természetes fija, ki (1348) pestisben holt meg, 's egy leánya volt, kit egy nemeshez ada férjhez. Legmélyebb keserv fogá-el, midőn Veronában, hol épen akkor vala, (Apr. 8. 1348), Laura halálát megérté. De még ezentul sem szünt meg neki tömjénezni. Később még is nem annyira ugyan szerelmét, mint annak nagy heveségét ócsárlá, 's általjában vénségében önfejü és asszonygyülölő lett. Rajoskodása felől legtöbb világot nyerünk azon irataiból, mellyek legkevésbé esmeretesek, mint latin levelei, egy psychologiai mestermiv; „Az én titkom, vagy, a' földi dolgok megvetéséről“, 's „a' halál diadala“ czimü versezete. Amazokban szenvedelmét Laura égi jóságával, saját szerelme tisztaságával, 's annak indulata nemesítésére hatásával mentegeti. Ebben azt költi, mint jelent meg neki a' már boldogult Laura, mint nyujtá kezét barátságosan, mint vallja meg végre, hogy szive ő tőle soha el nem vált, mint mérséklé hevét visszatartása által, mind kettőjük becsülete megmentésére, 's nyájás tekintete által még is mennyire enyhíté fájdalmait. (Vö. ama hangzatkát: „Dolci durezze e placide ripulse“). Mi most fél évezred lefolyta után örülünk e' szerelemnek, mert e' vala forrása ama csodált Sonetteknek, Canzoneknak, és Sestinoknak, mellyekben ő az örömet és fájdalmat, álmélikodást és epedést, 's egy költői forró szerelemnek minden gyöngéd gondolatit és gerjedelmeit, egy tiszta, kecses, és szépen hangzó nyelv legédesb csöngéseiben, 's a' költészet leggyöngédebb alakjaiban örökölté. Ő minden szerelme-költők mestere. Lehetne ugyan több költeményeiben az egyformaságot, korának némi nyomait, a' fagyos gondolatokat, ál elméncz-kedést, izlést bántó szójátékot, 's csodálatos mellék neveket gáncsolni. De azoknak legnagyobb része még is örökké a' lantos költészet tökéletes remekmivéihez számlálendő lesz. Fordításokban ugyan a' kedves költő kecséit soha sem esmerhetjük meg, azonban még is Griestől és Schlegeltől az egyes, Förterstől pedig az öszves költemények fordításai közt jól találtak is vannak. Az eredeteik (mellyekben számos nehezen érthető helyek foglaltatnak, de mellyeket Gesualdo, Castelvetro, Velutello, Tassoni, és más számtalanok magyaráztak is) több mint 200 kiadást értek. Latin munkáji Basileában 1496 és 1581, egyenként pedig gyakorta nyomtatattak. — P. a' barátságban is változatlan volt. Ezt bizonyítja leveleinek gyűjteménye, mellyet annak köszönünk, 's melly történeti tekintetben is nagyon olvasásra méltó. Ha érzelem, teljes szerelm, és hiv barátság a' nagy embert mint embert előttünk becsessé teszi, ugy e' tiszteletet iratosságának még inkább öregbitni kell. Barátja vala ő a' szent iratoknak, (mellyeknek becsét azonban csak érettebb korá-

ban esmeré igazán meg), barátja a' nyilvános isten-tiszteletnek, egy valódi lelkiesméretes életű ember. Ezt p. o. végrendeletéből láthatni. Mit kora szentnek tartott, szíve is tisztelé. Azért lelkiesmeretesen bőjtölt, vagyona egy részét templomoknak hagyta, a' szenteket tisztelte, különösen pedig a' szent szüzet (kire egy alázattal 's ajtatossággal teljes Canzonet irt) és az ereklyéket. Ha már most szellemének e' vouásihoz, tanítója iránti háladatosságát, pártfogóijához ragaszkodását, 's mindennek szolgálni készségét hozá adjuk, könnyen megmagyarázhatjuk magunknak azon magas tiszteletet, melyben élt, főkép ha azt is meggondoljuk, hogy még külseje is ajánlá. Szép termetű, iffjontan nagyon ügyes, ruházatjában felette csinos (L. Var. Epist. IX); hiu vala, 's lantot játszott. Valamint igen kiterjedő észtehetséggel birt, ugy szorgalma is nagy és közhasznu volt. Nem lehet eléggé csodálni, hogy annyi olvasás, utazás és más idővesztés mellett mint irhatott annyit. Rómába az egyházi örömnümpre utazása, Florencz városa által elvesztett jószágaiiba visszaállittatása, 's ez által az ujon épített egyetem egyik tanítószekére lett, de el nem fogadott meghívata, VI Kelemen halála után Olaszországba menetele, Majlandban Galeaz Viscontinál, Mantuában IV Károlynál volt megkülönböztetett elfogadtatása, a' pápai szék Rómába vitelének általa Orbán alatt 1367 történt kieszközlése, a' Carrárák és Velenczések közti békességért közbenjárása, élte vég korában esnek. Mgh. 1374 hihetőleg Jul. 18 éjjelen, Padua mellett Arqua faluban, hova uteljárja vonult. Reggel könyvtárában, fejét egy könyvre támasztva, örökre elszenderülve találák. Arquában fényes kísérettel temették el, noha minden pompát megtiltott volt. Drága könyvgyűjteményét a' velencei köztársaságnak hagyta. De ebből ma már semmi sincsen. Életirásának kutfejei leginkább saját iratai, a' „Levelek,“ „Titok,“ 's élete és karakteréről „az utóvilághoz intézett írása.“ Legjelesebben leirták de Sade apát (az imádott Laura egyik maradéka), Tiraboschi, Baldelli, Fernow, Wismayr, Ugo Boscolo, 's t.

PETREFACTUM, I. KŐVÉVÁLTAK.

PETROBUSIÁNOK, I. SECTÁK.

PETRONIUS. Titus Petronius Arbiter, egy pajkosságaért és illetlen kifejezésiért rosz hírü római író, Massiliában született 's Nero udvarában élt. Egy ideig kedveltje volt a' császárnak, kinek udvari szertartásait és multságait ő rendelte el és innen kapta az Arbiter nevet. De végre ő is áldozatjává lett a' tiran gyanakodó kegyetlenségének, Tigillinus nevű ellenségétől elvádoltatván. Vevén a' halálos ítéletet, ereit megnyitotta 's vére elfolyván, esendesen és vidáman halt meg. A' ki az akkori Rómaiak kicsapongását 's romlottságát esmerni akarja, olvassa Petronius „*Satyricon libri*“ czimű nagy munkájának megmaradt részét, melyben Petronius folyó beszédben és versekben azon gyalázatosságokat elevenen rajzolja le 's melynek az erkölcsök históriájára nézve nagy becsé van. Némelyek több célzásokból más szerzőjét vélik ezen munkának, ki Commodus alatt élt egy ideig Nápolyban. Legjobb criticaí kiad. P. Burmanné (Leyden 1743, 2 köt.); újabb az Antoné, Burmann recensioja szerint (Leipzig 1781); ford. Heinse (1773), Schlüter (1796) és Gröningén (1804). Az újabb időben feltalált todalékok nem igaziak. L—ú.

PETROVICVS PÉTER. L. ZÁPOLYA JÁNOS és IZABELLA.

PETTRICH (Franz) prof. és udvari képfaragó Drezdában, szül. 1770 Csehország leitmeritzi kerületében, ott nyere első képzést is, melyet azután Drezdában Casanovánál 's Knöfler udv. szobrásznál tökélyesített. Miután 1803 Romába királyi költségen egy utat tett 's a' rá bizattakban a' kir. gyűjtemény számára buzgógn eljárta, udvari szobrásznak 's utóbb az academiánál oktatónak neveztetett. E

szorgalmas művészek márványbóli nagy munkákra inkább alkalom, mint hajlandóság hibázott; ellenben a' pirnai homokkő dolgozásában volt ügyességének Drezda sok emlékét mutogatja. Christiani general emlékoszlópa a' neustädti, és Schneider püspök még nagyobb emléke a' cath. témentőben; legkittünőbb művei közé tartoznak. Több munkájával Csehország dicsekszik. Számos tanítványai alapos mű- és gyakorló oktatást köszönnek neki. — Ferdinand P. az előbbinek fia, szül. Drezd. 17 Dec. 1798 atyja műhelyében inaskodott, és segédkedett. 1819 Rómában Thorwaldsennél dolgozott. Egy felemelt márványmunka; a' gyermekeket megáldó Kristus, egy más Kristus mint gyermek a' kereszten aluva, egy Belizarius márványból, 's nevezetesen egy Kristus-fő, 's nap és éjj a' drezdai műkiállításon 1822 olly észtehetségre figyelmeztetének; mellynek Thorwaldsen tetszése, mind inkább tökélyesülendő munkákra dicséretes serkentés leend. —

PEUTINGER (Konrad), híres tudós, szül. 1465 Augsburgban, patriciusi nemzetségből, Olaszországnak legjelesebb universitásaiban tanult 's mint törvénydoctora, ugy tért vissza honyába, hol 1493 syndicussá tétetett. Mint augsburgi követ, több birodalmi gyűléseken volt jelen, mellyek Maximilian alatt tartattak, ezen császár halála után 1519 Brüggebe ment, V Károlynak megköszöntésére. Honyának sokat használt, a' többek közt pénzverési just eszközölt ki annak. Megholt 1547. Szép könyvtára egy ideig nemzetségénél maradt 's végre az augsburgi Jesuitaké lett. Nevét főképpen híressé tette róla neveztetett földabroszával („*Tabula Peutingeriana*“). Ezen, mint előbb hitték, Marcus Aurelius vagy ugynev. Antoninus Itinerariumából, esmeretlen kéztől készített 's Nagy-Theodosius alatt metszett út-földabrosz a' nyug. római birodalom katona-utait adja elő. Konrad Celtis a' tegernseei (l. e.) Benedek szerzeteseinek klastromában találta meg azt, 's kölcsön vette, de nem adta vissza. Egy illy Mappa mundi in rotulo volt még 1502 az említett klastromban, 's a' Bécsben lévő Peutinger-tábla hihetőleg ugyan-az, mellyet Werinher készített vagy másolt le 1190 körül Tegernseeben. Celtis ezt a' földabroszt átadta Peutingernek, ki azt kiadni szándékozott. Halála után sokáig eltűnt a' földabrosz; végre Marx Welsler 1591 Venéziában töredékeit kiadta, ezen cz. a. „*Fragmenta Tabulae antiquae ex Peutingerorum bibliotheca*“. Csak a' 18 száz. találtatott meg egészen Peutingernek kéziratit közt, midőn 1753 Scheyb jegyz. 's magyar. kiadta Bécsben, hol most is lehet a' kéziratot a' csász. könyvtárban látni. Ezen régi római út-földabrosznak legújabb nyomatja a' leipzig 1824, Mannerttől. Katancsich „*Orbis antiq. ex tab. itineraria, quae Theodosii Imp. et Peutingeri audit, ad syst. geograph. redactus et commentario illustr.*“ (Budán 1824), című munkájához a' Scheybtől kiadott „*Peut. tab. itiner.*“ még egyszer lenyomatott. — Peutinger volt első, ki római köirások gyűjteményét adott ki, e' kicsiny munk. „*Romanae vetustatis fragmenta*“ (Augsburg 1505). Más becses munkákat is adott ő ki a' római birod. pusztulásáról 's a' t. mellyek részént több izben lenyomattak.

PÉZSMA (Moschus), egy igen erős szagu anyag, melly a' Tatar Pézsma (l. e.) himjétől nyeretik. Eredetikeppen puha, száritva töredékeny, mocskos, fekete barnás színű, hasonlító az aludt vérhez; ize valamennyire gyántáros és kesernyés. Ez a' főingerlő orvosság, igen nagy becsű; nevezetes kereskedési czikkel, igen örmest meghamisittatik. Némelylek kételkednek, hogy mi Europaiak látránk igazi moschust. Legjobb a' thibeti moschus, de szedetik Chinában, Keletindióban és Persiában is. —j—a.

PÉZSMA (Moschus) a' kérődzőkhöz tartozó emlősnem, a' közsőséges kérődzőktől abban különböző, hogy szarvatlan, hogy felső álkapezája mindenik oldalán egy hosszú szemfoga van, melly a' him-

nél a' szájából kiér. Csinosságok és virgoncságok által igen kellemes állatok a' pézsmák. Leghíresebb faj a' p é z s m á s v. t a t á r P é z s m a. Akkora mint egy ózhim, majd farkatlan, egészen fedve nagy és töredékeny szőrrel, melyet majdnem tövisnek lehetne nevezni; de legjelesebb rajtok azon zseb (a' him előbőre előtt), melyben az esmeretes pézsmanedv található. Ezen fajnak eredeti hazája azon magas része Aзиának, honnan a' legtöbb folyó ered, Siberia, China és Thibet között. Elete éji és magányos, félenksége határtalan. Legjobb pézsmát ad a' thibeti és tanquini, az éjszaki szagtalan. A' többi fajoknak nincs pézsmazacskojok. Mind a' hév ég alatt élnek a' régi világban. Legkisebbek és legszebbek a' kérődzők között. —j—a.

PEYRONNET (gróf) francia igazság-minister és nagy pecsét-ügyelő, bordeauxi ügyvéd volt, hol 1770 szül. A' Bourbonok ügyének heves pártolása ébresztett legelőször közönséges figyelmet. Decazes ministersége alatt a' bordeauxi tribunálnál előülő, azután a' bourgeois királyi udvari törvénytörvényeknél fő ügyvéd lett, 's a' törvénykezésre nézve nagy érdemeket szerzett, a' perek folyamatját siettetvén. A' fővárosban akkor lett esmeretes, midőn az ugy nevezett Aug. 1820 történt öszveesküvésben a' pairek kamaraja előtt, mint fő ügyvéd, vitte a' szavat. Azután a' követek kamarájának centrumában a' jobb oldalon több alkalmatossággal ékes szollásával tetszett ki, készülés nélkül nagy könnyűséggel vevén részt p. o. a' sajtó szabadságának korlátozása feletti vitatásokkor. Villélevel és Corbiérel egyesülvén, a' jobb oldalra a' tüzes royalisták pártjára állott. Az új ministerium alkottatásakor Dec. 1821, midőn gróf Pastoret, Franciaországnak pairje, a' pecsét-ügyelést nem fogadta el, Deserre ajánlására ő neveztetett ki e' hivatalra. Azomban ő is szinte olly kevéssé munkálódott az ultrák kedve szerént, mint Villéle és Corbière, a' honnan azok ötet társaival együtt elmozdították hivatalától és helyére Clauzel de Cousserguest kívánták. A' 17 Aug. 1822 költ királyi parancsolat által Corbiérel és Villélevel együtt maga 's maradékai első szülötség jusán grófságra emeltetett. Hogy a' nem heves royalistákként gondolkozó bírákat és tanácsosokat, kiket mint olyanokat hivataloktól megfosztani nem lehetett, nyugodalomba tehesse, P. azt a' plánt tette, hogy a' feljebbviteli törvényezékek számát kevesítse. Azután olly királyi rendelést eszközölt (Nov. 1822), melly által az ügyvédi karnak Franciaországban mind azon jusai és megkülömböztetései visszaadattak, mellyekkel az előbbi ország-lások alatt birt, de a' mellyeknek egy részétől Napoleon idejében (1810 eszt.) megfosztatott. A' veronai congress végzetei szerént gróf Peyronnet Villéle véleménye ellen nyilatkozattatta ki magát a' cabinétben, a' spanyol háborút javalván; ő vitte be, bár nehezen XVIII Lajos halála előtt kevéssé a' könyv-vizsgálatot is ismét; de a' mellyet X Károly uralkodásra léptekor mindjárt eltörlött. P. ministeri rendelkezései közt nevezetes még azon körirat, mellyet 1824 a' választásokra nézve adott ki, 's mellyben agenseinek azt parancsolja, hogy neki mind azon akármelly törvénytörvényeknél szolgáló polgárok neveit írják fel 's küldjék be, kik nem azokra szavazni mernének, kiket a' ministerium akar. A' mostani ministerium megváltoztatására törekvésnél csak Corbière és P. azok, kik Villéle befolyása által eddigi hivatalokban megmaradtak. 1825 P. a' pairek kamarájának egy szembetűnőleg kemény törvény javallatot terjesztett elő a' templom megszenteltelenítés ellen, melly, ha neminemű lágyitással is, elfogadtatott.

PEYROUSE (la), I. LAPEROUSE.

PFALZ (a' palatiumtól) nevet viseltek a' német birodalomban a' német császárok vagy királyok szerteszt-fekvő várkastélyai, mellyekben azok váltólag tartózkodtak, hogy személyes jelenlétekkel a'

közönséges jó rendet és igazságkiszolgáltatást minden tartományban fentarthatassák. L—ú.

PFALZGRÓF, Comes palatinus, a' frankeni és német királyok bírái és legfőbb tisztviselői. Mindenik királyi udvarban (Pfalz), millyenek az országnak mindenik részében voltak, tartatott ilyen tisztviselő. Az aacheni Pfalznak grófja (Archisolium totius regni) volt első köztök 's egy az ország legfőbb koronatisztjei közt. Az ennek adott tartományokból származott a' rajnamelletti pfalzgrófság. A' hajdani herczegségek közt mindeniknek volt tulajdon pfalzgrófsága, melly Saxoniában 's Baviáriában a' herczegséggel egyesítettett, Frankenhén és Schwabenben elaludt. Későbbén a' császárok udvari pfalzgrófokat (Comites S. Palatii Lateranensis) neveztek ki, hogy a' birodalom rendjeinek tartományaiban bizonyos császári jusokat gyakoroljanak. Ezeknek 2 osztálya volt, a' nagyobb meghatalmazással (cómitiva major) és kissebbel bíróké. Amazok nemességet 's comitiya minort adhattak, ezek doctorokat 's jegyzőket tehettek, törvénytelen gyermekeket törvényesíthettek, czimeres levelet adhattak 's a' t. Most az egész udvari pfalzgrófi méltóság elavult. L—ú.

PFALZOK (Palatinatusok). Hajdan a' német birodalomban két Pfalz, u. m. felső és alsó, vagy rajnamelletti és rajnánáli Pfalzgrófságok voltak. Felsőpfalzt Baireuth, Csehország, Neuburg, Bajorország 's Nürnberg határozták. Kiterjedése 130 nsz.mf. fővárosa 's a' kormányzék helye Amberg volt. 1620-ig Felső-és Alsópfalz együvé tartoztak; hanem midőn V Fridrik választó a' prágai ütközet után számkivettett, Felsőpfalz Bajorországhoz kapcsolott. Most egy része a' bajor királyságnak regeni, másik maini kerületéhez tartozik. Alsópfalz vagy rajnamelletti Pfalz (75 nsz.mf. 305000 lak.) a' Rajna két partján feküdt, Mainz, Katzenellenbogen, Würtemberg, Baden, Elasz, Lotharingia és Trier közt; más fejedelemségekkel és grófságokkal együtt a' pfalzi választóé volt 's azon sok pusztítás mellett is, mellyeknek bizonyos időben kitétetve volt, egy volt Németországnak legtermékenyebb és legjövédelmesebb tartományi közt. — A' rajnamelletti-pfalzgrófok már a' II száz. kapták a' pfalzgrófságot 's az ezzel öszveköttött tartományokat és az ország elsőbb fejedelmei közé tartoztak. II Hermann pfalzgróf örökös nélkül halván meg, I Fridrik császár a' rajnai Pfalzhoz tartozó tartományokat 1156 öccsének Konrádnak adta. Braunschweigi Henrik, Oroszlán Henriknek legidősebb fia, Konrád leányát Agnest vevén feleségül, VI Henrik császártól justartást kapott ipának tartományihoz, kinek halála után valósággal is urok lett azoknak. De mivel bátyával IV Otto császárral II Fridrik császár ellen kezét fogott, ettől 1215 számkivettett 's Pfalz bajor Lajosnak ajándékozott, ki mindazáltal annak telyes birtokába nem juthatott. Fia Otto a' számkivetett pfalzgróf leányát Agnest feleségül vevén, ezen módon egész Pfalz a' bajor házá lett. Otto fiai, Kemény Lajos és Henrik eleinte közösen uralkodtak; hanem 1256 megosztoztak, 's Lajos rajnai Pfalzt és Felsőbavariát, Henrik pedig Alsóbavariát kapta. Amannak két fia volt, Rudolf és Lajos, kik közül az elsőbb a' választói méltóságot 's Pfalzt, az utóbbi pedig Felsőbavariát kapta. Ez utóbb császárrá lett 's Alsóbavariában is örökösödött. Rudolf ellenségével, szép Fridrik austriai herczeggel tartván, kikergettetett Lajostól tartományából; hanem Lajos bátyának fiaival megbékélvén, Pfalzt Baviariának egy darabjával, melly azután Felsőpfalznak neveztetett, ezeknek engedte. Rudolfot 3 fiai, Adolf, II Rudolf és I Rupert követték egymás után; az utolsót II Rupert, Adolfnak fia, követte. III Rupert, ennek fia, 1400 császárrá lett 's 4 fiat hagyott maga után, kik atyai örökségeket ugy oszták el, hogy a' legidősebb Szakállas Lajos választó (Kur) és rajnai Pfalzt, János Felsőpfalzt, István Zveibrückent és

Simmernt 's Otto Mosbachot kapta. A' 2 's 4 ág kihalt, mint Szakkallas Lajosé is 1559 Otto Henrikkel, ki protestansá lett 's alkotta a' heidelbergi jeles könyvtárt. Tartományi 's a' választóság a' simmerni ágból lévő III Fridrikre jöttek, ki reformata vallásra tért. Ezt követték VI Lajos, IV és V Fridrik, ki 1619 elfogadván a' nyugtalan Csehektől ajánlt koronát, tartományát és választói méltóságát, mellyeket II Ferdinánd császár nagybátyjának Maximilián bajor hercegnek adott, elvesztette. Fia, Károly Lajos, visszakapta ugyan Alsópfalzot a' vestfaleni békekötéskor; de Felsőpfalz, az a' rang, mellyel hajdan Pfalz a' választók gyűlésében bírt 's a' főasztalnoki hivatal, a' bajor hercegnél maradt. Fiában, Károlyban, kihalt 1685 a' simmerni ág. A' választóság és hozzá tartozó tartományok nagybátyjára, Filep Wilhelm neuburgi pfalzgrófra szállottak. A' neuburgi ház említett István simmerni pfalzgróf második fiától, Fekete Lajostól, zweibrückeni Pfalzgróftól származik; kinek két fia volt, Lajos és Rupert. Az utolsó a' veldenzi ág, 's az idősebbnek Lajosnak fia Wolfgang (Farkas) pedig minden a' veldenzi ág kihaltától fogva (1694) élt pfalzgrófnak törököttya. Három fiai (Filep Lajos, János és Károly) közül a' legifjabb a' birkenfeldi ágat alkotta, a' középső az ujjweibrückenit, a' legidősebbnek pedig két fiai Wolfgang Wilhelm és Augustus voltak. A' legidősebb a' neuburgi, ez a' salzbachi háznak adott léte; harmadik fia, János Fridrik, ki Hilpoltsteint kapta, minden gyermekeit túl élte. Filep Wilhelm után, a' ki örökösödött, a' simmerni ág utolsó választója Károly után (jollehet a' Veldenz ház ellene mondott) a' simmerni birtokokban, fia János Wilhelm következett, ki a' veldenzi utolsó pfalzgróf Leopold Lajos halála után 1694 ennek tartományit is megkapta, sőt a' spanyol örökség felett kiűtött hadban, midőn Maximilián Emmanuel bajor választó számkivettetett, 1706 Felsőpfalzot 's a' pfalzi ház hajdani választói méltóságát is visszanyerte. De e' csak 1714-ig tartott, midőn a' VI Károly 's XIV Lajos közt kötött békénél fogva a' bajor választó mindent visszakapott. János Wilhelm választó 1716 örökös nélkül halván meg, öccse Károly Filep lett örököse, kinek hasonlóul nem lévén örököse, 1742 történt halála után a' választóság a' sulzbachi ágra jött, mivel Károly Filep Theodorra (ki követte, mint sulzbachi pfalzgróf atyát János Kristian Józsefet 1733 's már 1728 örökségül kapta anyja után a' bergen op zoomi marquiságot) szállottak ekkor minden választó pfalzi, mint jülich és bergi tartományok is. 1777 a' bajor férjfiui ág III Maximilián választóval kihalván, a' bajor tartományok is egyesültek Pfalzal, azon részen kívül, melly Austriának esett. Pfalz, mint a' vestfaleni békében meghatározatott, ismét eljutott a' választói méltóságra, melly 5-dik a' választók gyűlésében 's hajdani főasztalnokságára, mellyért a' fő kincstárnokságot Braunschweignak engedte. Károly Theodornak nem lévén maradéka, 1799 Maximilian József zweibrückeni hercegtől váltatott fel; hanem a' lunvillei béke 1801 más fejedelmeknek adta rajnai Pfalzot. Az említett békekötésig Pfalz 19 fő megyéből 's 3 fő városból Manheimből, Heidelbergből és Frankenthalból állott. Ezek közül a' Rajna bal partján fekvők Franciaországnak engedettek; a' jobb parton lévőkből pedig Bretten, Heidelberg és Ladenburg fő megyék Manheimmal együtt a' badeni nagyhercegei; Lindenfels, Otzburg és Umstatt főmegyék Hessen-Darmstadtéi; Boxberg és Mosbach főmegyék, továbbá Nassau 's Kaub megye a' leiningendachsburgi fejedelméi lettek. A' parisi 1814 's 1815-ki békekötések a' rajnántuli pfalzi tartományokat is visszaadták Németországnak, mellyeknek legnagyobb része Bajorországnak, a' többi Hessen-Darmstadtnek és Poroszországnak esett. Pfalznak badeni része, mellyhez tartoznak a' leiningeni-pfalzi mediatizált főmegyék is, a' neckari,

maini és taubi kerületekben foglaltatnak; a' darmstadti, Etarckenburg tartományának 's az uj rajnai tartományok részeit teszi; a' bajorországi (l. e.) rész ezen királyságnak rajnai kerületéhez tartozik; 's a' poroszországi az alsórajnai tartományhoz kapcsolattott.

PFEFFEL (Gottlieb Konrad), mese- és epigramma - költő, Kolmarban szül. Elzászban 28 Jun. 1736, atyának halála után annyától neveltetett 's 1750-ig a' kolmari evang. gymnasiumban tanult. 15 eszt. korában Hallébe ment, törvény - tudomány halgatása végett. Hanem a' levegőnek 's élet - módjának megváltoztatása olly veszedelmes befolyással voltak gyenge szemeire, hogy hosszas szem - betegeskedése után 1757 egészen megvakult. Fél századnál tovább élt ez a' nemes férjfiu telyes vakságban, de szerencsétlenségét bölcs nyugvással tűrte. Szerencsés házassága, mellyre 1759 lépett, 's vele született vidámsága és lelki munkássága, nem csak fentartották őtet, hanem bátorságot 's erőt is adtak neki kitetsző munkássági körnek szerzésére. Már fiatal korában kedvelte a' költést; mostani magános órái ismét felébresztették benne annak gyakorlását. 1773 a' francia király engedelmével, katona - iskola névvel, academiái nevelő intézetet állított fel Kolmarban a' prot. ifjúság számára. Ezen intézetnek, melly sok jeles nevendéket formált, szentelte ő Lerse udv. tanácsossal egész erejét, míg a' francia lázadás végét nem szakasztá. Ezolta üres idejét tudományos foglalatosságokra fordítá. 1803 előlülő leve a' Kolmarban ujonnan felállított evang. consistoriumnál 's 1 Maj. 1809 halt meg. Altalánosan igazi érzéssel, természetes elmésséggel, vidámsággal, valódi élet - bölcseséggel 's könnyü verseléssel, tetszenek ki Pfeffel költeményi. Legszerencsésebb volt a' mese - irásban, apró verses elbeszélésekben, levelekben (a' Phoebehez irt legjobb) 's elmefuttatásokban; prosai irományi is jelesek. Mint ember, jó szívéért, nemes characteréért, igazi vallásosságaért 's a' sorsnak akármelly változásiban megbizonyított állhatatosságaért, tiszteletre méltó. Munkái: *Poetische Versuche* (10 köt. Tübingen 1802, uj kiad. 1817); *Prosaische Versuche* (ugyan ott 1810, 8 köt.). Életét Rieder írta le, öszyeséges munkáinak utolsó köt.

PFEFFER ferdője, a' sargansi kerületben, Svajcznak st. galieni cantonjában, a' Benedek szerzetesinek 1 ór. fekvő 's a' 8 száz. alkotott apátágához tartozik, magas kősziklálktól bezárva mélyen fekszik, a' Galanda - hegy közt, mellynek 6 — 700 l. magas, kőpasz kősziklái itt 's amott láthatni bik- és fenyő - fákat. A' viz 1240 fedeztetett fel 's azolta számos látogatói vannak. A' forrás meleg. Fahrenheit szerint 99°; vize világos és tiszta, se szaga, se íze. Palackokban is küldetik. A' ferdés 1 órával kezdődik el, azután naponként 1 óra adatik hozzá, míg végre a' ferdő 11 — 12 óráig ül vízben, midőn a' bőrön pattogzás üt ki, de a' melly magától begyógyul. L. Mosch *Taschenbuch für Brunnen- und Baderreise*.

PFINZING (Menyhárt), I. THEURDANK.

PFORR (Johann Georg) állatfestő, szül. 1745 Upsenben alsó Szászországban; mint nevendék a' reichelsdorfi bányász - academiába lépett. Már gyermek korában minden oktatás nélkül lovakat rajzolt, mi által olly figyelmet gerjesztett, hogy minister v. Weitz mint festőt a' kasseli porcellán gyárhoz állitaná. De e' munka olly kevésé volt innyére, hogy néhány év múlva szülőéhez visszatért. Midőn azonban 1777 Kasselben a' képiro - academia megnyilt, mint 32 esztendő ismét ide kezdett járni, az 1778-ki kiállítás alkalmával az első jutalmat nyerte, 's követk. években tagnak vétetett fel. A' képtár gondviselője Tischbein barátjává lőn, annak hugában pedig szeretőre talált, kit 1784 kezével meg is kínála. 1781 menusi Frankfurtban letelepedett, hol köz tiszteletben élt, 's 1798 mejjbeli be-

tegségben holt meg, melyet még mint bányász kapott volt. P. a természet és igazság embere, emberbarát, szolgálatra kész, felette érzékeny, és sérthetetlenül igazság-szerető volt. Képei, karaktere bélyegét hordják, valóságot 's szép természetet. Ő a német Wouwermans, 's a lovak ábfázolásában felülmulhatlan. Képei, melyeket alól alig bemázolva, tüstént kidolgozott, meleg, kedves színezettel, 's hathatós ecsettel festettek. Ő a tárgyakat úgy adá, mint látta, nem mint más mesterek művein tapasztalta. Kézi rajzolatit különös szorgalommal 's legnagyobb tisztasággal végzette, örömet különféle tusokkal kidolgozta, 's az illy lapokra egy kellemes színt lehelni egyik mestersége vala. A' kidolgozásban a' legkisebb csekélységekre is ügyelt, de bennök a' lágságot, melegséget soha el nem felejtette. Hünersdorf *Anleitung, Campagnepferde abzurichten* című munkájához tőle vannak a' remek rajzlapok. A' legjelesb lófajok kötetéhez, halálakor 11 lappal vala készen. Ezenkívül maradtak több egyes rajzai is. J.

PFORZHEIM, a' badeni nagy hercegségnek legjelesebb fabrikás városa, a' murgi és pfinzigi kerületben, a' Schwarzwald szélén, a' Nagold és Würm folyóknak a' hajózható Enzbe ömlésénél, völgyben, 3 külső várossal, 25 utszával, régi várkastéllyal, 650 ház. és 5600 lak. nemes leányok nevelő intézetével, ispotályal, téboiyodtak 's betegek házával, árvák ház. fenyték-házzal, nevelő intézettel, 21 fénymiv fabr. melyeknek arany műveiben legalább 14 karat tiszta aranynak kell lenni, a' mire egy hercegi biztosság ügyel. Az eladott mivek ára eszt. 600 000 for. tetetik. Mintegy 1000 ember talál azokban élelmet. Posztó fabrikája, jó posztót és kazimirt készít; jeles vászon-fejérite; vashámora eszt. 5000 mázs. rud- és másféle vasat ad. Van még Pforzheimnak óra fabr. chemiai fabr. rézhámora, szattyán fabr. 's török fonal festése. Jövedelmes fakereskedése a' Neckáron és Rajnán Hollandig elhat. Olaj-, gyümölcs-, bor- és marhakereskedése hasonlóul jövedelmes, a' mire igen kedvező, hogy a' város Francziországnak déli Németországba vivő főútja mellett fekszik. Említettést érdemel a' lakosok bátorsága 's fejedelmekhez ragaszkodása. Deinling nevű polgármesterek vezérlése alatt t. i. 400-an követték, mint testőrök, mint markgrófokat, György Fridriket, a' wimpfeni útközethe, mely itt 6 Maj. 1622 a' markgróf 20,000 és a' Tilly alatt lévő sokkal számosabb császáriak közt történt. Már visszanyomta a' kisebb számuak elszántsa-ga a' sokaságot, midőn amazok közt a' püska-poros szekér szétpukkanása iszonyu kárt tett. Csak futás volt a' szabadulás egyetlen-egy eszköze 's György Fridrik végre elhatározá magát arra, övéitől igen kéretvén; de ez a' szabadulás is csak úgy volt lehető, hogy ama 400 magát a' többiekért feláldozta, az ellenséges sereget mind addig visszatartván, míg övéik elillanthattak. A' 400 bajnok mind elesett. L. E. L. Posselt *Gedächtnisrede auf die Gefallenen.*

PFYSER (Lajos), Luzernben szül. 1715, korán francia szolgálataba lépett, 1738 kapitány 's Sz. Lajos rendjének vitéze lett, dicséretesen viselté magát az 1734 — 47-ki táborozásokban 's 1748 Maréchal de Champ lett. Honya a' nagy, 1752 pedig a' belső tanácsnak tagjává nevezte ki ötét. 1763 vezér-hadnagy 's egy ezrednek feje lett, 1768 letette ugyan ennek vezérlését, de azért megmaradt francia szolgálóban 's 1802 halt meg. Hires arról, hogy belső Svájcznak egy részét domború mivben levette. A' kősziklák és hegyek állásának előadásában geometriai pontossága, a' legcsekélyebb ösvények 's kunyhók tökéletes képe és a' természet után képzésében látható rendkívüli igazság, csudálást érdemelnek. Azok, kik Luzernből, hol ezen remek-mivet láthatni, az Alpeseket és Svájcznak

belsejét beutazni akarják, ezen minden minden gyalog-útat 's természetű nevezetességet előre láthatnak, mellyeket megnézniek kell.

PHAEDON (Elisből), Sokratesnek tanítványa 's az elisi philosophiai oskolának alkotója. Nevét viseli Platonak azon kettős beszélgetése is, melly Sokratesnek tanítványival a' tömlöczben tartott utolsó beszélgetését (főképpen a' lélek halhatatlanságáról) foglalja magában. Ugyan ezen czímet adta Mendelsohn ezen tárgyról irt beszélgetésének; de Phaedonnak tulajdon dialogusai elvesztek.

PHAEDRA, Minos cretai királynak 's Pasiphaének leánya, Ariadnének testvére és Theseusnak felesége. Történetből mostoha-fiával Hippolytossal, kit még elébb nem látott 's Theseus fiának nem esmert meg, találkozáván, igen belé szeretett a' szép ifjuba. Ez anyjának buja gerjedelmeit nem visszonozta, a' honnan férjénél Phaedra azzal vádolta el, hogy erőszakot akart rajta elkövetni. Theseus átkot mondott ártatlan fiára 's Poseidon azt ennek kegyetlen halálával telyesítette. Midőn Hippolytosnak halála Athenaeben elhiresedett, megvallotta Phaedra vétkét 's felakasztotta magát. Mások szerint Theseustól gyilkoltatott meg. A' régiek két leghíresebb szomorú játék költője, Sophokles és Euripides, Phaedrát választotta elveszett szomorú játéka főszemélyévé. Azt tette Racine is, kinek Phaedráját Schiller lefordította.

PHAEDRUS, római mese-költő, Thraciában született. Hihetőleg gyenge korában vitetett rabszolgának Rómába. Itt Augustus császár szolgálatjába lépett, ki őtet szabaddá tette. Életéről nem tudunk egyebet annál, hogy Tiberius uralkodása alatt Sejanusnak tirsága miatt sokat szenvedett, ezért mondja: *Quodsi accusator alius Sejano foret, si testis alius, iudex alius denique: dignum faterer me esse tantis malis, nec his dolorem delenire remediis.* Kétség kívül középszerű állapotban élt 's igen vén korban halt meg, mint panasziból látni lehet; a' többek közt így ir Eutyshushoz;

*Langventis aevi dum sunt aliquae reliquiae*

*Auxilio locus est: olim senio debilem*

*Frustra adjuvare bonitas nitetur tua;*

*Quum jam desierit beneficium utile,*

*Et mors vicina flagitabit debitum.*

5 könyvben irta meséit jambus versekben, mellyek a' kifejezések tisztaságával és csinoságával, együgyűségekkel, 's a' benne lévő jól találó és tanuságos gondolatokkal díszlenek. A' tárgyakat részént Aesopusból kölcsönözte, de korában történt dolgokat is elegyített közikbe. Phaedrus munkájáról Martialison kívül senki se teszen említést a' régi világban, de ezt is más Phaedrusra magyarázzák némelnyek, a' mit erősíteni láttatik Senecának azon mondása, hogy a' Rómaiaknak nincsenek aesopusi meséi. Az újabbak előtt 1595-ig esmeretlenek voltak. Ekkor fedezte fel azoknak másolatját Pitou Ferencz a' st. remii könyvtárban Reimsban 's öccse Péter által esmeretessé tétette. Legbecsesebb kiad. a' Burmanné (2 köt. 1727, Leyden), legtelyesebb a' Schwabeé (Braunschweig 1806). Christ bérsztett legelőször kécséget Phaedrus meséinek igazisága ellen. Több újabb philologusok alácsuszattaknak 's később időbelieknek tartják. Bizonyosabb eza' Phaedrus név alatt Cassitti által (Nápolyban) először kiadott, de már tudós Burmann előtt Perottinak kéziratjából Derville által esmeretes 32 új mesére nézve, mellyek 1812 olta több ízben kinyomattak. L—ú.

PHAENOMEN minden észrevehető v. tapasztalható tünet v. jelenet, 's a' Nomenon ellentétele, melly csak gondolatban áll; különösen pedig minden történet, mellyet külső érzéseinkel a' bennünket körülvevő testi világban tapasztalhatunk, jelesen egy lég — vagy fénytünet. — Minden phaenomenek (külsők és belsők) a' ter-

mészettudomány tárgyai, melly azokat magyarázza. Szükség itt, hogy ezek szorgalmasan megsejmeljessenek, a' családásoktól megkülönböztessenek, 's más tünetekkel egybehasonlítottassanak. Csak így lehet azokból következményeket huzni, a' tünetek okaira jöni, 's ezekből azon közönséges törvényeket, mellyek szerint a' természet munkálkodik, kifejteni.

PHAETHON, Helios (Phoebus) és Klymene fiok 's a' Heliadák testvére. Anyjának ösztönözésére, 's hogy némelly kételkedőknek megmutassa, hogy Heliosnak valóságos fia, kérte atyját, hogy egy kérését telyesitse. Gondatlanul feltételetlenül megígérte ezt neki Phoebus és Styxre esküdt, hogy szavát semmi esetre se vonja vissza. Phaethon azt kívánta, hogy atya helyett a' nap szekerére ülhesse 's minden ellen-javallat sikertelen volt; nem állott el kérésétől. De alig ült be abba, 's alig vette kezébe a' gyeplőt, midőn a' nap lovai, fel se vevén a' gyenge kocsist, rendes útjokról eltértek 's mindent meggyújtottak. A' Szerecsenek balra megfeketítették a' közel lévő naptól 's midőn a' koci jobbra is eltért a' föld felett, Jupiter menykövével agyon csapta a' gondatlan kocsist. Az Eridanusban találtak meg hukai lelketlenül 's gyászolták Phaethont. A' nap istene maga is viselte a' Phaethon (világító) nevet. Az újabb időben ezt a' nevet bizonyos magas, nyilt, könnyű kocsiknak adják.

PHALAENAK Ejpillangók, Ejmadarak, I. LEPRÉK.

PHALANX, bizonyos katonaság a' Görögökül, melly döntötte el az ütközet kimenetelét, rohanásának dühével. Hosszú nyársakkal volt felfegyverkezve 's négyszegletesen állított ki csatamezőre. Eleinte 4000 főből állott; hanem későbbben két- 's utóbb négy anyi is lett száma. Kettőztetése először macedoniai Filep által történt, innen neveztetett a' kettős phalanx macedonainak is. A' phalangiták rendszerént 16 sorjával állottak és egymás mellé tették paizsokat; a' hátulso sorok, mellyek nyársaikkal nem érhatték az ellenséget, az előttök állók vállaira tették azokat, ezáltal falat formálván az ellenség repülő nyilai ellen. A' phalanx a' régi hadi históriában híres volt meggyőzhetetlenségéért.

PHALARIS. Ezen kegyetlenségéről esmeretes fejedelem Astypaleában (Krétán) született, innen számkivettetvén Siciliába jött, hol K. e. 571 e. táján Agrigentumot hatalma alá hajtá 's hatalmát keménységgel igyekezett megtartani kezei közt. Kegyetlenségének leghallatlanabb példája volt ama réz bikával büntetés, mellyet athenai Perillus készített. A' bikának üres testébe tétetett a' büntetendő, 's alá tűz rakatván, lassan süttetett meg. A' szerencsétlennek orditása mesterséges mechanismusnál fogva hasonlított a' bika bögéshéhez. Azt írják, Phalaris legelőször a' bika építőjét végeztette ki említett módon. Mintegy 18 eszt. uralkodása után népzendülés alkalmával megöletett. A' neve alatt lévő levelek hamisak, mint Bentley Boylevel folyt híres perlekedésében czáfolhatatlanul megmutatta. Legújabb kiad. a' Lenepé (Gröningeu 1777, 2 köt.).

PHAMENOPHIS, I. MEMNON.

PHANEROGAMA, I. NÖVÉNYEK.

PHANTASIA. Ez előtt a' lélektudományban e' kifejezéseket phantasia és képzelődő erő csaknem egy értelemben használták, mint ezek a' köz életben ma is naponként felcseréltetnek. Újabb időben azon alakokat 's képestegeket, mellyekben a' lélek mint képzelődő erő (l. e.) jelen-meg, szorosabban kezdék megkülönböztetni, 's ez utolsót, mennyiben a' jelen vagy távol valót elő állítja, szoros értelemben képzelődő erőnek (*imaginatio*), mennyiben pedig jelesen a' távollévoeket állítja elő, megújító v. vissza képzelő erőnek (*reproductiva imag.*); mennyiben továbbá valami egészen újat állít-elő, természetőnek (*productiva*) vagy phantasiának

nevezték. A phantasiának teremtése mindazáltal, nem olly értelemben eredeti, mintha az egy a természetben épen nem lévő tárgyat előállithatna, vagy képzetében a természet és az élet viszonyainak érzéki alap formáit áltudorhatná és megváltoztathatná. A phantasia tehát a külső és belső érzés munkásságától is függ; mert mindenkor csak a láthatót, hallhatót 's a t. s a' belső élet változatait állítja elő. A született vak szines alakokat, a született süket hangképeket nem állithat-elő phantasiájával. Képzelnünk bár magunknak olly szép és olly tarka phantasiái világot, millyen csak valóságban található, annak érzéki része még is színekre, hangokra 's a' t., szellemi része pedig lelkünk belső változatra 's világ iránti viszonyainkra fog vitetni. Igen helyesen mondja tehát Kant „*Anthropológiájában*,“ mi egy okos lénynek emberi alaknál semmi más illendőbb alakot nem gondolhatunk. Innen a képfaragó vagy képiro is, ha istent vagy angyalt akar ábrázolni, mindenkor embert alkot; mert minden más alakban olly részeket talál, mellyek képzeleté szerint egy okos valóság szerkezetével össze nem férhetők (p. o. szárny, körmök st.); ellenben a nagyságot tetszés szerint költheti. Épen így állapotunk meg a növény- és állatország közönséges bélyegénél is, ha a magunk teremtette költői világot megeleveníteni 's megnépesíteni akarjuk.“ A phantasiának tehát a testi és szellemi természet anyagját és alapformáit a természet adja, 's ez igaztja azt munkálkodásában. De csak a visszaképzelő erő huz inkább a tapasztaláshoz, a phantasia ezen felül emelkedik. Ez t. i. 1) mint összehasonlító tehetség mutatkozik, mennyiben a meglevő alakokat kisebb nagyobb mértékben önkényesen és eredetileg olly uj képekbe egyesíti, mellyekhez épen semmi tapasztalati tárgy nem hasonlít. Önkénytelen munkálkodik t. i. hol az ember magát inkább szenvedőleg a gondolatoknak ereszti, 's az előállítások a társasítás természeti törvényénél fogva mintegy magoktól összetalálkoznak, kivált ha a felerlett munkásság a lélekben az érzőműszerek igaztása nélkül is mozgást okoz. Illyen állapotok az álom, (hol a képzelő erő gyakran megújítólag — *reproductive* — is mutatkozik), a szesz italok által okozott részegség, a hideg lelés ész kívül léte, az ébren lévő álmodozása, ki a képzelődésben úgy elmerül, 's magát olly határtalan neki adja, hogy a képzleteket a valódi tapasztalatokra álrühazza. (L. PHANTASMAK). Az utolsó esetekben még is nincs minden önkény, minden eszmélet úgy kizárva, mint a nagyobb szellemi betegségekben vagy erős részegségben, mellyben a képzelődő erő határtalan urasága 's a képzelt világnak a valódival elcserelése áll be. Önkénnyel 's eszmélettel nyilatkozik a phantasia, ha vagy az előállításokat bizonyos czél végett uj képekbe egyesíti (mint az úgy nevezett hasznos művészségekhez tartozó tárgyak feltalálásánál p. o. erőmiveknél); vagy pedig minden illy czél nélkül magát egy magas szellem ihlelésére hagyja, 's e' szerint egy látható egészét képez. Amott még az értelem (célzás tehetsége) igazgatja, itt pedig a szellemi erők közt uralkodva munkálkodik, 's jelesen a költészetre vitelesen, költői tehetségnek hivatik. De 2) a phantasia az alap megfogások v. szemléletek tehetsége is, (ilyenek a kör, idő, alak, lépcső, szám 's a' t.) melly előállításokat tapasztalás által nem nyerhetjük; mennyiben tehát a képzelő tehetség ezeknek forrása, az természetmulónak — *transcendentális* — nevezetik. Ezek nélkül a phantasia összehasonlítása lehetetlen volna, 's innen a phant. jeles értelemben teremtő, *productiva*.

A phantasia még közelebb a tárgyakhoz vonul, ha azokat az előállításban csupán nagyítja, kisebbíti, vagy csak megújítja. Innen magyarázható némelly nagy képzelődő erejű embereknek a nagyításokra hajlandósága; valamint az is, hogy a vonzódás vagy idegen-

kedés (p. o. irigység) által ingerlett phantasia, némelly tárgyakat készakarva vagy nem kész-akarva is kisebbit. Inkább eltávozik a phantasia az érzéki szemléletektől, ha vagy magokat a tárgyakat, vagy azok részeit új rendbe szerkőzteti, vagy különféle tárgyak részeit egy képbe foglalja, 's tulajdonságaikat és viszonyaikat felelőreli. E munkát l) csupán a gondolatok társasításának törvénye (az előállítások időrendének és egykorúságának, hasonlatosságának vagy különbözőségének, és ezeknek a személyes valóra vitelének törvénye) határozza meg, 's így a phantasia leginkább az alvónak és ébrenlevőnek álmában munkálkodik. A lélek az érzéki világ okozta szemléletekkel, tárgyaikra nem ügyelve játszik, — 's innen a phantasia munkálódását is képekkel játszásnak hívják; de mennél elevebben rajzolja a phantasia saját képeit, 's mennél kevésbé eszmélünk a külső világról 's magunkról, mint a valódi álomban, 's a gondolatba egészen elmerült embernél esik; e képek annál könnyebben a valódi tárgyak helyébe lépnek. Ki pedig részegség nélkül ébren ugy álmodik, hogy lelkének képeit valódi dolgoknak tartja, 's a valósággal képzelődése szerint bán, az olyan, észt elnyomó phantasiát mutat 's képzelősködőnek phantastának hivatik. Az igaz költőről ezt nem mondhatni, mert bár az phantasiája teremtményeinek költői valóságát hiszi, azoknak a valódi tárgyaktól különbözősét még sem felejteli-el. Azonban már amaz a felül muló phantasiának nagy mértékét mutatja; 's a mindennapi életben közönségesen azt is phantastának nevezik, ki képzeleteit a valódi tárgyakra viszi, az az, ezeket lelkében megnagyítja, felékesgeti, önkényes idomzatokba állítja, 's velők e képzelt előállítások szerint bán. Így némelly ember csak bizonyos tárgyakra nézve phantasta, mellyek t. i. különösen vonzák; 's a költőnek életében legtöbb hajlandósága van rá, hogy azzá lehessen. De főképen egy van, mi a költőt, mint olytat, az álmodótól, képzelősködőtől, 's elmeháborodottól elválasztja, t. i. képeinek képzelti nyomossága, világossága, egysége, és eredetisége, melly 2) a csupa gondolat-társasítás törvényéből meg nem magyarázható. A' gazdag szemléletekben mivelt szellem az, melly az ön magában talált ötlettől elkapva, azt képzéseinek elvévé vagy közép pontjává teszi, mellyhez az egyes könnyen és rendszeresen simul. — De honnan van hát, hogy egyes miveket, kivált költeményeket még is képzelősködőknek (*phantasticum*) neveznek? *Phantasticum* közönségesen az, mi inkább képzelti világhoz, mint valóságához illik, p. o. egy képzelményes ruházat, melly a' rendes szokással teljesen meg nem egyez. És épen ez értelemben mondjuk ez vagy amaz költeményt, elbeszélést 's a' t. is phantasticusnak. Minden költészet a phantasia országában játszik, 's az által jó létre. Azonban a phantasia szerben és bánásmódban kevésbé vagy nagyobbban tűnik-ki, azért mondják gyakran: „ez phantasticus tárgy, phantasticus bánásmód,“ 's magát különösen a' szüleményt is phantasticusnak nevezik. P. o. az antik kevesebé phantasticus mint a' regényes; sőt a' regényesnek megfogásához a phantasticum bélyege létalaposan megkívántatik; Dante, Ariosto, és Tasso költeményei nagy mértékben ilyenek. Továbbá egyik nemzet költészete phantasticusabb a' másikénál p. o. a' Spanyolé az Angolénál, mert egyik nemzet phantasiája tüzesebb 's azért kitünőbb. Némelly költésnemek, és mester-mivek lényöknel fogva phantasticusok p. o. mesék, arabeskek. Sőt vannak költemények, és hangszerzemények, mellyek a' bennök uralkodó phantasiának szabad és korlátlan menetele miatt, magok is phantasiáknak hivatnak, (p. o. Jean Paultól „Phantasia ujesztendő éjszakán“); mert a' művészség tág országa, minden erőnek, melly költői szellemből ered, szabad nyilatkozást enged határában; maga a' genius huz szeszélye is mutatkozhatik itt, de csak mint genius

szeszélye, mely a' suly és alak törvényére legszabadabb 's legmerészebb szárnyalásában is eröltetés nélkül és saját ösztönéből ügyel. Az illy műnek különösen meg van az a' tulajdona, hogy mélyen a' művész személyességébe pillantani enged, 's egy elmés bíráló azt mondja a' muzsikai phantasiáról: „Ha a' phantasia, saját felengés pontja a' magából természet geniusnak, mely itt ön lelke festeményét rajzolja, 's a' művészet formáját csupán belsője visszasugárzó tükrévé teszi, mellyből a' teljesség tisztaságban lép elő; akkor egy illy műnek a' műkedvelő előtt annál becsesebnek kell lenni, mennél tisztábban állíthatja magát benne elő a' művész geniusa minden kinszerítés vagy feladott forma nélkül. A' phantasia a' művész monologja, mivel sajátját, 's a' maga találttat tisztán kimondja; a' feladott formákhoz p. o. oratoriumhoz, operához 's a' t. pedig csak dialogus képen áll, az az, csak azt adhatja, mire a' feladott formák alkalmat nyújtanak. Valamint a' művész a' felállított mű alakok által megszorítva, mindig csak ezek szerint beszélni, 's teremtményébe idegent felvenni kisebb nagyobb mértékben kénytelen; ugy ellenben a' szabad phantasiában minden lánczok törve vannak, 's a' művész geniusa eredeti — a' formáknál régibb — jógába ismét visszaállíttatik, mint teremtő, mint a' hangok országában uralkodó. Ha legtöbb művészek geniusa magát a' formákhoz kevésbé szoktatná, 's ön szellemének a' szabadság országában felszabadítását értené, akkor, előre feltétvén, hogy a' művész a' magokból teremtők 's nem az utánazók egyike, a' phantasia valódi maga ábrázolása 's teremtő belsőjébe legtisztább pillanat lenne, mellyből bánását és munkálódását kinézhetnők, 's ugy szólván gondolat műhelyébe lopódzhatnak. Igy munkál hát a' phantasia tündéres hatalmával mind a' szabálytalan álomban, mind a' genius művészeti bolygó kertjében; művészettel 's magas eszképekkel szépítgeti 's piperézi-fel az ép szelleműnek életét, valamint a' szellembetegre nézve számtalan nyomoruságok forrásává változtatja azt, mivel benne rendéntuli vágyakat 's el nem érhető kívánatokat gerjeszt. Csodálható, hogy a' phantasiát a' görög és római mythusi alakok sorában nem találjuk; mert Ovid elváltozásai szerint Phantasus csak a' Somnus vagy álomisten fia, még pedig az, ki élet nélkül való dolgokat mutat vagy ábrázol.“ E' képzelet mennyiben különbözzék a' phantasia felállított ideájától, kiki könnyen átlátandja.

PHANTASMA GORIA azon mesterség, mely szerint álképek p. o. emberalakok csalóka eszközök, mint, kivölgyelt tükrök által előidéztetnek, 's így az optica-hoz (l. e.) tartozik.

PHANTASMÁK jelenetek, (a' gör. igéből phaino, megjelenek) tündér látványok, azon képek, mellyeket a' lélek minden külső tárgy közvetlen indítása nélkül, csupa képzelődés által olly elevenen állít elő, hogy azokat kívülötte látni véli. A' lélek a' külső dolgok előállítását akkor képzi, ha a' külső érzékműszerektől, mint az in-rendszernek azon részétől indittatik, mely a' külvilág felé fordítva van, hogy a' külső dolgok behatásait felfoghassa. De olly előállítások is lehetnek a' lélekben, mellyek egyenesen semmi külső tárgytól nem származnak, t. i. vagy a' már volt előállításokat saját erejével ismét visszaidézi, vagy pedig a' felingerlett immunkásság által az agyvelőben olly munkásságok és mozgások származnak, mellyek a' lélekben is bizonyos előállításokat és képeket gerjesztenek. Ez a' lélek képzelődő ereje tágabb értelemben, az érzéki előállítások belső képzésének tehetsége. Ha a' test egészséges, és az elme rendesen munkálkodik, e' képek ugyan soha sem jutnak az erő és világosság azon fokára, hogy őket a' lélek valódi szemléletekkel felcserélhetné; de a' test beteges állapotja 's az elme rendetlen munkássága által, ébrenlét alatt is olly elevenek lehetnek a' phantasia

képei, hogy a szemléletekhez hasonló erőt nyernek, s valóságos tárgyat ábrázolni látszanak, úgy hogy az eszmélet által ezektől vagy nehezen, vagy ha az eszmélet is zavart, épen nem különböztethetnek meg. Ezek tehát a phantasmák vagy jelenetek, s mennyiben bennünket megcsalnak, Phantomoknak (csalképeknek) neveztetnek. Ezek vagy önkényesen ébresztetnek-fel, vagy önkénytelen következnak. Rendetlen munkásság, s minden erőnek a képzelődésre fordítása által, úgy felemelheti a lélek a képzelődést, hogy valami tárgyat, melly pedig nincsen, valóban magán kívül látni vél. Szenvedelmek, indulatok, s a lélek megerőltetett munkássága is illy megerőltetett állapotba hozhatják azt. Így vannak példák, hogy midőn egy nyugtalan nap után az igen megfeszített képzelődésű ember lefeküdt, párnáján egy emberi arcot látott maga mellett, melly néha egy esmerőshöz hasonlított, azt teljes eszmélettel és világosan látta, s csak lassanként lett homályosabb, míg végre egészen eltűnt. Egy testbonczolóról hitelesen beszélik, hogy midőn egy holt test bonczolásával egész nap késő éjjig erőltetve foglalatoskodnék, székén egy valóságos alakot ülni látott. Mások, kik távol lévő barátaikra, kedveseikre nagy vágyakodással s képzelődésük megerőltetésével gondolkodtak, azokat hirtelen valódi alakban magok előtt láták. Haller azt beszéli „Physiologiájában,” hogy Cardanus ébren is mindent látott, mit látni kívánt, de szeme előtt a képek le s felszállongának. Más, ki egy régi klastrom romjai közt járkált, s egy apácát látni nagy hévvel éhajtott, egyszerre teljes ékességében maga előtt látott egyet. (Reil „Über die Fieber“). Gyakori szokás által némelyek az illy csalképek előidézésére szinte ügyességet nyernek; a phantasia maga is néha betegesen felhevült állapotba esik, s ekkor a képek, önkényes ébresztés nélkül is gyakor előttűnek, úgy hogy végre őket az illy személyek valóban állandóknak, távol-valók s megholtak jelenéseinek, kísérteteknek, valóban már megtörtént, vagy még jövőendő eseteknek, legalább azok jeleinek tartani hajlandók. Így Tasso élte utolsó éveiben egy alakot, melly neki többször megjelent, kísértetnek hitt. Barátja Manso lovag el akará vele hitetni, hogy e tünemény csak phantasiája csalképe; de Tasso kéré, lenne jelen egy illy összefüvetelen, hogy az igazság felől meggyőződhessek. Manso eljött: Tasso beszéd közben szemét hirtelen az ablakra mereszti, mozdulatlan áll, a képzelt kísértetet nevéen nevezi. „Itt a barátságos kísértet, mond Mansóhoz, — ki velem mulatni akar; vigyázz, s győződjél-meg, hogy a mit mondtam, mind igaz.” Mansó semmit sem látott, se nem hallott; Tasso pedig a kísértettel egészen komolyan beszélgetett, kérdéseket tett, s felelt neki. Végre bucsuzott a kísértet, s ezzel a beszélgetésnek vége szakadt. (Reil „Fieberlehre“ 4. B.) De csupá testi okokból, az elme és phantasia megfeszítése nélkül is támadhatnak illy phantasmák, noha az ember teljes meggondoltsággal s eszmélettel tudja, hogy e képek valóságban nincsenek. Így Bonnet („Analytische Versuche über die Seelenkräfte“ Bremen 1770) azt beszéli nagy atyjáról, egy különben tökéletes egészségu, egyenes szivü és jó ítélő tehetségü ember-ről, hogy az teljes ébren létében, legkisebb külső behatás nélkül, időről időre maga előtt férjfi- és asszony-alakokat, madarakat, szekereket, épületeket s a t. látott. Világosan látta, hogy ez alakok különféle mozgásokat tesznek, közelednek, távoznak, nőnek, fogynak, eltűnnek s ismét megjelennek. Jól tudta azt is, hogy ezek nem külső tárgyak. Nicolai ön magán hasonló észrevételt tett. Már valamennyire beteges, s némelly kellemetlen esetek miatt kedvetlen volt, de egy megszokott érvágást s piócáztatást is elmulasztott, midőn Febr. 1791 löbb történetek által elméje kellemetlenül felindulván, egyszerre egy holtnak alakja terme előtte. Még ugyan

az nap több alakok is megjelenének. Más nap a' halott képét nem látá, de annál több, 's nagy részben idegen személyek tűnének-fel. Az esmerősök többnyire élő, de távol lakó személyek valának. E' tünetek akarattja ellen jövének, 's legnagyobb erőltetéssel sem tudá rá menni, hogy ez vagy amaz személy képét tetszése szerint előidézhesse. Megjelentek e' képek éjjel nappal, idegen házaknál ritkábban, utszán még ritkábban. Némellykor ha szemét behunyta, eltűntek, ha kinyitotta, előbbi alakokban ismét előállottak. Megjelentek pedig természeti nagyságban, a' fedetlen részek különféle színével, tarka ruhákban, mellyek azonban a' valóságos személyekéinél halványabbak valának. Idővel csoportosabban 's gyakrabban jövének. 4 hét múlva már beszélni kezdének részint magok közt, részint a' beteghez. Apr. 20 pióczákat rakának rá. A' szoba pezsgett a' mindenféle emberi alakoktól, mellyek egymás közt tolongának. Ez csaknem estig tartott, 's ekkor már lassabban kezdének mozogni. Majd elhalványodának színeik, de meghatározott rajzolataikban nem változtak. Később mind megfejeédtek, keveset mozgottak, körrajzaik határozatlanabbak levének, 's végre a' levegőben mintegy szétfolytak. Némellyikből egy darabig még egyes részek látszának, de egymás után ezek is elmúltak. A' hallás-érékben hasonló csalódás történt Mendelsohnnal, midőn 1772 huzamos elmetörés által egy in-betegségbe esett, mellyben a' hangos beszédet el nem tűrhetette. Ha az nappal történt vele, akkor este egy tökéletlen szélütés forma állapot zsibbasztá-ele, 's egy erős éles hang a' nappal hallott hegyes ékezőssel kimondott vagy hangosan kiejtett egyes szokat és szótagokat olly erőszakosan kiabálá vissza, hogy füle is kongott belé. Olly betegéknél, kiknek eszmélete megzavarva, vagy egészen elnyomva van, mint a' hideglelésben, 's a' tébolyodás némelly nemeiben, szinté jönek phantasmák elő; ezek eszelősködésnek, eszkivülettnek hívatnak, 's élenkségük miatt a' beteg által valóságoknak tartatnak. (Vé. TEBOLYODÁS).

PHANTASUS, I. MORPHEUS és PHANTASIA.

PHANTOM, I. PHANTASMÁK.

PHAON, I. SAPPHO.

PHARISEUSOKNAK neveztek magokat egy vallásfelekezetnek vagy theologiai oskolának tagjai a' Zsidók közt, melly ugy látszik a' Makkabaeusok idejében állott elő. A' Phariseusok Mózes törvény-könyvei 's a' szertartási törvények mellett, mellyeket betű szerint értettek, még más szájról szájra adott tanításokat és rendeléseket is, mellyek Mózesnek tulajdonittattak, tartottak, a' későbbi (számkivettetés-utáni) magyarázók jegyzetivel együtt, a' zsidó vallás esmerete kutfejenek és azt vitatták, hogy ezekre nem kisebb pontossággal kell figyelmeznit, mint Mózes törvényire. A' Sadducaeusoktól ezen száj-hagyományok melletti buzgólkodásokkal 's a' holtak feltámadásának, mellyet ezek tagadtak, hitével különböztek. Azzal, hogy több vallás-kutfőt hittek, külső szenteskedést 's a' legfőbb valóságnak külsőképpen és szerzetesi test-sanyargatással való lármás tisztelését kötvén össze, a' nép szeretetét igen megnyerték a' Phariseusok. A' legnevezetesebb törvény-tanítók (írastudók) 's kormányzók Judaeában tagjaik voltak, és mivel minden rangu ember, sőt asszonyok is szabadon beléphettek az ő rendegyesülethez hasonló öszveköttetésekre, nagy politikai befolyással bírtak, főképpen a' Makkabaeusok és Hasmonaeusok alatt több ízben ők döntötték el Zsidóországunk sorsát 's a' hatalomnak azon maradványait, mellyeket a' Rómaiak Jesus idejében a' fótanácsnál hagytak, kezekre kerítették. Az újabb időbeli Zsidóknál a' Phariseusok tudománya nyert elsőséget 's a' Talmud szent könyvé tétetett. Egyébiránt ez a' kifejezés „Phariseus“ most csak képmutatókra, külsőképpen szenteskedőkre

méve használtatik; kiknek characterek az új testamentomban fellépő Phariseusokra emlékeztet bennünket.

PHARMACIA, I. GYÓGYSZERTÁROSSÁG.

PHARMACEUTICA, I. GYÓGYSZERTÁRMESTERSÉG.

PHARSADIA, I. LUCANUS.

PHARSALUS, I. CAESAR ÉS POMPEJUS.

PHARUS, PHAROS, v. világító torony, a' tengerpartokon vagy kikötőknél felállított magas torony; ezek teteje egy nagy lámpa, mellyben fatűz, vagy több igen fényes olaj-és gáz-lángok, visszaverők által erősítve, égnek; hogy a' távol hajók futásaikat észszaka igazíthassák, a' szirteket és örvényeket kikerülhessék. A' név Pharos szigetétől származik, melly Alexandria kikötőjét fedezte. E' sziget keleti csúcsán állott a' K. e. mintegy 300 évvel épült, az ó időkben olly híres, sőt a' világ esodáji közé számlált alexandriai Pharos. Legmagasb hegység, melly 500 lábat meghaladt, mint minden régi világító toronynál szokás vala, szüntelen tűzlángalt. A' Genua és Corduan melletti Pharusok ma is híresek. Ez utóbbi 1584—1610 rakatott; igen pompás épület, alljának álmérője épen úgy mint magossága is 145 láb; fő hézagjában egy kápolna van. Franciaországban van még ezenkívül 14, Németalföldnek, és a' német, északi-tengermelléki tartományoknak 19, a' balti v. keleti tenger parti vidékeknek 27 világító tornya. Anglia partjain van 40, mellyek közül az Eddystone legnevezeteseb. Ez a' plymouthi tenger-szorulat bemenetelénél egy kis sziklán fekszik. Mi után több izben leomlott, Smeaton építő mester 1756—59 mosti alakjában igen tartósan állítá-fel. A' köröskörül üvegkarikákkal borított gömb v. kuptető megvilágítása olajmécsék által történik. Skotzia 17 világító tornyai közt a' béllrocki, v. harangsziklai különösen említendő; ez Redhead városától (Forfarshireben) 11 ang. mértföldre, a' Firth of Forth bemenetelével általellenben áll's egyszerűsmind egy az újabb idők legnevezeteseb építményei közül, s Stevenson építőmester híret megalapította. A' szikla a' reudes vizáltás alatt 12 lábnyira fekszik, s erre állított a' nevezett merész Skót 1807—10 egy tornyot, mellynek álmérője talpalatban 42, felül 13, magassága pedig 115 láb. A' világítás Argand-lámpákkal történik.—Irland 25 világító tornyot számlál.

PHASIS, I. SZINVÁLTÓZÁS.

PHILOPASTICA (a' gör. φειλος, dugókéreg, szótól) egy római művész 1780—90 találta azon mesterség, melly szerint az építményi munkák dugókéregből apró alakokban kimetszetnek, s ábrázoltatnak. Ennek művei Németországba is eljutottak, s Mey (l. e.) építői tanácsnoknak alkalmat adának, hogy e' mesterségben színté próbát tegyen. Ő még nagyobb tökélyre vitte azt, s a' goth építés műveire is kiterjeszté. A' dugókéreg—mintáknak a' fából, kőből, agyagból, vagy csirizből készülttek felett azon elsőségök van, hogy sokkal olcsobbak, mert kevesebb nehézséggel dolgozhatók, s a' dugókéregnek már természetűl ollyan színe van, mint a' hajdan korból ránk maradt időbaráttotta építményi emlékeknek, melly színt más mintaszereknél csak mesterség által adhatni.

PHERECYDES, a' régi világnak híres bölcse. Elsőnek tartatik, ki kötetlen beszédben irt a' vallásról és philosophiáról, bár kifejezései, mint természetes, még igen költőiek. Syros szigetében született 598 körül s 635 hm. K. e. Thallessal egy időben élt. A' természetűről és isténékről irt munkáiból megmaradt töredékek ábrázoló gondolatok. Sturm gyűjtögette össze (2 kiad. Gera 1798). Pherecydes Jupitert vagy αιδης, s idót (χρονος) és földet, mellyeket chaoticának gondolt, vette a' dolgok elemeinek. Cicero szerint Phe-

recydes tanította legelőször a halhatatlanságot 's Pythagorasnak tanítványa volt.

PHIDIAS Athaenéből; azon nagy szobrász, ki Pericles idejében (a' 84 Olympias körül, K. e. 444) egy Pallas-Minerva, és olympiai Jupiter magas ideáloit megtestesítette. Ph. (Böttiger szerint) három Pallásszobrot készített, mellyek még Pausaniás idejében az athenei várban voltak. Pallasnak egyik óriási állóképét a' marathoni zsákmányból került bronzból, vagy egyes ércből, Polias (a' város véd istenasszonya) temploma számára öntötte, 's ez mint edező előlküzdő volt ábrázolva. Vértjén a' Centaurok viadalát Parrhasius rajza után, kiemelt munkával (relief) Mys dolgozta. A' kép mellett a' vár igen régi lakója, a' bagoly állott. Ez álló-képről azt beszélék, hogy midőn a' hajósok a' suniumi fok körül eveztek, még sisakja forgóját, 's lándzsája hegyét látták. A' második leghiresebbet elefántcsontból és aranyból dolgozta, ez a' Parthenon v. Parthenos (szűz) állóképe lőn, 's talpalatjával mintegy 39 párisi lábat tett. Ehez márvány helyett a' fényesebb 's gyöngédebb elefántcsontot használta, (tulajdonképen az egész, elefántcsonttal bevont fából volt) 's a' ruhát öntött aranyból olly mesterségesen adta rá, hogy azt fel és lehuzni, sőt egészen is levenni, 's templom kincstárnokának mindenkor megmérve áltadni lehetett. Ez 44 talentomot nyomott. Demetrius Poliorcetes alatt elrablották. A' bálvány szemei márványból, 's az akkori szokás szerint hihetőleg festve voltak. A' kép egyenesen fenn állott, mejjét pikkelyes pánczél (aegis) fedé, baljában lándzsát tartott. Mellette egy nagy kigyó vagy sárkány, mellyet Erechthonius kigyójának tartanak. Jobb kezén az Istenasszonyhoz fordult négy könyöknyi magas Victoria állott, szinte elefántcsontból arany köntőssel. Mellette nagy paizsa nyugvék, melly külső oldalán az Amazonokkal, belsőn pedig a' Gygásokkal küzdött tusát ábrázolá. A' bálvány egyes részei, ugy mint talpalatja is reliefekkel mesterségesen kidolgozottak valának. Így p. o. Phid. magát és Periclest is a' paizsra rajzolta. Bővebb leírását Böttiger „*Andeutungen über die Archeologie*“ adja. — A' harmadik kisebbet, 's bronzból készültet, melly gyöngéd idomzataiért különösen szépnek neveztetett, a' Lemniusok vették-meg, 's az athenei várnak ajándékozták. — Phidias olympi Jupiterre az egék királya csendes fellegét ábrázolá, 's ezért hajdan a' világ csodáji közé számláltatott. Itt Jupiter thronon ülve, fején arany olajkoszorúval, óriási nagyságban képeztetett; teste felső része meztelen volt, esipejét bő köpenyeg kerité, melly a' mesterségesen kiékesgetett thron számlóán nyugó lábakra lenyult. A' kép meztelen részei elefántcsontból, a' ruházat vert aranyból, 's ezen a' himezés szinekkel utánazva volt; miben ugy tartják, öcse Pananus segíté. Előre hajtott jobb kezén az istenhez fordult győzelem istenasszony álla szinte elefántcsontból és aranyból, 's ez egy szalagot tartá, mintha vele az olajkoszorut körül-fonni akarná. Baljában a' minden érczekből mesterségesen összerasztott királyi pálczát tartá az istenség, mellyen a' sas pihent. Fejében hatalom, bölcsesség és jóság kifejezése egyesült, 's csendes méltóságban ugy üle itt, mint azon isten, ki az ünnepélyes olympi játékokon a' győzőknek diadalkoszorut és palmaágot nyujt: a' görög anthropomorphismus ideála. Cicero („*De Oratore*“ II) elbeszéli, mint indította a' művészt, ideálának rajzolására Homerus egyik helye; 's utána Wieland („*über die Ideale*“). Felette meglepő volt az isten tekintete, 's a' kifejezés még azzal is erősült, hogy a' bálvány egy nagy szőnyeggel volt be huzva, melly csak akkor vétetett-le, ha az istent mutatni akarták. Pompa és nagyság földre verék az elbámult nézőt. (Vö. Völkel, Siebenkees, és Tölke iratait „*über den Tempel des Jupiter zu Olympia*“). Ujabb kori művészek azt veték Ph. ellen,

hogy munkái szerfelett sok plpével halmozottak, nevezetesen a Pallas és Jupiter bálványai. De úgy tetszik, belátással védi őt Böttiger, midőn azt mondja: „Phidias minden óriási teremtményeinél azon okfölből indult-ki, hogy a' mi illő távolságról nézve hatalmas tömege és magas körrajza által tiszteletet paráncsol, annak, szorgosabb megtekintetésnél 's fokenkénti közelítésnél is' (mert minden reliefnek különös mértéke 's szempontja vala) egyre vonzani, 's szüntelen újabb álmélkodásra ragadni kell, mesterséges kidolgozása által. Így a' mivész a' legkisebben is nagy volt, sőt a' természettel vetélkedve abban büszkélkedett, hogy csak egy méhecskét is legnagyobb tökélyben képezzen az érczből, 's azért minden állóképe egy egész mivészvilág volt. Innen Böttiger is abban találja Phidias sajátosság characterét, hogy az egyesek leggyöngédebb kivitelével az óriásinak legnagyobb fenségét párosítja, hogy a' különféle közeledő pontokról még egy relief, vagy egy ékesítés mindig készen álljon. — A' Nemesis állóképe is, mellyet hibásan Phidias kedvenczének, Argorkritusnak tulajdonítanak, sok méltósággal bír. Ezt azon tömerdek nagyságu pariai márványdarabból faragta, mellyet a' Persák győzelmek emlékének szánták vala. Phidiastól kezdve számlálják rendszeren a' magas és fenséges *stylus*, 's az újabb régiségésmérők azt állítják, hogy a' görög mivészesség ő utána kezdett hanyatlani. Ph. építő is volt. Pericles Athenét Görögország legfényesebb, 's legmivgazdagabb városává emelé; 20 évi igazgatása alatt drágább templomokat, aszloptornáczokat, és mivremekeket nyert Athene, mint Róma, ha bár világ királynéja, 7 század alatt szerzeni tudott. Minden vetélkedve iparkodott Pallas városát díszesíteni. A' legválogatottabb szerek, 's ezekhez a' legügyesebb munkások bőségben valának. E' munkákra ügyelés Phidiasra bízott, 's a' szobrászművek, mellyek p. o. a' Parthenont ékesíték, részint ön munkái valának, részint a' nagy mester szellemében 's gondolatja után készültek. Még is valamint Ph. Pericles alatt, a' mivhezértó Athenaiaktól, kiknek dicsőségéért dolgozott, nagyra becsültetett, épen úgy nagy mértékben kénytelen vala polgártársai kényét tapasztalni, midőn pártfogójának tekintete megcsökken. Tömlöczben hala meg; halála közelebbi okán sötétség borong. L. Emeric David „*Examen des inculpations dirigées contra Phidias*“ (Par.) és Müller K. O. „*De Phidiae vita et operibus etc.*“ (Gött. 1827. 4). J.

PHILADELPHIA, fővárosa Pennsylvaniának, legnagyobb város az egyesült statusokban, 1801-ig a' congresz üléseinek helye, a' Delawarenek és Shuykillnek, mellynek hidja egy 340 láb. hosszú bolthajtásból áll, alacsony villáján fekszik, mintegy 30 mf. az atlasi Oceantól, az é. sz. 40° és így Madriddal 's Nápollyal egy szélesség alatt; a' téli hideg mindazáltal érezhetőbb és tartósabb itt, mint a' nevezett városokban. 2 folyónál alacsonyan fekvén 's a' hideg és meleg hirtelen változván, levegője egészségtelennek tartatik 's a' sárga hideg már több ízben kitört benne, mindazáltal csak az alacsonyabb utszákban. Ehez jó, hogy a' városnak nincs jó ivó-vize 's környékén sok mocsár van. Vizzel a' Shuykillnek vízvívése tartja a' várost. — Ezen Penn Wilhelmtől (I. e.) 1682 alk. városnak 16000 ház. 's 176,000 lak. van; ezek közt 30000 Német 's 20000 Francia. Jól kirakott, egyenes és széles utszáinak alkalmas mellékmenetelei vannak; a' legszélesebb 113 l. Kikötőjének torkolatja igen jó. Eszt. 1200 hajó evez be és ki 's a' kivitel (főképpen liszt) 13 mil. dollárnál több becsű. Csak Ujyork és Boston mulják felyül Philadelphiát a' be-és kivező hajók tonnáinak számával; legközelebb van utána Baltimore. Mint Ujyork a' kereskedésnek, úgy Philadelphia a' mivészségnek 's tudományoknak fő helye. Van egy 1780 alk. universitása 300 tanulóval, természettudományi academiája (1812 olt) gyűjteményekkel, csillagvizsgálása, fűvészkertje, szép mesterségek

academiája, amerikai-philosophiai társasága a' hasznos esmeretek előmozdítására, orvosi, chemiai, mechanical 's német társ. földmívelést gyarapító társasága (alk. 1785, ásvány 's modellek gyűjteményivel), 3 közönséges könyvtára 100,000 köt. 1 athenaeuma (alk. 1815, gyűjt. és folyó-írást olvasó szobával), 2 művészi egyesülete, melynek tagjai műveiket kiteszik, a' kereszténység terjesztők 1818 alk. nevelő intézete az afrikai Négerek megtérítésére, Peale museuma, siketnémák intézete, sok oskolája 's a' t. A' philadelphiai közönséges könyvtárt (most 30,000 köt.) 1742 Franklin alkotta; épülete, melynek homlokán D. Franklinnak fejez márvány szobra áll, egy a' legszebb izléssel építették közt; ezenkívül még egy physicali kúszületet foglal magában. — Philadelphiaiban 59 templom 's imádságház és 22 vallásfelekezet van, melyek közt legszamosabbak a' presbyterianusok és angol-püspökösök, ezek után a' Methodisták és Katholikusok. A' 2 német-luth. templomnál van Franke academiája, melly grammaticai intézet a' német nyelv fentartására. A' Zsidóknak egy zsinagogájok van. Phil. a' Quákerek főhelye, kik itt különös elsősegi jusokkal bírnak 's több emberszeretet gyakorló intézeteket alkottak, p. o. ispotályt, dologházat, melly 6000-nél több szegényt táplál 's foglalatoskodtat. Példásak az általok alkotott fogházak is. Legrégibb papnevelő intézete még Penntól van, e' névvel „Barátok közönséges oskolái“, mellyek egy társaságnak tőképénzeiből tartanak. A' csillagvizsgálás ehez van kapcsolva 's hasonlóul nagy kúszülete van. A' közönséges betegház, melly sok épületből áll, egy a' legcélelrányosabb jötevő intézetek közt. Ehez tartozik egy bonczoló museum, kórház és könyvtár. West azon híres képének, mellyen Kristus a' betegeket gyógyítja, számára 1817 olta különös épület áll fen. Van továbbá Philad. egy dolog- és javítóház, egy szülők, árvák és betegek házával, egy tébolyodtak házával, a' Négerekkel kereskedés eltörlésének társ. (1787 Franklintól alk.), 's az idegen bevándorlottakat gyámolító társaság. — Fontos hajóépítő műhelyein, czukorfőzésin 's 18 különféle nemű fabrikáin kívül vannak: több könyvnyomtatás, nagy könyvkereskedése, 60 rézmetszője 's a' t. Itt van az 1791 alk. statusbank, a' pennsylvaniani bank 's 3 más, 11 bátorságosító társaság, egy kereskedő collegium 's más külső és belső kereskedést tárgyáló intézetek. Az utobbi főképpen Pittsburgal üzetik. Eszt. 100 mil. mázsán felyül vitetik ki liszt. Itt van a' szabad status pénzverő háza, melly eszt. mintegy 7 mil. dollart ver. (L. PENNSYLVANIA).

L—ú.

PHILANTHROPINISMUSNAK azon nevelési rendszer nevezetik, mellyet Basedov barátival, Lockének és Rousseauanak szabad kényű nevelési törvényeiből a' 18 század második felében alapítani, 's Comenius Amostól már ajánlatott didacticai módosításokkal együtt használtatni akart. Basedov fő okát kortársai testi, és lelki elfajultságának az ifjuság céliránytalan nevelésében találta. A' természetlenség, és lelki bűnaság a' házi gyermek-nevelésben 's fenytékben, a' szó szaporítás, emlékezet-gyöttrés, és vesszőkegyetlenség az oskolákban, valának azon szörnyetegek, mellyek ellen Wolke, Iselin, Campe, Trapp, és Salezmann a' józan emberi ész fegyvereivel, több e' tárgyat javítók bizodalmas lelkesítésöktől buzdittatva kikeltek, és a' nevelés mesterségében új időszakot alapítottak. Ezeknek befolyása alatt nőtt fel a' most élő Némeknek nagy része. Alap-állitmányaik ezen férjfiaknak, kik magokat philanthropoknak (emberbarát) nevezik, következők: A' természet, és philanthropia (emberszeretet) minden nevelésnek célja: azért a' gyermek erejét, ki természetileg jó, szabadon fejteni és az érzeki látványok (természet esmeret, művészet) tárgyain magát gyakorolui engedni, míg képzelete eléggé meggazdagszik arra, hogy a'

remek szerzők és vallás-tanítás szavának jegyzetét érthesse, és úgy vidd az ő nevelését, hogy testére, 's lelkére nézve ép, erejét használni tudó, a' mennyiben lehet a' tudalomnak minden ágaiban magát feltaláló, józan, világban használható, vidám, és jót akaró emberré érjen. Basedov, hogy az emberiséget ezen ösvényen segítse, egy a' tanítókat készítő remek oskolának építtetését eltökélte, mellyben az ő elvei szerint világpolgárok neveltetnének, és azt, emberbarátságának valódi műhelyének czime alatt ki is hirdette. De ebben véle megegyező kortársaitól olly kevés pénz szedetett össze, hogy csak egy nevelő intézet alapítása telt ki, melly 1774 a' dessaui herczeg pártolása alatt philanthropiumnak neveztetett. Ezen remek intézet előképe, mivel nevendékjeit testökben ugyan erősíté, de lelköket széleszté, és alapítójának jókori elhunytá, és igazgatóinak gyakori változások miatt már 1793 megszünt; utána több philanthropiumok állottak fel, mellyek közül csak Salczmannak schnepfenthali nevelő intézete érte-el a' 19 századot, 's magát ekkorig fenntartotta. Hogy pedig ezen fontos munkában a' philantropok nem tettek nagyobb előlépéseket, nem annyira a' humanisták heves elenmondásának, kik magokat vádoltatva láták, tulajdonithatni, mint magoknak a' philanthropicum alapállításoknak, módoknak és azon ellenkezésnek, mellyben duzzadt jelentések, ezeknek sovány gyümölcseivel állottak: mert ámbár II Fridrik kora, mellyből jött létre a' gyakorlati és a' népnek majd csak gazdálkodási-kereskedési taníttatása és (a' berlini vagy nicolaii név alatt esmeretes) pallérozottság 's felvilágosodás, a' philantropoknak természetiségre, józanságra és e' földi élet vidám használására való törekedéseiert tetszhetnék is, mindazáltal a' tapasztalt nevelők, és a' tudományoknak komolyabb baráti abban csak hamar megegyeztek, hogy a' philanthropinismus, melly az ifjuságnak mindent könnyüvé, és kelleme tessé tenni akart, silány soktudást, és szélesztő gyermekeskedést szül, és csak közönséges gondolkozás-és cselekvésmódra vezetí az ifjuságot. Nevezetesebb tudósok a' philanthropiumokat valóban nem is számlálták a' remekes régiség igyekezeteibe, és kivált nyelvtanításban sokkal hátrább maradtak a' régi módot követő oskoláknál; a' most élő tisztviselőknak sokasága is, kereskedők, atyák és anyák, kik a' philanthropium háznépéből, és nevelő intézetéből jöttek ki, lelki, 's erkölcsi becseknek szoros vizgálatja után, a' philanthropinismusnak inkább ellenére, mint részére tennének bizonytságot. Azomban jóllehet a' philanthropinismus és pártolóinak szétterjesztett írásai (p. o. Basedovnak „*Elementarwerk*“ Campenak „*Fragmente über Aufklärung*“ és „*Revisionswerk*“ Trappnak „*Pädagogik*“ Salczmannak „*Menschliches Elend und Himmel auf Erden*“ munkáik a' gyermekek, 's pórság számára kiadott számtalan könyvek, mellyek a' tudományok zsengejít valóban nem közhasznulag terjesztették elő) a' 18 száz. három utolsó tizedében, sok eltévedéseket okoztak és tápláltak; némeltyben mégis dicséretet érdemelnek. Ide tartozik a' könyörületességnek, és segedelemnek azon sugárja, mellyel a' falusi oskoláknak setét éjelét meg világították; ide, a' nép tanítására általok behozott alkalmas tanuló, és olvasó könyvek, mindenek előtt pedig azon csüggedhetetlen szorgalom, mellyet a' phil. az ifjuságnak eddig számba sem vett testi javára fordított; továbbá azon érdem, mellyet a' testerő gyakorlásának (gymnastica, minót Guthsmuths Schnepfenthalban, és Vieth Dessauban üztek) mint az ifjuság erősítésére legcélszerűsbb eszköznek visszahozásával magának szerzett. A' gyermekek szobáit t. i. az előbbi nevelés ezerféle visszaéléseitől, ható fenytékes beszédeivel kitisztította, 's így a' kínzó kamarákat egészségnek, örömmek, szeretetnek vidám lakjairá változtatta: a' gyermekek ruházatit szellőzöbbé 's természetesbé tette: az ifjuságot tútkos büneitől, az asszonyi

nemet fűzött melledzőitől, a' kicsinyeknek 's nagyoknak fejeket a' vendégajtól, üstöktől, 's hajpor haszontalanságaitól megmentette. Néki köszöni a' mai nemzetség azon testi erőt, megkeményedést, ügyességet, és elevenységet, melly több ifjat, és férfit emelt már a' tanuló, 's műszobákból a' vitézek sorába; ezer előitéletek, melyek az életet homályba borítják, a' munkákat nehezítik, és a' társalkodást feszes formákba szorítják, általa elenyésztek. Azért, ha egyszer már elhibázott fogásinak rossz következtései megszüntek, a' háládatos maradék mindenkor megfogja esmerni, hogy ő az emberiségnek jót akart és annak fontos szolgálatakat tett.

PHILEMON ÉS BAUCIS, még nagy vénségében is hiv szeretetéről híressé lett házaspár, a' hajdani görög világban. Ovidius Metamorphos. VIII könyv. ezt beszéli róla: Midőn hajdan Jupiter és Mercurius emberformában vándoroltak Phrygiában, senki se akarta az idegeneket befogadni; csak a' már említett öreg házaspár adott nekik barátságos szállást, megmosta lábaikat 's mezei eledelet tett eleikbe. Az utazó istenek vendéglőiket magokkal egy szomszéd hegyre vitték 's midőn ezek hátra tekintettek, falujokat vízzel elborították, kunyhójokat pedig pompás templommá válni látták. Azt is megengedte Jupiter, hogy kérjenek, a' mit akarnak; de a' szemérmes és megelégedett öregek csak azon kegyelemért esedeztek, hogy mint az ő templomának szolgálói, valaha egyszerre haljanak meg. Így nagy vénségekben végre, midőn egyszer a' templom ajtaja előtt ültek, Philemon tölgyfává, felesége Baucis pedig hársfává változott. Látván lassú elváltozásokat, legszívesebben vettek búcsút egymástól. Sokáig álltak, mint szenteknek tartatott fák azután a' templom előtt. L—ú.

PHILIDOR (André Danican) szül. Dreuxben 1726; zendülés előtt a' francia királynak és a' párisi olasz játékszínnek pensionarius; a' legnagyobb sakjátékosok egyike 's egyszermind híres hangszerkeztető. Mint karénekes gyermek, Camprától tanult, 's már 11 eszt. korában az udvar előtt játszatá motettjeit. Hangászatbeli előmenetele, de még inkább sakkozási ügyessége 1745 Hollandba, Angliába 's Németország egy részébe utazni készteték. Berlinben 1750 egyszerre három mester ellen, még pedig bekötött szemmel sakkozott, 's csak hamar mind a' hármat megnyeré. Franciaországba visszatérvén (1754) egészen a' hangászatra adá magát; elejente nem sok szerencsével. Lassanként még is megkedvelék operájit, 's néhányat, mint „A' kovács“, „A' katona mint varázsló“, „Tom Jones“ 's a' t. a' német színeken is megkedveltek. Ariájit szabadon, nem a' közönséges olasz kapta szerint írta. Szerzeményeit gazdag ötletek 's kellemes melodiák bélyegzik, ellenben festéseiben az igen játszit gyakran gáncsolják. Ph. évenként Londonba utazott az ottani saktársaság költségén, mellynek 30 esztendeig tagja volt, 's végtére azt lakhelyül választá. Itt halt meg Aug. 31. 1795. Rendkívüli emlékező tehetséget élte fogytaig megtartá. Halála előtt még két hónappal, szem-bekötve két ellennel egyszerre sakkozott, 's mindenkét megnyerte.

PHILIPPI, város Macedoniában, mellyet Filep az ott találtott aranybányáért építettett, most falu, Feliba nével. Itt történt 42 K. e. azon két ütközet, mellyekben Antonius és Octavius a' köztársaságiakat meggyőzték Cassius és Brutus alatt. A' csatamező most la Cavalla nevet visel; ezen fekszenek a' város omladéki. Pál apostol keresztény községet alkotott itt 's levelet irt hozzá. L—ú.

PHILIPPIKÁK, orationes philippicae, Demosthenes (l. e.) beszédi macedoniai Filep ellen. Ezek szerint nevezte Cicero Antonius ellen mondott beszédit philippicáknak; azolta is így nevezetik minden tüzes és menyörgő beszéd. L—ú.

PHILIPPINEK, vagy manili (luzoni is) szigetek (az é. sz. 10 — 19° 's k. h. 135 — 145°), az indiai szigetek legéjszakibb csoportja, szám szerint 1200, öszveséggel 6000 nsz. mf. 5 mil. lak. (mások szerint a Marianokkal együtt csak 2,200,000 lak.) kikközt 2 mil. a Spanyolokat esmeri urának. A nagy Oceanon és chinai tengeren feküsznek. Telyesek hegyekkel, mellyek közt termékeny völgyek nyulnak el. A hegyek közt 10 tüzet okád; legdühösebb a Mayon Luçonon, mellynek Camarires nevű tartományában 1 Febr. 1814 egy más vulcanból tűz törvén ki, 5 város lett hamuvá. A legnagyobb szigetnek, Manilának vagy Luçonnak (2400 nsz. mf. 1450 a' Spanyoloké) 2,460,000 lak. van, kik közt 1,820,000 Spanyol alattvaló. Mindanao, Samar, Leyte, Mindoro, Panay, Negros, Zebu és Kalamian szigeteken csak parti tájékokat bírnak a' Spanyolok. A nagyobb szigetek belseje még igen esmeretlen. Tavak s folyók a' földet rendkívül termékkennyé teszik. A nedvesség nagy lévén, mérsékli a' hévséget, de gyakori betegségeket szül. Az éghajlatnak ezen káros tulajdonságán kívül a' szigetek a' világon legbájosabb lakhelyek volnának. Riskása, cacao, cocos-dió, legjobb czukor, bors, gyömbér, vad szerecsen-dió, narancs, egyiptomi szilva, fige, ananász s más jó izű gyümölcs, kenderfa, legjobb pamut, indigo, festőfa, szándel-, kamps-, aloé-, ében-, vas-, káziáfak, tamarinda, kámforfa, aréka, s igen jó dohány bőven teremnek benne. Számosak a' megehető madarak, marha, bival, sertés, szarvas, kecske, ló, számtalanok a' külömbféle nemű majmok. Az erdőkben repkedő méhek annyi mézet és viaszat gyűjtenek, hogy az utobbi közönségesebb, mint a' fadgyu. A' tenger igen gazdag hallal és tekenős állatokkal, ambrával s gyöngyökkel; a' hegyek ásványokkal; a' folyókban aranypor találtatik, de a' Spanyolok restsége elmellőzi a' bányászságot. Régenten a' Philippinek China alatt voltak, de e' lemondott rólok. 1521 a' Malajok ülték be Mindanaot arab fejedelmek alatt, kik salangani szultánoknak is nevezettek; ezek Suluhban is különös uraságot állítottak fel. A' Spanyolok 1521 fedeztették fel a' szigeteket Magellan által s legelőször Zebura szálltak ki, de visszaverettek. 1564 ismét kiszáltak, elfoglalták Zebut, Manilát (1575), Suluh, Mindanaot és 1589 Masbatét. Későbbben hódítványikat még tovább terjesztették, hanem részént ismét elvesztették. 1571 Luçon szigetének déli oldalán Manila városát építették, melly külső városival (ezek közt Parianát 1000 Chinai lakja), 140,000 lak. számlál. Ezek közt 3000 Spanyol; a' mesteremberek s mivészek Chinaiak; a' földet nagyobbára benszülettek mivelik. A' spanyol helytartón kívül Manilát érsek lakja, ki alatt vannak az új segoviai, caceresi és jesuvasi püspökök. A' város szép, hanem gyakori földindulások miatt nagyobbára fából épült, de igen megerősített város, jó kikötővel s egy Domonkos szerzeteseinek ügyelése alatt lévő universitással. Innen vitetnek Ázsiának természetményi és portékái spanyol Amerikába. Eszt. elevez Jul. egy gálya Manilából Acapulcoba (Mexicoban), hol Ázsiának füzereit, csalánkeszkenőit, festett vásznát, selyem és aranymiveit europai portékákért, amerikai kosenillért s kész pénzért eladja. Ezen terhnek nagyobb része chinai, örmény, hollandi, franczia és angol kereskedőké, kik malaji zászlók alatt kereskednek; mert idegen nemzetek közt csak Malajoknak, Örményeknek és Portugaliaknak szabad Goából Manilába kereskedniük. Most egy kereskedő társaság is kereskedik közvetlenül Manilából Spanyolországgal. Az eredeti lakók malaji és néger-nemű nemzetségekből állnak. A' megtelepedtek Spanyolok, Mestizek, Creolok, Chinaiak. A' Négerek, kiket a' benszülettek Actáknak, a' Spanyolok Negrito del Montenek neveznek, a' belső hozámehetetlen s esmeretlen tájékokat lak-

ják. Tökéletesen hasonlók a' guineai partok (Afrikában) lakóihoz, csak kisebbek ezeknél. Társasági rend nélkül élnek egyenként a' hegyek üregeiben 's a' Malajokkal nem társalkodnak. Ugy látszik ezek a' Philippinek őslakói. A' malaji nemzetségek mindenütt elterjedtek már, midőn a' Spanyolok a' szigeteket felfedezték. A' pallérozottságnak bizonyos lépcsőjére jutottak, polgári alkotmányban éltek, melly mint minden malaji nemzetségnél, hasonló volt az Európaiak feudale systemájához, jó hajósok voltak 's az írást esmerték. A' lakóknak egy része bevette a' keresztény vallást. 1762 az Angolok elfoglalták Manilát 's elvették az Acapulcoba küldött gályát, de béke lévén, visszaadták a' szigeteket Spanyolországnak. Később az Angolok Bomvuton telepedtek meg. Spanyolországban 1785 olta különös manilai kereskedő társaság van. D. Ildefons de Aragon ezredes 1820 *Descrip. geogr. y topogr. de la Ysla de Luzon* cz. munk. adott ki Manilában. Vö. *Remarks on the Philippine Islands and their capital Manilla* (London 1819 — 22).

PHILIPPONOK, orosz vallásfelekezet, Roskolnikok ága, kik a' hajdani slav egyházi könyveknek a' moskaui egyházi gyűlésben (1666) bevitt javíttatásáért 's némelly szertartások megváltoztatásáért az orosz-görög egyháztól elszakadtak 's magok közt ismét több felekezetekre oszlottak. Az első, fejekről, Pustosviát Filepről, nevezett, a' 17 száz. vége felé éjsz. Oroszországban fellépett Philipponok azok közé tartoznak, kik popákat nem szenvednek, mivel az orosz egyház papszentelését nem esmerik törvényesnek. Törzsök helyek az olonezi kormánykerületben Pomor klastrom (a' Wüignél) volt 's Oroszországban terjedvén, magok megegetése volt, mint más nempopai Roskolnik-felekezeteknek is utolsó mentő eszközök azon üldözésektől, mellyekkel sanyargatta őket Anna császárné uralkodásáig az orosz egyház. Több csoportjaik lengyel Lithvaniába szaladt 1700, 's egy részek innen akkori Ujkeletprussziába ment, hol a' földes uraktól, mint szorgalmatos földmivelők, jó szívvel fogadtattak 's 1795-ig 955 háznépre szaporodtak. Az orosz egyház gyűlésében, idegen hitsorsosok társaságának kerülésében 's a' régi minden Roskolnikokkal (l. e.) köz szertartásokhoz nyakas ragaszkodásokban megegyeznek ezekkel, de annyiban különböznek más Roskolnikoktól, hogy rendes papjaik nincsenek. Innen ur vacsorája, bérmlás 's a' t. nincs köztök 's a' házasság nem szentség. Minden községeikben a' községtől egy, vagy az elébbitől választott Starik (legöregebb), kinek slavul olvasni tudnia 's erős italoktól kereszteltetése olta tartózkodnia kell, végzi az istentiszteletet szoltárekléssel, imádsággal és evangyeliom olvasással, e' kereszteli a' gyermekeket, látogatja a' beteget, temeti a' holtakat, halgatja ki a' gyónókat 's a' t. A' bűnök megbocsáttatását belsőképpen 's közvetlenül istentől nyerni hiszik. Nem esküsznek 's nem katonáskodnak. Vallásokért kinos halált szenvedni, érdemnek tartják; hanem magokat, mivel nem üldöztetnek, többé nem ölik meg. Szentjeik régi képeit rigai hitsorsosaiktól hozzák, mivel az ujakat nem szenvedhetik. Oskoláik nincsenek; a' gyermekek csak szüléiktől tanulnak olvasni. Nagy tudatlanságban élnek, mértékletesek, gazdálkodók, dolgosak 's csendes alattvalók. L. *Neue berlin. Monatsschrift*, 1799, Jun.

PHILIPPS (Sir Richard) könyvtáros, író és a' *Monthly magazine* első kiadója, szül. Lond. 1768 nagybátyjától sohoi gazdag serfözőtől neveltetett. Mathesisre 's természet-tudományra lévén hajlandósága, egészen a' litteraturának szentelte éltét. 1790 Leicesterben könyvkereskedést nyitott és naplapot adott ki. 1793 Payne Tamás *Rightsofmen* nevű munkájának kiadásáért elfogatott; könyvnyomatása 's kereskedése tüz prédája lett; de állapotját ismét jó rendbe hozta 's plánt tett a' *Monthly magazine*-re, mellyre 52-dik darabjáig

maga ügyelt. 1807 londoni sheriffé választották; a' ministerium, hogy részére megnyerhesse, Knight méltóságra emeltette őtet 's ezért írja magát Sirnek, hanem ő Whig maradt. Több írásai közül említhetni *Powers and duties of juries* (1811 franczia, olasz, spanyol, portugali nyelvekre fordítottatott, 's Amerikában után-nyomtattatott). Nehány esztendő olta a' nevelésre nézve elementaris könyveket bocsátott közre. Élete módjában pythagoricus, 's ifjuságától fogva husételtől tartóztatja magát.

PHILISTAEUSOK, hihetőleg egyiptomi néptörzsök, melytől kapta Palaestina (előbb Kanaán) nevét, 's mely ennek délnyug. részében, a' tengerparton lakott. Szakadatlan csatázásban éltek az Izraelitákkal 's Josue halála után egy időre alattvalóikká is tették ezek őket. — Régenten Philistaeusoknak neveztettek a' Jászok is Magyarorszában.

PHILLIPS (Charles) irlandi ügyvéd, és törvényszéki szónok, szül. 1788 Connaughtban Sligoban, közel Goldsmith költőnek házájától, kívül távolról atyafiságban is volt, a' dublini Trinity collegében tanult, törvénytudományra adta magát. Londonban a' Middle templeben, 's az irlandi, későbbben az angol törvényszékeknél is ügyvéd lett. A' közönség figyelmét elsöben a' Guthrietól Sterne ellen indított perben vonta magára, hol ellenpártjára a' házasságtörés kibizonyosodott. Ph. különös szónoki tehetséggel bír, kiki törekszik őtet halhatni és tapasztalása igen nagy. Mindazáltal beszédeiben itt 's amott találatnak virágos előadások, melyekkel az irlandi ügyvédek vádoltatnak 's mirágokat az angol törvényszéki szónokok tisztább izlése nem hagy helyben. Legnevezetesebb törvényszéki beszédeit öszveszedte egy kötetbe. *Recollection of Curran* és *Specimens of Irish eloquence*-je kedvesen fogadtattak. Mint költő is jó oldalról esmeretes. *The emerald isle* című versezete őt izben nyomtattatott ki. *The consolations of Erin* hasonlól sok barátot szerzett neki. Sheridan halálára írt monodiája *Garland* név alatt, tellyes mély érzéssel.

PHILÓ, tudós zsidó író K. u. az I száz. Caligula császár országlása alatt. Nehány eszt. K. e. Alexandriában született, itt neveltetett 's tanult, és az ékes szollásban, philosophiában 's a' szent írás esmeretében tett előmenetelével csak hamar megkülömböztette magát. Plato munkáiban, mellynek philosophiája akkor Alexandriában legnagyobb tekintetben volt, olly jártasságot szerzett 's annyira tulajdonává tette azt, hogy közönségesen azt szokták mondani *Philo plátóskodik*. Vagy azért, mert a' zsidó tudományt szorosan nem esmerete, vagy azért, mivel Mózsés törvényének betű szerinti értelmét izetlennek találta, platonicum principiumokat csusztatott be a' szent tudományba 's azokat Mózsésnek tulajdonította. Hihetőleg az Eszenekeket és Therapeuteket követte ebben, kikről tisztelettel szoll, bár életmódjokat nem vette be. Az istent 's materiát egyenlölül örök principiumoknak nézte; az istent, eredeti világozágnak, mellynek sugáriból jöttek ki a' véges okos valóságok, az isteni okosságot (*λογος*) isten fiának, képének is nevezi, melly szerént formálta az teremő erejével a' testi világot. Az istennek esmeretét belső látásra alapítja. Ezen tudományáért Bouterwek egynek tekinti őtet az alexandriai első ujjplatonikusok közt. Szent írás magyarázása titkos; itt a' tetteket gondolatokká, ott a' gondolatokat tettekévé változtatja, görög sophisták mesterségével élván. Az ékes szollásban is tökéletesítette magát 's a' közönséges dolgokban szép esmereteket szerzett, mellyekkel olly nagy hirre 's névre jutott, hogy 42 eszt. hazafiaitól a' Rómába küldött követségnek fejévé nevezetett ki, hogy a' Zsidókat Apionnak 's másoknak rágalmozó vádjai ellen mentse. Caligula a' követséget nem bocsátotta maga eleibe 's Philo élete veszedelemben

forgott. Tehát írásba tette a' Zsidók nagy tudóssággal 's ügyesség-gel készített mentését, melly Caligula halála után a' tanácsban fel-olvasztatott. Hihetetlenek azon állítások, hogy Philo Claudius alatt még egyszer Rómába jött, itt Péter Apostolnak barátja volt 's a' kereszténységet bevette, de erről bizonyos szomorítatások miatt ismét lemondott volna. Philonak hozánk érkezett munkái utolszor 's leg-teljesebben Mangeytól (Lond. 1742), azután Pfeiffertől (Erlang. 1785) adattak ki. Ezek megmutatják, hogy Philo nagy tudományu és szorgalmatos férjfiú volt, ki a' görög philosophiát és litteraturát pontosan esmerte. Munkái igen tanuságosak arra nézve, ki a' philo-sophiának akkori állapotját Alexandriában esmerni akarja. L. D. Groszmann *Quaest. Philon.* (Leipz. 1829). — PHILO, Byblosból, grammaticus, ki Nero alatt Hadrianusig élt, lefordította Sanchonia-thónnak phoeniciai históriáját görög nyelvre, mellynek csak töredé-keit birjuk. — PHILO (byzantiumi), ki a' 2 's 3 száz. élt, egy hadi-machináról, a' világ hét csudáiról írt munka írójának tar-tatik. — Még egy Philo nevű academicus és stoicus philosophus is emlittetik.

PHILOKTERUS, Poetasnak és Demonassának fia, híres nyilas. E' vezette Methone, Thaumacia, Meliboea és Olizon lakóit Troja fe-lé; de midőn Chrysa szigetén áldozott, egy templomot őrző kigyótól lába megmaratott. Folytatta ugyan ő utját, de sebe mindég vesze-delmesebb 's szaga olly tűrhetetlen lett, hogy Ulysses tanácsára Lem-nosba visszavitetett, hol 9 eszt. töltött nyomorúságosan 's gyámolta-lan magánosságban. Azenközben Helenus jóvendőlése szerent Troja nem vétethetett meg Herculának azon nyilai nélkül, mellyeket e' farakásának, midőn megégette magát, meggyújtásáért ajándékozott Philoktetusnak; innen kéntelenítették a' Görögök hozzá folyamodni. Ulysses és Neoptolémus (mások sz. Diomedes vagy Pyrrhus) vállal-ták fel a' követséget 's az utolsó, ki neki gyógyulást ígért, reá birta a' megszorított hőst, hogy Troja alá menjen. Machaon (más-szer, Aesculapius vagy Podalirius) valósággal meg is gyógyította sebeit; igen sok Trojai (ezek közt Paris) ejtetett el Philoktetus nyilai ál-tal 's nem sokára a' város megvéttetett. Azután az őslakókkal egy esztében megöletni olvassuk. Históriaját Sophoklesnek Philoktetus című szomorú játékában lehet olvasni.

PHILOLOGIA. I. Történeti eredete 's kifejlése. E' görög szó eredetileg miveltségre törekvést, vagy az iránti szere-tetet fész, és általános miveltséget jelent; (*φιλολογος* tehát, ki miveltségre törekszik vagy azzal bír), de különösen, mennyiben e' törekvés nyelvre és litteraturára czéloz. Philologus volt e' szer-int a' litteratura barátja, litterator, tudos miveltségű férjfi. Tudjuk hogy Eratosthenes (K. e. 270—290) neveztetett legelőször így, ki mint csillagász és földíró, híres, 's az alexandriai könyvtár gondvise-lője volt; utána sok oldalú tudóssággal jeleskedett többek viselék e' nevet. Mivel már a' tudos miveltség, tárgyügyelő tekintetben litte-raturát, személyügyelő tekintetben pedig nyelvészetet kíván, meg-fogható, mi az oka, hogy Görögországban csak a' szellemi nemző erő kifogytával, midőn e' szellem emlékeinek utánazása és szemlélete belépett, képződék a' tulajdon könyv- és oskolatudósság; tovább, hogy miért indult ez ki különösen a' grammaticából, mellynek szin-te mint a' lexicographiának, kritikának, és hermeneuticának erede-te itt kereshető, (L. ALEXANDRIAI OSK.)? és miért szorítottott a' philologia utóbb egészen erre? Előbb a' régiségnek értelmét és szelle-mét, később csak betűjét tisztelték. A' régibb Alexandriaiak philo-logiája (kik e' nevet legelőször behozák), a' polymathianak és poly-historiának nemé volt, melly magában foglalta a' régiség tudományát tag értelemben, névszerint a' mythológiát, grammaticát, hermeneu-

ticát, grammaticai és aetheticai kritikát, rhetoricát és metricát. Ezek valának, kik számunkra jelesen a' görög literatúrának legnagyobb emlékeit feltarták, 's hozzá férhetőkké tették, mert ők kezdek szorgalmasan nyomozni a' görög nyelv szerkesztését, 's szavai gyűjteményét, a' görög litteratura egyes műveinek és helyeinek valódiságát; ők szedték össze, ők vonták ki a' számos görög iratokat, ők halmozták rakásra, 's közlötték a' régiség megfogására szükséges esmereteket, ők deríték-fel amaz iratokról készített magyarázataikkal, jegyzeteikkel, 's mindenféle összeszedéseikkel sok olytat a' késő világ előtt, mi másképp nekünk még ma is feloldhatlan talány volna. A' philológiára előkészületeket talál Creuzer (elmás és tudós munkájában „Über das academische Studium des Alterthums“ etc. Heidelb. 1807) már a' Pisistratusok idejében, kiknek a' Homer költeményei összeszedése körüli érdeme esmeretes, a' Pisistratus óta kezdett könyvtárak alapításában, a' sophisták vizsgáló szellemében, 's Aristoteles sok oldalú tudosságában és tudományos műveltségében; de Alexandriát (K. e. 332 óta) helyesen nevezi a' tudós élet és munkásság középpontjának, a' litteraturai kincsek tárának, 's mind azok gyülekező helyének, kiknek ezekre szükségök vala. Kisásziában is, hol Pergamus magát kitünteté, mellynek királyai, nevezetesen II Attalus (mgh. K. e. 153) a' litteratura kedvelője, 's a' tudósok pártfogója valának, és a' tulajdon Görögországban, különösen Athenában és Rhodusban, ugy Nagy Görögországban, kivált Syracusában is képződének litteratorok, 's ama szoros értelemben philologok. Scholiastákat és lexicographusokat egész a' 15 századig találunk a' Görögök közt, 's ugy a' keleti római birodalomban is soha sem enyészett egészen el a' görög litteratura tekintete. A' nyelv tudós kidolgozásával Crates és Mallus Görögök által esmerkedének meg a' Rómiaiak (Kr. e. 169). A' philologiai v. grammaticai tanulmány, Cicero magyarázata szerint, magában foglalta a' görög költőkkel bánást, a' történetek esmérést, szómagyarázatot és helyes kimondást. De nem csak a' görög, hanem a' római nyelv és római régiségek is tudós nyomozások tárgyai levének M. Terentius Varro, híres polyhistor és polygraphus (116—27 Kr. e.), M. Verrius Flaccus (Augustus alatt), Asinius Pollio és mások által; 's a' görög grammatica alapítói a' latin nyelvre is alkalmaztattak. Cicero idejében Lucius Plotius latin grammaticát tanított. M. Fab. Quintilianus és Aul. Gellius kiterjedt értelemben philologok valának. A' legnevezetesebb könyvtárak, mint zsákmányok Rómába vitettek. A' római litteratura a' görög után törekedett. Majd római írók magyarázóji általán elő, (mint Asconius Pedianus, Ciceronak beszédei, — Aelius Donatus, Terentius felett, 's m.) (Kr. u. 50), kik a' római classicusokról leczkéket tartának. Donatus (Kr. u. 354) és Priscianus (Kr. u. 524) a' latin grammatica fő tanítói valának. Midőn a' keresztényiség a' pogányságot elnyomta, a' görög és római régiség 's litteratura tudománya is, kivált az első keresztényen tanítók által, kik mindent, mi a' pogánysággal összeköttetésben állott, veszedelmesnek és károsnak tartának, elnyomatott, 's ez által a' tudományok hanyatlására felette sokat tettek. Ide jött még a' durva Germanoknak a' római tartományokba útése, kik sok litteraturai intézeteket 's emlékeket, nevezetesen a' császárok által a' feljebb való rendek nevelésére 's képzésére alapított oskolákat porba dönték. De a' papságnak hivatalaira készítése végett szükséges vala a' tudományos művelés, jelesen a' régi nyelvek esmerete. Ez a' világi tudományok művelését a' papok kezébe adta, kik azokat egy jobb és kedvezőbb időig fenn is tarták, 's az apátságokkal, papi hagyományokkal, és klastromokkal oskolákat kapcsolának egybe, mellyekben a' 7 század mesterségekből (l. e.) álló, ugy nevezett encyclopaedia

tanított. E' tanításhoz leginkább Martianus Capella (Kr. u. 461) és Cassiodorus (megh. 563) oktató könyveit használták, melyek hasonlólag a' császári iskolákban is kezen forgottak. Még is csak a' 6 században találhatni oly papi iskolákat, hova a' tudományos műveltség maradványai menekvének, előbb Franciaországban, utóbb Írlandban, Skotziában, és Angliában. Azonban a' tanítás leginkább a' theologia céljára szorított. Innen a' latin nyelv is, mivel rajta többnyire csak írtak, új szint vett fel, melyben a' classica műveltség hiánya, templomi és vallásbeli előterjesztések befolyása, 's egyéb európai nyelvek előre törekvése mutatkozott. Így származott a' barát (V. KLASTROMI) latin nyelv. A' tudós művelődésre igen hasznos vala a' Benedek rendének Nursiai Benedektől (mgh. 544.) lett felállítása, kinek rendszabásai közt megparancsoltattott, hogy minden klastromban tanítsanak, könyveket leirjanak, 's könyvgyűjteményeket kezdjenek. A' Nagy Károly és tudós barátai által alapított iskolaintézetek ismét a' latin nyelvtanulására tértek vissza. De izlés, tudós műveltség, 's tisztább diákság, csak a' 10 századtól, a' régi remekírók sűrű olvasása és leírása által hozatott-be. Ebben áll különösen a' clugnyi gyülekezet, 's később a' cisterciák és carthusianusok (12 száz) érdeme. — Az arab nyelv és litteratura a' 7 századtól nagy terjedést és tekintetet kapott. Az Arabok tarták -fen, 's mozdíták-elő a' philológiát is, nevezetesen a' görög litteraturát feleleveníték. Nyelvek már a' 7 századtól tudós bánást nyert. — A' 11 és 12 században sok nagy emberek a' class. litteratura mélyebb tanulmányával tüntek-ki, kivált Olaszországban (hol a' 12 száz. tud. egyetemek alapítottak), Franciaországban és Angliában. — Ezek közé tartoznak Lanfranc Páviából, ennek tanítványa Anselm Aostából; a' tudós Gerbert (II Sylvester pápa, megh. 1003), Abbot von Fleury püspök (mgh. 1004) és Bruno v. Köln (mgh. 1101). A' tudós theologia a' philosophiára, ez Platóra és Aristotelesre tére vissza. Abälard (mgh. 1142), Bernard v. Clairvaux, Joh. v. Salisburi, Roger Bacon, 's mások görögül értettek, 's jobb diáksággal írtak. De erős tusát kelle a' tudatlan és türelmetlen papsággal kiállniok, melly után (13 száz.) a' római remek-írók tanulása 's a' jobb diákság ismét csaknem egészen eltűnt. 13 's 14 században találunk néhány intézeteket, mellyek által főkép a' térítés munkájára szükséges keleti nyelvek, 's jelesen az arab és zsidó gyámoltattak; az esméretet a' keresztes hadak alatt a' keresztyéneknek a' keleti és nyugoti mohamedanusokkal volt társalkodása is előmozdítá; de a' tudós bánásmód e' nyelvekre nézve még nagyon hátra maradt. A' 14 század közepén ismét felébredt a' classicus régiség őrangyala legelőbb Olaszországban, honnan a' classic. nyelveknek és litteraturának alaposabb tanulmánya, 's csinosabb magyarázata Európának csaknem minden részeibe elterjedt. Olaszország lón a' valódi philologok első gyűlőhelye. Két legelőbb nemzeti írója, Petrarca és Boccaccio, a' class. hajtán kor miveiért égő tüzzel, hatalmas munkálkodának a' gör. és lat. litteratura terjesztésében. Az első figyelmét különösen Cicero és Virgil vonák magokra; de Boccacciot is rábeszélé, hogy a' Homer és Plato nyelvét a' futó Görögöktől tanulná meg, miben már kora miatt maga nem boldogulhata. Boccaccio Florenczben, születése helyén kieszközlé, hogy Ravennai János Petrarca nevendéke a' római, Leontius Pilatus pedig, és utána Manuel Chrysoloras (1397) a' görög litteratura tanítóivá tétetnének. Ez utolsó, ugy Argyropulos, és más kivándorlott Görögök által, kik a' keleti római birodalom enyészttével a' virágzó Olaszországba menekvének, írásban 's szóbeli előadásban alaposabb görög grammatica jött forgásba, 's az által a' gör. litteratura mélyebb értése is megnyitott. Olaszország minden nagyobb városaiban, még azokban is, hol egyetemek nem va-

lának, hallgató termeket nyitának a' régi litteratura tanítóji. Ezek hallgatójikkba ólták saját buzgalmokat; ezek által pedig (1400—1450) az olasz köztársaságoknál és fejedelmi házaknál a' class. litteratura pártolása 's ennek utján a' tiszta izlés visszaállítása a' finom szokások közé számíttatott. Sőt nemzeti ügyé is vált ez ipar. Legelőkelőbb buzgalom uralkodik e' részben a' 15 száz. Olaszország minden rendei közt, 's mindenütt philologiai társaságok állanak fel. Petrarca és Bocaccio idejektől, kik a' gör. és róm. litteratura miveit gyűjtögeték, 's másolatokban terjesztgették, sok magányos és közönséges könyvtárak alapítottak, 's a' klastromi tudományos kincsek közhasznubbakká tettek. Florenzben Medici Cosmus (1429) állitá a' plátói academiát, unokája Lőrincz a' litteratura és művészet legdrágább kincseit összegyűjté, 's a' legnagyobb tudósokat e' musák városába vonzá. Epen illy munkás volt V. Miklós Rómában, egy Visconti Majlandban, egy della Scala Veronában, Robert Király Siciliában; Aldus Manutius Velenczében egy a' class. litteraturára körül buzgón munkálkodó egyesületet állított, 's a' behozott könyvnyomó-mesterség itt különösen a' class. litteraturának szolgált. — A' sáitó feltaláltával gyorsan szaporodának a' class. írók munkáji, gyűjtemények, 's magyarázatok jelenének-meg, 's a' philologia most nyere igazán tudós formát; mert a' nyelvérték közös összehatása csak ama találmány által tétetett lehetővé, vagy legalább könnyítetett, 's a' szellem remekművei, valamint az ezek feletti nyomozások nem valának többé a' vak történetnek ugy kitéve hiányos írásbeli terjesztésnél. De e' pallérozódás legszebb gyümölcse különösen abban mutatkozik, hogy a' classicusok és régiség olvasása, 's a' régi nyelvek esmérete többé nem csupán az egyház, és istenes tanulmányok czéljára szolgált, hanem általjában a' szellem képzését vevé czélul. A' régiek szerencsés utánzásai, 's egy tisztább római írásmód, melyre talán igen is sokat tartának, bizonyítják, melyly igen el vala a' czél érve. Ez időszak nevezetes philologusai Leonardo Bruni v. Arezzo (1370—1444), Poggius Bracciolini (1380—1459), Lorenzo Valla (1407—57), Nic. Perottus, Fran. Philelphus, Pompon. Laetus, Marsilius Ficinus (1433—99) és Angélo Poliziano (1454—92). Olaszországból legközelebb Franciaországba ment által a' class. litteratura felébredt tanulása. 15 században Párisban görög és olasz philologia-tanítókat, 's régi classicusokból francia fordításokat találunk. — Angliában az alapos philologia csak a' 15 századtól kezdé terjedni néhány Olaszországban képzett tudósok által. — Németországon a' philologia főkép Németalföldről, kivált az oskolai tanítás jótékony megváltoztatása által terjedezett. Az első német philologok Olaszországban képződtek, p. o. Rud. Agricola (1442—85), C. Celtes (1459—1508) és Joh. Reuchlin (1454—1521); az első Kempten Tamás tanítványa, a' második német tudós társaságok alapítása, a' harmadik a' zsidó philologia új felélesztése által híres. A' 16 század alatt az egész mívelt Európában mindenütt elterjedt philologiai tanulmánynak legkedvezőbb befolyása volt nem csak a' közönséges pallérozódásra, és büleselkedésre, hanem minden különös és tetteleges tudományokra is. E' befolyás nélkül a' Luther és baráti által kezdett egyházi újítás sem ment volna végbe. És épen e' befolyás volt ismét az, melyly a' class. litteratura tekintetét fentartá és megőrzé. De e' tanulmány lett az európai míveltség talpköve is. E' században teljes munkásságban találunk még egyet az első Humanisták közül (mert a' közép időtől fogva Humaniora név alatt jövének azon tudományok, melylyek a' class. régiségbe vezettek, 's ezek papjai, ha nem helyesen is, kizárólag Humanista nevet viseltek), kinek Németországra legnagyobb befolyása volt, 's a' gör. litteraturá tanulását különösen előmozdította: Desiderius Erasmus (1467

— 1536 l. e.) — De a' 16 száz. végétől, midőn Olaszországban a' régi litteratura ismét esökkenni kezdett, Hollandiá lett a' legnagyobb philologok oskolája, kik magoknak jelesen a' régi nyelvek etymologiája, ugy a' grammatica, alsőbb kritika, és grammaticai magyarázat körül nagy érdemeket szereztek, 's utóbb a' philológiát főképen a' törvény tanulmányra fordították. Elől említendő itt a' világ szerte híres Hugo Grotius (de Groot, 1583 — 1645), remek exegeta, ki a' philológiát a' theológiával szorosabban egyesíté, tovább Justus Lipsius, And. Jonghe (Junius), Gruter, Dan. és Nic. Heinsius, a' Gronovok, Burmann, Périzonius, Lam. Bos, Siegebert Havercamp, Drakenborch, Qudendorp, Hemsterhuis, Wesseling, Lennep, Hoogeven, Valkenaer, Ruhnken, Wytenbach 's a' t. A' keleti philológiát is felemelék itt p. o. a' híres Erpen (1584 — 1624), Leusden, Hadr. Reland, az e' tudományban időszakot formált Albert Schultens (1686 — 1750) és többek. — Az Angoloknak a' class. philologia körüli érdemét bizonyítják e' nevek: Th. Creech, Barnes, Joh. Hudson, Baxter, Clarke, Joh. Taylor, Rich. Daves, Wakefield, Rob. Wood, Zach. Pearce, Middleton, Pottery, Heath, Warton, Musgrave, Tyrwhitt, Joh. Toup, az elmés kritikus Rich. Bentley, és Rich. Porson. De a' keleti philológiát is, mint egy Selden, Lightfoot, Walton, Sam. Clarke, Pearson, Castell, Lowth, Kennicot nevei mutatják, 's általában a' tapasztalati nyelvtudományt, nevezetesen az újabb nyelvek tanulmányát, egy még eddig el nem értetőig vivék a' mindenütt elszéledt Angolok, mellyen az még most is áll, midőn ellenben a' class. philologia tanulmánya valamennyire alább szállott. — Franciaországban különösen a' 16 — 17 száz. sok pártfogókat és barátokat talált a' philologia; itt azonban főkép az isteni és törvénytudományokra fordított, önállólág ritkán műveltetett. Példák Wilh. Budé, v. Budaeus (1467 — 1540), utána Jac. Cujacius, Brissonius, később Dion. Gothofredus (mh. 1622) 's mások. A' class. philologia körül legtöbb érdemet szereztek a' Francziák: Lambin, Muretus, a' tudós könyvnyomatók Rob. és Hein. Stephanus (Etienne), a' nagy polyhistorok Jul. Caes. Scaliger (della Scala, igazán Veronából), ennek fia Jos. Just. Scaliger, továbbá Hadr. Turnebus (Tournébeuf), Claud. Salmasius (Saumaise), Isaak Casaubonus, Vigerius (Vigier), du Fresne, Faber (le Fevre), Montfaucon és mások. A' classica litteratura tanulása a' Francziák nemzeti litteratúrájára is sokat tett, mellyben (p. o. a' szomorjátékban) a' régieket követni ügyekeztek, de nemzeti bélyegöket el nem tagadhatták. Újabb időkben náluk a' philologiai tanulmányokkal felhagytak, 's csak néhány emlékezetes nevet hozhatnak fel, mint Vilboisín, la Rochette, Boissonade, Larcher, Gail. Ellenben e' nemzet hiúságával egybefüggő tünemény, ha náluk a' régi litteratura némelly ellenségeit is (mint Perrault, Hardouin, de la Motte) fellépni látjuk. 17 száz. a' keleti philologia is barátokat talált a' Francziáknál, mint: Bochart, d' Herbelot, le Jay, la Croze, Houbigant 's t. Kivált a' korunkban híres Sylvestre de Sacy, és Louis Matthieu Lange's. Újabb nyelvek szüikségét, a' Francziák, magoké nagy kiterjedtsége 's az ezzel megvetett nemzeti hiúság mellett nem igen érzék. — Spanyolok és Portugálok kevés kitünő philologot nevezhetnek. — Annál nagyobb a' Németeké, kik a' tudós nyelveszméret és régiség-tudomány országát alaposan és sok oldalulag kifürkészték. A' 16 századból nevezhető Joach. Camerarius, a' gör. litt. terjesztője, — a' lexiconiró Bas. Faber, a' régiség tudós vizsgálója Joh. Georg. Graevius (Graeve); a' 17dikből, mellyben a' philológiát kevésbé pártolák, a' tudós Kasp. Barth, Joh. Freinsheim, Weller, Chph. Cellarius; a' 18-dikből: Ludolf Küster, Fr. Budaeus, J. A. Fabricius, Lange, Frisch, Hederich; e' század közepe után pedig Joh. Matth.

Gesner, felállítója azon alapos és jobb ízlésű philol. iskolának, mely a' Németek közt az önálló philologia virágzása kezdődik, mely egy Winckelman, Lessing, és Herdernek e' régiséget, 's ennek Olaszországban újon felfedezett kincseit tárgyázó nézetét által olly magasra emeltetett, hogy jelenleg legfőbb fokán állani látszik; továbbá Ernesti, Reiske, Heusinger, Duker, Wesseling, Fischer, Reiz, Brunck, és a' 19 száz. nagy részint még élő philologok: Heyne, Wolf, Beck, Schneider, Harles, Matthiae, Buttman, Schütz, Oberlin, Spalding, Schweighäuser, Hermann, Heindorf, Schaefer, Böckh, Creuzer, Schleyermacher, Bekker, Vosz, Eichstädt, Jacobs, Passow, és mások. A' keleti philologia, nevezetesen a' zsidó nyelv és litteratura 16 száz. Buxdorf; 17dikben Glasz, Pfeifer; 18 és 19dikben Michaelis, Danz, Dathe, Hezel, Cocceji, Schnurrer, Tychsen, Eichhorn, Paulus, v. Hammer, Vater, Gesenius; legujabban a' Sanskrit A. W. Schlegel, Kosegarten, Böpp; — a' chinai pedig Montucci és Klapproth, 's mások által alaposan kidolgoztatott. E' philologiai szorgalomnak befolyása leginkább a' theologiában nyilván mutatkozik, mert a' reformatio idejétől a' legnagyobb exegeták a' Németek közt találhatunk. Melanchthon és Beza világitának elől. Ezeket követték a' 17 száz. Jablonski, Herrman v. d. Hardt, Reineccius, Simon; a' 18 száz. Semler, Ernesti, Morus, Koppe, Igen, Griesbach, Matthaei, Storr, Nösselt, Knapp. Paulus, a' Rosenmüllerek, de Wette 's a' t. A' törvénytudomány a' philologia által minden kútfőből kifejtetett, 's mint tudós tudomány kivétellett, mely bélyegét a' Németeknél maig is hordja. A' történet-nyomozás, és földírás is sokféleképen bővítettett 's gyarapított a' philologia által; szóval a' tudományoknak és mesterségeknek semmi ága nem maradt ennek gyámolítása nélkül, valamint megfordítva maga a' class. litteratura is régiségi és archaeologiai eszmétekkel szaporított. — Magyar hazánk sem maradt a' classica litteratura eszméteiben hátra. Mert valamin már az ország kezdetével, első királyink alatt minden törvényeink, szabadságaink és okleveleink latin nyelven irattak, ugy már ekkor (a' 11 száz.) sok klastromi és püspöki iskolák valának; a' 12 száz. pedig számos ifjak, kivált kik papságra készülének, a' párisi híres fő iskolába kiküldettek. A' 13 száz. elején már Veszprimben studium generale név alatt egy jeles fő iskolával dicsekedhetünk, mely a' párisi után alkotva nem csak minden szabad mesterségekre, hanem isteni és törvénytudományokra is tulajdon tanítószékekkel birt, 's számos ifjuságtól látogatott, ugyan ezt IV. László király 1287 megújította, nevezetes könyvtárral, 's bő jövedelmekkel gazdagította. Később Nagy Lajos 1367 Pécsen, Sigmond pedig 1388 Budán szinte studium generale név alatt emele fő iskolát. Egyetlen egy Hunyady Mátyásunk fényes uralkodása arany századot nyit a' magyar csinosodásnak, ki Vitéz János tudós esztergomi érsek, és Janus Pannonius (Cesinge János) az olasz fő iskolában tanult széles tudományu férjfiak köz munkálódásával a' Sigmond generale studiumát Budán 1465 nem csak megújította, hanem olly tudományos egyetemmé formálta, melyben a' négy karbelt, azaz, isteni-, törvény-, orvosi-, és bölcselkedői tudományok tanítottak, ehhez kapcsolá ama híres könyvtárt (bibliotheca corviniana), mely 50 ezer legnagyobb gonddal leirt, biboros és ezüst kapcsu kötetnél többet számlált; ő adott lételt az Istropolitana Academiának Posonyban 1467; a' hazánkban első csillagvizsgáló toronynak 1472, 's a' szinte legelső könyvnyomtató műhelynek 1473. A' mohácsi szerencsétlen és gyászos veszély után, mely számos és kípótolhatlan litteraturai kincseinkkel együtt, a' most említett pompás Corvin könyvtárt is hamuvá tette, ismét külföldi iskolákra vándorlanak tehető-

sebb ifjaink; de már a 16. száz. mind Magyar mind Erdélyországban nagyon kezdének szaporodni, kivált a Protestansok alatt, a tudományos intézetek. A 17. században a Jesuiták alatt N. Szombatban, Posonyban, Kassán, Kolosvárott nagy oskolák állittattak; ezek közül az elsőt, melyet még Pázmán Péter primás és cardinal 1635 alapított, dicső emlékü Maria Thereziának anyaoskolává, egyetemmé emelte 1772, azután 1777 Budára tette által, honnan II József 1784 Pestre vitte. Mind ezeken kívül jelenleg hány királyi academiával, érseki és püspöki lycaemokkal, gymnasiumokkal, 's a' protestans részről hány jeles tanítói intézetekkel 's a' t. dicsekedhetünk, 's a' hajdankortól fogva mennyi nevezetes és a' classica litteraturát derekasan terjesztett hazai írőkkel büszkélkedhetünk? lásd a' MAGYAR LITTERATURA czikkely alatt. A philologia történetének fenebb előadott rövid rajzolatjához toldjuk itt Creuzernek álnézetét, mely a' class. litteraturának új feléledéséből (14 és 15 száz.) indul ki. „Nem volt ugyan idő, — így szól ő — mellyben mindeneknek egy célra határozott irányása tetszenék ki, de még is elvált időszakokat lehet megkülönböztetni, a' philologiai törekvésnek uralkodó alapra ösztöne szerint. Itt legelőször az utánazás még határozatlan ösztöne mutatkozik. A' class. régiség képzeleti egész volta, és szépsége megjelent az egyenes és természetes érzéknek, 's hiven fogák fel el nem fogódott nemes indulatok. Mind a' régi képző művészség, mind a' szólás miveit, egy 's ugyan azon ajtatossággal tisztelik; általjában az e' korbéli humanisták értelemmel 's indulattal nem válnak annyira el a' képző művészeketől, mint utóbb gyakor történt. Ama nagy szülemények látása által mind a' ketten egyaránt lelkesülve, hasonlót teremteni iparkodának, 's az élet és tudás minden elemeiben az újra-előállítás meg nem határozott ártatlan ösztöne mozgott. De épen amaz utánazásra nem eszmélés nem engede még némely történetes formákat, mellyek közt az antik tűnik fel, valójok vagy lényök szükséges és maradandó vóltától szabályosan elkülönözni. Így ez időszakot az érzék időszakának nevezhetni. Példák e' tekintetben Poggius, Angelus Politianus, és Mars. Ficinus; az utolsó, mint a' régi philosophia újra felállítója. Ezután a' polyhistoria uralkodó elvével a' valódiság-realismus időszaka következik. Ezt azon alapos meggyőződés szülte, hogy a' régiség miveinek gyökeres előállítás és magyarázása körül teendő minden próbára egy kiterjedtebb 's valódibb tudosság szükséges. De tévelygésre vált ez időszak, midőn az anyag v. szer a' formát legyőzni kezdé, midőn az anyag-gyűjtés gondja a' létszeres egységet elnyomta, midőn a' tudás gazdag bőségében tobzódni a' philologok diadala volt, midőn a' szolgáló szellem tudossága tükrében magát öntetszőleg nézegeté. Ez időszaknak, tévelyedésökben kisebb nagyobb mértékben elmerült képviselőji Scaliger, Claude Saumaise, Gerh. és Jos. Vossius, Kasp. Barth, 's t. Mit ezen nagy polyhistorok tettek, csak a' jövő időszak kritikai fáradozásai által lett igazán világos, de csak ekkor is igazán haszonvethető; ez időszakot az értelem szakának mondhatjuk. Most a' használatosan válogató 's megszüró kritika uralkodó elve lépett közbe, 's ama férjfiak felette nagy olvasottsága által nyert roppant anyagot szétválogatá. Ez a' hajdankor miveinek képző becsét élesebben megfontolta, a' hamisat az igaztól pontosabban elkülönözte. Egy mélyebb nyelvméret és a' tartalomra állandó ügyelet a' kritikának és magyaráztatnak nagyobb biztosságot ada. Most a' philologban inkább az anyagos eszméret alkatos elrendelése, választás finomsága, gondolkodás élessége, 's izlés helyessége, mint a' tudás tömörkedése kívántatott. A' tudomány ez irányában kitűnő a' merész és tűzeszű Rich. Bentley, az alapos és meggondoló Tib. Hemsterhuis, 's legjobb foganattal menének ez uton Dav. Rubnken, ki a' feltalálás

sebességét a megalapítás nyugalmaival szerencsésen párosítja; a mindent felfogó s teremtő kritikus Lud. Kasp. Valkenaer, s a görög grammatica és metrica mélyebb megalapítása körül annyira érdemes éles elméjü philolog és kritikus G. Herrmann, s t. A kritica elvének még állandó urasága mindenfelé legjobb fogamatot mutat, ha bár egyesek törekvésénél különböző irányok tapasztalhatók is, p. o. a hozzávető (conjectural) kritikában egyfelől Reiske és Brunk hirtelenkedése, mely némelly oskolákban szemtelenségre fajul, másfelől Joh. Fr. Fischernek a bebizonyításhoz makacson ragaszkodása. Az uralkodó ész időszakának azt mondhatnók, melyben a philológiának lét- és észképvitatása (realismus et idealismus), vagy inkább anyag- és eszmód vitatása (materialismus et formalismus) a józan kritika által megtisztítva, s magas méltósággal és érzelemmel párosítva, annak minden miveletében maradandó bélyeg gyanánt tűnik fel. — Ez előterjesztett álnézettel csaknem összeüt egy másik is, melyet Ast (*Grundrisz der philologie* Landshut 1808) közölt; ez t. i. az újabb philológiában három időszakot tűz ki: 1) a valódi (élő) philológiát, midőn a philologok a hajdankort összes életében felfogták, s kivált a class. írók remek mivei által magokat annak szellemében képzeni iparkodtak; ez a 14. 15. és 16. századot foglalja be; 2) a régi világnak anyagos tanulását, a 17. száz. elejétől; 3) az eszmódos v. formás tanulását a 18. században. Azonban ez író igazságtalan, ha a philológiának előmentét a 18. száz. végén s a 19. században, eszmódos tanulás nevével akarja bélyegezni.

II) Szorosabb megfogása. Érintve vala, hogy legelőször a Görögök és Rómaiak nyelve kapott tudományos kimivelést s kidolgozást; tehát következik, hogy tulajdon értelmű litteraturáról, mint iratok szerközetes egészéről, melyben valamely nemzetnek minden oldalú miveltsége valódi emberi módon nyilvánul, először csak nálök lehet szó, és ez az oka, hogy későbbben is, midőn a keleti, s minden újabb nyelvek grammaticai bánásmódot nyertek, s szónyomzásra ügyelve a nyelvtudományokat általjában philologiai tudományoknak v. philológiának hívák, s innen hasonlólag a keleti philológiát is emlegették, még is a görög és római litteratura tudományát mindig különösen philológiának, a görög és római régiséget pedig jeles értelemben régiségnek nevezték. De talán igen meszse mennék, ha a philológiát egyenesen régiség tudományának keresztelnök, mint Wolf mesteri ábrázolásában („*Museum der Alterthumswissenschaft*“, herausgeb. von Fr. Aug. Wolf, und Phil. Buttmann. 1 Bd. 1 St. Berl. 1807) tévé; ki azonban egyszermind azt jegyez meg, hogy a régiség tudománya, azon részeihez tartozik tudatinknak, melyek gazdag anyagaikban, különféle bánás módjaikban, s változó neveikben, ingadozó határokat, s határozatlan kiterjedményt árulnak-el. Mert itt a philológiának létalapja, azzal, mi vele csak szoros összeköttetésben áll, vagy a régi litteratura és classicusok megértésére mint segédtudomány szolgál, elcséréltetik. A class. hajdankor nyelvének és litteraturájának tudós esmerete egy része a régiség tudományának, de egyszermind annak kulcsa és mivszere is. Ama nyelvek ugyan is, magok némi emlékek, melyeket igen szorgalmasan ki kell fürkésznünk, hogy rajtok egy a természetből jól felkészített népnek létszeresen haladó képződését észrevehessük. A régi litteratura pedig, mint ama népeknek iratokban kinyilatkoztatott élete, a régiség legszellemesb s legérdekesb részét, s így a philologia is a régiség tudományának legfontosb részét teszi. A philologia pedig amannak kulcsa és mivszere, mennyiben azon nyelvek tudós esmerete, mely a philologia fő részét teszi, ez életbe bevezet, s a hajdankor mivészségének munkájit is közelebbi esmeretre hozza; valamint megfordítva a régiség mivemlékei-

nek tudománya, és a hajdani művészet maradványainak esmérete (Archaeologia tulajdon értelemben), a class. litteratura érthetését sokféleképp segíti. A régiség tudományának részei közt tehát kölcsönös hatás van. A philologia, (mint a hajdankor nyelvének és litteraturájának esmérete) magában foglalja: 1) ezen nyelvnek grammaticáját, melyben Wolf képzeti ábrázolása szerint, legelőször, a nyelv általános alaptételeinek a gondolkodás törvényeiből teendő bölcselkedői megmagyarázása után, a görög és latin nyelvtheoriája, az időről időre változott nyelvszokáshoz képest előadatnék. 2) A Hermeneuticát (magyarázástudom.) vagy azon mesterséget, mint kelljen valamely írónak gondolatit egyesben és egészben, szükségessé belátással kitalálni s előadni; mire a nyelvtudományi, szónoki, és történetirási magyarázatnak szabályai vezetnek. Mi pedig vezetés v. utasítás által meg nem nyerhető, s csak a magyarázó művész elméjéből származik, az a szellem ügyessége, mely által az író nyelvének sajátosságába, gondolkodásmódjába, beszédnemébe, s személyességébe hat, s nem csak vele egyezőleg, hanem azt megítélve is gondolkodik, mit Wolf magasb jelentésű értésnek nevez. De ez 3) felteszi, vagy megkívánja a philologiai kritikát és helyrehozás-mesterségét, s ezzel sok oldalú tudós kritikát (melly az iratok valódiságáról ítéljen), és az előadás szépségére számot tartó iratoknál szónoki és aesthetical kritikát (melly az aesthetical becsét határozza meg), kell párosítani. A philologiai kritika az irományi művek korát, valódiságát, s hitelességét nyomozza, s eredeti helyességeket, vagy majd történetes, majd szántsándékos elronatásokat megítéli. Mivel pedig vagy kézirati oklevelekre támaszkodik, vagy belső indító okoknál fogva világít fel valamit, ugy egyalsóbb vagy bizonyító, s egy felsőbb vagy eltaláló kritikára oszlik. 4) Magában foglalja a kötetlen és kötött szerzemények elveit, vagy az írásmód és metrica teoriáját. A philologusnak régi, legalább latin nyelvbeli írói könnyűsége, nem csupa segítség, hanem egyszerűmind eszköz is, mely által magyarázó és bíráló ügyességet nyerhet, s a régiek karakteres gondolkodás-módjával belsőképp megesmerkedhetik. Mert csak az teheti egészen tulajdonává az idegen nyelvet, a ki ír; s Wolf is ugy vélekedik, hogy nem csak a régiektől felfogott, hanem az újabb tárgyakról is tudni kell latinul írni. 5) Mint régi litteratura tudományához, a philológiához tartozik még a Görögök és Rómaiak története s litteraturája is, melyet a nemzetek történeteiből kell kivonni. Ez általán fogva a tudományos és költői miveltséget szinte ugy, mint különösen az írókat és miveiket, még pedig a jelen litteraturát egész kiterjedésében érdekli. Az ép, és töredékben fenmaradt görög és római iratok kész gyűjteményét, Wolf, az ide nem tartozó egyházi atyák kizárásával, 1600-ra számítja, mellynek negyed részénél a latinok kevéssel tesznek többet, s ezek közt sok olly fő iratok vannak, mellyek a régi miveltségnek, s később a miénknek a leghatározottabb irányokat adták. Mind e tudományok és esmeretek formálják tehát a philológiát; honnan az több olly tudományok és esmeretek öszves foglalatlja, mellyek által a class. hajdankor írásbeli szellemmiveiben elevenen felfogatik s megesmertetik. Mivel pedig a hajdankor szelleme magát eme mivekben legtisztábban tükrözi, azért e tudomány újabb kidolgozója, és azok, kik (mint Wolf, Ast, és Creuzer) saját ábrázolatokat készítenek, a philológiát általjában, a class. régiség öszves tudományos és művészeti, nyilvános és polgári életbeli tanulmányának nevezték. — A philologianak segédtudományai a régiség tudományának minden részei, és így a régi földírás, mellyet Wolf mythusira (Uranographia) és történetire oszt, ide számítván a Chorographiát és Topographiát, v. egyes tájak, és helyek leírását is.

b) a' hajdankor népeinek közönséges története, az időszámlálással, 's történeti kritikával, mint segéd tudományokkal együtt. c) a' görög és római régiségek, v. Görögország jelesb népei, 's a' Rómaiak egyes állapotjának, alkotmányának 's erkölceinek történeti leírása; d) a' Mythologia, vagy a' Görögök és Rómaiak vallásbeli mondáinak esmerete. e) a' bölcselkedésnek, 's a' Görögök és Rómaiak egyéb tudományainak története; f) a' hajdankori művészeteknek 's különösen egyes művészeteknek története, ide értvén a' költészetet is. g) az Archaeologia, hova mind a' két nép feliratainak (epigraphica) és pénzzeinek esmérete járul. h) a' régiség tudományának története, 's végre i) az Aesthetica (különösen a' poetica) 's a' philosophiai kritika a' régi írók megbíralására. Azonban nem a' philológiához tartozó tudományok köre, hanem ezeknek egy szükséges és igazán emberi célra egyesítése, és csak maga ezen cél által lesz a' philológiának megfogása és méltósága tökéletesen meghatározva. Ez, Wolf szerint, azon esmeretek és tudósítások sommás foglalatlja, mellyek bennünket a' Görögök és Rómaiak tetteivel, eseteivel, politikai, tudós, és házi állapotjokkal, műveltségökkel, nyelvökkel, művészeikkel, tudományaikkal, erkölceikkel, vallásukkal, nemzeti bélyegökkel és emlékeikkel úgy megismerkedtetnek, hogy általok az e' nemzetektől ránk szállott mivék gyökeres megértésére, 's azoknak, tartalmukba és szellemükbe hatván, a' hajdankori élet jelenvalóságával, 's a' későbbnek és mostaninak összehasonlításával használására ügyességet nyerünk. Mellekes és alárendelt célok tehát, ezek által külső nyereségeket vadászni, vagy a' régi nyelvek esmerete által tudós nevet szerezni, mit gyakran e' szolás formájával „jó görög v. jó diák lesz“ fejeznek-ki, úgy némelly más tudományokat szerökre és alakukra nézve ez által bővíteni vagy jobbitani, melly haszonnal a' philologia különösen a' theológiának 's törvénytudománynak szolgál. Magasabb cél az, ha a' régi nyelveket 's iratokat, mellyek mint a' szellem legszebb emlékei, művelődésünkre hatnak, ön magokért tanuljuk. Szépen mondja Wolf, hogy a' gondolkodás gyakorlásai a' nyelvekben, mellyek a' legmagasbat 's legmélyebbet, mi az emberben fekszik, magokban foglalják, kivált pedig az idegen nyelvekben, minden elvont nyomozásokra mezőt nyitnak, 's az értelem feletti vizsgálódásra ingerelnek. A' hajdankor, írásbeli miveinek legcélrányosabb használata mint előkészítés munkál egy hathatós kiképzésre. A' hajdankor miveinek magyarázása 's igazítása által minden lelki erő elfoglaltatnak, 's tudományosan és művészetileg megfeszítetnek. És micsoda oktatások 's tapasztalatok bőségét nyitja meg e' tanulmány, midőn a' régiség tudományának minden részei közt főkép a' hajdankori emberiség esméretét egy létszeresen kifejett nyomos nemzeti műveltségben megszerzi? Ez esmeret annál fontosabb, mert csak a' régi Görögországban található, mit máshol csaknem mindenütt hasztalan keresnénk, oly népek és birodalmak, mellyeknek természetében legtöbb oly tulajdonságok valának, mellyek egy valódi emberiségre tökélyesült karakternek alapját teszik; oly köz ingerlékenységű 's elfogadó készségű népek, mellyek semmit, mire műveltségök természetes útján valami ösztönt találtak, próbálatlan nem hagytak, 's kik ez utat a' másként gondolkodó vadak behatásától függetlenebbül, és sokkal tovább folytatták, mint a' következett időkben 's változott környülmények közt lehetett volna; mellyek a' hazapolgár szorongó és szorongató gondjai felett az embert oly kevésé felejték-el, hogy a' polgári intézetek, gyakran sokak kárával, 's igen közönséges áldozatokkal, általányosan az emberi erő szabad kifejlésére céloznak; mellyek végre a' művészetekbeli nemesnek és kecsesnek rendkívüli gyöngéd érzetével, lassanként oly nagy kiterjedést és oly sok mélységet fejtének ki a' tudományos

nyomozásokban, hogy maradványaik között ama ritka tulajdonság élő képmása mellett, az észképi vizsgálatok első legcsodálandóbb mestereit állíták fel. Ez hát a human; tanulmányok legmagasb célja. Ast *Grundrisse der Philologie* czimü derék munkájában így szól: nem a holt tudósság, nem is nyelvésmeret végett tanulja a philolog a class. írók munkáját, hanem hogy igaz és élő képzetet 's eszméretet szerezzen a class. régiségről, melly nekünk olly sokban must-ránk marad. A philolog ne legyen csupa nyelvmester, 's régiségbuvár, hanem egyszersmind legyen philosophus és aestheticus; neki az elibe adott betüket nem csak alkatrészeire eltagolni tudni, hanem a szellemet is, melly e betüket képi, ki tapogatnia kell, hogy a betü magasb jelentését kinyomozhassa, 's az alakot, mellyben a betü a szellem kinyilatkoztatására áll, becsülhessé. E magasb tudományos élet nélküli a philologia vagy csupa eszmód vitatás, vagy csupa anyagvitatás; amaz mint egyoldalú nyelvtudomány, ez mint csupa régiségi tudakosság. Az alak a tartalomtól vagy szertől elválasztva egy üres, értéketlen, hasztalan lény; az anyag v. szer pedig alak nélkül rendetlen, zürzavaros semmiség. Bár hát a valódi philológiának a magasb képzésre befolyása, ha a class. hajdankor nyelve és litteraturája nem csupán történetileg, hanem Creuzerrel szólván, példa gyanánt tekintetik, igen fontos azért, mivel a régiek iratai alakban és tartalomban, gondolatban és előadásban, minden gondolkodásnak és beszédnek musttráji lehetnek; 's bár ennél fogva a philologia a magasb nevelés és a fő oskolákbeli tudós oktatás körében nagy jogot formálhat; még is gyakran e jogok rendkívül nagyítottak, 's a régiségnek és miveinek rendin túl magasztalása elfogult értelmet, 's egy oldalú megszorított izlést mutat. Ugy van, ez oskolatudósság a csupa philologok közt egész korunkig úgy honos volt, hogy egy philolog 's egy oskolatudós nevezete csaknem egyértelműleg használtatott. Ez utolsónak egyik oka főképen a régi nyelvésmeretnek a régiség körétől és czéljától való szellemtelen elválasztásában fekszik, másik pedig a classicitásnak nem kevésbé elterjedt hamis megfogásában, a régire szorított irányzásban, 's annak innen származó rendén tül, 's az újabb képzés és litteratura lealacsonyításával egybekapcsolt magasztalásában. Sokan a classicus név alatt csak az írásmód hibátlanúságát 's tisztaságát értik, mit egy holt, azaz már elő nem haladó nyelvben, mellynek szabályait az általok classicusoknak nevezett írókból magok formálták, természetesen könnyebben fel kell találniok, mint egy még élő nyelvben. Nem is minden tekintetben olly musttrák a régiek, kiket vakon 's nem szabadosan követniünk kellene; mert bár az ó előadásainknál a külső szépséghez vagy tökélyes alkathoz vonzódás uralkodott is; még is minden országnak, minden népnek virágozik sajátos szépsége. Miveltségünket tehát csak az által neveljük, 's csak úgy hajtjuk tökéletességre, ha a hajdankornak nem csupa betüjét, hanem szellemét szabadon felfogjuk, 's a class. képzést, mint az emberiség nemes formáját méltánylani tudjuk. Valóban illy felemelt, 's tökéletes miveltséget is mutatnak azok, kik a class. régiség által, mint a képző művész a látható természet felsége által, önmunkás képzésre és előállításra indittanak; ezek, Creuzer szerint olly pallérozottságot nyertek, melly egész életükön keresztül tart, a tulajdonképen való tudósnál pedig e miveltség nélkül mindig hibázik valami, minek érezhető hijával lesz tudománya bevégzésére. De messze megy, ki azt vitatja, hogy philologiai tanulmány nélkül általjában nemes miveltség nem lehet; mert ez állítást megczáfolja mind a nemes asszonyoknak, mind azoknak bölcselkedői, költészeti, 's társaságos miveltsége, kik mellett a közönséges philolog, ha önmunkásság, szellem és élet, mellyek csakugyan minden mivelés végső céljai, tekintetbe vétetnek, gyak-

ran nagyon hátra áll. Jelenleg a philologiai iskolatudósságnak az úgy nevezett szépelnék felületessége tétetik ellenébe, melyek vagy fordítások által gondolják, hogy a hajdankor szellemét felfoghatják, (pedig a fordítások Wolfszerint csak fél esmeretséget adnak), vagy a legújabb litteraturát a régi felett mérészen s egyáltaljában felemelik; továbbá azoknak tudatlansága, kik mint különös karok tudományainak tudósai, azt hiszik, hogy a philologiai tanulmánytól megszabadulhatnak. De arra emlékeztetőleg, mi a class. nyelveken irás, szólás, és azokkal bánás hasznairól mondatott, mindenkit kérdünk: ha valamennyi karok legalaposb tudósai nem a philologia tanulmányok által miveltettek, s nem a hajdankor szelleme által lelkesítették-e? Mivel még is sokan a régiekben már semmi tanulni-valót nem találhatnak, úgy elfelejtették azt is, mennyit lehetne még belőlök tanulni. Azóban ezeknek a philologiai tanulmányok elleni gyűlölségök mellett is, míg csak a tudós iskolák és academiai oktatás vezetése mély belátásn, s magas miveltséggű férjfiakra bízva lesz, s ha csak a tudós pallérozottságot gyökerében elfojtani nem akarják; a philologia a tudós nevelésnek mindenkor első tárgyát teendő. Ajánlható itt M. I. C. Jahn, „*Jahrb. für Philologie und Pädagogik etc.*” czimű munkája. (Leip. 1826.)

PHILOMELA, Pandion athenai királynak leánya, ki filemilévé változtatott. Testvérét, Proknét, Tereus thráciai fejedelem vette feleségül. Fia, Itys, felnővén, Tereus Athenaebe ment. Prokne ekkor reá vette férjét, hogy Philomelát is vigye magával. Utjában megszéplősítette Tereus Philomelát, s hogy tette titok maradjon, nyelvet kivágta. De Philomela sógorának tettét egy szövettel tudtára adta testvérenek, s boszuállásból Ityst megölvén, atyjának eleibe tették az asztalra. Midőn ez a maradékot megismervén, üldözte őket, az istenekhez folyamodtak könyörületességért s mindnyájan elváltoztak; Prokne filemilévé vált s az erdákbe repült, Itysen panaszkodván, Philomela, mint házi fecske, nyelve megcsönkittatván, otthon csiripolta „Tereuff-jét” s Tereus, mint babuka kiabálta kereső, „Pu-“ját (vagy „Vo-“ját). A filemile állandó, a fecske fél álomtalansággal büntetett meg. Későbbi elcserélés. Philomelát filemilévé s Proknét fecskévé változtatta.

PHILOPOEMEN, a Görögök utolsó nagy vezére, Megalopolisban (Arkadiában) szül. K. e. 253. Attya korán meghalván, Kassandertől, egy nemes Mantineaitól, igen gondosan neveltetett. Két academicus philosophus rendeltetett nevelőjévé s tanítójává, kik mélyen beplántálták gyenge szívébe a becsület és hazaszeretet magas ideáját. De nem a tudományok csendessége, hanem az élet munkássága volt neki pályául kimérve; bajnoki dicsőséget szomjuzott lelke, s minden ifjú gyakorlási arra czéloztak. Alig birta még a fegyvereket, midőn bátrau azon hazafiaihoz csatolta magát, kik a spártai tartományokba besaptak. 30 eszt. volt, midőn Kleomenes spártai király Megalopolist éjel megtámadta. Philopoemen, ki híjában iparkodott Kleomeust visszaverni, vitézül s élte veszedelmeztesével védte Messenia felé vonuló hazafait. Midőn Antigonus, Macedoniának királya, az Achaeusoknak Kleomeus ellen segítséget hozott, Phil. hazájának lovasságával egyesült Antigonussal s igen megkülönböztette magát a sellasiai ütközetben, melyben a Spártaiak telyesen megverettek. Antigonus szolgálatot ajánlott neki seregében; de Phil. csak néhány esztendőre fogadta el azt ezen jeles hadoskolóban, hogy a krétai belső hadban részt vegyen. Nagy dicsőséggel tért vissza honyába, s az Achaeusoktól lovasság vezérévé tétetett, melly ő alatta egész Görögországban rettenetessé tette magát. Az Aetoliaiakkal és Eleaiakkal folyt csatában tulajdon kezeivel ejtette el az eleai lovasság vezérét s ezáltal győzedelmet nyert. Leg-

fényesebben mutatta ki magát, mint az akhajai szövetségnek fővezére, melly hivatalra K. e. 210 emeltetett. Minekutána az Akhajaiak hadi dolgait újra teremtette volna, Machanidas spártai tiran ellen vezette őket, ki rettenetes erővel jött Akhaja ellen. Mantinea-nál találkozott öszve a két sereg. Tüzes csatázás után személyes viaskodásban megölte Machanidást 's tökéletessé tette a győzedelmet. Ezen tettét Philopoemennek az Akhajaiak ércz szoborral halhatatlannították a delphii templomban. Midőn az Akhajaiak Nabisnak, későbbi spártai tirannak, hadat izentek 's e Gythiumot vívta, tenger felől akarta Philopoemen azt megtámadni, de merészségeért megvetéssel lakolt. Ezt azzal boszulta meg, hogy reáütött az ellenség táborára, 's azután Spárta ellen ment, midőn Nabis seregére talált, mellyben nagy kárt tett. Erre Nabis nem sokára meggyilkoltatott 's az Aetoliaiak elfoglalták 's kirabolták Spártát. A lakók éppen fegyvert ragadtak, midőn Philopoemon keres erejével oda jött. Használván a szempillantást, reá vette a Lacedaemoniakat az akhajai szövetséggel egyesülésre K. e. 191. A nép a csendesség visszaállítója eránt háladatosságát 12 talent. ajánékkal, melly Nabis vagyónából jött be, akarta kimutatni; de Phil. nem fogadta el azt. Azonközben az egyetértés nem volt tartós. Némelly békételenek felingerelték a Spártaiakat a tirannoktól számkivetett, de az Akhajaiak védelme alatt visszatért polgárok ellen. Spárta tehát ezekkel ellenségesen bánt; megsemmisítette az Akhajaiakkal kötött szövetséget 's a Rómaiakhoz folyamodott segítségért. Philopoemen, mint akhajai fővezér, hadat izent Spártának. Fulvius római consul békét akart eszközölni; de a mind két részről Rómába küldött követek bizonytalan válasszal tértek vissza. Phil. azonközben Spártára ütött 's kikívánta a csendháborítókat. El is jöttek ezek legfőbb Spártaiaktól kísértetve az akhajai táborba; de midőn itt a panaszokat megvizsgálni kellett volna, véletlenül öszveverekedtek a Spártaiak a számkivetettekkel, melly lármában majd az Akhajaiak is részt vettek. 73 Lacedaemoni fogatott el ekkor, kik Philopoemen parancsolatjára, rövid 's nyilván részrehajló vizsgálat után, kivégeztettek. Ezen megrettenvén, feladták a Spártaiak a várost, mellyel Phil. olly keményen bánt, mintha rohanással vette volna meg. Falait lehuzatta, a zsoldosokat vele elbocsáttatta, a kiüzetteket visszafogadtatta, a tirannoktól szabadakká tett rabszolgákat elkergettette 's Lykurgus törvényi helyett az akhajaiakat vétette be. A Rómaiak, kikhez folyamodtak a Lacedaemoniak, helyteleneknek mondák ugyan a feltételeket, de egyszersmind azt tették hozzá, hogy nincs jusok azokat megsemmisíteni. Midőn kevéssel ezután a római tanács a hatalmas Akhaját megalázni akarta, követséget küldött az Akhajaiakhoz, hogy a feltételeket lágyítsa. Phil. kieszközölte ugyan a kívánság megtagadtatását, de még is oda tudta a hatalmas Róma rinni a dolgot, hogy a gyűlés Spártát, mint független statust, ismét befogadta a szövetségbe. Alig volt ez a dolog elintézve, midőn Messenia a szövetség ellen felkelt. Philopoemen, bár öreg 's beteges volt, ellenek ment a zendülőknök, eleinte visszaverte őket, de majd olly nagy számmal támadtatott meg az ellenségtől, hogy tovább nem állhatott ellent. Övétől elhagyatván, 's lovától levettétvén, fején veszedelmes sebet kapott 's ellenségeinek kezébe került. Kötve Messeniába vitetett, hol a lakók, kik alatta harcztak 's kiknek sok jót tett, sirásra fakadtak, midőn meglátták őt. Hogy ezen benyomás semmisíttessék, a felsőségtől földalatti tömlöczbe tétetett, hol más nap mérget kellett bevennie. Hallván, hogy serege megmenekedett, örömmel 's ezen szavakkal itta meg azt: „Ez elég nekem, megelégedve halok meg!“ Így holt meg K. e. 183 Görögország legnagyobb vezéreinek egyike, kit a régiek Hanniballal 's Scipioval egy rangba tesznek. Hazájának élt 's azért is

halt meg. Halálát Lykaortas, az Akhajaik új vezére megboszulta. Philopoemen hamva Megalopolisban (születése helyén) pompásan takarítottatott el, Görögországnak városi többnyire szobrokat emeltek a' hősnek, felyülírásokkal, 's Megalopolis sirjához minden eszt. egy-szer áldozatot vitt.

**PHILOSOPHIA** (Bölcselkedés) I) Megfogása és czélja, v. iránya. Noha a' philosophia megfogását leginkább magok a' philosophusok igen különbözőleg határozzák-meg azért, mivel a' philosophia olyas mi, mit előbb bölcselkedés által kell kihozni, a' bölcselkedés pedig egy önmunkás gondolkodásban áll, melly által az emberek egymástól szinte a' legellenkezőbb nézetekre és véleményekre oszlanak: még is minden értelmes nézetek a' philosophiáról össze egyeztetethetők abban, hogy az olly tudomány, mellynek nem csak legmagasb és legfőbb tárgyai vannak; (mint Isten, világ, ember, 's általjában ezek viszonyai), hanem ezen tárgyaknak az ember által elérhető legmagasb észmértét is irányozza. Az első tekintetben már Cicero isteni és emberi dolgok tudományának nevezé azt; sok újabbak majd az emberi észmértet alap igazságai, majd a' dolgok valója tudományának hívák; mások ismét észképek (ideák) tudományának, mennyiben azt hívék, hogy a' dolgok valója ezek által észmértetik, 's mivel minden észképek a' függetlennek absolutum észképéhez csatlakoznak, 's abból folynak ki, a' független tudományának nevezék, (mint Schelling oskolájában). A' másik értelemben, hol inkább azon munkásságra, melly által e' fenlengő tárgyak megismertetnek, 's ennek lehetőségére ügyeltetik, észtudománynak határozták; Kant szerint megfogások észtudománya; Fichte szerint tudás tudománya. Bölcselkedni tehát annyit tesz, mint az emberi észmértet legfőbb tárgyairól okosan elmélni, 's a' talált észképeket megfogatokban összefüggőleg előadni. Ez utolsót a' tudomány kívánja meg, melly formájánál fogva csak rendszer által lesz tökéletes. Midőn azonban itt a' legfőbb tárgyakról van szó, koránt sem azon egyes már tapasztalt, v. tapasztalandó dolgok értetnek, mellyek ez v. amaz ember előtt legmagasban tetszenek, hanem az, mit az emberi ész feltétlenül mint minden tudást és lételt meghatározó valóságot (világ) esmer. Ez által különböz a' philosophia mind a' tapasztaló tudományoktól, mellyek bizonyos tapasztalásbeli tárgyakkal, — mind a' mathesistól, melly a' tapasztalási vagy látható világnak alap formájival foglalatoskodik; sőt a' logicától is, melly a' gondolkodás alap formájiról oktat, és sokaktól csak úgy tekintetik, mint elkészítő tudomány, mellynek a' gondolatok összekötését tanító törvényei a' philosophiában mint az észképek előadásának 's közlésének eszközei gyakoroltatnak. A' philosophia, mint legmagasb tudomány, melly minden más tudománynak okföket ad, 's minden tudományos formának törvényeit eredetükben felfogja 's felállítja, egyáltaljában tudománynak, vagy minden tudományok tudományának nevezetik, és igaz kutfeje egyedül a' tisztán emberi gondolkodó ész. Ez okon minden más tudománynak előképe, 's tágabb értelemben gyakor philosophiainak (philosophiai szemlélet, bánásmód) nevezzük azt, mi a' tapasztaláson fölül emelkedik, 's észképek által határoztatik-meg. És épen ezért szokás a' fő oskolákban is a' philosophiát más tudományok előtt tanítani. A' philosophia név eredetileg bölcsességszeretetet, 's arra törekvést jelent; az tehát philosophus, ki az igazságot szereti, 's bölcsességet keres; nem a' mindentudó, de nem is az, ki csupán az önészmértetre támaszkodik, 's az érzékfeletti világot a' philosophiától elvágja. A' közép idő e' tudományt világi bölcsességnek (sapientia secularis) nevezte, ellentétben az isteni tudományokkal v. keresztény vallással, mellynek eredete közvetlen az istenségnek tulajdonított. A' bölcsesség kereső, ama legmagasb tárgyak öszves megismerésére törekszik, hogy

az által saját rendeltetéséről meggyőződjük; különösen tehát a' függetlent maga nyilatkozásában, a' függetlennek a' végeshez, a' feltételtenek a' feltételeshez, és megfordítva a' véges dolgoknak a' minden létel végső okához való viszonyát; továbbá a' léleknek a' természetéhez, a' szabadságnak a' szükséghez, a' személyügyelőnek (subjectivum) a' tárgy-ügyelőhöz (objectivum) való viszonyait kinyomozni 's magyarázni iparkodik. Ezek valának elejétől fogva azon ellentételek, mellyeket a' philosophia megfejteni törekedett. A' bölcselkedők észtehetsége 's külön műveltségök szerint esett megfejtesek, különféle bölcselkedési nézeteket 's rendszereket formáltak, mellyeknek folyamátját 's egybelűgését a' philosophia története tanítja. A' philosophia ideájanak megvalósítására törekvésben, 's egyzúval a' philosophiával való foglalatosságban, az emberi gondolkodó lélek az elérhető tökély legmagasb fokáig kiképződik, 's az érkefelettiekhez olly irányt nyer, melly egész életének egy magasb alakot ad. Igaz ugyan, hogy ennek csak azon bölcselkedőnél van helye, ki igazság-szeretettel, szellemmel és hév buzgalommal egy maga magát megértő és megalapító, az az philosophiai tudásra, az ész által kimutatott uton törekszik; mert a' legfőbbért buzogva 's komolyan szerzett élő megismerés nem lehet az ember életére és indulatjára befolyás nélkül. Innen a' bölcsesség is, mint a' philosophiának legmagasb gyümölcse, nincs a' tudásra szorítva; ez tudást és cselekedetet foglal magában, benne a' cselekedetet fenebbi tudás által meghatározva 's megalapítva, a' tudást pedig cselekedetre álttve látjuk. Hol ez nincs, ott a' bölcselkedés csak formásság, és oskolatudósság, melly a' valót csak a' rendszerben 's a' tudomány formájában keresi, 's ehhez lánczolva a' lélek szabadságát elveszti. Azonban rendszer nélkül minden philosophia felbomlik, 's a' gondolkodó szabadsága féketlen önkényre, vagy ha csupán az érzésnek hódol, mysticismusra fajulhat. A' philosophiát mint tudományt rendszerben felállítani kívánó törekvésnek, mindig ellenáll a' rendszer lánczai eltörlését vitató törekvés, melly ha azon ösztönből ered, hogy a' vizsgálódás mezejét nyitva tartsa, valódi Scepticismus (kétségvitatás) lesz. (L. DOGMATISMUS ÉS KRITIKA.)

II. Felosztása. A' philosophia elosztatik tisztán bölcselkedő tudományokra (philosophia szoros v. tulajdon értelemben) és gyakorló philosophiára. A' philosophia szoros értelemben a' tiszta észmérteteknek (észkepeknek) megfogás által való kifejtése, vagy is az értelem philosophiája; a' gyakorló philosophia pedig a' lélek találta törvényeket tapasztalási tárgyakra alkalmazza, 's azért ezt akarat v. szabad cselekedet philosophiájának is nevezhetni. (Az utolsóhoz tartozik a' Psychologia, Paedagogica, Politica 's a' t. l. e.) A' régiek a' tulajdon értelmű philosophiát közönségesen Logica-ra vagy Dialectica-ra, (mint a' philosophiának lehetsége, formája és módszere tudományára), Physica-ra, (később Metaphysica-ra) minden lét végső okának tudományára, és Ethica-ra, vagy az ember erkölcsi természetének és rendeltetésének tudományára osztották. Ujabb időben a' szemlélődőre és gyakorlóra osztás legközönséges volt. A' szemlélődő philosophiának az Istent, világot, természetet, 's lelket érdeklő legmagasb igazságokat általánosan, — a' gyakorlónak pedig ezek alkalmazását kell vala tanítani. De csak hamar áltláták, milly kevésé illik 'ez utolsó megfogás a' gyakorló philosophia alatt értett tudományokra, 's azért a' gyakorló bölcselkedést a' cselekvés vagy az ember erkölcsi természete tudományának tették. Innen némellyek a' szemlélődő philosophiát magyarázónak is keresztelték, mennyiben tárgya az, a' mi tettünk nélkül van, 's a' mire észmértet által jövünk; a' gyakorlót pedig parancsolónak v. tanácsadónak, mennyiben arra, mi szabadság által tendő,

szabályokat ad. A' később támadt A e s t h e t i c á t (l. e.) majd a' szemlé-  
lődő, majd a' gyakorló bölcselkedéshez számíták. Hol a' philosophia csu-  
pán az emberi szellemünk asság észméretére szorítottatik, ott a' szemlé-  
lődő philosophia a' képzés v. előállítás, és megismerés (szemlélődő mun-  
kásságok) tudománya, (ide húzták azután az Aestheticát, mint az iz-  
lés, vagy a' szép megítélés szabályainak tudományát); a' gy-  
akorló pedig a' cselekvés törvényeinek, vagy a' törvényes cselekvés-  
nek tudománya. De e' tekintet könnyen formalismussá válhatik,  
mivel az észméret t á r g y a i t könnyen eltéveszthetjük szemünk elől,  
midőn azoknak törvényeiről gondolkodunk. Legalább az észméret  
törvényeinek és igazság-jeleinek tudománya (igazán az, mit Kant kri-  
tikának nevezett) inkább elkészítő vagy bevezető a' szemlélődő phi-  
losophiára, mint ez maga. Azok, kik ez utolsót a' most érintett  
módon határozzák meg, a' Logicát és Metaphysicát a' szemlélődő,  
az erkölcsstudományt, és természet-törvényt, vagy bölcselkedői tör-  
vénytudományt pedig (mellyhez képest az ország és nemzetek tör-  
vénye 's a' politica csak alkalmazott v. gyakorló tudományok) a'  
gyakorló philosophiához számlálják. Végre az emberség három leg-  
főbb eszképei, t. i. az igaz, jó, és szép eszképei szerint a' philo-  
sophia még szemlélődőre, gyakorlóra, és izlést tanítóra osztható. A'  
philosophiai tudományoknak tudományos álnézetét a' philosophia  
encyclopaediája belső összefüggésekben előterjeszti. L. Gottl. Ernst  
Schulze. (Gött. 1814 1817) és Hegel (1827) legújabb könyveit. —

III. Története, a' bölcselkedés ideájának megvalósítása kö-  
rül tett legfontosabb próbák okuyomozó elbeszélésében; vagy Ten-  
nemann szerint a' philosophia, mint tudomány apróként haladó mi-  
velésének okuyomozó előterjesztésében áll. Ez, nem csak mint az  
emberi mivelődés történetének legfontosb része, hanem mint olyan  
is, melly a' bölcselkedő észtehetség kimivelésre 's vezetésére befo-  
lyással van, nagy érdemmel bír. Ez utolsó azért, mert általa a' phi-  
losophiának legfontosb feladásai igaz értelmök szerint, kiterjedések-  
ben 's összefüggésekben előlépnek, a' philosophiának legfontosb meg-  
fogásai 's a' phil. rendszerek előleges feltételei több oldalról megvi-  
lágítottak; és azért, mert a' bölcselkedő szellem megfutotta pályák  
és bolygó utak álnézeté által, velünk a' tudomány czélját, 's az ahoz  
vezető lépcsőket oktatva, és intve esmérteti meg. A' bölcselkedés tör-  
ténétét közönségesen régi-közép-és ujra osztják. Mások a' görögre,  
(ide értvén a' görög és római birodalmot) 's az ujeuropaira v. né-  
metre szakasztják, hol tehát a' közép idő philosophiája áltmenetelt  
formál. Az első időszak a' Görögökön kezdődik: mert noha a' böl-  
cselkedési tehetség semmi különös néphez nem kötöttet, hanem ere-  
detileg emberi — mi miatt minden nép is, mellynek vallásos nézete  
gondolkodásba, érzése kétségbe megy által, 's így vizsgálódó szel-  
leme felébresztetik, magának philosophemát alkot — még is mint  
tudományt, legelőször csak a' Görögök kezdék tanulni és kimivelni a'  
philosophiát. De a' keletiek philosophemái egy ilyen történetírásban  
csak mint bevezetés, vagy mivel sok keleti philosophemák a' Gö-  
rögök philosophiájába átlplántáltattak, ez összeköttetésre ügyeléssel  
adathatnak elő. Tennemann az első időszakot; (gör. és rom. phil.)  
mint az értelemnek a' természet és szabadság végső oka észmérete  
után való szabad törekvését bélyegzi. Ez egy olly tökéletes egész  
formál, melly minden későbbi philosophiák csiráját magában hor-  
dozza. A' görög szellem költészet és bölcselkedés által emelkedett.  
A' theogoniák (istenek eredetét, származását), cosmogeniák (világ  
teremtését), és gnomák (rövid, elmés, bizonyos tapasztalatot, v.  
alaptételt foglaló mondások) vezeték be a' philosophiát 's a' vallás-  
hoz kapcsolák. Ez időszak első osztályában, mint a' bölcselkedés  
iffjudad korában, hol még a' gondolkodás rendszeretlen 's a' költé-

szettől kevésbé elválasztva volt, a' philosophia a' természet eredetét 's a' világ alap szerét érdeklő kérdéseket a) a' jóniai iskolában, melly Thalesse (Kr. e. 610) kezdődött, a' természetről 's a' természeti dolgok eredetéről való gondolkodás által, majd b) a' látszat formái által, mint Pythagorás és iskolája (az olasz), továbbá c) az ész és tapasztalás vetélkedő ellentétele által az eleatica iskolában, és d) mind a' kettőnek egyesítése által az atomistica iskolában törekvők megfejteni. — A' sophisticának vagy álokoskodásnak, melly az erkölcsi meggyőződést romlással fenyegeté, Socrates állt ellen (422 körül) 's a' nyomozódás érdekét legközelebb az ember erkölcsi természetére és rendeltetésére vezette, miben sok tanítványi követék. Ez által a' bölcselkedés új irányt kapott, melly csak tanítványai, különösen Plato és Aristoteles által lett rendszeres alakban láthatóvá. Innen az első időszak iskolája Socratessel, 's ennek tanítványival, a) Platoval, (iskolája az academica), b) Aristotelel (iskolája a' peripathetica) kezdődik. Ennek bélyege a' bölcselkedés minden tárgyainak felfogására irányzott rendszeres törekvés. A' rendszeres bölcselkedés alapját Plato veté meg, Aristoteles pedig a' bölcselkedés rendszerét kiformálta; amaz inkább az élő észlátszathoz ragaszkodott, ez pedig a' dolgok feletti értelmes gondolkodást kifejteni iparkodott. Az acad. és perip. iskolák mellett c) a' Zeno állította stoica, és d) az epicureusok iskolája ellentétben állott fel. Mind ezen rendszerek ellen a' Pyrrho alapította sceptica (kétkedő) iskola harczolt. A' Socrates után támadt többi iskolák, mint e) a' cyrenai, megari, cynica, elica, és eretrica, mesterök egy oldalú gyakorló irányát több vagy kevesebb eltéréssel és sajátossággal követték. Ez osztályról Schulze így szól: „itt azt látjuk, hogy a' bölcselkedő szellem a' philosophiai feladások megfejtesét, 's minden az emberiségre fontos ügyek philosophiai kitépogatását férfias meggondoltsággal vállalta fel.“ Innen voltak az osztályban az emberi észn ret utáni nyomozások olly fontosak. A' harmadik osztályban végre a' bölcselkedő szellem már aggság gyöngeségétől elnyomva jelen-meg, csak hajdani tettek emlékében él, 's a' hosszú küzdésben elfáradva, a' versenygő felek megbékítésén iparkodik (mint az eclecticusok, válogatók), vagy hogy a' scepticismustól megmenekedjék, a' mysticismus karjába dől. (Alexandrinusok, és új Platonikusok, kiknek vezére Ammonius Saccas vala Kr. e. 193). A' Rómaiak csak a' másoktól vett philosophiát terjesztették 's ápolták. (Vö. ez időszak iránt a' Görög Litteratura és az egyes Philosophusokról szóló czikkelyeket.) 2) A' közép idő philosophiájának, (800—1500 K. u.) vagy a' scholasticának története, az észnek bölcselkedői észméretre törekvését, egy rajta felül emelkedett, 's a' keresztyén kinyilatkoztatás által adott elv befolyása alatt, vagy is az egyház szolgálatjában mutatja. (L. SCHOLASTICA PHILOSOPHIA.) Az Arabok, kiknek litteraturai virágzásuk a' közép időbe esik, csak görög philosophiát, 's egyes vallásos philosophemákat terjesztének. 3) A' harmadik időszak, melly a' 15 századtól kezdődik, Tennemann szerint egy szabadabb, önállóbb, a' vég okok után mindig mélyebben ható nyomozás, 's az észméretek rendszeres egysége után törekvés által bélyegeztetik. Legelől a' hajdani görög philosophiának eredeti tisztaságára emlékeztetéssel, az iskolásokat győzők-le; e' harcz után, mellyben a' bitortlott tekintet le-döntetett, új nézetek tűnnek fel, 's ezek magokat rendszeresen megalapítani törekedének. Némelyek a' tapasztaláson építének mint Bacon és Locke. Ezek ellenében Descartes, kivel némelyek az új philosophiát kezdik, vetélkedő okoskodással akará magát megalapítani, mert a' kétkedésből ágazatvitatásra (dogmatismus) tért, a' személy-ügyelő (subjectiv) eszmélést és gondolkodást a' bölcselkedés alapjaivá tévé, 's ez által az újabb philosophia eszképvitási irányja felállított.

Spinoza és Leibniz ellenkező oldalról, amaz létvitatólag, ez észkép-vitatólag törekvének az elmékedés pályáján. Az utolsónak szelleme, Wolf oskolája észmód vitatásában, 's egy köznépi válogató philo-sophiában aludt-ki. A' Hume kétkedése utat készíté Kantnak az észmér-kedő tehetség megrostálására. E' bírálattal azonban egy nevezetes szakasz kezdődik az új philosophiában, mert Kant kivált Németor-szágon, hol a' 18 század vége óta a' bölcsekedés virágozik, kritikája által nagy dulást tett. (L. KANT, és KRITICA). E' kritika megjelente után hamar új rendszereket állítanak fel. Fichte a' tapasztalást muló észképvitatót, Schelling a' világistenítő vitatót, vagy az ugyan-azonosság tudományát. Ezek ellen különösen küzdének Jacobi és ta-nítványai, titkokat vitató tudományokkal. Az újabb bölcsekedők munkássága, a' tudománynak a' vallással és étellel szorosabb egyesítésére, a' bölcsekedés egyes részeinek tisztasággal és mély-séggel kiképzésére, 's egy elrendelt összefüggésbe hozására tö-rekszik.

PHILOSOPHUSOKNAK nevezettek Franciaországban a' 18 száz. jelesen azon szabadon gondolkodók, kik felvilágult, 's a' tett-legest gyakran megtámadó tudományainak és iratainak az utóbbi zendülésre nézve nagy befolyást tulajdonitnak, ha bár ezeknek a' tu-dománys philosophiával kevés közök volt is.

PHILTRUM, I. SZERELEM ITALI.

PHIOLE, 1) Választedény, hosszú szűk nyakkal és száj-jal, de nagy, tágos kerek hassal, melly a' chemikusoktól (elemészek-től) különböző munkákra, mint pálitásra és olvasztásra stb. hasz-náltatik. 2) Ostrombögre (ostromphióla), kézgranátos vagy más tüzet fogó anyagokkal bíró edények, mellyek az ostromoknál hasz-náltattak. —j—a.

PHLEGETHON, a' régieknél egy az alvilág folyói közt, melly tüzhullámokat hempelygetett 's tüzes kőszikladarabokat hozott ma-gával. Partján se fa, se plánta nőtt.

PHLEGMA takony, turha 's általában minden vizenyős nedves-ség a' vérben vagy vérből kiválasztva, innét a' turhás mérséklet (temperamentum phlegmaticum). Az elemtudományban phlegmának mondatik a' szag és iztelen vizes nedvesség, melly mivileg vonatik ki a' testekből 's szeszességöknek ellene tétetik. —j—a.

PHLOGISTON, I. GYÉJTŐ MATERIA és CHEMIA.

PHOCION, athenaei vezér és egy a' régi világ legnemesebb er-kölcsü férjfiái közt, alacsony származású volt, de jó nevelést kapott és Plato 's más philosophusok alatt szívta be ama felséges principiu-mokat, mellyek egész életének vezérsillagul szolgáltak. Külsejében komoly és kemény, érzetire nézve szelid és jóakaró volt. Ekes szol-lása világossággal és rövidséggel tetszett ki 's véleményét a' nép gyü-lésiben szabadon nyilatkozattatta ki. Először Chabrias jeles, de tüzes és övével ellenkező characterű vezér alatt szolgált; csak hamar meg-nyerte becsülését 's mérsékelté zabolátlan indulatját. Sokat tett a' naxosi tengeri győzedelemre (K. e. 377) és azután nagy okossággal hajtotta be az adót a' szigetektől. A' macedoniai Fileppel folyt had-ban Athenae Phociont egy seregosztályal Euboeába küldötte azon re-ménységben, hogy az Euboeaiak mindnyájan egyesülnek vele. De Filepnek pénze meggátolta ezt 's Phocion kéntelenítettett népét egy halmon bátorságra helyezni. Az ellenség bezárta őtet és viváshoz készült. Plutarchus a' parancsolat ellen kirohant, de vissza vere-tett. Hanem a' zavarodás alkalmával Phocion kirontott és telyes győ-zedelmet nyert. Az ütközet előtt mindennek, kiének nem volt kedve viaskodni, megengedte, hogy eltávozzék; a' győzedelem után sza-badon bocsátotta a' foglyokat, hogy az Athenaeiek dühétől megmen-tse. Illy mély belátással, vitézül 's emberül cselekedett egyszers-

mind. Plutarchust, ki magát tiranná tette, küzte Eretriából és, minekutánna a Macedoniaiak megtámadásai ellen bátorságosította, elhagyta a szigetet. Kevéssel azután az Athenaeiek azt végezvén, hogy a Hellespontusnak Fileptől fenyegetett városit segítsék, ezek pedig nem engedték Charest rabló characteréért hajósergével kikötni, Phocion küldetett el új tengeri erővel. Byzantium lakóitól nyílt karokkal fogadtatott 's nem csak a várost mentette meg, hanem végre Filepet arra kényszerítette, hogy a Hellespontustól egészen visszavonuljon. Szerencsés hadakozási mellett is mindég békét javalt. Egyenessége, haszna nem keresése 's hazaszeretete olly közönségesen esmeretesekek voltak, hogy 45-ször választatott vezérré, bár soha se kérte azt. Mindég együgyűn élt 's tulajdon kezeivel mivelte csekély földbirtokát. Midőn a Megaraiak az Athenaeiekkal öszveszövetkezni kívántak, Phocion buzgón gyámolította a feltételt, sok önként vállalkoztakkal odament 's a város falait felépíttette. De majd megjelent Filep Phocisban, hogy Attikát megtámadja. Híjában javalt Phocion békés egyezést. A chaeroneai ütközet (K. e. 338) megbizonyítá helyes ítéletét. Eppen olly kevésé ügyelt Athenae azon tanácsára, hogy a görög statusok Fileptől öszvehívott gyűlésében előbb ne vegyen részt, míg a király szándékát nem tudná. Az Athenaeiek azáltal kényszerítették Filep számára bizonyos számú lovasokat 's hajókat kiállítani. Midőn ezek késedelmeskedtek, nyomosan sürgette Phocion, hogy a körülállások szükségének békével engedjenek. Filepnek halála Athenaeben Demosthenestől és pártosaitól örömmel vétetett; de Phocion arra emlékeztette őket, hogy a chaeroneai győzedelmesekek csak egy emberrel kevesedtek. Azt, hogy hazafiai az ifju Sándor ellen öszveszövetkezzenek, nyomosan ellenzette. A következés igazolta véleményét. Midőn Thebae lerontatása után Sándor Athenae előtt az ellene tüzesen beszélő szónokok kiadatását kívánta, ő rá bízott a király haragjának megengesztelése, a mit kívántkövetkezéssel telyesített és Sándortól annyira megszerettetett, hogy e neki 100 talentomot küldött ajándékba, de ezt Phocion nem fogadta el. Sándor követei őtet vizzivéssel foglalatoskodva, feleségét kenyeret sütve találták. Csak azt kérte ki Sándortól, hogy némely elfogott barátit bocsássa szabadon. Sándor halála után ismét megakarták menteni magokat és Görögországot az Athenaeiekek Macedonia jármától. Phocion akkor is ellene mondott Athenae feltételének, de midőn javallata sikeretlen volt, maga vállalta fel a sereg vezérlését. Bár eleinte szerencsések voltak is az Athenaeiek, még is Antipater lett utóbb győztes és Athenaeet fenyegette, mellyből a hadat javalló szónokok sietve elszaladtak. Ezen veszedelmes helyzetben Phocion Antipaterhez, kinek táborra Thebae táján feküdt, küldetett, kitől bár súlyos feltételek alatt megnyerte azon ígéretet, hogy egyességre lép, a nélkül, hogy Attikába belépne. A feltételek ezek voltak: Demosthenes és Hyperides adassanak ki; aristocratia vitessék be 's Munychiába macedoniai őrsereg tétessek. Sokáig küszködött Phocion az utolsó pont ellen, de Antipater hajthatatlan maradt. Ezen súlyos körülállások közt Phocion, mint az országlásnak több jeles férjfiakkal együtt feje, főképpen arra törekedett, hogy a terhek súlyát enyhítse 's tekintetével szerencsétlen hazájának sorsát könnyítse. Mindazáltal utóbb azzal vádoltatott, hogy Athenaeet ő játszotta ellenség kezére. Az ebből származott nyugtalanságok és panaszkok Phociont futásra kényszerítették. Polysperchonhoz ment, ki Phocisban állott; de az Athenaeiek követei kiadatását kívánván, Phocion a többi szököttekkel, mint fogoly, Athenaebe vitetett, hol a király nevében egy levél olvastatott fel, mellyben hazaárulónak megesmertetett 's az Athenaeiekek átadatott büntetés végett. A nép gyűlése Phociont több barátival együtt, nem halgatván ki menességét, méregpohárra

ítélte. Nyugalma 's lelkének csendessége rettenthetetlen maradt. „Mond meg fiamnak,“ felele barátjának, ki azt kérdezé tőle, nem volna e' valami mondani valója, „hogy az Athenaeieknek ezen igazságtalanságáról soha se emlékezzék meg.“ Legtöbben már kiitták a mérget, midőn úgy vették észre, hogy nem lesz elég. A' hóhér vonagatta magát pénz nélkül többet adni. Phocion kérte egy barátját, hogy fizesse meg a' mérég árát, tréfálva mondván: „Athenaeben még meghalni se lehet ingyen!“ Teste temetetlenül a' határon kívül vettetett, de baráti Eleusisba vitették azt 's ott egy Megarainé házában megégették. Midőn kevéssel azután az Athenaeiek igazságtalanságokat átlátták, tiszteletszobrokat emeltek neki, hamvát közönséges köleségen temették el 's vádolóit megbüntették.

PHOCIS, görög tartomány, mellynek határai éjsz. Thessalia, kel. Lokris és Boeotia, dél. a' korinthusi öböl 's nyug. Doris és az ozoli Lokrisiak voltak. Fő folyói a' Cephissus és Plistos, főhegye a' Parnassus. Phocis volt a' Hellenek hazája. Parnassus, Poseidon fia, még a' Deukalion idejébeli özönviz előtt építé Delphit 's a' hegyet magáról nevezte el. Midőn az említett özönviz Delphit elpusztította, a' megmaradt lakók a' Parnassuson építettek várost, Lykoreát, 's itt uralkodott most Deukalion. Maradékaik elterjedtek éjszakra 's kinyomták az itt lakott Pelasgokat. Ekkor jött fel a' Hellen név. Több apró királyságok származtak. A' többek közt Aegens fia, Phokus, aeginai gyarmatot hozott ide 's róla az egész tartomány Phocis nevet kapott. Későbbben az alkotmány hihetőleg demokratiai volt. A' Phocisiak szorgalmatos nép voltak 's főképpen földmívelésből éltek. Vitézségekkel nagy hírt 's nevet szereztek. Több Thessaliaikkal folyt csatázásokban, 's a' persiai és peloponnesusi hadakban, melly utolsóban mint Spártaiak szövetségesei vettek részt, kimutatták azt. Ők voltak a' Görögországra nézve oly veszedelmes szent hadnak okai 's K. e. 338, a' chaeroneai ütközet után hasonló sorsra jutottak Görögországéhoz, macedoniai felsőség alá jövének. (L. GÖRÖGORSZÁG).

PHOEBUS (tisza, világos), Apollonak 's midőn ez a' napistennek felcseréltetett, Heliosnak mellék - neve.

PHOENICIA, melly gyakran Syria részének nézetik, keskeny parti tartomány volt a' földközi tengerrel, Aradustól (az Eleutherusnál) Tyrusig (a' Leontesnél); mindazáltal délfelé Palaestina környékén is tartozott hozzá néhány tengerparti város, a' honnan Ptolemaeus déli határát Chorseusig kiterjesztette. Ezen mintegy 200 nsz. mf. nagy tartomány homokos volt, és a' Libanonnak 's Antilibanonnak fatermő heglánczaitól hasítottatott. Legvirágzóbb idejében sok híres városa volt; de egyetlen - egy statust soha se formált. A' legrégibb Sidonnak neveztetett (most Saïd) 's híres volt főképpen üveg - miveiért. Ennek egy leánya volt Tyrus, mellyet festett hiborai igen híressé tettek. Ez a' város - Ótyrus nevet kapott, midőn egy előtte fekvő szigeten, mellyet Sándor a' város vivásakor felszigetté tett, későbbben Újtyrus építetett. Byblus Adonis tiszteltetéséről volt híres (most Dsibili vagy Esbile); Ako, későbbben Ptolemais, azután Acre nevet kapott; Berytus későbbi törvény - iskolájáról lett nevezetes. Ezek 's más városok eleinte, mint gyarmatok, az anya - várostól fügtek, későbbben függetlenek lettek 's legvirágzóbb idejekben (1000-tól 600-ig K. e.) város - szövetséget formáltak, mellynek feje Tyrus volt. A' Phoeniciaiak nép törzsöke eleinte hihetőleg kóborolva élt az arabiai és persiai tengeröblöknél, azután Palaestinába ment és innen, jóval az Izraeliták megérkezése előtt, kétség kívül valamely hatalmasabb csoporttól nyomtatván, költözött későbbi lakhelyére, mellynek parti fekvése és fagazdagsága halászatra és hajó - építésre vezette őket. A' történetek kedvezvén, a' Phoeniciaiak lassanként

hajózó nép lettek, melyly most rablás, majd kereskedés végett evezett el. Hogy e' már korán történt, a' meglévő homályos tudósítások visznek bennünket reá. Sidon Mózsésnél Kanaan első szülöttjének neveztetik. A' már 1500 körül Agenor alatt Kisázsziába, Kreába, Libyába és Görögországba kivándorlott gyarmatok különbözőle esmereteket terjesztettek el; legalább Kadmus, az elsőbbnek fija vitte be Hellásba a' polgári alkotmány és betűírás ideáit. A' Zsidóknak Palaestinában (1440 körüli) letelepedésekkor, kikkel a' Phoeniciaiak Palaestina terméseire szorulván, főképpen öszveköttettek voltak, Sidon nagy városnak neveztetik; Homerusnál a' földnek minden városi felett dicséretes remek műveieért. Már K. e. a' 12 száz. gyarmatokat telepítettek Phoenicia lakosai Afrikában; Utica 1170 körül alkottatott, és Salamon idejében a' Tarsisba Spanyolországnak délnyug. partjához való evezés már közönséges volt, a' honnan gondolhatjuk, melyly messzire terjedt légyen Phoeniciának kereskedése. Innen több bátorságos és közel fekvő kikötőkre igen nagy szükség volt a' Sidoniaknak 's egy természettől formált kikötőnél nehány házat 's egy közel kősziklán Zor nevű várat építettek. Itt lassanként többen telepedtek meg és ha igaz az Josephus és Trogus Pompejus szerint, hogy Tyrus 1184 táján alkottatott, tehát azt kell hinnünk, hogy ez idő tájban nagy gyarmat jött ide, melyly a' várat városá tette. A' kicsiny város rövid idő alatt olly nagy lett, hogy 1000-tól mintegy 600-ig K. e. a' phoeniciai városok szövetségének feje lett, melyly eddig Sidon volt. Támadó hadakra nem volt ereje 's védő háborúkra szüksége; lakatlan tájékok békés népesítése 's szövetségek által igyekezett magát bátorságosítani. Csak az ázsiai hódítók, kik Phoeniciának gazdságára vágytak, közelgetésekor olvassuk a' Tyrusiak hadait, melylyeket ezek zsoldos katonákkal folytattak. 1000 körül Hiram, Abibálnak fija, Dáviddal és Salamonnal barátsági és kereskedési szövetséget kötött. Itobal, 900 körül Tyrusnak és Sidonnak királya, volt Jezabelnek atyja. E' több várost építtetett Phoeniciában. Ő népesítette meg Auzát is Afrikában. Fiját Badozort Mutgo (Mutgenus, Muttinus), Pygmalionnak és Barkának, Didonak és Annának atyja követte. Dido (888) perbe keveredett Pygmalionnal, kivándorlott Barkával és Annával 's Carthagot alkotta (l. e. és Dido). A' közellévő Cyprus szigetének ekkor már Tyrus alatt kellett lennie; mert Pygmalion Karpasiát alkotta henne. Ezután Tyrus ugy látszik, Phoenicia városin lévő uraságával visszaélt, mert Elulaeus vezérleése alatt 700 körül a' Kittaesusok Cyprusban elpártoltak 's az Assyriaiakat hívták segítségül. Mindazáltal Elulaeus ismét megadta magát és Salmanassar békét kötött. Majd Sidon és a' Tyrusiaknak sok más városi is felkeltek, és Salmanassar alá vetvén magokat, átadták neki hajóikat. Hanem 12 tyrusi hajó szátszort 60 ellenségést és 5 eszt. mulva fel kellett hagynia Salmanassarnak Tyrus vívásával. Igy állott fen Tyrus még 100 eszt-ig, az Izraeliáknál erősebb lévén. Azonközben ugy látszik, Sidon ismét felemelkedett és Tyrustól független volt. Veszedelmekre vált Phoenicia városinak Zedekiással Nabugodonozor ellen kötött szövetsége. E' lerontotta Sidont 's megvette Tyrust 13 eszt. vívás után, melyly hajdani nagyságát többé nem érte el. A' lakosok többnyire kincseikkel a' szigetvárosba, Tyrusba, szaladtak, mint a' világ-kereskedésnek mostani fővárosába. Itobalt, ki az ostromkor elesett, Baal követte, hihetőleg mint babyloni vazal. Ennek halála után 7 eszt-ig néptől választott Suffetek uralkodtak. Azután ismét tyrusi királyok léptek fel babyloni felsőség alatt. Cyrus idejében (555) Tyrus és hihetőleg egész Phoenicia persiai felsőség alá jött. Tyrusnak és Sidonnak királyai, Mapen és Tetramnestus, ugy emlittetnek, mint Xerxesnek legtapasztaltabb hajósai, a' salamiszi ütközetben. K. e. 481 Sidon ez időtáj-

ban Phoeniiciának leggazdagabb városa és feje volt az Artaxerxes Memnon 's Artaxerxes Ochus ellen felkelteknek. Tennesidoni király, megverte 361, Görögöktől és Mémentól segítettvén, a' persiai sereget. De Ochus maga jelent meg rettentő sereggel, és midőn Tennesnek árulása által az erős város K. e. 350 kezébe adatott, a' Sidoniak kétségbe-esésekben magokat 's minden javaikat megégették. Más Sidoniak, kik akkor nem voltak jelen, ismét felépítették, viszatérésekkor a' várost. Sándornak, ki 333 az issusi ütközet után Phoeniiciába jött, Sidon önként megadta magát, 's a' hódítótól Strato helyett, a' királyi vérből született Abdolonymust, ki akkor kerteszt volt, kapta királyának; Tyrus 7 hón. vivás után, a' Carthagoiak segítségével kimaradván, vétetett meg árulás által, midőn hamuvá tétetett 's lakói részint megölettek, részint mint rabszolgák eladattak. Ismét felépítette ugyan Sándor a' várost, de előbbi tekintetére soha se jutott 's a' Seleucidák hatalma alá jött, mint Sidon Macedoniáé alá, míg K. e. 65 a' Rómaiaktól nem foglaltatott el. Azolta Phoeniiciának hasonló sorsa volt Syriáéhoz. A' keresztes vitézeknek (K. u. 1099) fontos táborhelyek volt Tyrus. Az egyiptomi sultán, ki azt 1223 elfoglalta, a' Francziáktól ismét kiűzetett, mint a' Tatárok is 1263, kik azt Hulaku alatt Syriának egy részével hatalmog alá hajtották. Legutolszor az egyiptomi sultán hódította meg ezt a' tartományt 1292. Azolta hasonló volt sorsa a' főországéhoz. — Fontosabbak előttünk Phoenicia történeteinél kereskedése, hajózása és mesterségi szorgalma. A' föld terméketlenségétől kénszerítettvén, eleinte a' lakosok, mint tengeri rablók léptek fel tengeren. Lassanként evezéseiket távol partokra és szigetekre is kiterjesztették. Egy tartománynak termékeit haszonnal cserélték el a' másikkal, ezen felyül feltalálták a' gyapju-, üveg-készítést, biborfestést 's mindenféle mesterség-miveket készítettek. Fekvésekhez képest főképpen a' földközi tengeren kellett a' Poeniciaiaknak kereskedniük. Legközelebbi kiszálló-helyek Cyprus volt. Innen jöttek Görögországba 's a' görög szigetekbe; Rhodust és Kretát ők népesítették meg. De midőn a' Görögök magok is hajózó és hatalmas néppé lettek, a' phoeniciai kereskedés az Ejszakáfrikai partoknak vette irányát. Itt, mint Siciliában és Szárdiniában, gyarmatokat telepítettek, kiknek segítségével Afrikának belsejéig kereskedtek, 's kikkel mindég jó egyetértésben maradtak. De legfontosabb volt kereskedésük Spanyolország felé, hol aranyat, ezüstöt, vasat, czint és ónot találtak; becsinált déli gyümölcsök nevezetes ágát tették a' kereskedésnek. A' Tartessuson telepített gyarmatok közt legnevezetesebb lett Gades (Cadiz) kikötőváros, mint a' földközi tengeren lévő hajózások célja 's az atlasi oceánoni további hajózások kezdőpontja. A' Phoeniiciaiak éjszakon a' Kassiteridákra, czinszigetekre (sorlingi és britanniai sziget-sorokra) és Rajna torkolatjáig eveztek. Irják, hogy a' Libya nyug. partjain lévő szigetek, Insulas fortunatas (Kanari szigeteket) is meglátogatták 's megnépesítették. Csekélyebb 's nem sokáig tartó volt tengeri kereskedések az arabiai tengeröblön Ophirba 's a' persiaian talán Ceylonig. Hogy Afrikát körül hajózták, bizonytalan. Hozájok belső Ázsiából és Afrikából karavánok által hozott portékákkal is kereskedtek. Kereskedések sokáig cserekereskedés volt, mert mint irják, legelőször Numiiciaiak 's nem Phoeniiciaiak vertek pénzt. Ellenben a' hajóépítésnek feltalálói, vagy legalább tökéletesítői ők voltak. Evezőket és vitorlákat használtak 's éjjel vezetőik csillagok voltak. Ezenkívül nekik tulajdonittatik a' betűírásnak és számolásnak feltaláltatása is. Átaljában több astronomiai és mechanikai esmereteket kell náluk gyanitnunk, mint a' mennyit olvasunk. Ellenben ugy látszik, hogy a' költést 's felsőbb lelki míveltséget nem esmerték. Tulajdon írásaikból semmi se jött hozánk. Nyelvek

a' Semiták és pedig a' Kanaaniták nemzetségének nyelvéhez tartozik, mellynek magyarázatja igen homályos. Vallások sok istenség volt, képek tisztelétével és ember-áldozatokkal. Legfőbb istenek a' Görögöktől Kronosnak, a' Zsidóktól Baalnak vagy Beelnek (Adonisnak, urnak) is nevezetik, kinek tiszteltetése Görögországba és Egyiptomba (Osiris) is áltment; legfőbb asszonyi istenségek Baaltis (Isis) vagy Astarte, Astaroth; a' Görögök szerint Aphroditének neve is. Tyrusban Melkarth (Hercules) is tiszteltetett, mint helybeli istenség 's tiszteltetése innen terjedt el mindenüvé. Ezenkívül tisztelték a' Kabirokat 's mysteriumaik voltak. Ezen kereskedő népnek characterere egyébiránt a' régi világban nem volt legjobb hirben. Phoeniciára nézve l. Heeren munk. (11rész 1824) és Hamacker *Miscellanea Phoenicia etc.* (Leyden, 1828) és Lassú *Világ történetei* 2 rész. (1831).

PHOENIX, egyiptomi csuda-madár, nagyságára nézve hasonló a' sashoz, részint aranyos, részint veres tollakkal, mellyről azt beszélték, hogy csak minden 500-dik eszt. atya halálakor jó Arabiából Egyiptomba, atyát, mirha tojásba burkolva (bebalzsamozva), a' nap templomába hozza 's itt eltemeti. Mások szerint, ha halála közelget, maga készít magának mirhából 's drága füvekből fészket, mellyben magát megégeti, de hamvából megiffjadvá jó ki ismét. Ujabb mythologiai nyomozódások szerint a' Phoenix 500 esztendei időkörnök (periodus) ábrázolatja. Hihetőleg ezen nagy időkörnök vége egetési innepel jelettetett, valamely madárnak képe égettetvén meg. A' Phoenix maga iffítja meg magát, az az, régiből új származik. A' mit 60-nál több írók, Herodotus, Plutarchus, Lucianus, Strabo, Plinius 's mások, a' mit Olaszok, és Francziák ezen tárgyról irtak, mind azt olvashatni Métralnak ezen munk. „*Le Phénix, ou l'oiseau du soleil*“ (Paris 1824).

PHORCUS vagy Phorcys, Pontusnak és Gaeának, vagy mások szerint Neptunusnak és Thesea nymphának fia, csudálatos tengeri valóságoknak, p. o. Graeáknak, Gorgonoknak 's a' hesperiai sárkánynak, némelylek szer. Scyllának és Thoosának is atya, melly szörnnyetegek hűgával Cetoval nemzett.

PHOROMETRIA, a' mechanicának ága, melly a' mozgás mértékét tanítja.

PHOSPHOR. I. VILLÓ.

PHOSPHORESCENTIA. I. VILLÁS.

PHOTIUS, konstancinápolyi patriarcha a' 9 száz. a' görög és római egyházak egymástól elszakadásának fő oka. Nagy születése 's gazdagsága mellett legtudósabb 's legpallérozottabb férjfiu volt azon időben, a' honnan hamar eljutott a' legfőbb méltóságokra. Mint testörzők kapitánya, a' bagdadi khalifához küldetett. III Mihály császár alatt statutitoknak volt, 's ezen hivatalában meghitt barátságba jött Bardassal, Mihálynak nagybátyával, ki, minekutána Ignatius patriarchának számkivettetését kieszközölte, reá vette a' császárt, hogy Photiust, ki még ekkor világi volt, emelje a' patriarchai méltóságra. 6 nap alatt a' papi hivatalok során átment 's felkenetése napján (858) Gergely syrakusai püspöktől, kit kevéssel ezelőtt hivatalából a' római püspök letett, patriarchiává felszenteltetett. Hogy méltóságának tökéletes megerősítettését nyerje, I Miklós pápát megeresztette követe által, hogy az egyházi egységnek visszaállítását legatusinak parancsolja meg. Ehez képest két pápai legatus jelent meg a' konstancinápolyi egyházi zsinatban, mellyben Ignatiusnak letétetése megerősítettett. Ignác barátinak-előterjesztésére azonban a' pápa, ki igen kapott azon kedvező körülálláson, hogy Ignác ügye hozzá felyebb vitetett, visszavetette legatusinak végzeteit 's 862 a' római zsinatban Photiust méltóságából letette, Ignácot emelvén arra

ismét. Hogy boszút-álljon, Konstánczinápolyban zsinatot tartott, melly a' papát letette 's egyházi átkot mondott reá, egyszersmind a' római egyházat erétnességgel vádolta. Hanem midőn 867 Mihály császár Basiliustól megöletett 's a' gyilkos lett császárrá, ez Ignácot visszatette a' patriarchaságba, Photius pedig klaszomba számkivitetett. A' 869-ki zsinat megerősítette az elébbinek tettét 's anathemat mondott Photiusra. De midőn a' keresztény hitre térő Bolgárokoni egyházi felsőség felett támadt perlekedés alkalmával, Ignác, ki hivatalának jusait fentartotta, a' római udvarral meghasonlott, Photius, használván ezen kedvező környülállást, visszatért 's Ignác halála helyet csinálván neki, 878 ismét patriarchává lett. VIII János pápa megegyezett benne 's egy 879 a' pápa legatusának jelenlétében tartott zsinat megerősítette kineveztetését. A' pápa t. i. azt reménylte, hogy Bolgárország ellenmondás nélkül római felsőség alá jó; a' honnan midőn megcsalatozott, visszahuzta legatusának tettét 's megújította a' Photiusra mondott egyházi átkot. Ugyanezt tette János követője, 's midőn Basiliusnak fia, Leo, lett császárrá 886, Photius ismét megfosztatott méltóságától, és egy örményországi klaszombba záratott, hol megholt 891. Ha ekkor a' pápák több mérséklenséggel viselték volna magokat, a' két egyház közt folyt visszázkodásnak Photius halálával vége szakadt volna. De továbbra se akarván megesmerni a' Photius által kinevezett papokat és püspököket, mindég nevedett az elkeseredés 's az egyszer elkezdődött hasonlóság megmaradt. Ha Photiusnak külső viselete gyaláztatást érdemel is, más oldalról a' tudosság sokat köszönhet neki. „*Myriobiblion*“ című munkája (Rouen 1643), mellyet bagdadi követségében, hihetőleg részént emlékezetéből irt, 200-nál több írora terjed ki a' históriában, rhetoricában, grammaticában, philosophiában, theologiában 's a' t. kiknek munkái közül a' nélkül sok egészen elveszett volna reánk nézve. Az írásmód rendetlen 's igen egyenetlen. Némelyek rendezen megrövidítették, mások csupán kiirattak. Nomokanonja, kanonok gyűjteménye, melly kanoni leveleket 's egyházi tárgyakról kiadott császári törvényeket foglal magában, igen fontos munka. Szótára is (legelőször Hermann adta ki, Leipz. 1808) becses. Ezeken kívül vannak levelei, 2 homilíái 's más részint nyomtatatlan munkái.

PHOTOMETER, világosság-mérő, azon eszköz, melly a' világitó testek világosságának erejét határozza meg. Huygensnek és Bouguernek sikertelen próbatételei után gróf Rumford volt olly szerencsés, ki arról pontos és helyes határozatokat adott (Gren „*Neues Journ. d. Physik*“, 2 köt.). Rumford által a' photometria, melly az opticának (l. e.) ága, igen gazdagított. L. Lambert „*Photometria, sive de mensura et gradibus luminis*“ (Augsburg 1760). Ritchiének új photometerjére nézve l. „*Philosoph. transact.*“ (1825); „*Hesperus*“ (1826, 140 sz.). E' részint azon felvételén alapul, hogy a' világosság a' melegségtől belső valójára nézve nem különbözik, hanem csak olly gyorsasággal ható melegség, melly a' szem nedvén állthathat 's a' reczeshártyán követetlen benyomásokat állithat elő.

PHRASEOLOGIA a' nyelvtanításnak azon része, melly valamely nyelvnek szólás formájáról oktat. Valamint minden nyelvnek saját szelleme és szókötése, ugy saját szólás formái, az az: kifejezés-módjai is vannak, mellyek olly különös tulajdonai, hogy azokat a' nyelv általános esméretéből meg nem tanulhatni. Ezeket esmerteti meg a' phraseologia. Többnyire a' szókönyvekkel egyesítetik, de különös phraseologiai könyvek is vannak.

PHRYGIAIAK. Ez ugy látszik Kisázsia legrégebb lakosinak közös neve; mert nem csak a' Trojaiak, hanem Mysiaiak és Lydiaiak is így neveztettek. Troas környéke később Kishphrygia nevet kapott. Persiai felsőség alatt Phrygia, mint legközepebb tartomány, Kisá-

zsiának minden többi tartománytól, mellyek közt legnagyobb volt, körülkerítettett. Később Nagy-és Kisphrygiára 's Phrygia epiktetosra (többihez szerzett) osztatott; az utolsó szorosan vett Phrygiának éjsz. nyug. része a' Hermus és Dorylaeum körül a' Bathysnál. Legjelesebb városi Axamea, Laodicea és Kolossa voltak. A' természettől gazdag és termékeny tartománynak lakói korán palléroztak voltak; földmivelés és baromtartás virágoztak nálók. Phrygiának egész históriáját mythusok homálya fedi; Midas és Gordius néven több királyok említettnek, kik közt a' számárfülekkel büntetett Midas legesmeretesebb. Adrastussal K. e. 560 körül kihalt a' királyi ház, 's Phrygia lydiai tartományá tétetett; ezzel Persia alá jött, mellynek különös helytartóságát tette 's végre Lydiával Róma hatalma alá hajtattott. A' régiék muzsikájában a' phrygiai hangnem, hádi characterü volt. Most inkább gyenge, bús hangnem értetik alatta.

PHRYNE, Görögországnak Thespieaeben szül. igen hires hetaireje. Athenaebe szegényül jött, hol kaporral kereskedett, hanem azután, midőn kellemei kifejelettek, alkalmatosabb 's jövedelmeesebb életmódot választott. Praxitelesnek (l. e.) és Hyperidesnek barát-néja volt, kik közt ama szépségét művészségével örököltette, e' pedig kellemeit felfedezvén, a' helilaea ősz birától, kik előtt a' Phrynétől megérett Euthias által istentagadással vádoltatott, kedvező ítéletet nyert részére. Ez a' történet igen elhíresíté szépségét, mellyet ezentúl eltakart 's csak igen nagy árron lehetett szerelmes hajlandóságát megnyerni és hogy egyszer Eleusisban az egész nép szeme látára, levetkezve, tengerbe szállott, talán ezt is csak kellemének még inkább elhíresedéséért tette. (Vö. ANADYOMENE). Phryne (mások szerint mindazáltal a' hasonlólul híres Lais) fogadott, hogy Xenokrates magán uralkodásáról híres philosophust eltántoritja; de minden mestersége sikertelen volt 's azon kifejezéssel tért vissza, hogy nem férjfitől, hanem kép-szobortól jó. Idős korában is voltak imádói, mivel különös becsületnek tartatott, ha valaki kegyelmével dicsekedhetett.

PHRYXUS, I. ARGONAUTÁK, ATHAMAS és HELLE.

PHTHIOTIS, I. THESSALIA.

PHTHISIS I. SZÁRASZBETEGSÉG.

PHYSICA, természettanulmány. A' természettudománynak neve alatt, a' szó legtágabb értelmében mind azon öszves esmeretek értetnek, mellyekkel csak a' testi világ természetéről birunk; azonban ez a' szerint, mint csupa történeti vagy philologiai és mathematicai szempontból tekinthető, természettörténetre és természettanulmányra vagy másként physicára osztatik. Amaz csak a' tapasztalás által észrevehetőig, 's azon közönséges tételekig terjed, mellyekért egy arra alapított példagyűjtés kezekedik; ez pedig eme tételek belső összefüggéséig felemelkedik. Valamely belső összefüggést csak következtetéssel esmerünk meg; a' következtetésből származott esméret pedig okoskodást tesz fel; tehát a' természettanulmány mint okoskodásbeli tudomány, a' természettörténetnek, melly csupa tapasztaláson épül, ellenében áll. \*) A' mérés tudományt innen azért nem lehet kizárni, mert a' nagyság, melly tulajdonkép a' mathematica tárgyát teszi, sokkal szorosabban öszse van kötve a' dolgok valójával, hogy sem e' nélkül azoknak mineműségeit minden oldalról világosan felderíteni lehetne. Állhatna te-

\*) Látható e' meghatározásból, hogy e' két tudomány közt épen nem könnyű szoros elválasztást tenni; mind a' kettő gyakran egymásba keveredik, 's kölcsönös segélyre szorul. Ugyan ezt mondhatni magáról a' physicáról, a' chemiára 's alkalmazott mathesisre nézve. Azonban már e' formaszerénti elkülönözésben megegyeztek.

hát ez is: a' physica azon tudomány, melly a' természeti eseteket, okaiknak philosophiai és mathematicai fejtegetése által magyarázza. Mennyiben egyszersmind a' próbatétel is segédül vétetik, elkülönözik még a' próbatételes (experimentalis) physicát, 's ezzel ellentételen a' természettanulmányoknak következtetésekre, hasonlításokra, hozzávetésekre, és számításra szorított részét, az ágazati (dogmatica) v. szemlélődő (theoretica) physicát értik. Illy alkatban természet-philosophiának is hívják; 's ez, különös philosophiai álláspontra emeltetése mellett, két rendszernek hódol; a' dynamicusnak és atomisticusnak. Az első (mellyet Kant képzett-ki, azután pedig Schelling még inkább össze szorított), az anyagot 's ezzel a' természeti eseteket két ellenkező, t. i. a' kiterjeszkedő 's vonzó erő (vis expansiva et attractiva) kölcsönös hatására viszi vissza. E' nézet szerint a' test egy kifelé ható erő. De hogy az anyag, melly ama kiterjeszkedő erőnél fogva végetlenül kiterjedne, a' hézagot v. helyt állandóan betöltse, szükség van e' kiterjedés ellen munkálódó húzó erőre; 's e' két erő súlyegyne a' testek lényét és nemét külön idomzatok 's ehhez szükséges külön képességeknél fogva határozza-meg a' dynamicus rendszerben. Az atomista pedig a' testeket változatlan alakú igen picziny részecskékből (atomi) állani mondja, 's minden ilyen eredeti alaknak egy a' természetben munkás erők meghatározott módosítását tulajdonítja. (Vö. ATOMUS és DYNAMICA). Azonban nem elkerülhetetlen szükség, hogy a' physikai nyomozásoknál e' nézetek egyike v. másika alapul véssék, vagy hogy az ember egész e' vég okokig emlékedjék; a' szemérmesebb természetvizsgálat, mellyt csaknem mindig mathematicainak nevezhetni, megelegszik a' legközelebbi okok kimutatásával, 's a' végsőket természetmulólag (metaphysice) kutatni nem kívánja. Végre ahoz képest, mint a' physica a' természeti jelenetek külön ágairól tanít, eloszlik: mechanicára, hydrostaticára, opticára, acusticára 's t. (l. e.); mellyeknél, mint már említettett, a' physica, 's alkalmazott mathematica határai mindenkor egymásba vágnak.

A' physica története. Már a' legrégebbs népek közt az Egyiptomiak, Chaldeusok, és Phoeniciaiak mivalkati, testválasztói, csillagászai, 's természettudományi esmereteikről nevezetesek valának. A' Görögöknél Thales, a' jóniai iskola alapítója volt első, ki a' természettanulmányt mesék nélkül tanítja; a' későbbi görög bölcsék azonban ismét ártának a' természetfelettire hajlás által, jelesen Plato és Aristotelés (Vö. e.), noha ez utolsónak természettörténeti munkái e' hibában nem egyaránt sinylenek. Pythagoras a' testi világ tüneményeinek alap okául bizonyos egységeket (monades) tett; azonban iskolájának a' Copernicus-féle világrendszerről már némi homályos megfogása volt; Leucippusnak és Democritusnak atomisticus nézetei, a' mai atomistica természeti philosophia alapképzeteivel igen közel rokonságra mutatnak; 's hogy a' Görögök az önkényes vizsgálásra vonszódások mellett is a' tapasztalást nem egészen mulasztóták-el, Aristoteles természettörténeti iratain kívül nevezetesen Theophrastus és Hippocrates munkái megbizonyítják. A' Romaiak közt Lucretius „*De rerum natura*“, Lucius Seneca „*Quaestiones naturales*“; az ör. Plinius „*természettörténete*“ által esmeretesek. Közép korban e' tudomány is mély sötétségbe süllyedt, melly az iskolás (Scholastica) philosophia (l. e.) köde által még áltörhetlenebb lett; csupán az Arabok fordítának még ekkor is rá némi figyelmet. Legelőször Verulami Baco (mgh. 1626) világítja meg ez éjjel egy biztosabb, 's különösen tapasztalásra törekvő nyomozás fátylaja által. Csaknem egy időben találá fel Galilei az esés, és a' függőmozgó (pendulum) igaz törvényeit, Toricelli pedig légsúlymérőt készített. Kepler felfedezé az égi testek futásának törvényeit, 's a' geometria

szerencsés alkalmazásával az optikai tudományok épületét megalapította; v. Guericke Otto feltalálta a légszivattyút, — 's illy előkészületek után Descartesnek a sokfelől megrázott oskolás-aristotelesi physicát teljesen ledönteni könnyű vala. Mialatt ez arra törekedett, hogy a természettudománynak egy biztosabb metaphysicai alapot adjon, a próbatételes physicát Boyle és Hook Angliában, Borelli és Grimaldi Olaszországban, Pascal, Mariotte és Picard pedig Franciaországban nagy buzgalommal gyakorolták, és így támadt 1650 körül a londoni társaság, (mellynek első tagjai közül Wallis, Wren, Huygens neveit említeni is elég); a párisi tudományok academiaja, és a florentzi academia del cimento; mellyeknek sokféle iparkodásai a természettudományok előmozdítására felette sokat tettek. Végre feltűnt Newton (mh. 1726), 's „*Philosophiae naturalis principia mathematica*“ című munkájával az újabb physicát sajátosága fényében megalapította. Mi ez időtől, ennek mérhetlen körében tovább történt, itt csak rövideden érinthető, 's általjában csak az előbb tökéletlen légsúlymérő javítása, a szesznek feltalálása, a villántüzzről oktatás bővítése, a villám vezető 's galvanismus feltalálása, a Stahl phlogistonának Lavoisier oxygenuma által elnyomása 's a t. mellyekről saját czikkelyek értekeznek, említhetők, 's ide kapcsolhatók még egy Torbern, Bergmann (1735—84), K. W. Scheele (1742—86), Franklin (mgh. 1790), Joh. Priestley (mgh. 1804), Lorenz Lavoisier (1743—94), Jos. Blak (mgh. 1799), Aloys. Galvani (mgh. 1788), Gren (1760—98), Lichtenberg (mgh. 1799), Richter (mgh. 1808), Volta (mgh. 1827), 's az elők közül egy Davy, Oersted, Ampère, Biot, Oken, 's több más jelesek nevei.

A physica használata magától szembeötlő; mivel szükségünkre, könnyebbségünkre, és multságainkra, úgy a veszélyek elhárítására is, a természeti testek tulajdonságainak és hatásainak ismerete nélkül el nem lehetünk. Különösen pedig a helyes és tiszteltes természetvizsgálás a babona sötétségét eloszlatja, 's egy bölcs világkormányról legszebb bizonyosságokat ad.

A physica gazdag litteratúrájából itt a legkitünőbb munkák: Fischer „*Gesch. der Physik seit der Wiederherstellung der Künste und Wissenschaften bis auf die neuesten Zeiten*“ (Götting. 1801 6 k.); Senebier „*Essai sur l'art observer et de faire des expériences*“ (más. kiad. Genf. 1802 3 k.); Sigaud de la Fond „*Description et usage d'un cabinet de physique expérimentale*“, (Tours 1796 2 k. sok rezekkel). Gehler derék „*Physicalisches Wörterbuch*“ (Leip. 1798 6 k.) munkájából Brandes, Gmelin, Horner, Muncke, és Pfaff egy egész új dolgozást adtak-ki. A tökéletesebb tanítókönyvet Biot „*Traité de physique expérimentale et mathématique*“ (Par. 1816 4 k.) adá, ennek egy ajánlható kivonatját is közölven, mellynek legújabb (3) kiadását Fechner (Leipz. 1824 4 k.) németre fordította. A kézi könyvek közt az előadás világosságára nézve különös figyelmet érdemel Neumann „*Lehrbuch der Physik*“ (Wien 1820 rézt.); Gren „*Naturlehre*“ (6 kiad. Halle 1820); I. T. Mayer „*Naturlehre*“ (7 kiad. Götting. 1827.) Hazánkban Tomcsányi Ádám „*Institutiones physicae*“ (Pest. 3 köt. 1823 24 rézt.). A dynam. rendszerről Kant „*Metaphysische Anfangsgr. der Naturwissenschaft*“ (3 k. Leip. 1800); Schelling „*Entw. der Naturphilosophie*“ (Jena 1799); Hildebrand „*Anfangsgr. der dynam. Naturlehre*“ (Erlangen 1807 2 k. rézt.). Az atomisticus rendszer kedvelői régibb munkákból tanuljanak. — Köznepi iratok „*Lehren der Physik in dialogischer Form*“ (angolból Vogel által Darms. 1827 rézt.); Poppe „*Volksnaturlehre zum Selbstunterricht*“ (Tübing. 1825). Az alkalmazott és próbatételes physicáról tanitnak statustanácsnok és prof. Parrot Dorpatban „*Entretiens sur la physique*“ (1820—24 6 k.) és Pecelet „*Cours de chimie et de physique*“ (Marseille 1826).

**PHYSICA GEOGRAPHIA** (természeti földleírás), az a' tudomány, melly a' föld felső színének 's belsejének tulajdonságait és azon viszonyokat tanítja, mellyek a' föld és felső színének élő és élőszközös valóságai közt fenállanak. Magában foglalja tehát a' föld mind kemény részeinek 's ezek tulajdonságainak és változásainak, mind a' folyó részeknek, a' levegő körének és az ebben előálló jeleneteknek 's végre az élőszközös valóságoknak, földleírasi szétosztások szerinti leírását. Csak az újabb időben kapott tudományos alkotmányt, a' mennyiben a' nevezetes vizsgálódások temérdeksége egység vitetett be, bár még minden osztályban nincs telyesen felvilágosítva. — A' föld (l. e.), mellynek formáját és a' többi égi testekhez viszonyát a' mathematica geographia tanítja, gömbölyü formáját olly okok által kapta, mellyeknek a' kemény, mint a' folyó részekre is nagy befolyások volt. A' száraz és víz ugyan mind két félgolyóbison egyenetlenül vannak elosztva; a' fenek mindazáltal általánosan olly magas az egyenlítő alatt, mint a' földsarki tájékokon. Ha elfogadjuk azon véleményt, hogy a' föld két sarkánál behorpadt, ugy az aequator alatti tájékok távolabb esnek a' föld közép pontjától, mint a' földsarkiak; ebből következik, hogy, ha csak a' tenger volna a' közép ponttól távozó erő munkálatjának alávetve, a' torró földörnek egészen elboríttatni kellett volna vizek árjaitól és a' földsarki tájékok szárazan maradtak volna. Mi csak a' földnek felső színét esmerjük 's belsejéről esmereteink olly vizsgálatokon alapulnak, mellyek a' föld héjába nem mélyen hathatnak be. Ezen vizsgálatokat a' geologia (l. Geognosia) adja elő, melly megmutatja, hogy a' föld alkotó részeinek eredeti formálódása csaknem minden időszakasban romlással, szétbomlással és ismét egyesüléssel kitétt öszve, hogy az élőszközös életnek helyei változtak, és hogy az embernek e' földön lett megjelenése ifjabb történet, melly előtt e' földet ezerek le'olyta alatt külömbféle plánta- és állat-nemek lakták, mellyek egymás után elenyésztek 's megujultak. A' föld szárazra és tengeralattira osztatik. A' száraz, az egész föld felsőjének  $\frac{1}{3}$  része, magas részekből vagy hegyekből (l. e.) és halmokból 's ezek mellett fekvő völgyekből és alacsony részekből vagy a' hegyek tövével elterjedő térségekből áll. A' tenger fenekének is vannak térségei és hegyei. Egyenként felemelkedő hegyek ritkák, kivéven a' tüzokádó tájékokat és hol trapphegyek állnak nagyobbára. A' bérczek közönségesen öszveköttetésben lévő lánczakban emelkednek fel és vagy főlánczból, mellyből több ágak szoktak kinyulni, vagy külömböző párhuzamosan futó lánczokból állanak. A' hegylánczok, szélességekhez képest, közönségesen igen hosszúak. Kiterjedésekre nézve fő-, mellék-, közép- vagy belföldi és parti hegyekre osztatnak. A' főbérczek legmagasabb pontja rendszerint középeken van. A' völgyek formájokra és irányokra nézve hasonlítanak a' bércekhez. Fővölgyek azok, mellyek fő bérceket választanak el egymástól; mellékvölgyek mellékhegyek közt fekszenek. A' halmok irányokban 's formájokban kevésbé rendesek, mint a' bércek. Nagyobbára csoportokban találtnak, lánczokban ritkábban; gyakran ugy jelennek meg, mint hegyes tájékoknak végső domborodási. A' tüzokádó hegyeket l. **VULCANOK** cz. alatt.

Ha a' régi száraznak, melly Európát, Aziát és Afrikát foglalja magában, felsőjét megtekintjük, ugy találjuk, hogy annak lejtése 's folyóinak futása nagy hegyöv által határozatnak, melly azt egyik végétől a' másikig, mintegy a' szél.  $40^\circ$  alatt, hasítja. Ezen hegyöv az atlási tenger partján kezdődik a' szél.  $32^\circ$  és  $42^\circ$  közt, innen Atlás, Pyrenae, Alpések és Haemus név alatt Azsiába, itt pedig Taurus, Kaukasus és Elburz nével a' hosz  $70^\circ$ -ig fut. Itt két ágra oszlik; egyik, a' Himalaya (l. e.) délkel-nek tart, a' má-

sik, az Altai és Jamblumi, éjsz. kel-nek fut, míg a' csendes tengerpartját el nem éri. Az ezen nagy hegyövből mindenfelé kinyúló ágak azon helyeken, hol a' tengert érintik, hihetőleg tengeralatti lánczoknál fogva folytattatnak. Ezen hegyövek magassága igen különböző. Középszerü magasságát Európában 4 — 9,000, Azzsiában 5 — 14,000 l-ra lehet tenni. Az ázsiai tetők közül csak kevés méretett meg; a' legmagasabb pontok az örökös hó lineáját érik, míg a' Himalaya csucsában, melly Blake mérése szerint 25 — 28,000 l-ra fekszik tenger felett, a' föld esmeretes részének legmagasabb pontját formálják. A' nagy hegyövtől éjszakra igen egyformáju föld nyul el, melly az éjsz. és balti tengereknek kel. partjától nagy térségben, mellyet csak az Ural hasít ketté, a' csendes tenger éjsz. partjáig vonul 's a' szél. 50 és 70 ° közt eső egész közt elborítja. A' hegyövtől délen nagy füvenypuszták fekszenek, mellyek az é. szél. 18 és 31 °, Afrikának nyug. partja 's a' persiai öbölbe menetel közt terjednek 's olly nagy földet foglalnak el, melly két annyi, mint Europa 's nagyobbára mivelhetetlen. Ezen pusztának déli részén esnek a' Niger, Senegal, Gambia és Nilus folyók árkaí, mellyek délfele nem igen magas hegláncztól határozottatnak. Ez a' hegláncz csak Abyssiniában emelkedik fel az örökös hó lineájáig. Afrikának déli részéből, melly a' jó reménység fokáig terjed, keveset esmerünk. Az uj világ (l. AMERIKA) két nagy, egy földszoros által öszveköttött szárazt formál. A' déli kevésbé magas és nyug. az Andesek lánczától védetik, melly esuesainak egyikében 20,000 l-nál magasabbra emelkedik. Ezen lánczból 3 mellékág nyul ki. Ezen száraznak térföldje 3 térségre osztatik, mellyek formálják a' főfolyók, Oronoko, Amazon-folyó és Plata árkaít. Délszakamerikában nincsenek puszták, a' perui parton lévő kicsiny környéken kívül. Az éjsz. száraznak is van egy nagy hegláncza, melly azt déltől éjszakra csaknem egész kiterjedésében keresztül hasítja, keletfele térföld nyulván el. A' két szárazt öszveköttött földszoros az Andesek középszerü magasságu lánczának hosszabbodásából áll. Ha az ó és uj világ nagy szárazai öszvehasznoltatnak, az ujjvilágé az elsőség, mivel Amerika mind két szárazának belföldje köze ebb fekszik a' tengerhez, mint Afrikának belső részei 's Amerikának nincs mivelésre alkalmatlan pusztája; de az ujjvilágnak legnagyobb elsősége azon hasznokban áll, mellyeket folyói a' belföldi hajózásra nyujtanak. — Földünknek minden osztályiban sok nagyobb és kisebb száraz van, mellyeket viz foly körül. Ezek szigeteknek neveztetnek. Eredetekre nézve olyanokra osztatnak, mellyek tűzkirohanás által száraztak, vagy Vulkan-szigetekre, millyenek az azori, lipari szigetek közt 's a' görög Archipelaguson az ujjabb időben többen emelkedtek fel; továbbá olyanokra, mellyek lassanként alkottattak tengermosás vagy száraztól lett elszakasztatás által, p. o. Sicilia, Helgoland, Ceylon; és végre olyanokra, mellyeknek alapjaik korall-polypok építményei, illyen sziget legtöbb a' déli tengeren van. Földünk golyóbisának a' viz színén feyülemelkedett száraz részéből Europa mintegy  $\frac{1}{77}$ , Afrika Madagascarral  $\frac{4}{77}$ , Azzsia a' szigetekkel és Australia  $\frac{1}{77}$ , Amerika szigeteivel és Grönlanddal  $\frac{5}{77}$  foglal el.

Folyók (l. Folyók) azon vizvívések, mellyeknél fogva fut a' tengerbe a' földre eső viznek azon része, melly nem gőzölög ki. Források és patakok 's az ezeknek egyesülése által származó folyók legtöbb térségeken folynak 's a' folyó tájékának legalacsonyabb pontja az, hol torkolatja van. A' folyók árkaí, mint tekintetek mutatja, magának a' folyásnak munkája, 's minekelötte árkok formálódtak, a' folyóknak tavak sorából kellett állaniok, mellyek vizesések által voltak öszveköttetésben. Ha a' folyók, mellyek térföldön folynak, esztendőnként kiönteni szoktak, partjaik, mint a' tengerpart is tor-

kolatjoknál, lassanként domborodnak a reájok hordott föld által. Ily vizöntések főképpen szembetűnők a Mississippinél, Nilusnál, Pónál és a sárga folyónál Chinában. Több folyó időszak, rendszeren visszatérő kiáradásoknak van kitéve, mint a Nilus, Ganges, Euphrates, Amazonfolyó, Plata, Oronoko, Missisippi. A meleg földöven a kiáradásokat esztendőnkénti esőzések okozzák s a nyári hónapokban történnek. Azon folyókban, mellyek a régi és új világnak éjsz. részeit öntözik, a hullámok, mellyek csaknem mindenütt hóolvadásától származnak, dühösek, de hamar lefutnak és Mart-tól Junig történnék, ahozképest, mint forrásaik a földszarki körtől nagyobb vagy kisebb távolságra vannak. — A tavak (l. e.) főképpen részint ölyvek, mellyek magas partok közt vagy hegyek tövében lévő mélységekben formálódnak és források vagy folyók által tápláltak, részint ölyvek, mellyek tér tájékokon a folyók felesleges víze vagy a föld csekély lejtősége miatt származnak. A régi szárazan két nagy folyótájék van. Egyik a nagy hegyöv menetelét követi és a Pyre-naeken, Alpeseken, Kisázsziában, Syriában, Persiában lévő tavakat foglalja magában, a caspium tóval, Arallal, Balkassal, Baikallal és az Altai bérzöttövében lévő tavakkal. A másik Holland alacsony partjaitól a bálti tenger és bothni öböl mentében húzódik, innen kezdve kevesebb számu tó fekszik a jeges tenger mentében Bering szorosáig. Az Alpesek övének déli tájéka, kivéven belső Afrikát, az éjszaki tájék felé szembetűnőleg szegény tavakra nézve. Az Andesek láncza mentében is húzódik (déli végektől a földszorosan és Mexican keresztül éjsz. végpontjokig) tavak sora, hanem ezek általánosan kisebbek, mint a régi világnak hegyi tavai. Délszakamerikának térföldjén, mint a régi világnak déli részeiben, kevesebb tó van s nem kevésbé szembetűnő a hasonlóság éjsz. felén, hol Hudson öblének környékén számos tó van, mellyek számokra, karakterekre és fekvésekre nézve hasonlók a keleti és jeges tengerek partjain fekvőkhöz. A tavak csak azon tájékokon sósak, hol a földnek sórészei vannak és sóságok rendszerént ott nagyobb, hol lefolyások nincs. Az európai tavaknak nagyobbára édes vizek van, vagy csak kevésé sósak; ellenben a caspium tengernek, Aralnak, Baikalnak és más Altainál lévő tavaknak, csaknem mindnyájoknak sós vizek van, mivel részint földjük sós, részint sós források által tápláltak. — A tenger (l. e.) azon nagy vizgőzőknek nagy forrása, mellyek töltik meg a tavakat és folyókat, termékenyítik a földet és fedik földünk felsejét buja plánta-takaróval. Mint a világkereskedésnek nagy utja, öszveköti az a földnek legtávolabbi részeit s könyíti a hegyek és puszták által elszakasztott népek kereskedését. A tengerpartok voltak mindenkor a pallérozotságnak főhelyei; minden nagy szárazan annál inkább nevededik a durvaság és vadság, mennél beljebb megyünk abba s innen meglehetősen bizonyossággal lehet állítani, hogy Azsziának és Afrikának belső tartományiban, hol belföldi tengerek (mint a földközi és keleti) s hajózható folyók (mint az Amazonfolyó) nincsenek, a föld lakott tartományai közt legutoljára terjedend el a pallérozotság országa. A tenger mintegy  $\frac{2}{3}$  részét fedi a földszíneinek. Ezen vízmasszának mintegy  $\frac{7}{12}$  része a déli és  $\frac{5}{12}$  része az éjsz. félgolyó-bison fekszik s egyikben úgy van a tenger a szárazhoz, mint 7 5-hez s a másikon mint 13 2-hez. A tenger 5 nagy részre osztatik, mellyek ezek: a csendes tenger, melly Azsziát Amerikától választja, az atlási Európa és Amerika közt, az Indiai, melly Azsziát és szigeteit szakasztja el Afrikától, az éjsz. és déli földszarki tengerek. A tengermérséklete (temperaturája) mint a szárazé, a szél. gradusihoz képest különböző; változásai pedig, akár fekvésétől, akár az eszt. részeitől függenek, csekélyebbek, nem olly hirtelenek, s kevésbé gyakoriak. A napnak melegítő ereje 10 — 12 l-ra hat

be a' vízmasszába, midőn a' szárazba mintegy 2 ujnyira megyen be. A' tengerben, mint a' tavakban annál hidegebb a' víz, mennél mélyebben száll le az ember felső színek alá. A' meleg grádusának ezen fogyása, nem egyforma a' szél, ugyan azon grádusa alatt, 's nines változatlan viszonyban a' mélységgel, 's eltávozásai vagy különbözőségei aequatorától vagy földszarktótól távolságával nem hozhatónak összeköttetésbe. Névezetes kivétel ezen jelenettől Scoresbynek (*Account of the arctic regions* 1. köt. 187 l.) a' földszark felé tett újabb utazásokban megerősített vizsgálatja, hogy a' grönlandi tengerben a' meleg grádusa a' mélységgel nevededik, talám azért, mivel nyugoti folyása Novaja - Semljától, mely Ejszakazsia nagy folyóinak édes vize által könnyítettik, a' szélesség ezen grádusán által menő öbölfolyónak területe felett felemelkedhetik, és így az öbölfolyó meleg vize a' mélységben van. Mind két földszark örökös jégövtől vétetik körül, mellynek szélessége az ész. részeivel változik. Az atlási tengernek nyug. oldalán a' nyílt tengernek legszélsőbb határa télen a' szél. 66 vagy 67° alatt van Grönlandnak partjain, a' kel. szél. 5 — 6° alatt pedig a' tenger a' 76 — 79°-ig nyitva marad. Nyáron a' hajósok Baffin öble mentében 77-ig, Spitzbergen partjain 81 és Bering szorosán 71°-ig eveztek. A' földnek déli félgolyóbisán a' 60°-on túl igen nehéz a' hajózás, bár nyáron 10°-al közelebb lehet menni a' földszarkhoz. A' tenger vizének sóságára a' folyásoknak, szélvizeknek, esőnek, beömlő folyóknak és kigőzölgésnek sok befolyás van. A' déli Ocean, mely kevesebb folyóvizet vesz magába, mint az éjszaki, sósabb, mint ez. Általánosabban legsósabb a' tenger ott, hol a' száraztól legmélyebben és legtávolabb van. — A' tengernek időszakos mozgására nézve (24 óra alatt 2-szer) 1. TENGER APADÁS ÉS ÁRADÁS, mellyek legesekélyebbek a' földszarki tájékokon, legerősebbek az egyenlítő alatt. Legnagyobb a' tengernek áradása a' st. maloi tengeröbölben. Elmellőzven ezen reudes mozgásokat, az Ocean vize alig áll valahol csendesen. Helyi vagy mulékony folyásait szelek, beömlő folyók, jégmezők olvadási 's más okok állítják elő; de vannak bizonyos állandó és közönséges folyási is, mellyek 2 nagy mozgástól, u. m. a' naptérítői vizeknek a' föld körül nyug. irányban mozgásától és a' földszarki vizeknek az egyenlítő felé folyásától hozatnak le. Amazt a' Moussons- vagy Monsoons szelek (l. Szél.) okozzák, ezt nehezebb kimagyarázni 's talám még ninesen is bizonyosan megmutatva. A' naptérítői nagy folyás az egyenlítőtől éjsz. és délen a' szél 30° közt tapasztaltatik. Az atlási tengerben két ágra oszlik ez a' folyás, mellyek közül egyik az esmeretes öbölfolyó, másik pedig mint vétetik, Brasilia partjának mentében húzódik 's a' szarv-fok körül kanyarodik.

A' clima (l. e.), mellynek földünk tájékainak termékenységére éppen annyi befolyása van, mint a' fekvésnek és föld minemiségének, kiváltképpen attól függ ugyan, hogy milyen messze van az egyenlítőtől 's minő magasan fekszik a' tenger felett; mindazáltal a' föld felsőjének minemisége, a' nedvesség grádusa, a' tenger-tóli, tavaktóli vagy hegyektóli, homokpusztáktóli vagy jégmezőktóli távolság vagy ahhoz közellét és talám a' földnek belső melege is befolyolnak arra. A' földnek aequator alatti közép mérséklete, melly mindenik déllinea alatt igen egyenlő, Humboldtól Fahrenheit szerint 85° 5'-ra vétetik. Hanem a' melegnek fogyása az aequatortól délre az éjszakra eső távolságban, a' földnek mind két félgolyóbisán 's ugyanazon félgolyóbison is különböző déllineák alatt különböző törvények szerint történik. — A' levegőkör (l. e.), melly a' földgolyóbisát körül veszi, rendszerint három szakra osztatik, mellyek közül az első az örökös hónap lineájáig (Európában 9 — 10,000 l. tenger felett) nyúl, a' második a' felhők magaságáig terjed, 's a' harmadik ezen felyül a'

határig emelkedik. Alkotó részei savany, melytől függ főképpen az állatok és plánták élete 's fojtó levegő, mellyel kevés szénsavany 's a' magasabb levegő-osztályokban, hol származnak a' meteorok, hihetőleg vízlevegővel van öszveköttetve. A' melegnek egyenetlen elosztatása a' száraz és víz felső színén szükségesképen megzavarja a' levegőkör egyensúlyát 's ezáltal levegőfolyásokat okoz, mellyek szeleknek (l. e-) neveztetnek. Ezek két, a' levegőkör egész masszáján átmenő, közönséges mozgás szüleményének tartatnak. A' földszarki tájék nehéz és hideg levegője, mint a' mérséklett földvé is, iparkodik a' hév földöv meleg és vékonyított levegőjét kiszorítani 's a' földnek mindenik félgolyóiban folyásba hozza azt az aequator felé. Hogy pedig a' magasabb szélességfől elvont levegőt kipótolja, ezen levegőfolyón más ellenfolyás nyomul keresztül az aequatortól a' földszark felé. Ezen két dél és éjsz. felé törekedő levegő-folyás, mellyeket lehet eredeti szeleknek tekinteni, külömbféle változásokat szenvednek. A' földszarki tájékoktól jövő alsóbb folyó, mellyre a' földtengelye lassú mozgásának nagy befolyása van, haladásában nem nevededik azon földrészek sebesebb mozgásával, mellyeken keresztül megyen; hanem a' helyett, hogy a' déllinea erányát egyenesen követné, nyugotnak kell fordulnia. Ezen mellék mozgás mindég inkább követi, mennél közebb jut a' forró földövhez, és mivel a' déli 's éjszaki erányok megátoltatnak, ha a' föld másik félgolyóisától jövő szelek az aequatorhoz érnek, tehát csak a' nyug. erány vagy mozgás marad meg állandóul. Ez az úgy nevezett Passátszél, melly az aequatortól keletre, az éjsz. oldalon éjszak-kele., 's a' déli oldalon délkele-re fúj. A' felső ellenfolyó, melly olly sebesen halad, mint az aequator tájékai forognak, se követi a' déllinea erányát, hanem mindég kele. felé hajlik és ha földszarki ujában megátoltatik, csak kele. erányát tartja meg. A' déli Passátszelek rendszeren kele-ről és dkről jönnek a' d. sz. 10°tól a' naptéritőig; a' szélesség ama grádusától pedig az aequatorig éjszakyug. szelek fujnak, és mivel nekünk telünk van, Oct-tól Aprig 's a' többi hónapokban dél. nyug. szelek; ellenben az aequatornak éjsz. oldalán mindenütt délnyug. szelek lengenek nyáron 's éjszak kele. szelek télen. Ezen úgy nevezett Moussonszeleknek oka még elégitőleg nem fedeztetett fel. A' szünteleni szelek tájéka az a' kör, melly az aequatornak mind két oldalán 30°-ra fekszik. Ezen határon túl, keskeny közön, közönségesen szélszünet uralkodik, mellyen túl a' földszarkakig fekvő tájékokon változó szelek fujnak. — A' föld' felső színére 's az ezt lakó élőszközös valóságokra nézve, a' mi a' plánta világot illeti, csak közönséges észrevételeket teszünk és Humboldtnek a' növények geographiai elosztatásáról irt, továbbá Schouw *Grundzüge einer allgemeinen Pflanzengeographie* (Kopenh. 1822, dánból a' szerzőtől leford. Berlin 1823) plántageographiai átlással (Berlin 1824), végre ugyanazon szerzőnek *Spec. Geographiae physicae comparativae* (Alpesek, Pyrenaek, scandinav. hegy. )( Kopenh. 1828) utasítjuk az olvasót. Minden növénynek rendszerent tulajdon clima van kimutatva, melly annak legalkalmatosabb, 's bár más tájékokra, noha kevesebb haszonnal, átplántálthatik is az, még is vannak bizonyos határok, mellyeken túl vagy éppen nem tenyészik, vagy más a' climához alkalmaztatott plánta által kiszorítottak (Vö. PÁLMÁK). A' naptéritő körön belől legszamosabbak, legkülömbfélőbbek a' növények 's legbujábbban nőnek. Számokra, külömbféleségekre 's nagyságokra nézve annál inkább fogynak, mennél inkább távoznak a' naptéritőtől, 's végre Grönlandban, Spitzbergenben és éjsz. Oroszország térségein a' növény világot mohok és elnyomorodott cserjék teszik. — A' föld lakosai, kiknek száma csak hozzávetőleg határozható meg, ugy osztatnak el, hogy az öszveséges számnak Európára mintegy  $\frac{1}{3}$ , Aziára és Australiára

csaknem  $\frac{1}{2}$ , Afrikára  $\frac{1}{10}$ , Amerikára  $\frac{1}{15}$  része esik. Színekre, növényekre, termetekre és arczvonásaikra nézve sokképpen különbözők és törzsök - caracterek szerint 5 fajra osztatnak. (L. EMBER).

PHYSICA THEOLOGIA. Ezt az előtt természeti istentudományak hívák, 's a' kinyilatkoztatottnak ellenébe állíták. Ha az ember legbelsőbb eszmélete, érzése, és esze által, az Isten eszméletére, vallásos érzelmekre, 's az örök igazságok esmeretére juthat, mint e' tekin etben minden esetre van vallás, melly minden természet feletti gyámolítás nélkül egyenesen az ember természetes tehetőségében fejlődén ki, természetinek nevezhető; ugy lehet istentudomány is, mellyet természetinek (physicotheologia) hívák, mennyiben főképen ama vallásos igazságok kinyomozását, megalapítását, kifejtését, 's összeillő elrendelését irányozza. Igy gondolák 's így tarták ezt már előbb is ajtatos és tudós keresztyének, a' nélkül, hogy az isteni kinyilatkoztatás szüksége és valósága iránti hiedelmökkel felhagytak, vagy ezt mint a' kinyilatkoztatott istentudomány ellentételét felállítani akarták volna. Mert alázatos és szemérmes vizsgálódók álltláták, hogy az egyes ember azon Istentől neki ajándékozott dicső erőik, 's ama tehetség mellett is, mellynél fogva az Istennek mint minden dolgok eredeti forrásának 's megtartójának legfenségesebb képzetére jöhet, — tulajdon erejéből soha sem juthat egy olly vallásra, melly szívének lelkének minden kívánatát teljesen kielégitené, 's őt az élet minden viszonyai közt vigasztalással és bátorsággal, bizalommal és örömmel (miket mind annyi philosophiák közt még egy sem nyújtott) betöltené. Az emberiség rendkívüli felvilágításának 's vezérlésének szükségét, a' kinyilatkoztatás szükségét, 's ennek történeti és a' hitben gyökerezett bizonyosságát semmikép nem teheté tehát ingóvá, 's nem döntheté el a' valódi physicotheologia, 's épen ugy nem akará magát a' keresztyénség istentudománya fölött fölemelni, mint azzal soha igazi összeütközésbe nem jöhet, hanem ha azt megengedjük, hogy az emberi az isteni ellen tusakodhatik. Midőn azonban később az ugy nevezett Naturalismus a' keresztyényi kinyilatkoztatás el en feltámadt, 's az Indifferentismusnak utat készített, a' physicotheologia is a' keresztyén istentudomány ellenfordult, 's ugy gonosz melléknevet kapott. Ez értelemben tehát azon istentudományt bélyegzi, melly a' kinyilatkoztatásnak nyilvánvaló, 's századoktól óta minden emberi esméretekre 's legkorábbi képzésünkre behatását nem tekintve, minden kinyilatkoztatást megvet; 's azon meggyőződéssel, hogy az ember mindent, mit az Istenről és isteni dolgokról esmerni szükséges és hasznos, isteni világosság nélkül is ön erejénél 's értelménél fogva tudhat és tudnia kell, minden arról való tanítványokat, és esmereteket saját ereje és értelme gyümölcseinek tart; ellenben minden titkot, mellyet a' kinyilatkoztatás ugyan mint bizonyos és hiteles, de épen nem emberi rövid látással teljesen megfogható igazságot felfedez, egészen megvet. Azonban e' természeti istentudományak is maga a' természet egy nagy titok marad, noha azt hiszi, hogy annak lételet és megtartását teljesen megmagyarázhatja; maga az ember, 's szellemi és testi éltének egymáshoz való viszonya, sokban mese marad előtte, midőn hiulag azt képzei, hogy az Istenről 's isteni dolgokról és az ember legfőbb szükségeiről tökéletesen kielégítő megfjtéseket közölhet. Ama szorosabb és közönségesb értelemben a' physicotheologia az észnek azon próbáját jelenti, mellynél fogva a' természetnek céljaiból 's bölcs szerközetéből annak bölcs alkotójára, a' teremtésről a' teremtésre következést huz. Innen physicotheologiai megmutatás az, melly e' szempontból ered. E' megmutatásról sokat irtak különösen az Angolok, a' Németeknél Raimarus és kortársai.

**PHYSIOCRATICUM SYSTEMA.** E' status gazdálkodási rendszert, melly darab ideig Europa figyelmét magára vonta, legelőször Franciaországban egy elmés, vizsga fő, Quesnoy Ferencz, XV Lajos udvari fő orvosa hozta fel. Neki a' királlyal utaztában módja vala tapasztalni azon nagy csökkenést, mellyet akkor Franciaország a' földművelésre nézve szenvedett, 's ennek fő okát a' Colbert mimestersége alatt behozott kereskedői rendszer vagy *mercantilsystem* elveinek követésében találá, melly szerint t. i. a' városi műszorgalom a' mezeinek rovására különösen pártoltatott. Alig tévé Quesnoy saját nézeteit (*„Tableau économique avec son explication“* 1758 magyarázatja *„La physiocratie, ou constitution naturelle du gouvernement le plus avantageux au genre humain“* Par. 1767 Yverdun 1768 6 köt.) nyilvánokká, már éles eszű írók a' találó által csak odavetett észkepek kifejtésében, 's bővebb előterjesztésében vetélkedének. A' status-jövedelmekről büleselkedők *Physiocratae* vagy *Oeconomistae* név alatt tulajdon iskolát formálnak. E' rendszer terjesztésére a' Francziák közt különösen du Pont, Baudeau, le Trosne, de la Rivière 's az idősb Mirabeau, a' Németek közt Iselin, Schlettwein, Springer, Mauvillon, Schmalz és Krug legtöbbit tettek. Azonban XV Lajos uralkodása végén minden befolyás nélkül vala e' rendszer, csak XVI Lajos alatt jövének némelly pártolói, mint minister Turgot, a' kormányra. Később ez iskola tekintete ismét leszállott, míg a' zendülés ideje alatt, elhatározott felsőségét a' nemzeti gyűlésben több évekig fentartá. Németországon legelőször a' badeni nagyherczeg teve próbát e' rendszer gyakorlati behozásában, de e' próbának már csak azért sem leheté sikerülni, mivel csak néhány faluval tétetett. II József császár 's a' testvére Leopold, toscanai nagyherczeg is egészen helybenhagyák e' rendszert, csakhogy az ebben ajánlott külföldi kereskedés szabadságát József egészen, Leopold pedig egy részben, megszorította. E' rendszer elvei következők: 1) A' nemzeti jövedelem 's jóllét egyedül való forrása a' föld; valódi javakat csak azok munkája hoz, kik a' növény- és állatországban teremtetőleg munkáló természeti erőket használják, 's nagyobbítják, millyenek a' földbirtokokosok, halászok, pásztorok, bányászok; minden más munkások, mint a' kézművesek, gyárosok, kalmárok semmi olyat nem állitnak elő, mi a' gazdaságot nevelhetné. Ezek csak az elsőbkek által előállított javak alakját változtatják, a' földesur és mezei gazda költségén foglalatoskodnak, azoknak szolgálji, 's bérek mindenkor a' nyers természetmények nyereségéből fizetetik. Mit pedig a' kézműves és mivész megszugorgatott béréből veszen, mit a' fökepenzes kamatokban, mit a' gyártulajdonos 's t. nyer, mindig amaz egyetlen kutfőre vihető. A' kalmár munkája csak az árúk cseréjében áll. Még kevésbé szaporíthatják pedig a' gazdaság alkotó részeit a' tisztviselők, kormányzolgák, 's más illyenek. 2) Ennél fogva minden polgár vagy természető, (productiv), ki a' földet mivel, használja, 's mivel saját szükségén fölül természet, a' gazdaságot szaporítja, vagy természető (unproductiv), millyenek a' tudósok, mivészek, mesteremberek, kereskedők 's a' t. kiknek mindnyájoknak a' föld természetményeiből kell tápláltatniok, mellyeknek előállításánál közvetlenül épen nem munkálkodtak. Mit ezek magoknak béreikből megszugorgatnak, 's mindenféle alakokban megtartanak, a' nemzeti gazdagság gyarapítására szinte igen sokat tesz, 's ez által ok a' társaságnak igen hasznos osztályát képzik, melly a' jóllétet legalább közvetve neveli; de nélkülök a' földművelő sem üzhetné kizárólag foglalatosságát. Ebből következik 3) hogy mindenik osztály jóllétére, minden keresetmódoknak alkuatlan szabadsága, szükséges feltétel. A' természetőkre nézve ez birtoki jusaikban foglaltatik, a' nem természetőkre nézve pedig szaporítja a' kereset

módokat, ez az árúknak olcsóságot, nagyobb kelendőséget szerez; így a' természetők is művészetbeli szükségüket könnyebben pótolhatják, 's mennél több illy szükséglet elégíthetnek ezek ki, annál többet nyerne a' nemtermesztők. A' jólléttel a' munkakedv is nő. — Valamint minden szorgalom nemének, ugy minden kereskedés, ki-és bevétel nemének is teljes szabadságot kell engedni; mert egyre megyen, akár hazai akár idegen lakosok költsék-el az ország természetményeit, mivel ezek közvetlenül vagy közvetve (a' magunkéért becsértelt idegenek) mindig csak nyers természetmények. 4) Minthogy e' rendszernél fogva minden gazdagság csupán a' földből kerül, ugyan azért csak egyetlen adónak, a' birtok- vagy földadónak van helye, 's ezt, mellynek neve az oskola nyelvén Impôt unique, egyenesen a' földbirtok tiszta jövedelmére kell vetni. — E' status jövedelmi rendszernek erőtlensége következő tételekből kerül-fel: 1) A' gazdagság nem csupa nyers természetményekben áll, hanem olly dolgokban is, mellyek az emberi szükségeket kielégíthetik, 's azért értékök van. A' föld ugyan minden megkívántató dolgok anyja, de adományit csak mint további nemesítés alapszereit kapjuk; kevés földi természetményeket lehet minden további készítés nélkül használni, 's minden munka, melly az illy természetmények nemesítésére fordítva, azok használhatóságát öregbíti, szinte ugy természet, mint az, melly magára a' földre fordittatik. 2) A' természet nem csak a' nyers termékek elérésében munkás, hanem a' kereskedőnek, és gyárbirtokosnak is segedelmére van. A' víz, melly a' malmot hajtja, a' tűz a' gőzerőművekben, maga a' művész lángelméje, 's a' kézműves észtehetsége, mi más, mint természet, melly természetni segít? Valamint a' földbirtokos egy darab földet magáévá tenni, 's azzal nyerekedni ért, ugy a' kézműves is sajátjává tud tenni valamelly természeti erőt, 's annak használatát gyakorta olly soká titokban tartja, hogy általa sokkal több nyereséget huzhat, mint szántóföldéből a' földesur. A' legalábbvaló munkás is több bért keres, mint azon nyers természetmények mennyisége ér, mellyekre fogyatkozásai kielégítésére szükségse van: mennyivel nagyobb hát a' mesterséges munka nyeresége? Azon feltétel tehát, hogy csak a' földművelés ad tiszta jövedelmet, helytelen. De 3) hamis a' következtetés is, mintha semmi más adónak a' földadón kívül helye nem lehetne. Ha az egész adómennyiségnek csak a' föld jövedelméből kellene kikerülni, akkor ugyan egy egészen elvált, 's elzárt kereskedői országban a' nyers termékek árának felrugtatása által a' nemzet többi része is járulandana az adóhoz, de még is mindenkor a' mezei gazdának a' földes urnak kellene előrekölcsönözni, mi ezekre nézve különösen terhes volna. Olly országban pedig, mellyet a' szomszédokkal való kereskedéstől elszakasztani nem lehet, ha minden adó a' föld jövedelmére vettetik, a' földművelésnek végkép romlani kell, mert akkor a' többi néposztály a' neki szükségese nyers természetményt a' nagy ár miatt nem a' hazában, hanem inkább külföldön szerzi meg. Egy, minden más adókat kizáró, 's csupán földre vetett adó, valódi agycsoda, 's egy illy adóvetés káros következtését maga a' természet leggazdagabb áldása sem pótolhatná ki. (Vö. Adó). Mind e' létalapos hiányai mellett is a' physiocraticum systemának, mellyet az idős Mirabeau nem helytelenül lépcsőtelen pompás palotának nevezett, nem lehet tagadni, hogy annak terjesztése a' statusjövedelmi tudományt valóban előmozdította, mivel általa a' kereskedői rendszer hibáji teljes fényre jöttek, 's azon hasznos fogamatok, mellyek a' kereseti szabadságból a' nemzeti jóllétre mindenütt áradoznak, világosan földerítették. J.

PHYSIOGNOMIA az embernek tekintete vagy egész külője, (kivált a' képe), mennyiben ez a' szellemnek természetes és állandó minemőségét kifejezi; Physiognomica pedig azon mesterség,

mellynél fogva az ember külső jelenségeiből, kivált arczából 's annak bizonyos egyforma nyilatkozásaiból egy állandó lelki minémiséget esmerünk meg. Hogy a' belső a' külsőn, természeti törvénytől fogva, melly alatt mind a' kettő egyesül, kifejeztetik, kétség kívül van. A' természet egész országában, melly szemünk előtt tárva áll, kölcsönös hatásnak van helye a' belső és külső közt, szellem és anyag közt, 's mind kettőjük köteleke az alak, (forma). De a' legtökéletesb kölcsönös hatás még is a' természet legmagasb tüneteiben, t. i. az állatok országában mutatkozik. Az állatok országának alakjai különféle 's a' természetvizsgálónak érthető bélyegeket hordanak. P. o. a' róka, farkas, v. oroszlán fejének képzése mind sajátos bélyeget fejez ki; a' rókának ravaszságot, fortélyosságot, a' farkasnak ragadozó gonoszságot, az oroszlánnak erőt és nagylelkűséget tulajdonítanak, sőt ezen állatokat mint a' kimutatott tulajdonságok képeit állítják fel; és ez állatjelképezés nem önkényes, hanem a' legrégebb időkig felhat. Mivel már e' kifejezést különösen az arcz, mint a' főnek első része, mutatja, mellyen a' világfelfogás és természet behatásának legnemesb érzékszerei egyesülnek, azért tág értelemben az állatoknak is physiognomiát tulajdonítanak, az az, bizonyos állat-osztály öszves karaktereinek kifejezését. Ezen épült már Della Porta-nak (mgh. 1615) nyomozása is, ki némelly állatokat emberi ábrázattal hasonlita össze. Ez ideát W. Tischbein (l. e.) később még inkább tökéletesíté. De legkifejezőbb, 's kifejezésre legalkalmasabb az emberi arcz, 's azért a' lélek tükrének is neveztetik. Legkifejezőbb, mert a' szabadsággal 's eszmélettel felruházott lélek különféle karaktereket vesz fel, 's a' világgal való megismerhető, minden oldalu összeköttetésében felette sok, és jelentéssel teljes állapotokat kénytelen a' test által nyilatkoztatni; kifejezésre legalkalmasabb, mert az ábrázat mind azon takaróktól, mellyeket az állatoknál tapasztalunk, szabad lévén, nagy gyöngédségénél 's mozgékonyaságánál fogva, a' belsőt is sokféleképp kifejezheti. Azonban a' physiognomia megfogásában fekszik egyszersmind az is, hogy a' külső a' szellemnek természetes és állandó minémiségét fejezze ki, az az, olyat, melly vagy testileg feltételes tehetségen alapul, vagy a' szabadságtól függ ugyan, de szókas által már önkénytelenné, és állandóvá, vagy, mint mondjuk, másod természeté vált. Mert a' gondolkodó, érző és kívánó tehetőség gyakorlása által, meghatározott gondolkodó, érző és kívánó mód származik. Mint függ a' szellem munkássága a' testtől, 's mint hatnak e' gondolkodás- és érzésmódok a' külsőre, épen olly megmagyarázhatlan, mint általában a' lélek és test kölcsönös hatása; de hogy ez utolsónak bizonyos és meghatározott kifejezései vannak, kétségbe hozni nem lehet; 's egyes esetekben hibázhatunk ugyan, ha valakinek okos vagy ostoba képet tulajdonítunk, de abban sohasem, hogy van okos vagy buta kép, hogy a' szív jósága vagy roszasága saját 's állandó kifejezéssel bír 's a' t. Ezen alapul a' képző és tagillegető művészségnek, valamint a' néző részéről a' méltóság és aljasság 's a' t. megítélésének szüksége és biztossága is. Továbbá a' physiognomia megfogása a' történetes vagy csupa természeti változásokat és mozdulatokat kizárja, 's csak állandó minémüéseket, az az, a' testnek azon egy formán visszatérő változásait 's hatásait kívánja, mellyek a' lélek ama természetes és maradandó minémüéseinek ugy megfelelnek, hogy annak jelei gyanánt tekintethetnek. Kant a' maga „Anthropologiájában“ az ábrázatra nézve ide számlálja 1) az ábrázat alkatját, mellynek szelvényében — profil — (L. PROFIL) a' karakter főképp kitünik. Azonban ugy látszik, hogy az ábrázat alkatja főképp a' testi hajlandóságoktól függő szellemi minémiséget mutatja. E' hajlandóságokból ugyan az ember kinőhet, de befolyásaik-

tól soha sem menekhetik meg. Ezt bizonyítják Blumenbachnak a föld különféle népeinek physiognomiáját illető nyomozásai. Ide alkalmazhatók a homlokra nézve, mely az agyvelő formájával összeköttetésben áll, 's „az emberi főben legemberibb,“ Gallnak szemléletei, 's a mivesmerőknek a szabrárszság és képirás miveit érdeklő észrevételei is. 2) az ábrázatnak vonásait. 3) az arczjátékok, vagy mozgásba tett arczvonásokat, mennyiben ezek szokásbeli, 's egyformán visszatérő arczvonás-járatások. Egyébiránt az embernek más nyilatkozásai is karakteresek, de külön lépcsőkben, p. o. járás, hang, beszéd, mely a szellemet még mindennél előbb érthetővé teszi (Phinognómica), irás 's a' t. Ezen karakteres nyilatkozatokon alapul a physiognómica, mellyről Kánt és többen azt vitatják, hogy tudománnyá soha sem lehet „mert a' megnézett subjectum bizonyos hajlandóságaira vagy tehetségére mutató emberi alaknak tulajdonosát, nem leírás vagy észfogás, hanem leképezés és látható ábrázolás, vagy utánazás által érthetni meg; hol az emberi alak általán fogva különfélesei szerint itéltetik-meg, mellyek mindenikének az ember különös belső tulajdonságát jelelni keliene.“ Azonban így nevezhetni a' még most elszórt szabályok foglatját, mellyek szerint az ember szelleme, vagy a' szellem mineműségének bizonyos osztályai külső jelekben megismerhetők, mellyeket természetesen látható rajzolatoknak kellene segíteni. E' szabályok használatát a' sokféle kivétel igen megszorítja, 's azok a' hirtelenkedő következtetések által könnyen gyűlöletessé lehetnek. Ez az oka, hogy Lavater (Vö. e. és Lichtenberg) physiognomicáját is olly hamar elfelejtették, noha a' physiognómica theoriájához gazdag tapasztalatokat, 's felséges taldalékokat nyújthatna. (Már a' dominicanus Campanella is (mgh. 1639) physiognomicus volt). Betegség 's egyéb környülmények megváltoztatják a' külső alakot, 's gyakran a' különféle tapasztalatokat eltörlik. De épen azért kell egy illy theoriában a' hasonló megszorításokat felhordani, 's azon kérdést kell benne megfejteni: mellyik szellemmineműség nyilvánul 's esmértetik-meg legkönynyebben a' külsőn? Ezek t. i. az emberben a' véralkat tulajdonságai, 's az érzelem mód; indulatra, 's értelmi tulajdonságokra következtést huzni nem olly könnyű. A' physiognómica alap vonását igen éles elmével tűzte-ki Joh. Jac. Wagner „Über die Natur der Dinge“ Leipz. 1803. Ugyan e' tárgyban dolgoztak J. Cross („An attempt to establish physiognomy upon scientific principles“ Glasgow 1817) és Spurzheim („The physiognomical system.“)

PHYSIOLOGIA, élettudomány. Latin-görög és magyar neve közt való különbsége mutatja már, hogy hajdanában és most többektől többféle értelemben vétethetik. Milly viszonyban van a' többi tudomány-tesztvérihez I. TERMÉSZETI TUDOMÁNYOK alatt, mi itt csak magát tekintjük őt. Fernelius és Platner a' természetről szóló tudománynak nevezék, vagy azon erők és okok öszveségének, mellyek által az élet és annak jelenségei az emberben előteremtnek. Haller az élő boncztudománynak mondá. Meckel az ép állapotban lévő ember és részének munkálatiról oktató tudománynak hirdeté; a' természeti bölcselkedők pedig az életnek az emberi műszerzeten való kitünése tudományának vallák, — és mivel a' műszerzet életnek tökéletes állapotja az egészség állapotját magában foglalja, ezen határozatban az egészség állapotja is ben foglaltatik. Az élettudomány alapja a' gyógytudományoknak 's innét az ő történetei ugyanazok az orvosláséival. A' hajdani idők esmeretei az élettudományból, csupa töredék-darabok voltak, egyes anyagról szólók, feltételemények. Magának Hippocratesnek hiányos esmeretei voltak az emberi műszerzetről, 's hiányosak az élet eredetéről. Plátó elkezdett a' mindenség okairól okoskodni, az egész természet helyegzettségé-

ról az ember testében és életében, az életet az istenségből eredteté, — mint az örök 's csupa életből. Galenus több boncztudományi esmeretekkel bírván, tágabb épületet épít az élettudomány számára. Tőle van a műveleteknek állati-, életi- 's természetiekre való felosztása. A középkor után a boncztudomány hatalmas lépéseket tévén, utat készít az élettudománynak, melly haladott is, de soká nem lett egyéb finom boncztudománynál. A vérkeringésnek feltalálása Harveytől nagy világosságot ad ugyan az emberi műszerzet munkálatira, de egyszersmind indító okul szolgálja, hogy a következő élettudósok minden művelet okát ebbe helyeztették 's az életet a mechanica és hydraulica törvényei szerint akarák belőle magyarázni és kiszámlálni. Stahl vezeté vizsont a' figyelmet egy lelki okra viszza, a' lelket vévén fel az élet és jelenéseinek okául. Haller egészen új szakaszt alkotta az élettudományban, az állati rost ingerlékenységének elméletét állítva fel, melly a' többi élettudósoktól különbélekép módosítva az életerő tudományává dolgoztaték ki 's mellyben végre Brown tudománya is gyökeret vere, ki az életet 's annak jelenéseit az egész műszerzet ingerlékenységéből származtatá 's a' külvilág ingerlő befolyásaiból. Azonban az új chemia gyors lépései 's Kant bölcselkedése megváltoztaták az élettudomány idomát. Az elsőbbek t. i. megemerték a' műszerzet egyszerű 's egyszerűvé tett anyagjait, nagyobb világosságot adtak a' kívülről felvett 's reája ható anyagokra, millyenek a' levegő, étkek, italok 's tb. Az utóbbi, követőivel 's ellenzőivel együtt, bírálgták az életet, embert, műszerzetet, a' mindenséget, lelket, istent majd tisztábban, majd zavartabban, majd szárazon, majd költőileg, őszintén és nemőszintén.

A Physiologia n a k mai képe. Elettudománya mind annak lehet, a' mi él, 's minél tökéletesebben esmertetik azon élet, annál tökéletesebb az élettudomány is. A körülünk lévő dolgok egyik nagy osztála (az ásványoké) életjeleket alig mutatván, élettudománnyal — legalább eddig — nem bír. A növények az ünéletnek nem kis fokára fejlődvén ki, tárgyává lettek az élettudománynak, melly az állatországban vizsont nagyobb tökélyre talál 's az embernél, mint főpontnál, megállapodik. Mert hogy ezen mindenségnek tökélyesebb élete lehet, mint a' föld kérgén porszemnek is kicsin emberé, megengedjük; de hogy a' világunk élettudományát adhatnánk mi, vagy akárki, ma vagy akármikor, tagadjuk. Mig a' növénynek, mig az állatnak minden része nem esmerteték, mig a' részek egybe függése, öszvehangzása által nem volt látva, mig a' tünemények okai ki nem fürkésztettek, addig nem volt élettudomány 's amazoknak előmenetelével ment ez is elő 's csak, ha azok érnek tökélyfokra, fog ez is tökélyéréssel dicsekedhetni. Mi a' világból egy irtóztató nagy, de még is, ugy szólva, semmi részt esmerve, a' végetlen egészről képzetelet sem tudva magunknak lopni, kénytelenek vagyunk a' világ élettudományáról hallgatni; az esmeretlennek még esmeretlenebb okát érintlen hagyni, 's növény 's állat-élettudományunkkal beérni. A' növények élettudományát I. NÖVÉNY-PHYSIOLOGIA alatt, itt az Állatphysiologiát 's különösen az emberét vizsgáljuk. Az ember általjában két fő oldalt mutat, növényit t. i. és állatit. Ugyan is az nevezetes a' föld lényeiben, hogy a' tökélyesebbek a' tökélytelenebbeknek képét is láttatják magokban. Igy az ásványország alapul szolgál mind a' növény mind az állatországnak 's nem kevés élettudós gyánitá ezen két utolsóban az első jegesülésének törvényeit szemlélni; a' növényország alapidoma feltaláltatik az állatoknál, sőt az alsó állatok mindig ki és kifejlődtebben tünnek elő egymásban az emberig, melly magánál tökélyesebb állatképet nem esmer. — Növényi művelet az emberben az eredés, melly hasonló, két különböző nemű lénytől kapá feltételeit 's esmeretlen

végerő által hajtatik végre; a táplálódás vagy ujrapiótlás, és a nemzés. A táplálódás az embernél és állatoknál abban különbözik a növényekétől, hogy ezek műszertelen testekből vesznek élelmet, amazok pedig műszerekből; megegyeznek pedig, hogy az élelem testökben edények által körülhordoztatik 's belőle a részek táplálást nyernek. A táplálás nagy műveletjéhez sok műszer tartozik, mellyek közül némelyek az eledelt felveszik mint a' száj, a' könnyebb megemészthetés végett megörlik, a' fogak; az emésztés műhelyébe vezetik a' torok, bázsing. A' gyomor belső takonyhártyája olyan nedvet választ el, melly a' megemésztést igen elősegíti; azon fellől a' gyomor örökös férégmozgásban van, melly dörzsöli és őrli az étkeket. Így a' gyomor művelete által az ételek megváltoznak, a' táplálásra alkalmasabbá tétetnek, nevek chymus, (tápanyeg, tápkása). Ezen megváltozott vegyület tovább mozdittatik a' bélsóbe, az epével vegyül, belőle a' felszívó erek által a' tápláló részek felszivatnak, mellyek tápanyirk (chylus) névalatt a' nyirk mirigyeken át az üres vérerekbe, 's a' job szíven által a' tüdőbe vezetnek, hol a' belélekzett levegővel érintésbe jövéen, felfmagasztalt életet nyernek, vérré változnak, a' sziv balüregibe mennek, honnan az egész testben körülhordoztatnak az üterek által. Az üterekben keringő vér táplál mindent a' testben, a' csontokat, kötelékeket, izmokat, belsőrészeket, műszereket, edényeket, idegeket, sejtszövetet 's tb. A' táplálás műszereihez tartozik még a' máj, mellynek fő művelete az epékészítés, — egy alacsonyabb neme a' lélekzésnek, minthogy általa a' szénó (carbonium) kiürítettik a' vérből; idetartozik a' hasnyálmirigy (pancreas) és a' műveletére nézve még igen esmeretlen lép. — Hogy a' táplálás és ujra piótlás történhessék, az agg részeknek a' műszerekből el kell tűnniek, a' mi viszont a' felszívó erek által történik. A' vérbe jutott elromlott részeket a' vesék választják ki 's hury név alatt (higítva?) a' testből kiürítik. — Az ember és állat növényi műveleteihez tartozik még a' nemzés, vagy hasonló lénynek előteremtése. Ez mind a' két országban két különböző nem által történik, nem állván ellent, hogy a' növényországban több, az állatországban pedig kevesebb a' nőhim egyén (individuum), mint a' tulajdon nemü. A' jövendő, hasonló egyén (növényi vagy állati) sarjadéka a' nőben létez, de életre nem ébredhet, ha csak a' him nemző anyaga (himpör, és himmag) egyéniségre nem heviti. Ezen művelet törvényei még nincsenek megmagyarázva, annyit azonban tudunk, hogy a' fogamodás pillantatjától fogva önéletet él a' magzat, mellyet további fejlődése és táplálódása bizonyít. A' megfogamodott magzat életének elején ebrénynek (embryo) mondatik; eleinte mindjárt nem képes a' külvilágból táplálódni, hanem anyai nedvek által tenyészik. Az emlősök osztályában bizonyos ideig összszeköttetésben van az anyával, tartózkodásának helye nádrának vagy méhnek neveztetik; az alsóbbaknál tojásban létez, mellyből hogy tápláltassék, az anyai melegre vagy ahhoz foku melegre van szüksége. — Es ez a' növényi életkőre az állatoknál, az embernél.

Az állatok szorosán vett állati életére nézve megkülönböztetjük az embert a' többi állatoktól, 's így az állati életet alsó állatira és emberire vagy emberállatira osztjuk fel. Alsó állati életnek, különböztetésül, azt mondhatjuk, melly az egész állat-országon keresztül feltaláltatik, 's melly minden állatnak valójához tartozik; emberi élet pedig az lesz, mellyel minden egyéb állat felett az ember egyedül dicsekedhetik. — Az állati élet (az alsó) mozgás és érzés által jelenti ki magát. Ezen két tulajdon az állatnak annyira valóságához tartozik, hogy nélküle állat nem létezhet. Az önkényes mozgásnak két fő eszköze van, tevő és szenvedő; tevő eszköz az izomrendszer, szenvedő a' csontrendszer. Az izmok az akarat hatá-

sára összehuzódnak 's neki tágulnak, mely váltó összehuzódás 's neki tágulás által a' csontok helyzete megváltozik, a' test vagy tagok alapja helyet cserél 's a' mozgás lételez. Az önkényes mozgás azonban nem bir egy foku tökélyvel az állatországon keresztül; mert vagynak vízi 's különösen tengeri állatok, helyökből ki mozdulni nem tudók, csupán csak eledeleikért nyuládozók, míg a' madarak az állati mozgás főtökélyeit mutatva villám-sebességgel repdesik 's hasítják a' levegőt keresztül. Meg lehet még különböztetni az állatok önkényes mozgását a' kénytelenőtől, mely utolsóhoz tartoznak p. o. a' növényi mozgásnak neveztethető 's az állattudta nélkül megtörténő szív-ér-tüdő 'stb. mozgások. — Az érzés az idegrendszer által történik. Az idegrendszerhez tartoznak az agy, a' gerinczagy, 's az idegek. Az idegnek tulajdona az érintésre visszahatni, az érintést felfogni, az agyhoz vezetni, mint az érzések közép fokához. A' testnek különböző részei szerint különbözőként hatnak az idegek az érintésekre vissza 's műveletjüknek igen különböző sikere van. Az idegvisszahatásnak ezen nevei érzékeknek mondatnak. (Vö. ÉRZÉKEK). Az emberi testen ötérzék vagyon: a' látás, hallás, szaglás, izlés és tapintás. A' tapintás az egész testen el van terjedve, mellynél fogva a' bőr a' durvább anyagoktól lett érintést észre veszi, a' mi a' bőr idegei által történik. A' nyelvnek izidegére csupán csak az izes testrészecekké hatnak, valamint az orr szagidegére csak a' szag munkálkodik. A' fülnek hallidege csak a' hangok által ingereltetik ellenhatásra; a' szem látidege pedig a' sugárak által. Ezen öt érzék mutatja nekünk a' világot, 's a' világ nekünk épen olyan, a' millyennek ezek mutatják. — Az idegek ugyan főképen az állati élet tulajdonai, de valamint a' növényi élet legmélyebben össze van szöve az állati étellel, úgy műszereik is mélyen nyulnak egymásba. Így a' növényi életnek tulajdon idegrendszer van az állati testben, mely a' duczakból és fonatokból áll (L. GANGLIONOK), és a' táplálás, nemzseire látja el idegekkel; a' véredények minden műszereken által elterjednek, izomrostok a' legnagyobb kiterjedésben láttatnak.

Az embert legfelső helyre teszi az állatok között 's neki majdnem tulajdon osztált ad az elme. Mi ezt ugyan nem tulajdonítjuk egy magunktól különböző lénynek, mert az ember egy teljes egészet teszen; hanem termői nőkie az érzékek. A' természeti tudományokban mutatójel nélkül semmit sem szabad létezőnek venni; a' mutatóványok pedig el nem mellőztethetők. Így tudjuk, hogy mindenik érzékünk egy egy kutfje a' tapasztalásnak, tudásnak; 's következőleg az érzékeket tudományunk kutfjének kell tartanunk. Mindenik érzék a' rá tett benyomást az agyhoz vezet, 's így támadnak az egyszerű észrevételek. Az agy emlékező erővel bir, 's a' mint több és több érzés gyűl benne öszve, elkezd hasonlítani (mert hasonlító erő is van benne). Az ezer tárgy, ezer dolog öszvehasonlítása pedig okoskodása vál, az okoskodó erő pedig más néven elmének mondatik. Minél tökéletlenebb az agy kifejlődése, minél kevesebb benyomás történt reá az érzékek által, annál gyengébb az elme. Ezen tökéletlen fejlődés miatt buták a' többi állatok, és pedig egyenes viszonyban agyfejlődésükkel. Azon tengeriek, mellyeknél az agynak nyoma nincs, elmét nem is mutatnak; 's a' dolog nincs különben az alsó osztálsbeli száraziaknál. A' halak agya fejlődteletlenebb lévén a' mászókénál, az értelemben sokkal alantabb vannak ezeknél. A' madarak és emlősök álitásunkat erősítve, fő helyen állanak, legfőbb helyen az ember. De ez is születésekor, mind a' rátett benyomások hiánya, mind agyának tökéletlen fejlődése miatt, képzelettel nem bir 's csak ezen két feltétel gyarapodása mellett fejlik lasudan-kint elméjében, míg mint férjfiu fő elmeerejében áll, hanyatlandó

Ielkü viszont, mihelyt az érzékek tompulnak, az agy szárad, emlékező 's hasonlító ereje fogy, míg nem a' halállal együtt a' képzé-  
 lődés is kialszik. — Az elme nagy befolyással van a' test minden  
 munkálatira, valamint a' test az elméire; 's csak mindenkinek kül-  
 csönös, jó viszonyban lévő ellenhatásánál létezhet a' teljes épség. —  
 Ezeket, 's az itt csak érintetteket a' Physiologia bőven adja elő,  
 mely okból az azt kedvelőknek néhány jelesebb munkát megneve-  
 zünk. Illyen: *Physiologia Medicinalis* Lenhossék Mihálytól (Pest,  
 1816—18, V köt.) *Institutiones Physiologiae Organismi humani,*  
*usui Academico adcommodatae,* ugyan attól (Bécs, 1822, II köt.).  
 Irtak róla még Wilbrand, Prohaska, Walter; élettudományi folyó-  
 írást adnak ki Heidelbergben 1825 olta Tiedeman, Treviranus 's tb.  
 e' czim alatt: *Zeitschrift für Physiologie*; 's Parisban Magendie  
*Journal de physiologie expérimental et pathologique.* —j—a.

#### PHYTOLOGIA I. FÜVÉSZTUDOMÁNY.

PIANO. Muzsikában azt jelenti: gyöngén, pianissimo  
 igen gyöngén. Szükség volna tehát, hogy valamelly muzsikai darab  
 előadásánál e' szabály kivétel nélkül megtartassék, hogy minden  
 hangász, vagy énekes a' pianot a' közönséges forte, és pianissimo-  
 tól helyesen megkülönböztesse. Olly daraboknál, mellyekben egyes  
 (solo) hangzatot kisérni nem kell, mint symphonia, karének 's a' t.  
 e' szabályra a' jól betanult hangászkar mindig ügyel. De az egyes-  
 hangzat kíséreténél gyakran megkivántatik, hogy a' piano még gyön-  
 gében, sőt néha csaknem igen gyöngén tartassék, ne hogy a' kísé-  
 ret a' fő hangzatot felettébb elnyomja. Ritkábbak azon esetek,  
 mellyekben a' pianot szokásnál erősebben kell adni. A' piano és  
 forte változatnál minden szeres hangások legnagyobb egyetértése  
 kívántatik, különben a' foganat egészen elvesz.

PIANOFORTE (szokottabb mint Fortepiano) azon muzsika-  
 szerszám, mellynek hurjai a' hangfenék felett álló srófocsákra vo-  
 natván, billentyűknél fogva, apró, borított kalapácsok által libe-  
 gésbé tétetnek, 's hol hosszabb utánhangzás nem irányoztatik, tü-  
 stént a' billentyű érintése után (bőr hangfogók által) ismét megszü-  
 netnek. A' pianoforte főkép hangjának tömötsége, erőssége, és  
 tartóssága által elsőséget nyert a' klavir felett. A' hangok erejét  
 azzal is nevelték, hogy minden hang hurjainak számát szaporították.  
 Rendesen a' mai pianoforte három hurok, de vannak négy hu-  
 rosok is. A' kalapácsok közönségesen alólról ütik a' hurokat; de  
 már Capotasten név alatt Bécsben ollyakat is készítettek, mellyek-  
 ben a' kalapácsok a' hurokra felülről esnek, 's ezeknek még erő-  
 sebb hangjok van. A' hangnak részint változtatása, részint hosszab-  
 bitása a' változtatók által történik, most azonban csak keveseket hasz-  
 nálunk. Ezek közül a' főbbek 1) melly által a' hangfogók fel-  
 emeltetnek. Ezzel gyakran a' fortissimo-ra, 's a' játékbeli szabatos-  
 ság hiányának eltakarására visszaélnék. A' szerzeményekben Ped.  
 (Pedale) szóval, a' hangfogónak leejtése pedig csillaggal bélyegezte-  
 tik. 2) a' piano, 3) az eltoló, vagy elmozdító, melly: a u n a c o r-  
 da szókkal mutatattik ki, mivel itt a' kalapács csak egy hirt  
 érint, 's általá igen bus hangok származnak. Ezelőtt a' pianoforte  
 helyét a' klavir (clavicordum), 's az úgy nevezett Flügel pótolá,  
 mellyekkel azon jelességben osztozik, hogy rajta egyetlen egy játszó  
 teljes harmoniát hozhat ki, 's a' légsébebb legnehezebb hangsoro-  
 kat könnyen kiviheti, 's azért e' szerszámok a' harmonia meg-  
 tanulását is igen könnyítik. A' klavirnál abban az egyben há-  
 trább áll, hogy ennél az ujjak nyomása a' hang képzésére nagyobb  
 befolyással van; a' pianoforteban pedig a' hangok már mintegy  
 készen fekszenek; de némelly módosságokat is, millyenek a' resz-  
 kettetés és libegtetés, egyedül csak klaviron lehet jól kifejezni. —

Mi a' pianoforte alkatját illeti: a' legközségesebbek asztalszabásuak, 's ezek rendszeren hangjokra nézve gyöngébbek, és szárnyszabásuak; ez utólsók pedig hosszúak, vagy rövidek. A' mostani pianofortek hangköre rendszeren hat octava, a' mély contra — F-tól kezdve, de vannak hetedfél, sőt hét octavások is. Készítettek egyenesen felálló pianofortekat is, p. o. Dietanaklasis, de ezek nem igen vannak szokásban. A' pianofortet Chr. Gottlieb Schröder, ki Hohensteinban Szászorsz. szül. a' 18 száz. elején, (1717 körül Drezdában) találta fel. De csak lassankénti javítások által ment az tökéletességének azon fokára, mellynél fogva most minden muzsikai multságokban olly nevezetes szerepet játszik. Erőre és tartósságra nézve az angol szerszámok mindenk felett kitűnnek, de bánásuk is nehezebb, 's igen drágák. A' német pianofortek közt még mindig a' bécsieké az elsőség; azonban Berlinben, Drezdában, Lipcsében és más helyeken is derék pianoforte-készítők vannak. Hazánkban Pesten Drünner Károly és Zobel Ferencz jelesek: —

PIANOFORTE-OSKOLÁNAK neveztetik a' pianoforte játszását tárgyazó írásbeli utmutatás. E' nemben leghíresebb munkák a' Löhleiné, mellyet utóbb A. E. Müller, 's végre (nyolczadszor) C. Czerny (Lipcsében, Petersnél) kiadott; tovább az Adámé a' párisi conservatoriumból, és a' Crameré, végre a' Hummelé.

PIARISTÁK a' kegyes (piae)oskoláknak atyjai, így neveztetnek egy papi intézetnek tagjai, kik a' minden szerzetrendel közös három fő ígéret mellett, egy negyedikkal magokat az ifjuságnak tanítására bér nélkül kötelezik. Ezen társaság egy fő rangú spanyol, Calasant József alapítá Rómában 1621; ki az elhagyott szegény ifjuság lelki mivelésére előbb ugyan 1597 tanítókat bérben fogadott, későbbben ingyen ajánlkozó társakat szerzett, kik az isten-anya szegényeinek, és a' kegyes, vagy ajtatos oskolák rendje szerzeteseinek (scholarum Piarum, innét Piarista) neveztettek. Közhasznu fáradozásaikért IX Kelemen pápa őket a' sagedelmet kéregető szerzetes rendek jussaival megajándékozta. Későbbben XII Innocent ingatlan jószágoknak birhatására; XII Kelemen a' nemesebb ifjak nevelő intézetinek alapítására, 's felsőbb tudományoknak tanítására hatalmazta. A' Piaristák rendes (regularis) világi papok, mint hajdan a' Jésuiták, kikkel nem csak ruházatokban, hanem rendeltetések fő czéljában u. m. a' nép nevelésében, az anyaszentegyház hasznát eszközölő iparjaikban is megegyeznek, és azért kezdetjek olta azoknak vetélkedői voltak. Nem sokára a' kereszténységnek, kivált Austriának tartományaiiban megszaporodtak, és a' Jesuitákéhoz hasonló kormányrend alatt virágzásba jöttek, a' nélkül, hogy az uralkodási vágyal, vagy polgári alkotmányba 's világi ügyekbe avatkozással vádoltathatnának. Ennek, 's az oskolákat erányzó tárgyakban szerzett tagadhatatlan érdemeiknek, 's hasznos szolgálatoknak tulajdonithatják, hogy Európának több tartományiban háborgatás nélkül, most is több aloskolákban, gymnasiumokban 's felsőbb tudományokban oktatók, és kormányzók. Ennek, 's az ifju polgárság vallásos, erköltsi 's tudományos nevelésében tett ügyességöknek, csüggedhetetlen szorgalmoknak tulajdonithatják, hogy a' lengyel, cseh, morva, olasz, schlesiai, sváb, austriai tartományokban 's Magyarországbán 16 igazgató (Provincialis) alatt, ugyan-annyi tartományi gyarmatokra ágazva 207 szerzetházban, a' világ szélesztő larmájától elvonatkozva, a' nevelési pályán fáradoznak. Halhatatlan marad a' Lengyeleknél a' többek közt Konárski Szanisló, ki a' mult század elején, nálok a' tanítás módját jobb elvekre alapítva, a' tudományos remek izletre, czélarányosb nevelésre, 's józan lelki kifejlődésre az egész nemzetnek világított. Így becsben marad a' Magyaroknál is Bajtay Antal, kinek elmésségét, ritka tanultságát, a' görög, római, 's honyi vagy magyarországi történetekbe, törvényes

szerkezetekbe ható mély belátását, érett ítéletét, ékesszólását külföldi tudósok is magasztalák. — E' munkás szerzet hazánkba 1660 fogadtatott be, és majd felséges fejedelmeinknek, majd több fő rendű bölcshazafiaknak pártolásával, 's bő adománnyal annyira gyarapodott, hogy már ma a' két magyar hazában, egy fő igazgató alatt 28 collegiumban, mindenütt a' vallásos, erkölcsi, 's tudományi tökélyekre hazánk gyenge korú polgárjait vezérelve, munkálódnak. Ez az oka, hogy felséges uralkodónk I Ferencz, az idők viszontagságai miatt a' szerzet hajdani töképezei nagyon megcsökkenvén, azt pénzbeli segedelemmel, és birtokkal, a' pusztulástól megmentette, és tisztjeinek további szives folytatására elevenitette.

PIASTER, spanyol ezüst pénz, melly 8 ezüst reált (innen Peso de a ocho, nyolczas darab nevet is visel) vagy a' mi pénzünk szerént 1 f. 33 kr. 1 pf. teszen ez. p. Először csak Spanyolországban veretett, de most Európának más tartományiban, név szerént Olaszországban is, veretik. Török piasterek is vannak, mellyek közt 1=35 kr. a' mi pénzünk szerént.

PIATOLI (Scipio) orosz csász. statustanácsos, Florenzben, hol testvére képgyűjteményre ügyelő volt, szül. 1750 körül, eleinte Capucinus, azután házi káplán volt Marchisio grófnál, a' modenai herczegnek első ministerénél, ki nek könyvtárát, mint a' nagyherczegét is, mivelődésére szorgalmasan használta. Itt esmerkedett meg vele Lubomirska gazdag herczegné, ki reá vette őtet, hogy fogadott fiának, mostani Lubomirski herczegnek, nevelője 's neki utazásiban társa legyen. Varsóban megismerkedett Stanislaus királlyal, ki őtet olvasójává választotta 's majd egész bizodalomával megajándékozta, úgy, hogy Piatoli a' király hálószobája felett lakott 's akármely órában szabadon bemehetett. Ezáltal a' legnemesebb 's legpalléroztabb Lengyelekkel szorosabb öszveköttetésbe lépett. Ezolta a' régi 's új classica literatura helyett statustudománnyal, 's főképen Lengyelország szoros megismerésével foglalatoskodott. Így érte el az 1790-ik eszt. midőn a' legjobb főket politikai ideák elevenebben foglalatoskodtatták, mint valaha. Kolontayval és Potocki Ignáczal (l. e.) Piatoli készítette a' 3. Maj. 1791 alkotmányt, mellynek öszveomlása 's Lengyelországnak második elosztása után Potocki Stanislaus Karlsbadba utazott 1794. Itt, mint gyanusak, mind ketten elfogattak 's Theresienstadba vitettek. Gróf Stanislaus nem sokára azután szabadságát visszakapta, Piatoli ellenben Prágában felvigyázat alatt élt. Csak 1800 nyert, a' kurlandi özvegy herczegné kezességére szabadságot Csehországnak elhagyhatására. Ezolta nagyobbára Löbichauban és Berlinben lakott a' herczegné házában 's a' legifjabb herczegnének, Dorotyának, most herczeg Dino feleségének, nevelésével foglalatoskodott. 1805 Göckingk titkos tanátsossal, a' kurlandi herczegné gyámattával, Pétervárába ment, hogy ennek örökségét rendbeszedje. Itt mind ketten azt a' parancsolatot kapták, hogy a' törvényhozó biztosságnál dolgozzanak, 's Piatoli csász. statustanácsossá neveztetett ki. A' herczegné is megérkezett leányinak dolgaira nézve Pétervárába. Piatoli visszakisérte a' herczegnét 's Kurlandban 1806 feleségül vette ennek udvari dámáját, Vittinghof kisaszonnyt. Azután Altenburgban lakott, hol megholt 1809. Özvegye, egyetlen-egy örököse, eladta classicus munkákkal gazdag könyvtárát a' kurlandi herczegnének, ki azt a' löbichau kastélyban lévővel egyesítette. Nagy földabrosz gyűjteményét ifjabb Czartoriski Adám herczeg vette meg. Piatolinak kézirati elvesztek. Ezek közt voltak Juvenalis kiadására irt készítményi, mellyekkel életének utolsó esztendeiben foglalatoskodott.

PIAZZI (Giuseppe) a' nápolyi és palermoi csillagvizsgálat igazgatója, a' nápolyi, turini, göttingeni, berlini, pétervári academiák

tagja, a' franczia Institutum, 's a' londoni kir. tudós társaság, és majlandi academia levelező tagja, szül. Ponteben (Veltlinben) 16 Jul. 1746. 1764ben Majlandban a' Theatinok szerzetébe állott, Majlandban, Turinban és Rómában tanult, tanítói mások közt Tiraboschy, Lesueur és Beccaria voltak. Philosophiát Genuában halgatott's 1770 mathesis tanítójának hivatott az ujonnan állított máltai universitásba. Midón Ximenez a' máltai vitéz-rend nagymestere ezen universitást megszüntette, P. Rómába, innen Ravennába ment, a' nemesi collegiumnak igazgatója, azután cremonai prédikátor és végre a' római St. Andrea della Valla intézetben a' dogmatikának tanítója lett, hol pater Chiaramonti (későbbi VII Pius pápa) tisztvársa volt, ki későbbben is jó hajlandósággal viseltetett eránta. 1780 P. a' felsőbb mathesisi tanítóságát fogadta el Palermóban, hol ő több jobbitásokat tett, egyebek közt Wolfot Condillacal és Lockével cserélte fel. A' vicekirályt, herczeg Caramanicot, egy csillagvizsgáló torony alkottatására birta, 's Angliába és Francziaországba utazott szükséges eszközök megszerzésére. 1788 Greenwichben volt Herschelnél. A' palermoi csillagvizsgáló intézet 1789 építtetett és P. által „*Della specola astronomica de registudj di Palermo 1792—94*“ leiratott. Vizsgálatainak első sikerét 1792 bocsátotta közre. Azután csillag-lajstromához fogott és 6784 csillagot magában foglaló lajstromát a' párisi institutumnak ajánlotta. 1 Jan. 1801 felfedezte Ceres planetát (melly felfedezést Giulio Perticarival a' Piazzai-planeta czimű verset iratta). A' Nápolyi király a' felfedező tiszteletére arany emlékpénzt akart veretni, de az érdemével nem kérkedő férjfiu inkább csillagvizsgáló eszközök megszerzésére kívánta azt a' pénzt fordíttatni. 1814 elvégezte második 7646 csillagot eloadó lajstromát. Ezenkívül Sicilia mértékeinek és fontjainak jobbitásával foglalatosskodott. Üstökös csillagok vizsgálatását haszontalannak ítélte. 1817 a' királytól Nápolyba hivatott, az ott építendő csillagvizsgálót plánjának megtekintésére. Utolsó esztendeiben csillagászai foglalatosságát Cocciatore nevendékjére bizta és maga idejét a' siciliai oskolai tanítás javítására kinevezett biztosságnak munkálodásában résztvevővel szentelte. Ő határozta meg először Palermonak (88° 6' 45'') szélességét. Meghalt 22 Jul. 1826. Munkái közt legfontosabb csillaglajstroma, köznépi csillagtudománya „*Lezioni elementari de astronomia*“ (Palermo 1817 2 köt.) ném. ford. Westphaltól (Berlin 1822).

PICARD (Louis Benoit) a' most élő legtermékenyebb 's legelmébb vig-játékköltők egyike született Párisban 1769ben „*Le badinage dangereux*“ czimű első vig-játéka nagy tetszéssel fogadtatván, az ifju költő sok vig-játékot ereszte-ki egymás után, 's maga is öccsével együtt az Odeon játékszinen mint színjászó fellépe. 1801ben átvevé ezen játékszin igazgatását, 's mint igazgató, játszó és költő egyforma munkássággal munkálkodott. 1806ban az uralkodástól az opera igazgatását vette által, 's ezzeli sokféle elfoglaltatása miatt irni megszűnt. Csak 1816ban midón ezt letette 's az Odeon igazgatását újra felvállalta, kezdé ismét irogatni, a' mit ő mostan is folytat. — 1818ban leégvén az Odeon a' Favart játékszinbe költözék által, de később ismét Odeont vissza kapá, újra és szöbben felépítve, 's azt azon engedelemnél fogva, hogy abban szomorú darabokat is adhasson, a' Théâtre français vetélkedő-társává felemelte. — Öszvesen 70 darabot irt, mellyek közül sokakat Iffland, Hell 's egyebek németre fordítottak. Többek közt „*Belronde kapitánya*“ nagy tetszést nyert, 's midón ezen darabját legelőször eljászatá, ő maga is 60 esztendő s létere egy 18 esztendő s leányt vett el feleségül. — A' Francziák ezen kedvelt költőjüket characteri festéséért „*Kis Moliére*“-nek nevezik.

Sz. E.

PICART (Bernard) rajzoló és rézmetsző szül. Parisban 11 Jun. 1673, ama le Romain név alatt hasonlóul mint rézmetsző híres Etienne Picartnak fija, kinek sok munkája van a' rézmetszetek „*Cabinet du Roi*“ név alatt esmeretes nagy gyűjteményében. Az ifju P. Leclerc Sebestyén alatt tanulta a' perspectiva és építés-tudományt. A' compositioiban van Schuppent tartotta szemelőtt. Főképpen nagy volt jártassága más mesterek utánzásában, annyira, hogy Rembrandtnak Guido Reninek 's másoknak utánzótt munkái a' legalaposabb esmerőt is megcsalták. Illy munkájit, mellyekkel nagy értéket szerzett magának, maga is ártatlan csalásoknak hivta. Buzgó protestáns lévén, midőn magának művészségével nagy hírt szerezne, atyjával együtt oda hagyta vallása felekezetét üldöző hazáját és Hollandba ment, hol a' könyvárosoktól jutalmas foglalatosságot kapott, kik nevével az általok kiadott műveket fényesítették, a' mi művészi hírének már életében felette nagy ártalmára volt, úgy hogy már ekkor is csak esmerők becsülték régiebb műveit. Legjelesebbek ezek közt: atyjának képe, Roger de Pilaré és Eugen herczegé, továbbá a' gyermek-gyilkolás és az időnek Poussin 's Lesueurtól utánmetszett előterjesztése miként fedezi fel az igazat, továbbá egy arcadiai juhász, Kalliope és Terpsychore képei. De legesmeretesebb lett jeles rézmetszetei által, mellyeket „*Traité des cérémonies religieuses de toutes les nations*“ hoz készített Amsterdamban 1723—43, 11 köt. (Az ezen munka új kiadójához Parisban készült metszetek koránt sem érik el az övéit). Művei általánosan tiszták, ékesek és lelkesen készültek; a' fejek képzetében lehet hibás fogásokat találni. Mh. Amsterdamban 60 eszt. korában 1733 eszt.

PICCINI (Nicolo) szül. 1728 a' nápolyi királyságban, Bari-ban; atyja, ki hangász vala, papságra szánta: de a' gyerkőczének egész lelke egyedül a' muzsikára hajlott. A' bari püspök egykor énekének és klavir kíséretének helyességét észrevén, ritka észtehetséget sejtett benne, 's atyját arra bírta, hogy a' Santo-Onofrio conservatoriumba járni engedné, mellynek igazgatója akkor a' híres Leo vala. Ide jött tehát 1742, 's egy al rendű tanítóra bízott, kinek száraz és szellemtelen oktatása arra vitte, hogy magának és saját nézetei szerint dolgozzon. Így ira szabály és utmutatás nélkül psalmusokat, motetteket, operaáriákat, 's végre egy egész művet. Leo ezt meghallván, előhozatta a' partitúrát, 's próbát rendelt. Hiában esdeklött P., hogy e' megszegyenitéstől kimélje-meg; magának kelle igazgatni is. Minden hallgatók dicséretre fakadtak. Leo komolyan megfeddte, hogy jeles észtehetségét inkább szabálytalan phantasiája szeszélyére hagyni, mintsem művészsége alapos tanulása által kiképezni akarta. P. az okot tanítójára tolt; Leo lágyult, megölelte, 's ezentul minden reggel maga tanítgatá. Leo halála után Durante kedvencez lón P. 12 évi tanulás után kilépett a' cnservatoriumból 1754, felruházva a' hangászat minden esmeretivel, 's olly tüzsel és heves képzelődéssel, melly maga nyilatkoztatására az alkalmat alig várható. Vintimille herczeg a' florentzi színház-előjárójinak ajánlá. A' művész „*Le donne dispettose*“ operát írta; ez tetszéssel fogadtatván, közelebbi esztendőben a' „*Le gelosie*“, azután „*Il curioso del proprio danno*“ darabokat szerzé. Ez utolsót egymás után négy esztendeig, mi valaha alig történt, folyvást tetszéssel adták. P. lángesze mind inkább kifejllett, 's „*Zenobiában*“ mellyet 1756 a' San-Carlo színház számára irt, a' komoly írásnemhez emelkedett. Híre majd Romába is elfutott, 1758 oda hívák, hogy „*Alessandro nell' Indie*“ operát írnia. Nevezetes operája „*Cecchina*“ vagy „*La buona figliola*“ 1760 jelent-meg, melly Romában, 's lassanként Olaszország minden játékszinein hallatlan kedvességet nyert. Eunek mind a' két finaléja, mint egészen új találmány, különös említést érdemel.

Következett években „*Olimpiade*“ által a' komoly nemben legfényesebb tetszést nyert. Előtte három híres muzsikamester vala: Pergolesi, Galuppi, és Jomelli. Ó mindnyájokat fölül mulá. A' duett csak ó nála jelen meg először egy új muzsikai alakban, pedantismustól és oskoláskodástól szabadon, mellyet azóta közönségesen követtek. Most P. Olaszország legmagasztaltabb, legcsodáltabb hángszerzője vala. 15 évig folytában dolgozott így Róma és Nápoly számára, 's mind a' két városi közönség állandó kedvence vala. Végre Aufossi mint versenytárs álla-fel ellene, 's egy operája Romában csufot látott. Illy új baleset olly erővel hatott rá, hogy hirtelen Nápolyba utazott, 's betegen ért oda. Nehéz betegségéből felgyógyulván, egészen a' nápolyi játékszinnek szentelé magát. Közelebbi munkája az „*Utazók*“ czimű tréfás opera vala, mellyet 1775 mindig nagy tetszéssel hallgattak. Ekkor tájban a' francz. udvar ajánlatokat tett neki, mellyek ugyan XV Lajos halálával félbeszakadtak, de XVI Lajos részéről ismét megújítottak. P. ki hazájában most legnagyobb tekintetben volt, 's már a' számtalan apróbb hangdarabokon, oratóriumokon, cantatéken, egyházi muzsikákon kívül, 133 operát szerzett, igen kedvező feltételek alatt engede a' hívásnak, 's 1776 feleségével (1756 Vincenza Sibilla jeles énekesnél vette el) 's idősb fiával Párisba ért. A' franczia nyelvet teljességgel nem értvén, Marmontel vállalá magára ebbeli oktatását. Egy év lefolyta alatt annyira is ment, hogy „*Rolandot*“ Quinaulttól muzsikára tette. De más kedvetlenségek fenyegeték most. Gluck és számos felekezete elene volt, ezek Rolandot előre elitették, bukása elkerülhetlennek látszott. P. maga is készen vala rá. Annál inkább meglepé a' szerencsés kimenetel. P. az udvar előtt kedvességbe jött. Még a' királynénak is hetenként muzsikai leczkéket adott. Gluckal megbékült, de bár ők ezt mind ketten szerényül végezték is, felekezeteik (Gluckisták és Piccinisták) közt a' tusa még is egyre tartott. Azt határozták ezek, hogy Gluckal paralellába állítsák, mi végre mind ketőjüknek ugyan azon egy tárgyat „*Iphigenia Taurisban*“ adák-fel. P. e' verseny küzdésben meggyőzetett. Nem sokára Gluck Franciaországot elhagyá, és Sacchini jelent meg. Ujabb versengések támadtak. P. azonközben szerzeményeit folytató. „*Atys*“ után 1783 „*Dido*“ következett, mellyet mindnyájan mestermivének tartának. E' mellett 1782-től fogva az énekoskolát igazgatá. De midőn a' zendülés következésében fizetését elvesztette, visszament Olaszországba. 1791 jött Nápolyba, hol a' király évi fizetést rendelt neki, 's több munkákat bizott rá. „*Alessandro*“ a' San-Carlo nagy színházban ismét hasonló tetszéssel adatott, mint első megjelentekor. Az 1792-ki bűjtre irá a' „*Jonathan*“ oratoriumot, 's a' játékszin számára a' „*La serva onorata*“ tréfás operát. De kedvező helyzete nem sokára megváltozék. Vigyázatlanul pártütői gondolatokat nyilatkoztata, mi által mindenféle üldözéseket vont magára. Ezen szomorú helyzetet 1798-ig tartott, midőn a' híres énekes David Velenczében neki foglalatosságot szerzett. Az ide való játékszin számára írta a' „*Griselda*“ és „*Servo padrone*“ operákat. Kilencz hónap mulva Nápolyba visszatérvén, ismét házi fogságot kapott, és igen sanyaru viszonyok közt élt; ez idő alatt több egyházi darabokat írt. Végre a' franczia követ uti levelet szerze neki, 's arra bírá, menne ismét Franciaországba, hol ugyan minden becsülettel fogadták, de még is majd éhen holt meg. Végre barátai a' conservatoriumban helyet szerzének neki 5000 frank fizetéssel. De a' kiállott nyomoruságok elerőtleníték, 's mgh. Passyban Maj. 7 1800 miután tündöklő korát már felülélte. Jelesége azon tisztá években, 's kifejezéssel teljes melodiában áll, mellyek a' harmonia felett uralkodtak. Ez által Franciaországban az olasz muzsikának nagy elsőséget adott. Fija Louis a' párisi Fey-

deau színház és az opera buffa számára szinte számos operákat írt, melyeket tetszéssel hallgattak.

PICCOLOMINI. Ez a' nemzetség, melly Rómából származik, de későbbben Sienában telepedett le, Olaszországnak legrégebb 's leghiresebb nemzetségi közé tartozik. Legjelesebb tagjai voltak: 1) Aeneas Sylvius Bartholomaeus Piccolomini, ki 1458 II Pius névvel pápává lett. Egy volt a' legtanultabb pápák közt (leírta III Fridrik császár életét, Csehország históriáját kidolgozta 's igen jeles verseket írt római nyelven) 's nevezetes személyt játszott, mivel mint titoknak, a' baseli egyházi gyülekezetben a' conciliumok jusait tüzesen védte a' pápák ellen, mint pápa pedig minden elébb a' pápai tekintet kisebbitésére tett nyilatkozatát visszavonta. Azon legfontosabb plánja, hogy minden európai fejedelmet öszveszövetkeztesen a' Törökök ellen, kiket annyira üldözött, hogy az általa öszvehozott seregeket személyesen akarta vezetni, halála által (1464) semivé tétetett. 2) Octavio Piccolomini érdemeivel német birodalom-beli herczeg rangot szerzett. 1599 szül. 's igen ifjan lett katonává. Mailandban a' spanyol seregben tett szolgálati után, egy ezereddel, mellyet a' florenzi nagyherczeg II Ferdinánd császárnak a' Csehek ellen segítségre küldött, mint lovas kapitány Németországba jött. A' lützeni ütközetben azt a' lovas ezredet, mellyel találkozott Gustav Adolf a' csata zürzavarjában 's melly által elejtetett, azt írják Piccolomini vezérelte. 1634 Wallensteintől, ki a' császár ellen támadt, az Ens feletti tartomány fő kormányozójává tétetett, azon meghagyással, hogy a' salzburgi hegyszorosakat foglalja el, elzárni akarván ezáltal az Olaszországból jövő segítő seregek előtt az utat, 's azon meghatalmazással, hogy akármelly a' herczeg (Wallenstein) eránt hűségtelen ezeredest letehessen. De Piccolomini 's több vezérek, kik Wallenstein bizodalomát bírták, hirt adtak a' császárnak a' plánról, sőt P. személyesen Bécsbe ment alattomban, hol azt a' parancsolatot kapta Gallással, Altringerrel, Maradással, hogy a' friedlandi herczeget (Wallensteint) élve vagy halva fogja meg. E' megtörtént. Ezért Wallenstein jószágainak egy részét kapta. A' nördlingeni ütközet után (7-Sept. 1634), mellyben a' Svédék egy időre elyengítették, Isolanival Württembergben keresztül a' Mainig nyomult. 1635 egy osztályal a' spanyol király segítségére küldetett a' Francziák ellen, kiktől megszabadította Németalföldet. Azután a' Hollandiakkal csatázott, de kevesebb szerencsével. További szerencsés hadakozási a' Svédekkel, főképpen Hőxternek elfoglaltatása (1640), Schlang svéd ezeredesnek elfogatása Neuburnnál Felső-Pfalzban (1641) négy napig tartott viadal után, Freibergnek (Saxoniában) ostromalól felmentetése, mellyet a' Svédék néhány hónapig vívtak 1643, IV Filep spanyol királyt annyira megayerték, hogy őtet a' császártól fő vezérének kérte. Szerencsés is volt a' Francziák és Hollandiak ellen Németföldön 's arany gyapjas vitézzé nevezetett ki. De midőn 1648 a' Svédék ismét szerencsésen táboroztak Németországban, viszahivatott Piccolomini 's fővezérré tétetett. A' még ugyanazon eszt. köttetett vestfaleni béke mindazáltal hadi tetteinek végét szakasztotta. 1649 mint császári meghatalmazott, a' nürnbergi öszvejövetelbe küldetett, mellynek célja a' béke végrehajtása volt. Azután tetteinek jutalmául, több akadály ellenére is, birodalom-beli herczegi rangra emeltetett. A' spanyol királytól már ezelőtt visszakapta az elei által valaha bírt amaffii herczegséget. Meghalt Bécsben 1656. Vézéri nagy nevét az 1640 elfogott Hesseniek és Lüneburgiak ellen adott kegyetlen parancsolatja homályosítja. Gyermekei nem léven, testvérének Aeneasnak maradéki örökösödtek jószágaiban, kik a' nachodi uradalmat (Csehorsz.) választották lakhelyekké.

PICHEGRU (Charles) a' rancz. köztársaság generála, szül. 1761 Arboisban a' Franche-Comtéban, vagyontalan szülektől, 's ugyan ott a' Minimek (Minimi fratres) egyik klostromában neveltetett, (de mint hamisan állíták, szerzetőkbe nem lépett), azután a' briennei collegiumba ment, hol a' mathematicai tanulmányokban magát úgy kitüntette, hogy oskolájában a' felmondási órák, noha maga is csak tanuló volt, rá bizattak. Napoleon ekkor nemi tekintetben tanítványa vala. Még igen fiatal volt, midőn önkénytesen az első pattantyus ezredbe állott, hol sergeant (altiszt) lett, 's Villers Károllyal, ki ugyan ott hadnagykodott, megesmerkedék, minek P. további kiképzésére nagy befolyása lón. Az amerikai háboru végső éveiben P. is oda szállíttatott, 's így a' tengeri szolgálat megesmerésére is alkalmat nyert. Innen hazájába 's ezredéhez visszatérvén, sergeantmajor, utobb compagnie (század) segéd lett, 's már polgári származása mellett is majd tiszti rangot nyert, midőn a' zendülés kiütött, mellynek elveit ő mint kora minden nyílt fejei, örömmel fogadá. Ekkor Besançonban vala, hol, mint az ország minden városaiban egy clubb, vagy titkos szövetség állott össze, 's ennek fejei közt vala ő is. Gardból a' nemzeti őrségnek egy bataillona érkezék ide, 's ez által P. nagyobb hatáskört kapott. A' fenytékekhez nem szokott csoportnak t. i. egy derék vezetőre vala szüksége, 's a' besançonai szövetkezettek Pichegrut javalák. Első gondja vala ekkor a' féketlen gyülevész nép rendbehozása. E' herculesi munkát erővel 's ügyességgel teljesen végbe is vitte, 's ujjon teremtett bataillonát a' rénusi sereghez vezette, hol magát csak hamar úgy megkülönböztette, hogy 1792 a' tábornoki fő tisztséghez (generalstab) tétetett, ezredes, azután brigadegeneral, 's 1793 osztályos general lett. Ez alatt Franciaországban kiütött a' rettenet ideje; Custine, Houchard, Biron 's t. a' guilotine alatt vesztek. Akkoriban a' párisi hatalmasok bizodalatlansága miatt, csaknem több bátorság kívántaték egy sereg fővezérségének felvállalására, mint egy ellenséges ágyusáncz ostromlására; még is P. a' weissenburgi serezednek vesztése után majd majd eloszlott sereg vezérlését felvállalta, a' fenytéket helyreállította, 's a' megfélemlert csapatokat több fényes ütközetekbe vitte. Hogy a' számos és jobban kitanított ellenségnek, melly még különösen derék lovasság által is gyámolítva volt, foganattal ellenállhasson, a' lövöldöző megtámadás rendszerét hozzá-be, 's mivel egyszersmind a' lovas pattantyuságot is nagy szerencsével használá, elleneinek hadi fogásait egészen elgyengíté. Ekkor Elsaszban a' sereg jobb szárnyának Hoche parancsolt. E' generállal együtt, ki a' fővezérséget elnyeré, de csak P. jól kigondolt terve után ment, még is később a' győzelem diszét egészen magának tulajdonítani akarta, P. Dec. 23. 1793. a' hagenai sorokra rohant, Landaut felszabadította, 's Lauterburgot megvette. E' jó foganatok Párisban a' legmagasabb dicséreteteket szerzék neki, maga Robespierre 's Collot-d'Herbois is meglegedésüket mutatták. Hoche 1794 elbocsáttatván, az éjszaki-, sambre-, és Maas-táborok fővezérsége bizatott rá, melly seregek, szerencsétlen esetek miatt szinte már felbomláshoz közelgetének. Itt is hamar helyreállítá P. a' rendet és fenytéket. Mintán a' jóllétre ügyelő biztosság által, az ellenség középpontja ellen gondolatlanul parancsolt megtámadás, Coburg herczeg alatt, szerencsétlenül ütött-ki, P. maga veszélyeztetésével a' sereg egyik osztályát nyugoti Flandriába vivé, ez által az ellenséget oldalon fogván, Apr. 26—29. a' Courtray, Montcastel, és Menin melletti fényes győzelmeket kivitta, 's így Clairfayt sietős visszavonulásra kinszerítettett. Maj. 18. a' Coburg herczeg, és York egyesült seregeit Menin és Courtray közt megverte. 's hogy Clairfayt-t Thiel melletti erős állásából kiszorithassa, Ypern felé fordult, 's ehez közel

Jun. 12. és 13. az austriai generalt hasonlólag megverte. Ez által egész nyugoti Flandria a' Francziák kezébe esett; 's midőn Jourdan nem sokára Fleurus mellett diadalt nyert, P. a' Scheldén áltment, ekkép Clairfayt-t az angol hadiseregétől elvágta, Brügge, Ostende, Gent és Oudenarde városait bevette, Nieuport, Sluys, Condé, Valenciennes, és Quesnoy helyeket pedig részint ostromoltatta, részint bezáratta. Maga Mecheln felé előre nyomult, Jul. 16. és 17. az egyesült Angolokat 's Hollandiakat megverte, Antwerpent elfoglalta, Septemberben az Angolokat a' Maason túl visszanyomta, 's három hónapi ostrom után az akkorig győzhetlennek tartott Herzogenbuscht megvette. Oct. 19. az Angolokat Puhlachnál még egyszer megverte, Gravet bezárta, Hulst, Axel, Sas de Gand, és Nymwegen helyekre őrizetet rakott. A' Conventnek azon kegyetlen parancsát, hogy semmi Angolnak meg ne kegyelmezzen, 's a' Condé, Valenciennes, Landreis és le Quesnoy várakbéli őrkatonaságot, ha magát azonnal fel nem adná, kardra hányassa, P. fortélyal kikerülte, 's azután Jan. 2. 1795. seregével, mellynek bátorságán kívül majd semmije sem volt, a' befagyott Waal, és Maas folyókon áltment, Gravet, a' Bommelszigetet, 's St. András erősségét rohanással megvette, Bredát bezárta. Igy Holland hódítva volt, az ország serege elszéledt, az Angolok hajóra ültek, a' kir. helytartó Angliába futott, 's P. Dortrechtbe és Amsterdamba diadalmasan ment be. Most a' Convent a' Rénusi, és Moseli tábor fővezértségét bizá rá, de e' mellett Moreau alatt az északi, Jourdan alatt pedig a' Maasi-tábor vezérlését is megtartá. 1795 Apr. visszahívák a' főváros hadikormányára átvételére; hol a' rettentők (terroristae) utolsó erejüket veték meg, hogy véres hatalmukat még egyszer magokhoz ragadhassák. Elnyomván a' külvárosok lázadásait — miért akkor a' Conventben hazamentőjeként magasztalák, — visszatért a' Rénusi sereghez, hol azonban eddig tündöklő pályája más fordulatot vett. Párisban nem léte azon ötletre hozá, hogy a' köztársasági forma nem Francziaországunk való. Alig hallák ezt meg a' Bourbonok Fauche-Borel (l. e.) által Condé herczeg nevében mingyárt alkudozások kezdődtek, 's P. ezekre hallgatni elég gyöngye volt. Nagy hivatalok, birtokok és jövedelmek ígértettek. De hamar elárultatott a' titok a' francz. kormány előtt. Már P-nek mint generalnak viselete is gyanut gerjeszte, mert a' helyett, hogy az ellenség felett minden nyereséget hasznára fordított, 's előre nyomult volna, vissza-vonult. Midőn végre Montgaillard, ki addig a' Bourbonok dolgában a' generalnál közbenjáró, 's a' vitt levelezés őrzője volt, a' köztársaság pártjára állott, és a' leveleket előadta, a' Directorium, melly akkori gyöngesége miatt a' vezért tüsténti számadásra nem vonhata, azon ürügy alatt hívá őt vissza, mintha Svécziába követül küldendő lenne. (1796) P. ugyan a' követséget el nem vállalta, de nem látá az ellene emelkedő vihart, 's a' helyett, hogy még idején menekedett volna, Arbois mellett vett Bellevaux apátságba vonult, hol 1797. Martiusig igen szükön élt, (mivel olly csekély vagyona volt, hogy csak valamennyire élhetés végett, tábori eszközeit 's lovait is eladni kénytelenített), 's ekkor megyéjének (felső Saone) választóji a' törvényhozó testhez képviselőnek nevezék. Itt az ötszázak tanácsa előlülőjévé választott; de ő titkos tervével még sem hagyott fel, sőt az ugy nevezett Clichy párt feje lett, 's azon javallatok által, mellyeket a' párisi nemzeti őrség új szerköztetése iránt, világosan a' köztársasági párt megbuktatására czélzásból tett, gyanuba esett; mire a' Directorium, az öregek tanácsával egyetértőleg, titokban, az olasz seregektől Augereau parancsa alatt hadsoportokat hozatott, 's ezek segítségével Sept. 4. 1797. (18. Fructidor. VII. év) a' királypárt plánját megsemmisité, Pichegrut pedig, kinek XVIII. Lajos egy Riegelben Maj. 24. 1796.

's egy Mühlheimban Jun. 9. a. e. kelt levele által teljes hatalmának gyakorlását áltadta, szövetségeseivel együtt elfogatta, 's a' templomba (Tempel) záratta. Most a' Directorium Pichegrunak a' kivándorlott Bourbonokkal, névszerint Condéval vitt levelezését, mely részint Montgaillardtól előadatott, részint a' Moreau alatti rénusi sereg által Klinglin ellenséges generál elfogott butorai közt találtott, nyilvánossá tette, 's ötöt 20 bűntársajval együtt Cayennebe számkivetésbe vitelre kárhóztatta. A' foglyok Bloison keresztü Rochefortba vitettek, hol hajóra kelle ülniök; az elől említett helyen nem sok hija volt, hogy Pichegrut némelly hozzá szitók majd kiszabadíták. Cayennebe érven a' Sinamari egészségtelen vadonokba költözteték a' számüzötteket, hol az ott uralkodó posvány-hideg-  
 lelésben többnyire elhaltak, de P. nyolczad magával (ezek között Willot, Delarue, Barthélémy, Aubri, és Ramel) olly szerencsés volt, hogy nyo ez hónapi itt mulatás után egy könnyű csónokon a' tenger hullámaival szembeszállva, Paramariboba, a' surinami hollandi telepítések főhelyébe illanhatott. Innen Angliába menének a' szökevények, hol P. ki most magát nyilvánosan a' Bourbonok hívének mutatta, igen jól fogadtatott, 's az austriai-orszsereghez, mely akkor Korsakoff alatt Franciaország ellen viaskodott, Németországba utasított. De mivel Korsakoff, kinek P. még a' Zürich melletti csata előtt hasznos tanácsokat adott, ezeket nem követvén megvertett, visszatért P. Angliába, hol tőle a' francz. királyi nemzetségnek mind ministerei mind hercegei gyakran tanácsot kérenek. Mint tudva van, az utolsóknak azzal hízkelédnek, hogy Bonaparté mintegy második Monk teend, 's az elűzötteket a' királyi székre visszaviendi; mivel azonban a' remény elenyészett, azon tervet koholák, hogy az első consult láb alól eltegyék; mire magát Pichegrun kívül, eszköznök különösen a' Chouának feje, 's a' pokolbeli erőmiv feltalálója Georges Cadoudal ajánlá, kivel P. Londonban, nem nagy becsületére, esmeretséget kötött. Angoly hajós kapitány Wright által Jan. 1804. több előbbeni vendéi felköltek fejével együtt a' franczia partokra vitelve, ál ruházattal Párisba menének az összeesküttek, reménylvén, hogy ott mind részökre egy felekezetet találnak, mind Moreau tervökben részt veend. Azonban Moreau ingadozó caractere itt is kitünt; ő ugyan P. javalatát el nem fogadta, de nem is adta fel, hanem addig huzta halasztotta, míg a' politzia (Fouché alatt) a' titkot felfedezte, 's Georges nyomon elfogatott. Nehány napig házról házra bujdokolván, el tudá magát P. vonni üldözőjinek szemei elől, de végre bizonyos Leblanc nevü kalmár, kihez menekvék, elárulta. Febr. 28. 1804. éjjel, ellenállás után, szobájában, a' lovas politzia (Gens d'armes) által elfogatott, 's megkötözve Réal státustanácsoshoz vitetett, ki azonnal kihallgatta, de tőle Moreau iránt teljességgel semmit meg nem tudhatott. Innen a' templomba vivék, ellene, Georges és Moreau ellen pert indítának, de mielőtt a' dolog ítélet alá ment volna, egy reggel (Apr. 6. 1804.) tömlöczében fojtva lelék. Az első consulnak akarák tulajdonítani a' förtelmet, mintha alattomban ő kinoztatta, 's azután ölette volna meg tömlöczében a' szerencsétlent; de ez annál czéliránytalanabb kegyetlenség volt volna, mivel már a' rendes törvénykezés Pichegrunak halálra kárhóztatására elegendő vala, mennyiben saját vallomásánál fogva kétségtelen volt azon tett, hogy az ország akkori fejének erőszakos kiirtására mind ő, mind bűntársai szándékoztak. Hihetőbb, hogy P. szinte olly meg nem gondolt, mint minden esetre erkölcstelen czélzatainak füstbementén kétségbe esvén, a' nyakán talált selyem kendővel maga végezte ki magát. Azon ellenvetés, mintha egy olly bátor ember, azon gyávaságra, hogy sorsa elől öngyilkosság által menekedjék, nem vetemedhetett.

volna, minden tekintetben erőtelen; de bizonyosan, midőn később az új uralkodás Pichegrunek, mint számkivettetése idejében egyik hívének emlékeztét, születése helyén oszloppal tisztelni ügyekezett, nem is mulatták volna el a' dolgot okleveleknél fogva bebizonyítani, ha ez csak valamennyire is lehetséges vala. Különbén P. teste, halála utáni nap nyilván kitétetett, 's az állított kinzásnak senki sem találá rajta semmi nyomát. P. magányos karaktere legnagyobb dicséretet érdemel. Haszonleső épen nem lévén, az ajándékokat soha el nem fogadta, és emberiségét a' foglyok ellen több ízben megbizonyította. Midőn Cayennebe számkivetésbe vitetett, olly szegény vala, hogy barátai kevés butorait, 's a' többek közt formaruháját és kardját is eladni kénytelenítettének, csakhogy neki egy kevés uti költséget szerezzenek. Felesége soha sem volt; még is jelenté magát a' visszaállítás után egy kalandor asszony, ki azon szin alatt, mintha P. természetes leánya volna, az uralkodástól élelempénzt tudá nyerni, de P. egyik testvére a' csalárságot felderítette. P. halála után 's miután arról, hogy maga magát megfojtotta, több orvosok törvényes véleményyt adtak, Montgaillardtól megjelent egy „*Mémoire concernant la trahison de Pichegru dans les années 3. 4. et 5.*“ (1795. 96. 97.) melly a' generalnak akkori viseletéről, az elüzlött királyi házzal tartott alkudozásra nézve, sokféle felvilágítást nyújt.

PICHLER KAROLINA született Bécsben September 7 1769. Atyja Greiner Ferencz udvari tanácsos, anyja Hieronymus Karolina, a' nagy Mária Thereszia kedvence 's több ideigi olvasónéja, volt. A' Greiner ház már majd fél század óta az érdekesebb idegenek 's nevezetesebb bécsi tudósok és művészek öszvejövesi középpontjok vala. Karolinát Alxinger, Haschka, Denis, Mastalier, Ratschki 's másokkai mindennapi társalkodása a' szép literatura ajándékival már ifju korában megesmertette ugyan, de ő egyedül később esztendeiben kezdte mint író fellépni. Munkáji kivált az ifjabb austriai szép nem művelődésére nagy befolyással voltak. Első nevezetesebb munkája volt a' hasonlatosságok (Gleichnisse). Agathokles-e franciaia, angol, magyar és cseh nyelvekre is fordítatott. Egyéb nevezetesebb munkáji „Bécs ostroma 1683, Asszonyok méltósága 's a' vetelkedők“ mellyek nagy tetszést nyertek, 's azt a' nemes, csendes, méltóságos előadás, 's tárgyaik érdekes és tanuságos volta miatt meg is érdemlik.

PICHLER (János Péter) rézmetsző, szül. Botzenben 1765, Cusset Jos. Ant. képiró oktatása által jó rajzoló lett, azután a' képző művészségek bécsi academiajában tanult, későbben Jakobe professor, és Schmutzer director vezetése alatt rézmetszésre 's majd kizárólag az ugy nevezett mezzo tinto, vagy vakaró mesteriségre adá magát. Lapjai az Angolok legjobbjaihoz hasonlítottak. 1791-től fogva Dessauban a' chalcograph társaság számára, a' braunschweigi, dresdai és kasseli képtárak festményei után, több lapokat készített. Ipjának Jakobek halála után, ennek professori hivatalát folytató, de rendetlen élete 's iszákossága következtében már 1806 megholt. Lapjai közül azon hatvan négy darab, mellyet Reni, Battoni, Caravaggio, Cignani, Albano, Correggio, Tizian, Dominichino, van Huysum, Vandyk, Rembrandt, Mengs, Füger, Hetsch 's t. után készített, legtöbbre becsültetik.

PICHLER vagy Pickler (János, Antal, atya és fia) mind kettő kőmetsző, ügyességekkel nagy hirt szereztek magoknak. Az atya 1700 Tyrolban Brixenben szül. és kereskedésre volt szánva; hanem hajlandóságánál fogva, mellyel az említett mesterség eránt viseltett, minden tanítás és útmutatás nélkül kőmetszéshez kezdett. Később Ziegler nevű Csehtől utasítást kapott, midőn Nápolya ment és kenyerét az ottani arany műveseknél arany 's ezüst munkájokra

metszett ékesítésekkel kereste. Bizonyos katona-tisztól arra ösztönöztetett, hogy inkább kőmetszésekre fordítaná munkáját, és e célra némely szerszámokat is ajándékozott neki. P. sebes lépésekkel haladott új pályáján, úgy, hogy maga az udvar is sokat dolgoztott vele, figyelmét munkáival magára vonván. Egy darab időre ismét Németországba ment, hol megházasodott; azután ismét Nápolyban töltött néhány esztendő, 's végre 1743 Rómában egészen megtelepedett, hol 1779 meghalt azon dicsőséggel, hogy első volt, ki a régi kor olta igen alá süllyedt kőmetszészemesterséget ismét addig esmeretlen magasságra emelte. Névezetes a t. k. Metastasionak azon általa készített kőgyűrűje, melyre egy Centaurt metszett. — Még nagyobb hirt szerzett magának P. János amannak fija, ki 1734 Nápolyban szül. A régiség tanulása és attyának utasítása, mesteriségben olly tökéletessé tették ezt, hogy mivei minden addig készítetteteket meghaladtak. A nemeai oroszlánnyal küszködő Hercules, Hero tornya felé uszó Leandere, Hektor testét hurczoló Achilese olly remek-mivek, melyeket a mivekhez értők becsülnek. Rómában, hol lakott P. megesmerkedett II József Császárral, kinek képét, míg a császár ebédelt, egy pecsét-gyűrűre, azután nagyban is kimetszette. A császár Bécsbe hívását nem fogadta el. József császár még is udvari metszőjévé tette őtet, és nemesi rangra emelte. Hasonlóul nem fogadta el Angolországba hivatását. Rómában halt meg 1791, hol I. G. de Rossi életét röviden leírta, melly munka későbben francziára fordítatott Boulard és Millin által. Kiad. világsítói jegyzetekkel Dufourny a *Magazin encyclop.*-ban. Hevestontól készített márvány mejképe a pantheonban állítatott fel. Kőmetszésén kívül mint pastellfestő is kitéstett. Rafaelnek a Vaticanban lévő festményi után készített rézmetszetei is igen becsesek. — Ezen ifjabb P. két mostoha testvére, Antal és János is, kik közül egyik Rómában, másik Bécsben telepedett meg, hasonlóul jeles kőmetszők voltak.

PICTET (Marcus Augustz), természetyizsgáló, 1752 szül. Genfben, hol familiája a legrégebek 's legelsőbbek közé tartozott, a hires Saussurenak, kinek több utazásiban társa volt 's ki helyett (1786) philosophiának tanítója 's későbben a mivészesség előmozdítása academiájának előülője lett, tanítványa 's barátja volt. Egészen tudományoknak élvén, a hazájában dühösködött nyugtalanságokban kevés részt vett, 's akkor is mint közbenjáró. Egy volt azon választottak közt, kik 1798 Genfnek a francia köztársasághoz leendő kapcsolatára végett tartandó tanácskozáásra kinevezettek. Ennek vége lévén, egy volt azon 15 személy közt, kikre azon tiszteletes foglalatosság bízott, hogy hazájok adóságait rendbe-szedjék 's a protestáns isteni szolgáltnak fentartására rendelt pénzre ügyeljenek. 1802 a tribunatusba lépett 's 1803 ezen törvényszéknek titoknokjává tétetett, hol főképpen a kereskedés szabadságainak szélesítésére 's országotak és csatornák csinálására tett nyomos javallatival kültömböztette meg magát. Franciaországba consuli igazgatás vitetvén be, egy volt Pictet, ki szavát arra 's a consuli hatalomnak halálig tartására adta. 1807 a tribunatus eltöröltetvén, Napoleontól a császári univerti ábra, az az, a nép oktattatására ügyelő 15 férjfiak közt egyé neveztetett ki, melly hivatalában olly munkás, mint mély belatásu volt. 1796-tól testvérel Charlessel 's a genfi mairevel, Mauricevel, a *Bibliothèque britaniquet* adta ki, melly folyóírás nagy kedvességgel fogadtatott 's 1816 olta illőbb *Bibliothèque universelle* nevet kapott. 1803 Angolországba utazott, melly utját levelekben közölte a *Bibliothèque britannique* kiadóival: későbben *Voyage de trois mois en Angleterre, en Ecosse et en Irlande* czim alatt különösen is kinyomtatott. Ezenkívül vannak physikai, ma-

thematicai és gazdasági munkái is, melyekért Europa jelesebb tudós társaságaiba tagnak vétetett fel. 18 April. 1825 halt meg Genfben. Öccse Charles (Károly) de Rochemont, híres agronomus és diplomaticus, hasonlóul Genfben halt meg 27 Dec. 1824, 70 eszt. korában.

PICUS, hajdani proféta vagy erdei isten Olaszországban, Saturnusnak fia, Faunusnak attya. Szépségéért a' bűbajos Circe megszerette, 's mivel hajlandóságát nem visszonzta, magát harkályá (picus), társait pedig val állatokká változtatta. Felesége, Canens, buvában levegővé szétfolyt. Picus harkályfővel ábrázoltatott 's az auguriumok feje volt.

PIEMONTE, fejedelemség Olaszországban 's a' szárdinai státusoknak, melyektől a' Francziák által elszakasztatott 1798 's 1802 egészen Franciaországhoz kapcsoltatott, fő tartománya. (L. SZARDINIAI MONARCHIA). Napoleon hatalmának elenyészte után (1814) a' szárdinai király, I Victor Emanuel, ismét birtokába jött ezen tartománynak, mellyel most a' mailandi herczegségnek egy része 's a' montferrati herczegség is egyesítve vannak. Szorosabban vett Piemontnak határai: éjsz. Wallis és Savoyen, nyug. Franciaország, dél. Nizza és Genua 's kel. a' majlandi és montferrati herczegségek. Nagyságát 310 nsz. mf. lehet tenni, 1,600,000 lak. szárdinai Mailandal (140 nsz. mf. 600,000 lak.) és Montferrattal (50 nsz. mf. 160,000 lak.) pedig 500 nsz. mf. 2,360,000 lak. Kerületei ezek: a' turini, has. nevü fővárossal (l. e.), cuneoi, alessandriai, novarai, aostai. Piemont nevét magas hegyek alján fekvésétől kapta; mert Wallis felé a' pennini Alpek (Montrosa és a' nagy Sz. Bernhard) 's Savoyen és Franciaország felé a' graji és cotti Alpek kerítik a' Montblancal, kis Bernhardal, Montcenissel és Montevisoval, mellyről jó a' Po, a' tartománynak főfolyója. Ezzel egyesülnek a' tartománynak minden folyói, mint balról a' Doria, Stura és Sesia 's jobbról a' Vrait, Maira és Tanaro. Délen Nizza 's Genua határait a' tengeri Alpek fedik. Innen Piemont éjsz. 's nyug. oldalán legmagasabb hegyektől záratik 's részént hegyektől fedetik. Ezen hegyektől a' tartomány közepéig alacsonyabbak 's végre halmok ereszkednek le, mellyek utoljára térségekké lesznek. Középe, hol a' Po foly 's hol alacsony hegyek, halmok és térségek váltják fel egymást, legtermékenyebb 's legszebb, hol földmivelés, bor-, olaj-, 's gyümölcs-termesztés virágoznak, a' gabonának minden neme, hüvelyes vetemények, kukoricza, riskása, kender, gesztenye, gyümölcs, nemes gyümölcsök 's bor teremnek. Selyem sehol se tenyésztetik annyi 's olly jó Olaszországban, mint Piemontban, mellynek selyme eszt. 22 mil. lirt ér, de nagyobbára készíttetlen vitetik ki. Erdeje elég van; éjsz. nyug. déli tájéka bővelkednek erdős hegyekkel és halmokkal, mellyek a' középben fekvő fátlan tájékoknak is elég fát adhatnak. A' lakók szorgalmatosak 's Katholikusok, mintegy 20,000 Valdiakan (Valdenses) kívül, kik az Alpek aljának kietlen tájékit lakják 's természettől terméketlen földjeknek munkás mivélésével kiteszók. (L. a' nem-gazdákra nézve is vonzó leveleit Olaszországról Lullin de Chateavieux francia írónak ném. Hírzeltől Leipz. 1821). Földmivelésén, baromtartáson és selyemtenyésztésén kívül a' lakók fabrikákkal, 's manufaktúrákkal is foglalatoskodnak, főképpen selyem mivekkel, vászonnal és gyapjuval. Sok ezeren kóborolnak, főképpen mint rézmetszet- és fénymiv-árosok, Olaszország többi részében, Német- és Franciaországokban, de azután keresetekkel visszatérnek. (Vö. SZARDINIAI MONARCHIA).

PIEMONTE LÁZADÁS, 10 Mart-tól 10 Apr-ig 1821. Ezen 30 napig tartott lázadás, melly Szardinia elébbi uralkodásformáját 's Austriának olaszországi uralását semmivé léttel fenyegette, egy

a' nevezetesebbek közt a' históriában, mivel Európának politikai sorával szoros összeköttetésben van. A' francia lázadás olta Europa polgári életében ellenséges viszonyban állott egymással az ó és új idő, 's a' megrögzött régi az ujnak merész ideáival, mellyek annyira megvakíták pártolóikat, hogy ezek az igazt és törvényes just s zemeik elől elvesztvén, romlást, szerencsétlenséget 's megbánást okoztak hévességekkel. Leginkább foglalatostodatták azok Olaszországot, melly (Rómát 's Toscánát talán kivéven) miolta idegen uraság alá esett, esküvések honya volt, 's az egyenetlenségnek és gyűlölségnek minden csiráit rejtve tartá keblében. Mennél erőtlenebb volt a' nép, nem formálván politikai egészet, annál munkásabban dolgozott alattomban nehány büszke fők esekély száma kívánatinak, az egységnek 's idegen befolyástóli függetlenségnek, elérésén. Midőn a' savoyeni ház 1814 az olaszországi szárazon fekvő birtokaiba ismét visszajött, az új idő Franciaország befolyása alatt némelly régít kiszorított, csak a' népnek az elébbi fejedelmi ház eránti szeretetét nem. Victor Emanuel azon reményel fogadtatott, hogy a' jobb általa tökéletesítettik és megalapittatik. De a' király tanácsosi (a' többek közt gróf Roborent, Botta abbé gyontató atya 's a' királyné) nem értettek azon fontos mesterséghez, hogy a' régít az ujjal öszvegegyeztessék. Több jótevő rendeletek eltöröltettek, és sok más, melly az országot terhelte, megtartatott. A' köz bátorságra ügyelés a' helybeli kormányásoknak 's igazgatónak nem adatott vissza, hanem továbbra is a' francia katonai policzaj-igazgatás tartatott meg, a' közönségek törvényhozási jusokba nem tétettek vissza 's az adózás sulyán semmi könnyítés se történt. A' francia és szárdinai kormányzás - formák egymásba vágtak 's zavart okoztak, mivel az ó és új időbeli tiszték nem értették egymást. A' tetszés szerint adott kegyelemlevelek megzavarták a' törvénykezés utját; de legnagyobb békételetenséget szült az említett francia katonai policzaj-igazgatás. Midőn gróf Balbi, belső minister, Aug. olta 1819 a' törvénykezési visszaélések eltöröltetését ki nem vihette, a' határtalan erőszak ellen nem volt többé védelem. E' tehát több első rangú férjfiakban felébredtette azon szükségnek érzését, hogy, Franciaországnak példadása szerint, Savoyen, Piemont és Genua számára törvényes alkotmányt adatni kérjenek. A' spanyolországi, portugali és nápolyi törvények, még inkább ingerelték a' nyugtalanságot. Midőn tehát Austria Nápoly ellen haddal készült, 's az itt várt ellenállás az olasz függetlenségnek reménylését nevelte az Adelfikben és Federátikban, egyesültek az alkotmányt sürgetők, hogy erőszakosan csikarják ki azt, a' mit büszke megcsalódásokban messziről fényleni láttak. Így jött létre Febr. 1821 a' nemesség és katonaság közt az öszveesküvés. A' Turinban lévő spanyol követnek, Bardaxinak, befolyása által, a' spanyol alkotmány volt az a' pont, mellyben az egyes szövetkezések egyesültek; több volt mindazáltal, melly két kamarát 's a' francia alkotmányt vitatta. A' tanulók lármája Turinban, 12 Jan. 1821, mellyet az universitas régi jusainak megsértetése okozott, éppen semmi öszveköttetésben se volt a' Mart. kiűtött lázadással; 's de la Prie marquis és de Perron, kik az austriai követnek, báró Bindernek, panaszára, mint Austria ellenségei elfogattak 's a' Mart. elején várbeli fogságba tétetett herczeg de la Cisterna, ki a' parisi liberalokkal öszveköttetésben volt, 's lázadó irást akart szétszórni, nem tartoztak az öszveesküdtek közé. Ezek közt Carlo de S. Marzano, külső ministernek fia (ezeredes és Savoyen - Carignan herczegnek segédje), Provana de Collegno pattantyus tiszt és a' herczegnek lovászmestere, St. Michel és Santa - Rosa grófok a' vezérkarból, kapitány és gróf Lisio 's az ugy nevezett olasz szövetkezésnek más tagjai említettnek. Céljok a' volt, hogy Carignan herczegot fejek-

ké válasszák, mivel, mint állíták, „Nagy tüzet mutatott Olaszország ügye mellett 's a' nápolyi lázadás olta azon gondolattal látszott foglalatoskodni, hogy új Olaszországnak nagy férjfia legyen.“ Allítások szerint 6 Mart. a' herczeg megegyezett a' lázadásban, 7-dikben ellene mondott annak, 's 8-dikban ismét elfogadta a' plánt. A' lázadás 10-ben tört ki, Fossanoban, Tortonában és Alessandriában, különbözőféle ezerek közt. Az öszveesküdtek a' köz katonákat azon hirrel ámitották el: hogy Austria a' nemzeti sereg elbocsáttatását kívánja 's Piemontnak fő erősegeit tulajdon katonáival akarja megrakni, a' honnan azokat megnyerték céljokra. Alessandriában gróf Palma kapitány, a' genuai ezerednek feje, kihirdette az alkotmányt. Palmát követték Baronis lovas kapitány 's gróf Bianco hadnagy, azután Ansaldi ezeredes-hadnagy, néhány száz Federatival (szövetkezetekkel). Ansaldi volt a' Juntának előlülője, melly az olaszországi királyság nevében tartotta üléseit. Azolta Alessandria fészke maradt a' lázadásnak. Ellene mondott ugyan a' hirnek a' király, mellyel a' katonák Austria ellen fellázítottak; hanem már 11-dikben hallatszott a' lázadók kiabálása Turinban magában is „Éljen a' király 's a' spanyol alkotmány!“ Ferrero kapitány adott erre jelt, katonákból 's tanulókból álló kicsiny csoportjával. A' nép csendesen maradt; az őrseregnek egy része a' lázadók ellen vezetett, de semmit se csinált 's Ferrero akadály nélkül vonult Alessandria felé. 12-ben a' király hirdetményében engedelmességet és nyugalmat kívánt, azt tévén közönségesse, hogy semmit se fog és akar megengedni, a' minek a' lehetne következése, hogy Piemontba idegen katonaság szállíttassék. Mind e' mellett is kinyitá néhány tiszt ugyanazon napon a' szövetkezetek és tanulók előtt a' turini fellegvár kapuit. Most vett először részt a' nép a' lázadók kiáltásában „Éljen a' király, éljen a' spanyol alkotmány; had az Austriaiak ellen!“ Ekkor a' király Victor Emanuel, hiv maradván a' szövetséges fejedelmeknek adatott szava eránt (gróf S. Marzano minister éppen ekkor jött haza a' laibachi (l. e. congressból), 13-ban letette a' koronát 's a' koronaörökös, Felix testvére, genevoisi herczeg, ki Módénában volt, nem lévén othon, Károly Albert carignani herceget nevezte ki országlóvá. Minden minister letette hivatalát. A' status foglyai szabadságba helyeztettek 's a' carbonaria minden helyen diadalmaskodott, csak Nizában, hova ment Victor Emanuel és Savoyenben nem. Ez okból az országló már 13-ban este kéntelenített a' turini követek kívánságára, noha a' király jóvá-hagyásának fentartásával, a' spanyol alkotmányt elfogadni. 14-ben megesküdt arra, fentartván mindazáltal az eddigi koronaörökösödés rendjét 's minden vallás felekezet eránti türelmet, a' nemzeti parlamenttől 's királytól teendő változtatásokkal együtt. Egyszersmind új ministeriumot nevezett ki 's 16-ban legfőbb Juntát állított fel. A' csendességgel a' hajdani nemzeti lét is visszaállított. Novarában 's más helyeken nem örömet fogadtatott el a' spanyol alkotmány; főképpen Savoyen átaljában nem avatkozott a' lázadásba. Ellenben Lombardiában nagy részvételt talált a' Piemontiak lázadása és sok ifju tódult Mailandból 's Paviából Alessandriába és Turinba. Azonközben Ferencz császár már 14-ben sereget indított Piemont határa felé és Sándor 90,000 Oroszt parancsolt ki Volhyniából Olaszországba, de ezek, a' dolog hamar eldöntetvén, csak Galiciáig jöttek. Erre a' genevoisi herczeg Módénában 16-ban mindent megsemmisített, a' mi bátyjának leköszönte után történt és gróf Salieri della Torret, Novara kormányozóját, a' királyi sereggel a' lázadók elnyomására küldötte. Már ez a' nyilatkoztatás leveré a' Junta bátorságát; Murozzo cardinalsnek 's novarai püspöknek és gróf Bagrasconak Módénába küldetése csak a' királyi parancsolatnak keményítettését szülte 23 Mart. és 3 Apr. Turin-

ban mindazáltal megtartották az öszveesküdtek befolyásokat; az austriai követnek el kellett utazni; sereg huzatott öszve Lombardiának elfoglalására 's az országló 21-ben gróf Santa-Rosát hadiministerré nevezte ki. De még ugyan ezen éjjel Novarába, innen az austriai táborba, azután Módenába szaladt a' herczeg, 's midőn itt a' genevoisi herczegtől az údvárból kitiltatott, Florenczbe ment. (Csak 1823 lépett fel ismét, mint önként vállalkozott vitézül harczolt a' francia seregben Spanyolország ellen 's azután Turinba tért vissza). 23-ban nyilván lemondott az országlásról. Most a' belső minister, Dal Pozzo és Marentini abbé, a' Junta előlülője, az egészet csak nagy fáradsággal tudták együttl tartani. Legmerészebb lépést a' hadi minister, Santa Rosa, tett; 23 Mart. ugyan is azt hirdette ki: hogy a' királyt Austria foglyának kell tekinteni, tehát minden Piemonti fegyvert fogjon; mivel a' Lombárdiak is egyesülnek velek és Franciaország segítséget küld. Így a' lázadás folytatta menetelét. Genuában is, hol a' kormányozó, gróf Desgeneix, 21-ben a' régi rendet visszaállítani akarta, a' népnek és a' katonaságnak egy része 23-ban erőszakkal is megtartotta a' spanyol alkotmányt. Hanem a' nápolyi sereg Abruzzóban történt szétszóratásának híre teljesen leverte a' lázadók bátorságát. Santa-Rosa elbeszéléte szerint a' Turinban lévő orosz minister, gróf Mocenigo, ekkor önnön indíttatásából Dal Pozzot és Marentinit béke eszközlés reményével biztatta: egy austriai se fog, úgy mond, Piemontba belépni; tellyes bocsánatot, sőt alapos statutörvényt reménylhetnek. A' Junta elfogadta a' javallatot; hanem az alessandriai öszveesküdtek visszavetették. Azonközben a' genevoisi herczegnek kérésére austriai sereg közelgetett Bubna alatt a' határ felé. Della Torre vezér mindazáltal, serege erősebb lévén, mint a' lázadó párté, a' királyi hatalmat Turinban, hol az új rendet sokan gyűlölték, idegen segítség nélkül akarta visszaállítani; hanem Regis ezerekes 4000 emberrel 6 Apr. eleibe nyomult, reménylven a' királyi seregek elpártolását. Della Torre ez okból Novarába visszament és az általa javallott, Regis ezerelessel, tartandó értekezésből semmi se lett; mert már tudta della Torre, hogy Bubna 7 April. éjjel a' Ticinon átment és míg Regis seregét Agogna partjain táboroztatá, 8 April. reggel 2 órakor egyesült a' királyi sereggel Novarában. Nap feljötté után megjelent a' felkeltek serege Novára előtt; austriai és piemonti puskások elkezdék a' csatát és a' vár ágyuinak tüzelésétől segítettvén, a' háromszorta erősebb austriai-szárdinai sereg bekerítette az ellenségnek bal szárnyát, mellyre a' lázadók viaskodva visszavonultak és hét órányi vitéz ellenállás után az Agognán keresztül vivő hidnál szétesz-lottak. Este Vandoucourt vezér Lausanneból Turinba jött, hogy a' szétszórt seregek maradványit Alessandrián keresztül Genuába vesse. De már akadály nélkül nyomultak a' győzők Turin felé. A' Junta tehát 9-ben széteszlott; gróf Santa-Rosa kitakarodott a' fellegvárból, 's 10-ben della Torre bement Turinba. 11-ben 's a' következett napokon ellenállás nélkül bevették az alessandriai, bogherai, tortonai, casalei, vercellii, stradellai és valenzai várakat. A' novarai egyezés (14 Jul. 1821) következtében a' szárdinai ország-lás 12,000 emberért hónaponként 300,000 frankot fizetett és élelmet adott. Későbbben az idegen őrsereg száma 5000 emberre szál-lott le 's a' veronai egyezés (14 Dec. 1822) szerint az utolsó kita-karodás (Alessandriából) 31 Oct. 1823 történt. 10 April. háttartalan királyi hatalom vitetett be. A' genevoisi herczeg mindazáltal csak akkor fogadta el a' királyi méltóságot, midőn bátyja Nizzában 18 April. arról lemondását megújította. Felix király erre Módenában nem gróf della Torret, kinek alkotmány eránti szeretete neki nem tetszett, hanem pratalungói gróf Iguazio Thaon di Revelt nevezte ki

fő helytartójává (Alter ego-jává), ki több biztosságon kívül egy különös törvényszéket is állított fel a' bűnösök megbüntetésére. Ezek részint Helveczián keresztül Franciaországba szaladtak, részint Genuából Spanyolországba eveztek. A' tett nyomozásakor kisélt, hogy Carignán herczegnek is része volt a' történetekben, a' honnan a' polgári biztosság gróf Langosco előlülése alatt közakarral azt végezte, hogy törvény szerint az elfogottak, kiknek száma 40-en felyült, nem ítélthetnek meg. 65 elszaladt statusbűnösnek jószága elfoglaltatott és 19 Jul. 10 és 23 Aug. 1821 mintegy 20-an, mint hazaárulók, akasztófára és birtokaik elvesztésére ítéltek; ezek közt voltak: herczeg della Cisterna, di Priero, Estore Porone di S. Marzano marquisek, Lisio, Santa-Rosa grófok, Gugl. Ansaldi és Luigi Baronis lövagok. A' többiek, hasonlóul mintegy 20-an gályakra büntetettek; Mindazáltal csak 13 fogattak el, s ezek közül ketten ítéltek halálra, de csak Garelli kapitány végeztetett ki Genuában, mert Palma kapitány, ki szaladása közben szelvész által Monacoba veretett, számkivettetett. Egyszersmind a' király Piacenzában kemény parancsolatot adott ki minden titkos társaságok ellen s két engedelmi végzetet hanem sok kivételekkel. Azután 17 Oct. 1821 nagy pompával bement Turinba. Az által, a' mi azolta történt, a' lázadás ideájairai emlékezés ugyan még nem folytatott el; de a' nyughatatlan fők minden törvénnyel ellenkező léptéstől, melly csak szerencsétlenséget hozhat hazájokra, sok időre elrettentek. L. *Trente jours de revolution en Piémont*, egy jelentévtől (Lyon 1821); *Précis histor. sur les revolut. des roy. de Naples et de Piém. en 1820 et 1821*, par Mr. le Comte D.; Alfonse de Beauchampnak *Hist. de la revolut. de Piém-ja* (Paris 1821) sok hazugságot ír. A' *simple récit des événemens arrivés en Piém. dans le mois de mars et d' avril 1824*, par un officier piémontais, egy oldalú. A' szerző a' kölcsönös tanitásmódját, mellyet gróf Balbi minister pártolt, signe précurseur de la révolution-nak nevezi. Gróf Santorre de Santa-Rosa (részvevő és így hasonlóul részre hajló) irt Franciaországban *De la révolution piémontaise* (3me édit. augmentée de notes et de l'analyse de la constitut. sicilienne, Paris 1822, ném. Hagnauertól, Glarus 1822) czim alatt és ebben némelly dolgokat helyesen adott elő; de igen hevesen kikelt Carignán herczeg ellen. Ez a' gróf Santa-Rosa későbbben Görögországba ment s 9 Maj. 1825 egy Soliman Bey ellen folyt csatában elesett.

PIERER (Fridrich János) szül. Altenburgban Jan. 22. 1767, a' gyógytudományokat Jenában és Erlangenben tanuló s Jenában orvosá lön 1788. Anyavárosában physikussá téteték 1792ben, de két év után a' gyógy-gyakorlásnak nagy részint békét hagyá. 1798ban ezen orvosi folyóírást kezdé kiadni: *Medizinische Nationalzeitung für Deutschland*, melly 1800ig folytattatva eredetteda ennek: *Allg. medizinische Annalen des 19 Jahrhunderts*. 1799 a' megcsökkent Richter könyvtárát tulajdonává tette s 1801 könyvkereskedést állíta fel e' czim alatt: *Literarisches Comptoir*. A' *bibliotheca iatrica*-val és a' német orvosokat egyesíteni vágyó tervével nem boldogult. 1813ik végével Annaljai is megcsökkentek egy darab időre és 1814 oltá. iveinek számát szükíteni kellett. 1814ben a' tartományi physikuságról lemondva szász herczegi tanácsos lett, s néki adaték a' megürült városi és tisztségi physikusság. 1815ben majd nem bele halt egy a' kórházban nyert ideglázba. Felgyógyulva több társával végre hajtá az *Allgem. medic. realwörterbuch* kiadását. 1816ban Brochhausnak adá át könyvkereskedését, melly azt a' magáéval összeolvasztá s kiadá ezen időszaki írást: *Medic. Annalen*, és *Medic. Realwörterbuch*. Amaz idővel új idomot és e' nevet nyerék: *Kritische Annalen*, és bírálgatással foglalatoskodék legtöbhnnyire. Fija P. August

1821 könyvnyomtatásába állott be, 's nem sokára azt egészen átváltozta. Ez 1813. jeni tanulását félben szakasztá, hogy a' burkus kir. táborozásban részt vegyen, annak végezte után is ott maradt 's leginkább Posenben a' brigadeoskolában tanítással foglalatoskodott. Most visszatérve hazájába, mint a' szabad vadászok hadnagya vétették a' sereg közé. Atyja pedig — Pierer-ünk — egészen tudományos foglalatosságoknak adá magát, nevezetesen 1823, és 1824-ben az altenburgi hercegség számára gyógyrendeléseket dolgozott ki; utóbb pedig a' fiától szerkeztetés végett által vett *Encyklopaedisches Wörterbuch*-ban vett részt.

PIERINNÁKNAK, Pieridáknak, a' muzsák vagy Piosról, Thessaliának hegyéről, mely nekik szenteltetett, vagy Piosos macedoniai király 9 leányin, kik merészelték a' muzsákkal vetélkedni 's büntetésül szarkákká tétettek, nyert győzedelmekről neveztetek.

PIERRE, I. SAINT-PIERRE.

PIERROT, tréfás és nevetséges álorcza a' francia játékszínen, mely a' Harlekinből és Polichinellből (l. e.) van öszvetéve 's olly öltözete van, mint ennek; elmésségére nézve pedig hasonló ehez. Az Olaszoknál együgyü szolgál.

PIETISTÁK (kegyeskedők). A' Pietismus alapítója Spener német professor volt ménusi Frankfurtban (1670) 's alaptanítása ebből állott: a' keresztyén embernek inkább kegyesnek mint tudósnak illik lenni, a' kegyesség előmozdítására hathatósabb intézetek szükségesek, mint a' nyilvános isteni szolgálat, 's az abban szokásban lévő szív és erő nélküli szertartások, e' helyett azért magában házakban való öszvejöveleteket javasolt, hol a' hívek buzgóbban ájtatoskodhatnának, — kemény 's úgy szólván komor morálja a' tánczot, játékot 's minden egyéb szokott multságokat eltiltván. Több kiált üldöztetések után végre a' Németországban kifejlődő philosophia 's a' felvilágosodottabb theologia a' pietismus terjedésének gátot vetettek. Azomban a' Herrnhuterek 's Methodisták vallásos szertartási most is a' pietismusra emlékeztetnek vissza, mint a' mellyeknek köz-források szinte a' pietismus volt. Sz. E.

PIETOLA, kicsiny város, Mantuától 2 miglienyre a' környéken lakóktól Virgilius születése helyének, mellynek Silius Italicus Andest nevezi, tartatik. Eza' vélemény annak oka, hogy minden csak valamennyire esmeretes tárgy is itt az említett költőnek nevével dicsőítettett. Egy közel lévő barlang Virgiliusának, a' mantuai hercegek cassinoja Virgiliánának neveztetik. A' Francziák Virgilius neve eránti tiszteletből, közönséges kertet alkottak itt azon czéllal, hogy a' költőnek szobrot emelnek; hanem Mantuának másodizbéli ostromoltatása lerontá az elkezdett munkát. Ujabb nyomozások Pietolának Virgiliusért szerzett nagy hírét annyira kétségbe hozták, hogy Virgilius kicsiny mezei jöszágának helye, mellynek hitték Pietolát, még bizonytalanabb lett.

PIETRO DI CORTONA, I. CORTONA.

PIGAFETTA (Antonio), Magellannak utitársa 's földkereső utazásának leírója, előkelő toscanai familiából származott 's a' 15. száz. vége felé szül. Vicenzában. A' Spanyolok és Portugaliak tengeri utazásának leírását olvasván, arra a' gondolatra jött, hogy valaha ő is hasonló földkereső utazást tegyen, 's egészen a' mathematicai tudományokra 's hajózás tudományára adta magát. Midőn VI Sándor pápa a' földet elosztotta, 's ebből a' Molnkok felett perlekedés ütven ki a' lissaboni és madridi udvarok közt, V. Károlytól Magellan (l. e.) alatt tengeri utazók küldettek, hogy ezen híres hajósnak plánja szerént a' mondott szigetek felé nyugoti utat kereszenek, Pigafetta, kit a' római spanyol követ magával Spanyolországba vitt, engedelmet kért a' császártól az utazókkal mehetésre, hogy

mint mondá, „Az utazás leírásával másoknak hasznos és kellemetes lehessen, magának pedig a' későbbi világ előtt hirt 's nevet szerezzen.“ V Károly kérését telyesítvén, az ifju Malagába 's Sevillába ment, hol 10. Aug. 1519 a' többi utazókkal elindult, 's 20. Sept. San-Lucarban hajóra ült. Ezen szempillantáson kezdi Pigafetta napkönyvét. Egészsége és erős testalkatja 's rendes életmódja, megmentették őtet azon számos betegeskedéstől, mellyekbe utitársai közül sokan estek; 's midőn Magellan a' zahui ütközetben a' philippini szigeteken elesett, hiven állott oldala mellett Pigafetta, 's nehéz sebet kapott. Némelly viszontagságok után végre 8. Sept. 1522 megérkezett Pigafetta Sevillába, hol a' hajó, melly a' vitéz férjfiakat vitte, diadalmi pompával huzatott ki a' szárazra 's mint ama nevezetes utazásnak emléke, melly, mint Bougainville az ő utazása leírásának bevezetésében megjegyzi, először bizonyította meg a' földnek golyóbis formáját, különös gondviselés alá adatott. A' tengeren tett fogadások szerint meztelen fővel 's lábbal hálát adván uti társaival együtt az égnek megtartatásáért, Pigafetta Valladolidba ment, hogy a' császárnak szóval jelentést tegyen. Innen Francia- 's Olaszországokba utazott. I Ferencztől 's VII Kelemen pápától kegyesen fogadtatott 's a' pápának felszollitására hozá fogott utjának környúlállásos leírásához, mellynek egy leiratját VII Kelemennek, másikat savoyeni Louisenak, Franciaország királynéjának, adta. Ezen munkájában az V Károly császárnak átadott napkönyvben foglaltakat szélesebben leírta, 's úgy látszik 1524, mivel minde-nütt vitéznek írja magát alá, sz. János vitézévé pedig az említett eszt. neveztetett ki. Későbbben rend commendatorává lett Novisában. Halálának esztendejéről 's helyéről halgatnak Olaszországnak akkori történetirői, mindazáltal hihető, hogy éltét honyában rekesztette he. Még most is fenálló házában Vicenzában (a' de Luna utzában), Pigafetta midőn visszatért, az ajtó felett egy kőbe rózsákat metszetett, ezen felirással: „*Il n'est rose sans epiné, nincz rózsza tövis nélkül,*“ mellynek nagy hírére 's uti veszélyeire kell czélozni. Egyébiránt említett munkája sokáig csak részint volt esmeretes az utóvilág előtt, mivel a' pápának adott leirat a' római nagy égéskor (1527) elveszett, a' francia királynének küldött pedig bizonyos J. A. Fabrének kezébe került, ki mint Ramusir a' hiresebb utazásokat magában foglaló 's 1563 kiadott gyűjteményében megjegyzi „*per fuggir la fatica*“ (a' fáradság megkimélésére) azt csak kivonatban fordította le. Egyébiránt Ramusir is vádoltathatik Pigafettára nézve ezen erőszakoskodással. Ujabb időben mindazáltal ábbé Amoretti az ambrosiana könyvtárban (Mailandban) Pigafetta munkájának teljes leiratját felfedezte, mellyet olaszul és francziául kiadott. Nehány benne talált magától Pigafettától rajzolt földképek igen nevelik a' munka becsét, mint az is, hogy a' Philippineken és Molukkokon uralkodó nyelveknek későbbben helyesnek talált, szókönyve van hozzá ragasztva.

PIGALLE (Jean Baptiste) szobrász, szül. Párisban 1714 egy a' királyi épületeknél szolgáló ácsnak fia; a' mintázáshoz már jókor hajlandóságot mutatott, de előmenetele nehéz és lassu volt. Miután Lemoine és Lemayne mellett tanulgatott, némelly baráti, kivált az idős Coustou annyira segíték, hogy Olaszországba mehete. Itt Rómában a' demirelief (felényire felemelt) antik után három évig dolgozott; visszatérvén pedig Lyonban munkát kapott, mellyel másfél évet töltött. Itt végezte el a' Mercur állóképe mintáját, mellyet Párisban közönségesen csodáltak. Még is csak huzamos idő mulva voná magára a' ministerek, 's mi még fontosabb vala, a' Mad. Pompadour figyelmét, 's tőlök munkákat nyert. 1744 a' képiró- és képfaragó academiába lépett, 's miután Mercurját márványból kidolgoz-

ta, hozzá társul egy Venust készített. Ezeket XV Lajos 1748 a' Burkus királynak ajándékozta. P. hire nőttön nőtt, 's 1756 azt bizák rá, hogy a' szász marschallnak egy sirkövet készítene. E' miv őt Franciaország első mesterei közé helyezé, 's okot szolgáltatott arra is, hogy azon emléki is, mellyet Rheims városa 1765 XV Lajosnak állíttatott, rá bizatnék. A' király a' művészt királyi szobrásznak nevezé, 's Sz. Mihály rendével ajándékozá-meg. Különösen hízkelkedő volt rá nézve, hogy a' XV Lajos piacznán felállítandó híres lovagszobornak bevezését Bouchardon neki áttadá. P. meglátogatá Voltairet Ferneyben, szobrának mintázása végett. Karakteres hasonlatosságu volt ez, de a' sovány nyakat olly híven és természeti rutságában állítá elő, hogy a' miatt nem tetszett. A' szász marschall emléke Strasburgban csak 1776 állíttatott-fel. Ez alkalommal P. Berlint is meglátogatá, hogy a' Nagy Fridriket, 's állóképeit még egyszer meglássa. 1780 gróf Harcourt nagy emléken dolgozott. Vég-ső munkája egy leány vala, melly lábából egy töviset huza ki. Mind ezt, mind azon kis fiut, ki egy kalitkát tartott, mellyből a' madár kiröpült, szépsége és gyöngédsége miatt igen csodálák. Meghalt Aug. 20 1785 mint az academia rectora és cancellárja. Nemes szivü, bőkezü, barátjaihoz 's ház népéhez nyájason vonzódo volt. Mint művész mindent szorgalmas tanulásának közzönt.

PIGAULT-LEBRUN, a' francia sóaknák felvigyázója, termékeny romániró. Őszveséges munkái, mellyek Franciaországban a' nép előtt nagy tekintetet nyertek, mintegy 40 kötetet tesznek. Eleven képezet, vidámság, gyakran elmés guny, éles karakter-rajzolat 's a' t. azoknak fő tulajdonai; de némellyekben keveset ügyelt a' szerző a' jó izlésre és erkölcsiségre, mint a' „*Garçon sans-souci*“-ban. Különös részvételt nyertek: „*Les barons de Felsheim*“; „*L' enfant du carnaval*“; és „*Angélique et Jeanneton*“. Mint játékszíni költő is nevezetessé tette magát Pigault-Lebrun, apró vig játéki val, mellyek közt kitetsző „*Les rivaux d' eux-memes*“. Minekutánna sok esztendeig csak phantasiájának képeivel foglalatoskodott volna, 1824 más irányt vett tolla, 's „*Histoire de France, abrégée, critique et philosophique, a. l' usage des gens du monde*“ czimü munkája 2 első kötetinek megjelenése nagy figyelmet ébresztett. Fő vonási ennek a' tettek vizsgálásának igazságsága, alaposág 's szép előadás.

PILATRE DE ROZIER (János Ferencz) szül. 1756 Metzben, gyógyszer-tárosságot tanula 's Párisban szertáros-segéd lön, hol egyszerűsmind a' természetleirást, mathesist és physikát tanulá. Hamar ment előre 's képes lön a' Franklin felfedezte villanyról tanítást és mutatóványokat adni mivelte emberek előtt. Dicséret követé. E' tárgyról kidolgozott munkáját a' tudományok akademiája is kedvesen elfogadá. Utóbb különösen Sage pártolása által Rheimsban az elem-tudomány tanítójává tétetek, de Páris jobban tetszven neki, visszatére 's a' Monsieur (XVIII) Lajos) természeti gyűjteményének felügyelője lön. Most ő is museumot kezdé gyűjteni, mellyben nem csak az eszközöknek vala nagy bősége, hanem mutatóványok által a' physika és chemia igazsági a' különböző collegiumokbeli tanulóknak könnyebbé, világosabbá tétetek. Monsieur is elősegítvén az intézetet, az 1781-ben megnyitatték. Itt P. leginkább a' lég- vagy gazfajok és gőzök természetét kezdé vizgálni Lenoir-tól segítetve. Meghallván Montgolfier testvérek levegői hajózását, ő vala első, ki Párisban azoknak ismételését sürgeté. Ez megtörtént Aug. 25 1783. Rea P. kihirdetteté az ujságokban, mint szándékozik ő maga egy ballon (léghajó, emelő) segítségével a' levegőbe emelkedni. Kinevették, de ő d' Arlande marquissal fogadását betölté Oct. 21 1783 általolános csudálkozásra felszállván. Ezen szerencsés kimenetel többre bátorítá. Lyonban Montgolfier-vel 1784 és Versaillesben az udvar

és III Gustav svéd király jelenlétében ismételő légi útját. Fejébe került azon útja, mellyen Angolhonba akart a' magason átevezni. Az uralkodás 40,000 frankot nyujta neki a' nagy készültre. Utja szerencsésen elsülhete, ha ő Montgolfier ballontöltési módját Charlesével nem akarja egyesíteni, mellyet Charles feddett 's veszélyesnek hirdete, mint puskaporos hordót a' tüzön. De P. nem hagyá magát lebeszélni; 's Bologneban légi útjának ereszkedett. Hanem alig emelkedett a' léghajó 2—3000 toisnyira, meggyúlt 's fél óra mulva a' két szerencsétlen a' croyi toronyhoz közel földre hulltak. P. mindjárt meghalt, Romain néhány percz mulva. L. Tournon de la Chapelle - től: „*Vie et mémoires de Pilatre de Rozier*“ (1786 a' természetvizsgáló rajzképével). j—a.

PILLANGÓ, PILLE. I. LEPKE.

PILLNÍCZ, a' szász kir. mulató kastélya, az Elbe jobb partján, Dresdától délre 2 órány. Nevezetes a' fejedelmek 25—27 Aug. 1791 benne tartott gyűléséről, mellynek legközlebbi tárgya Lengyelország volt. Ugyan ekkor II Leopold császár, II Fridrik Wilhelm porosz király 's az artoisi gróf, kiken kívül még a' most uralkodó I Ferencz, a' mostani porosz király III Fridrik Wilhelm, a' nassau herczeg, Calome exminister és de Bouillé marquis is jelen voltak, egyszersmind a' francia lázadásra nézve is rendelést tettek. Nem kötöttek ugyan a' fejedelmek támadó szövetséget Pillniczben Franciaország ellen; mindazáltal elvégezték, hogy a' Francziáktól leendő megtámadtatás esetében közösen fegyvert fognak 's a' lázadásnak ellene dolgoznak. A' francia király testvérei Poroszországtól és Austriától csak e' következő nyilatkozatást kapták 27 Aug. „Hogy Austria és Poroszország a' francia király mostani helyzetét úgy tekintik, mint Europa minden fejedelmeinek köz ügyét, 's reménylik, hogy ezen ügyet mind azon hatalmasságok megesmerik, kik segítségre felszollitattak, továbbá, hogy ennek következésében ezen hatalmasságokkal egyesülvén, erejükhöz képest legnyomossabb eszközökhez nyulnak a' francia királynak olly állapotba leendő helyzetetésére, hogy legtelyesebb szabadságban lévén, mind a' királyok jussaival, mind a' francia nemzet javával megegyező monarchiai uralkodást vihessen be 's ezt megerősitse. Ezen esetben a' császár és porosz király mennél előbb egyetértőleg fognak munkálódni, a' köz akarattal feltett czélnak elérésére. Azonközben seregeiknek szükséges parancsolatot adnak, hogy akármelly szempillantásban fegyvert foghassanak.“ — Azt írják, hogy még 6 titkos czikely iratott alá. (L. Schöll „*Hist. des traités de paix*“ IV, 189 l.) Ez a' nyilatkozatás, mellyet a' Francziák Europa ellenek való öszveszövetkezése talpkövének néztek, adott szikrát Franciaország elkeseredésének 's dühének a' külföld ellen.

PILORY, angol pelengér, mellybe a' halálra ítéltnek keze és lába úgy bezáratik, hogy szabadon mozognia éppen lehetetlen. Minden okos criminalis törvényhozással ellenkező tulajdonsága ezen büntetésnek azon határtalan szabadság, melly szerint ollyankor a' köznép gondolkozását szabadon kifejezheti. Ha az illyen bűnös a' nép elibe kitétetik, és előtte gyűlöletes, bizonyos, hogy annak nem csak egészsége, de élete is veszedelemben forog: ha ellenben a' népnek barátja, vagy talán szabad lelke miatt van pelengérré büntetve, a' mi az újabb időkben történt szabadon irt könyvek nyomtatoin, az illyennek büntetése győzedelmi pompául szolgál. A' büntetettnek szabad a' pelengérből beszédet tartani, magát menteni és ellenségeit legcsunyábban festegetni. 1816 eszt. törvény által e' büntetés tökéletesen eltöröltetett, kivévén a' hamis esküvést. Több vétek fogsággal vagy pénzfizetéssel büntetetik.

PILPAI, I. RIDPAI.

PINAKOTHEKA (πινάκ-*tól* festés és δῆμη-*tól* tartó hely) képgyűjtemény. Ezen név alatt Münchenben 7 April. 1826 Rafael születésének napján pompás épület alkottatott, a müncheni, schleisheimi, augsburgi, nürnbergi, bambergi 's a' t. gyűjteményekben lévő legjobb 's legszebb festemények számára.

PINDAREES, azaz, rablók. Britanniai Keletindióban azon lovas haramiacsoportokat hívták így, mellyek (1812 oltá) aratás után, mikor a' Nerbudda árka úgy meg apadt, hogy lóval rajta átmenni lehetett, az angol kereskedő társaság termékeny birtokába ütöttek, itt szétesztlottak, mindent elpusztítottak, 's a' mi tetszett, hegyeik közé vitték. Ezen hindostani rablók már 1761 oltá megvoltak; de főképpen a' 19 száz. tették magokat rettenetesekké. Nagyobára azon Mohammedanusok katonasoztályából származtak, kik hajdan nagy zsoldot huztak az indiai fejedelmektől. De az angol kelet-indiai társaság több adózó indiai fejedelmet lefegyverkeztetett 's azolta az ugynev. indiai udvaroknál lévő residensek vezérlése alatt számos zsoldos csapatokat tartanak, mellyeket a' mediatiált Naboboknak kell fizetniük. Hanem azért a' rablók száma szaporodott, kik alattomban a' társaság indiai vazaljait uraik ellen fellázították. 1817 feltette a' britanniai főkormányozó, Hastings Marquis (lord Moira) ezen rablók kiirtását, kiknek számát 40000 lovasra tették. Minden oldalról megtámadtatván, meggyőzettek és szélyverettek; néhány várba a' társaság őrsereget tett 's Calcuttába kezeseket vitetett; más erősegek pedig földig lerontattak, a' Nerbuddához vigyázó katonaság rendeltetett 's a' meggyőztekre adó vetetett pénzben és katonajonczokban. A' keletindiai társaság t. i. ezen száz. annyira érezte a' meggyőzött népekkel a' külömbféle adók súlyát, hogy nem mertek azok többé a' britanniai-keletindiai kormányozó ellen fegyvert fogni.

PINDAR PÉTER, I. WOOLCOTT.

PINDARUS, a' legfellelegősebb görög költők egyike szül. Boeozsiában a' 65dik Olymp. — Ő a' Görögök nyilvános pálya-harczaiknak győztesiről énekelt, 's e' szerént ódái valódi alkalom versek, csak hogy nemesebb értelemben; mert az illyes pálya-harczok akkor nyilvános nép-innepek voltak, mellyekben a' legnagyobb tekintetű emberek, sőt magok a' királyok is részt vettek, 's a' győzedelem dicsőségéért vetélkedtek. Nem tarthatta tehát a' legelső költő is magához illetlennek ezen pálya-harczokról énekelni: ő dicsőítette az innepet és győztest éneke által, 's részese lett a' győzedelem fényének 's a' nyilvános megtiszteltetésnek. — E' költés nemében mutatta ki magát Pindarus költői nagy elméje is. — Ódájiban bizonyos fellegős teremő szellem mutatkozik, mely a' jelennel a' jövendőt, az egyessel az általánost át-öleli, — 's nem futólag mulattató gyönyörre, mint Anacreon könnyű fürge dalai, hanem századokra látzatván alkotva, felséges gyönyörűséget okoznak mindenkor annak, ki a' régi Hellász lelkes nyelvét eléggé magáévá teszi, 's elég képzelő tehetséggel bír, a' költő merész 's még is biztos reptét követhetni. — Sokszor egy tiszta, mély folyamhoz hasonlít ő, melly csendes méltósággal folydogál, 's habjaiban a' csillagos ég 's a' virágos föld tükrözi magát; — ódája épószá válik, 's az ő világ erős bajnokit látjuk lebegni szemünk előtt, 's haljuk azoknak beszédeiket. Szóval, Pindar ódái azon legszébbhez tartoznak, melly a' régiségből reánk maradt. Négy nyilvános pálya-harczok tartódván a' Görögöknél u. m. az olympiai, pythiai, nemeai és isthmosi, — Pindarus ezeknél mindeniknél hallatta lantját, 's öszvesen 45 ódái vagy is győzedelmi-hymnuszi maradtak reánk. Megholt 90 esztendőskorában. Hire olly nagy volt, hogy Nagy Sándor, midőn Thebát elpusztította, azon házat, mellyben Pindarus lakott, tiszteletből megkéméltette.

Szinte ezt tették a' Spartaiak is, midőn Thebába győztesen berontottak. Sőt azt is álitják, hogy hazafijai már életében oszlopot emeltek tiszteletére.

Sz. E.

PINDEMONTE (Giovanni,) olasz szerző szül. 1751 Veronában, már a' módénai iskolában versezett; képző tehetsége féketlen volt; könnyen, de kevés ízléssel dolgozott. Ovidius „szerelem elleni eszközök“-jét (Vicenza 1791) Eschilo Acanzio név alatt lefordítván, több tulajdon verses munkát adott ki. Akkor a' velencei köztársaság praetori hivatalát viselte. Eppen akkor lépett fel P. midőn az olasz játékszin Maffei méltó követőjére várakozott, hogy Olaszország első dramai költőjének koszorujáért vivjon. Szomoru játéka, mellyek most már feledékenységben vagnak, akkor nagy tetszést nyertek, midőn az Alfieriéi nem igen tetszettek. Il componimenti teatrali-ja (Mailand 1824) nem állják ki a' szoros criticát. Aquino Tamás felett tartott dicsérő beszédében fényes ékes szollást akart P. mutatni, azonban csak tudósságát mutatta. Mint prosaicus író és költő is csak középszerű volt. Velenczét elhagyni kéntelen lévén, egy ideig Parisban lakott, hol Bonaparte akkori első consulnak figyelmét magára vonta, 's az olasz „Corps législatif“ tagjává neveztetett ki. Mh. 1812.

PINDEMONTE (Hippolyt), az előbbinek testvére, szül. Veronában 1753. Már 18 eszt. korában Olaszország legjobb írói közt érdemelt helyet, mint költő. Görög és Róma classicusainak tanulása után a' világ és emberek esmeretének szerzése végett beutazta Francia-, Olasz-, és Angolországokat. Ezen különbféle tartományokban tett tapasztalásai nagy benyomást tettek lelkébe. Democratiai gondolkodását aristocriaiával cserélte fel 's a' szerelem örömeiről lemondván, ajtatoskodó lett, mint munkái ezen nagy lelki változását nyilván mutatják. A' „Viaggi“, „Abaritte“ egy neki tulajdonított román, napló, könyvek, mellyek utazása közben tett észrevételeit foglalják magokban. Irt egy „Poesie campestri“ is, mellyben Anglia képeiről és szokásiról elragadtatással beszél. Ataljában vidámság, nyugodt lélek és a' sziv csendes boldogsága P. költeményeinek fővonási. A' Cheruskok fejedelmének, Hermannak halálát választotta egy szomoru játéknak tárgyává. Arminioja azonban soha se jelent meg játékszinén 's talán nem is volt arra alkalmas: P. újabb munkái közé tartoznak lyricus versei, mellyek gondolat és érzés mélységére mutatnak. Virgilius, Ovidius és Catullus fordításain kívül jelesek „La Fata Morgana“, „Elogia di Gessner“, és „Il colpo di martello.“ Maffei, Pompei 's más barátjai és földjei sirjokat is tisztelte verseivel. Két ódája, egyik Parry kapitány visszajöttére, másik Bathurst halálára, ki a' Tiberisbe fult, és az „Odyssea“ ford. jambusban, legújabb szüleményei. P. Velenczében élt, mint az olasz instit. és több tudós társaság tagja. Vénkori gyengesége szerfeletti ajtatoskodásravitte, melly kezdett munkáit tökéletes végrehajtások előtt félben-hagyatta vele. Ha Olaszország legnagyobb embereinek sorába nem tartozik is; de iparkodásáért, élete tisztaságáért és munkáiért az idejebeli közt még is tisztas rangot érdemel.

PINDUS, hegyláncz Görögországban, Thessalia, Macedonia, Epirus és Aetolia közt. Mint a' Helikon és Parnassus, Apollonak 's muzsáknak szentelt hely volt. Mostani neve Mezzovo.

PINEL (Philipp) az institutum és becsület-rend tagja, egy Franciaország legnagyobb befolyású tudósi közt a' psychiatriában 's a' tébolyodtak házaira nézve az, a' mi a' nagy Howard a' tömlőczökre nézve, 11 April. 1745 St. Andréban (Lavournál a' Tarndepban) szül. hol atya orvos volt; Toulouseban tanult 's 1764 doctor-rangra emeltetett. Azután Montpellierben folytatta tanulását 's hogy élhessen, mathesist tanított. 1778 Parisba ment, hol orvosi tudományokkal foglalatoskodott 's Portallal, Desaultal, Chaptallal,

Berthollettel, Fourcroival, Desfontainessel 's más híres férjffakkal öszveköttetésbe jött. Később az orvosi tudományt tette tanulásának főtárgyává 's 1791 a' bicetrei tébolyodtak intézetében igazgató orvos lett 's 1794 a' Salpetrierénél. A' szerencsétlen tébolyodtakkali durva és kegyetlen bánás, melly akkor mindenütt szokás volt, a' lánczok és egészségtelen tömlők, irtozással töltötték őtet el; innen emberi bánásmódot vitt be, a' keménységet kimélléssel párosította, 's ő volt első, ki a' tébolyodtakkali lelki bánást („*Sur l'aliénation mentale*“, Paris 1791, új kiad. 1809) bizonyossággal előadta. Egyszersmind első, a' ki czélelrányos felvigyázást és policzaját vitt be a' tébolyodtak házaiba. Vitatta az általa ugy nev. manie sans délire előjövését is. Testiképpen is másként bánt a' szerencsétlenekkel, mint elébb, nevezetesen, mint Bordeu, ellenzette az érvágást. Általánosán váró módot követett. „A' mit a' tudomány nem tehet“, ezt szokta mondanj, „megteszi az idő.“ Pathológiája Condillac philosophiáján alapult, innen inkább ragaszkodott a' testi tapasztalható jele-  
 netekhez, mint a' betegségek belsejébe mély behatást próbált volna; mindazáltal „*Nosographie philosophique*“-je, melly VI. eszt. jutalmat nyert (Paris 1798, 6 kiad. 1818), időszakot csinál a' francia orvosi tudományban, mivel közönségesen érzett szükségén segített azzal; némelly tekintetben Pinelt Bichat hirmondójának lehet tekinteni, mert először ő tett figyelmetessé a' szövetek physiologiai különbözősére. Tulajdonképpen tanító tehetség, mint a' Francia szóval kívánja, Pben nem volt; a' Salpeterében 's mint pathologia tanítója az orvos iskolában, még is igen sok tanítványt huzott magához. P. egy ideig szerkeztette a' „*Gazette de santé*“, dolgozott Fourcroival a' „*Médecine éclairée par les sciences physiques*“-en, munkás részt vett tanítványával, Bricheteauval a' nagy „*Dictionnaire des sciences médicales*“-en. Továbbá gondoskodott Cullen „*First lines of the practice of physic*“-jének („*Elémens de médecine pratique*“, Paris 1785) francia 's Baglivi munkáinak új kiadatjáról (Paris 1788). P. munkái közül említhető még: „*Discours sur la nécessité de rappeler l'enseignement de la médecine aux principes de l'observation*“ (Paris XIV eszt.). Mint ember is, különösen tiszteltetett ez a' híres orvos. E' volt, ki a' lázadás rettenetes napjaiban szerencsétlen Condorcetet házában elrejtette. Igen adakozó lévén, gazdagságot nem gyűjtött. Mh. Parisban 25 Oct. 1826; 81 eszt. korában.

PINGRÉ (Alexandre Gui) kanonok és híres csillagász született Parisban 1711. 1751 óta 40. éveket töltött a' párisi csillagász toronyban. 1757ben a' legnehezebb csillagászai munkához kezdett, t. i. az üstökös csillagok theoriája 's kiszámolásához. Ő maga több üstökös-csillag-pályákat számolt ki, mint Europa minden egyéb csillagásza együtt véve. 1766ban a' nap és hold fogyatkozásit 2000 évekre előre kivetette. 1767ben *Courtanvaux* marquist kísérte-el a' tengeri-órak megpróbállásáért, 's arról jelentését ki is adta; 1769ben pedig a' Vénus át-mentét szemlélte meg Cap François-en, 's azt szinte le írta. Megholt 1796. Sz. E.

PINKE (pinque, tartane más neven), terhvivő hajók neme; élől 's hátul egyformán kerek, lapos feneke 's tágos öble vagy hasa van. Mintegy 300 tonnányi terhet viszen 's főképpen tőkehal fogásra használtatik.

PINTURICCHIO (Leonardo) híres képiró a' romai iskolából. Közönségesen a' Perugino (Pietr.) és Rafael szerzeményeit dolgozá ki, 's azért ezektől a' jutalom harmadát kapá. Mgh. 1513. Halála oka különös. Beszéli, hogy Sienában a' Sz. Ferencz templomában kell vala festenie, 's e' végre a' barátoktól lakást kívánt; de midőn szobát mutattak neki, ezzel egy nagy vén szekrény miatt, melly

benne állott, nem elégedett meg. Ennek elvételét tehát hevesen kívánta. Midőn ezt is megengedék, 's a' szekrényt elvinni akarnák, váratlanul nehéznék tapasztalák azt, 's felnyitván, aranyban nagy kincset lelének benne; P. boszujában, hogy e' kincset nem titokban maga találta, megbetegült 's meghalt. Emlékezetes, hogy festményein is az arany paszomántok és rojtok iránt különös szeretetét vehetni észre. Romában és Sienában több munkái vannak, de legjobb mive a' sospelloi székes egyházban látható.

PIOMBINO, fejedelemség, has. nevü fővárossal (4000 lak.), Toscanának sienai tartományában fekszik a' Piombino csatornánál, mely által választatik el Elba (l. e.) szigetétől, mellynek nagyobb része ezen fejedelemséghez tartozik. Az egésznek 10 nszmf. 20,500 lak. van 's 80,000 for. jövedelmet ad. Eredetiképpen csász. feudum 's az Appiani familiának birtoka volt; azután a' Ludovisikre szállott. Midőn II Filep. spanyol király I. Cosmus florenczi herceget Sienával megajándékozta, elszakasztotta ettől a' Stato dei Presidjt, mellyhez tartozott Piombino, mint feudum, 's Nápolyhoz kötötte. 1801 IV. Ferdinánd két Siciliának királya a' Stato Piombinoval együtt, mellyre nézve mindazáltal csak feudalis felsőséggel birt, Franciaországnak engedte. A' fejedelemség akkor a' Buoncompagni házá volt, melly ahöz házasság által jutott 1681, Buoncompagni Gergely, sorai és alcarai herceg Piombino örökösét, Ludovisi Hippolytát, vevén feleségül. Gergelynek csak leányi maradtak; a' legidősebbet testvére Antal vette feleségül, 's ezen házasságból származnak a' mostani piombinói fejedelmek. Franciaország a' familiát egész birtokától megfosztotta 's Napoleon Piombinot, mint francia birodalom feudumát, 1801 testvérének, Bacciochi Elisának (l. e.) ajándékozta. A' bécsi congressz ismét visszaadta a' Buoncompagni-Ludovisi háznak a' piombinói fejedelemséget Elba részével együtt, hanem Toscana felsősége alatt, ugy mindazáltal, hogy a' nagyherceg a' fejedelemnek elvesztett felsőségi jusát megtérítse. Piombino mostani birtokosának, Sora 's Alcarai hercegének, Buoncompagni-Ludovisi Lajosnak (1767 szül.) nincsenek gyermekei.

PIOMBO (Sebastiano del) hires képiró szül. Velenczében 1485. Valódi nemzetségi neve Luciani. A' muzsikát, mellyet igen kedvelt, félbenhagyta, csak hogy Giovanni Bellini alatt magát a' képirásra szentelhesse. Azután Giorgione lón tanítója; kinek gyönyörű színdását utánazta. Midőn magának kezdett dolgozni, leginkább az arczképfestésben mivelé magát. Ez által nyert hire egy sienai gazdag kereskedőt Chigi Ágostont arra birt, hogy háza felékesgetése végett Rómába vinné. Itt ecsetje gyöngédségét igen csodálák, 's Michel Angelo, ki Rafael nevedő híret irigylé, felbuzdítá Sebastianot, hogy vele versenyezne. Rajzolatokat is ada neki, mellyeket P. gyakran igen szerencsésen vitt ki, noha szelleme magas lelemények és fenlengő észképek felfogására nem igen alkalmas vala. Midőn Rafael ama hires képét, a' mennybe-menetelt festette, Angelo ismét biztatá Piombot, hogy ha csak lehet, Lázár feltámadása által tegyen tul rajta. Ezt legjobb mivének tartják, 's közönséges tetszést is nyert. Agathájának martir-halála is az első mesterek mivei közé számítottatik. Azonban fő érdeme még is csak egyes alakokban és arczképekben állott. Aretino Pietroja, 's VII. Kelemen pápa csodálatra méltó hasonlatosságuk 's legtökéletesb színezetűek voltak. E' pápa különösen kegyelé, 's pápai pecsétórré tévé. Mellékneve del Piombo erre mutat, mert a' pápai bullákon függő pecsétet legalább akkor ónba (piombo) szokás vala nyomni. E' hivatal miatt papi ruhába öltözni kénytelenítettet, 's ettől fogva a' képirással csaknem egészen felhagyott. Verseket irt, asztalához tudós férjfiakat hívott, könnyen élt, 's néha néha csak különös alkalomból festett ismét egy

arczképet, p. o. Gonzaga Juliát Medici Hyppolit cardinal számára, a' haldokló III Pál pápát 's t. Mgh. 1547. Említésre méltó, hogy a' kőre olajban festésnek egy saját nemét találta volt fel, melly nemben még Montorióban a' Sz. Péter templomában egy ostorozást lehet látni.

PIONNIEREKNEK nevezetetik a' hadi erőnek azon csapatja, mellynek kötelessége az utak javítása 's az ide tartozó munkákkal foglalatoskodás, mint: ugy nev. repülő hidak, a' seregoszlopok különös utjainak 's a' t. csinálása. Több seregnél a' Sappeurekkel és Pontonierekkel egyesítve vannak.

PIPÁZÁS (egészségi tekintetben). Ha igaz, hogy minden előtünk esmeretes nemzeteknél bizonyos ingerlő 's bódító szerek esmeretesekek voltak, mellyek az ételen és italon kívül szinte szükségké válta, tehát nincs elég ok, miért kelljen éppen a' köztünk mindenütt bevett pipázást annyira kárhóztatni, mint a' 17 száz. még valóság tekintetben is történt. Nem volt ezen sorsa a' tobákolásnak, sőt látunk tobákos szelenczékét a' templomokban, iskolákban, audientia-szobákban, szálákban és mindenütt magunkal hordhatjuk azokat, midőn a' pipa tilalmas. Pedig ezen dohányali kétféle élés nem nagyon messze van egymástól, sőt egy harmadikkal, a' betel rágásával is atyafias. A' betelt t. i. a' hajósok, gazdálkodván a' drága káposztával, elsőben öszteréjéket a' templomokban, pipázzák és végtére hamrával a' tobákat keverik, hogy erősebb legyen. Ugy látszik, hogy a' dohányal élés mind három nemét az általok okozott mesterséges ingerlések végett használják, melly tulajdonsággal bírnak; 's ezen ingerlés az embernek bizonyos tempult 's gyengült környülállásiban hasznos is. A' tengeren járók és körülte lakók dohány-rágásával a' nálunk nem régen szokásba jött cigarrok vagyának hasonlatosságban. A' tobákolás láthatólag ingerli az agyvelőt és innen van, hogy gyenge elméjük annyira óhajtják a' tobákolást; mivel ezen állapotokban az ingerlő szernek szükségképpen mindig kéznél kell lenni. A' pipázás szinte ingerel, főképpen a' száj részire hat, de ugy látszik, hogy nagyobb bódító erővel éri az agyvelőt és hat be az érző inakba. Legközelebbi befolyása van erejének az izlés eszközeire, mellyeket minden esetre tompít, mire nézve szákcácsoknak és borkereskedőknek tilalmas a' pipázás. A' kezdőknél emelygést, a' régi pipásoknál hasmenést okoz; az étel után mindjári pipázás pedig emésztést látszik akadályoztatni. A' nyálmirigyekre a' szájba aképpen foly be, mint nyál elválasztását nevelő és így köpködést okozó inger, minél fogva a' nyál sokasodik és könnyen száradást huzhat maga után, a' mennyiben a' testből sok nedvességet huz ki; talán hasonlólag munkálódik a' has nyálmirigyében, 's ezért jár hasmenés véle. Az érzőinakrai befolyása bódító, gyengítő, szédülést, reszketést, sőt bennáságot huz maga után. Egyébiránt a' szem is szenvedhet miatta, kiváltképpen a' cigarrok használása által. Más mivelete a' pipázásnak az, hogy a' beszívandó levegőt megrontja, mellynél fogva a' dohányzás, a' szabad levegőben, legalább akkor, midőn fris levegő szívása végett megyünk ki, nem ajánlható. Orvosi tekintetben hasznos a' pipázás rheumás fogfájásban szenvedőknek és odvas fognaknak; továbbá hasdugulás és nyálrekedés alkalmával azoknak, kiknek kemény székek van, végre a' megrögzött nyálkás mejj-betegségeken is hasznosan munkálódhatik. A' pipázásnak kiváltképpen a' levegő által ragadó betegségek elleni ereje nem bizonyos. Ellenben idegen pipák vigyázatlan használása által igen sokféle betegség ragadhat reánk. Általánosan tekintve tehát a' pipázás inkább ártalmas, mint hasznos és csak mesterkézett életmód viszonyai által behozott rosznak kell azt néznünk. Azóban a' pipások mérteketesség, a' véle élés idejének megválasztása 's a' t. által megöriz-

retik magokat ártalmaitól. Sem mindjárt felkelés után, sem evés előtt vagy utána mindjárt lehet ez hasznos, mint az esztendőnek forró részében, sebes menésben vagy erős foglatatosságban se. Hevítő italok, mint bor, püncs, csokoládé, nem valók a pipázáshoz, mint hideg víz ivás se, ellenben a serrel 's kávéval élés leginkább egyez vele. Sok függ itt a dohányfajtól és annak készítésétől. Elsőbb tekintetben különböztetik az erős és gyenge dohány, hol ugyan a szokás ismét sokat tesz. A napkeleti és magyarországi dohány közöttünk sokaknak erős lehet, az az, szorongattatást, szívdobogást, émelygést, reszketést 's a t. okoznak. Készítésekre nézve a fabrikákban lévő páczolásnál fogva különböznek; természet szerint rossz dohányok szoktak páczoltatni, a mire szoros orvosi ügyelés kívánatik. (L. Harlesz „*Die Taback- und Essigfabrication, zwei wichtige Gegenstände der Medicinalpolizei*“ Nürnberg 1812). Ártalmas még a gyakori és vastag köpdőzés pipázáskor, de még ártalmasabb a füsttel kevert nyálnak lenyelése. A szár is, mellyen pipázunk, tesz különbséget. Gyengébb és kevesebb ártalmu a pipázás hosszú, mint rövid szárból; az agyagpipák legtisztább pipázást adnak, de ártanak a fogaknak, ha toll nem tétetik a szárukba. Legártalmatlanabb a pipázás, ha a füst vizen megyen által, mint a Persáknál. — Pipázók tanácsloí „*Nicotiana oder Taschenbuch für Tabacksliebhaber*“ Berlin, 1800; K. J. Kilian „*Diätetik für Tabacksraucher*“ Leipzig 1806; J. C. Meyer. „*Anweisung, ohne Nachtheil für die Gesundheit Taback zu rauchen*“, Pirna 1804.

PIPE eredetikepen spanyol bor- vagy olaj-mérték, mellyben községesen  $7\frac{1}{2}$  alsó-ausztriai, vagy mintegy  $5\frac{1}{4}$  felső-magyarországi akó van.

PIPIN, hajdani Franciaország két nagy uralkodóinak neve a Meroveus ház utolsó uralkodóinak idejében. 1) Herstatt Pipin. Ezt az Austrasiákat vagy kel. Frankok II Dagobert királyok halála után, kinek udvarában ő Major Domus (eredetileg legfőbb udvari tiszt, ki későbbben királyi hatalomra emelkedett) volt, háborujok lévén, hercegekké választották. Pipin adott ugyan a Frankoknak királyt; de csak azért, hogy ő maga 's határtalanul uralkodjék. Sok szerencsésen folyt hadai után meghalt 714 's természetes fiára, a vitéz Martell Károlyra hagyta rettenetes méltóságát, mellyet e nagyobbitott 's a Frankok (Francziák) egész nagy országát halálakor (741), a' rendek megegyezésével, két fia közt elosztotta. Az idősebb, Karlmann, tartományit öccsére, 2) Rövid vagy Kis Pipinre hagyta, ki király névvel egész Franciaországot bírta 's csak néhány esztendőre (752-ig) tette névvel királyá III Childerichet, Meroveus házának utolsó tagját. Ez a Pipin Nagy Károlynak atya, nem csak a Bajorokat győzte meg, herceget adván ezeknek, hanem az Exarchatusnak (Lombardiában) nagy részét vagy a' későbbi egyházi statust is, mellyet, fő uri jusát magának fentartván, a' pápának ajándékozott, elfoglalta, több népeket tett adózóivá 's rendkívül nagyított országát. De mivel hatalma csak a' rendekkel való egyetértésen alapult, semmi változást se tehetett az ország belsejére nézve, 's fiára kellett azt hagynia, ki utána királyá lett. 768 halt meg.

PIRAEUS, I. ATHENE.

PIRITHOUS, Jupiternek és Diának (Ixion feleségének) fia, a Lapithák (egy thessaliai nép) királyá 's Theseusnak meghitt barátja. Feleségül Dejanirát vagy Hippodamiát, Adrastesnek, a' Lapithák egy másik fejedelmének leányát vette, kivel Polipotest nemzette. Lakadalmának innepe esmeretes a' Lapithák és Centaurok közt a' miatt támadt verekedésről, hogy Eurytion, egy megittasodott Centaur, a' menyasszonnyal illetlenül bánt. Vége a' lett, hogy a' Centaurok Peliontól kikérgéttettek. Feleségének halála után Pirithous

Theseushoz ment Athenaebe, 's mivel ennek felesége is meghalt, egyesült vele, spártai Helenának elragadására. Ezt Athenaebe vivén, sorsot húztak, kié legyen? 's úgy egyeztek meg, hogy az, a' mellyik Helenát elnyeri, a' másikat feleségszerzésében segíti. Helena Theseusé lett, 's Pirithous most azt kívánta, hogy legyen segítségére Pluto feleségének, Proserpinának, elragadásában. E' czéllal mind ketten lementek az alvilágba; de midőn pihenés végett leültek, nem kelhettek fel. Theseus (l. e.) azután Hercules által megszabadított; ellenben Pirithousnak, 300 lánczal megterhelve, az alvilágban kellett maradnia. Mások szerint a' Cerberustól szétszaggattott.

PIRKHEIMER (Vilibald) híres norimbergai tanácsnok született 1470-ben Eichstaedtben. Ifju korában katonáskodott, de később atyja által tudományos pályája végeztéért Paduába 's Pisába küldetett, hol magát a' theológiában, a' törvény-orvosi és csillagászi tudományban, ugy szinte a' musikában kimivelte. Haza térte után Norimbergában tanácsnökká választatott, hol is finom erkölcei 's hathatós ékesen-szóllása által magát megkülönböztette. Sokféle követségekben volt követ 's 1499-ben a' szerehcsetlen Sveicz-háboruban a' norimbergai seregeket ő vezérlette. Mind I Maximilián, mind V Károly becstültek őt 's tanácsosoknak kinszevék. Később hivataláról lemondván, egyedül a' tudományoknak és barátinak élt, kik közt voltak Celtes es Dürer is. A' reformációt nagy tüzzel segítette, 's az akkori tudósokhoz irt levelei minden irati között legnevezetesebbek 's tanuságosok.

Sz.—E.

PIRON (Alexis) született Dijonban 1589. Bizonyos gúny-verse miatt szülőtte földét oda hagyni, 's Párisba kéntelenített menni, hol utóbb „*Spectacle de la foire*“-ja hírét megalapítá, 's *Metromanie*-ja őt az első rangú franczia vígjáték-költők közé helyezé. Ez az elmésséggel 's vig kedvel tellyes darab 1738-ban jött a' Théâtre français-ra, 's mostanáig is tekintetben van. Sok elmés ötleti 's feleleti most is még közönségesen esmeretesek Pironnak, 's Voltaire tőle minden ellenkezői között legtöbbet tartott. De épen ezen tulajdonsága zárá el előtte a' tudós academiába jutást, mellyért ő ezen társaságot „*les invalides du bel esprit*“-nek csufolta, 's maga magának e' sirverset írta:

*Ci-git Piron, qui ne fut rien,  
Pas meme Académicien.*

Megholt 1773 ban. Irati közt szomorú, vígjátékok, ódák, epistolák, epigrammák 's versbeni elbeszélések vannak, mellyek nyajaságokra nézve Lafontaineivel, 's finomságokra és kellemességekre nézve Voltairéival nem mérkőzhetnek ugyan meg, de még is bizonyos szabad vígjónok által kitetszők.

Sz.—E.

PIROUETTE kis kör; tánczmivésztségben egy lábon való hirtelen fordulás; lovaglásban a' lónak azon gyors, de igen szűk fordítása, melly által fejével arra a' helyre jó, hol előbb farka volt.

PISA, egy a' legrégebb 's legszebb olasz városok közt, a' toscanai nagyhercezségben, kellemetes térségen fekszik, mintegy 24 olasz mf-re az Arnonak tengerbe ömlésétől. Levegője egészséges 's csaknem egész esztendő alatt olly szelid, mint tavasszal. Pisának a' 13 száz. 150,000 lak. volt, most alig van 20,000; a' honnan, mint Olaszországnak más nagy városiban, mellyek historiai szerep-jeket bevégezték, csendesség és magánosság uralkodnak benne. Az Arno 2 csaknem egyenlő részre osztja Pisát, mellyek 3 hidnál fogva vannak öszveköttetésben. Mind két nagy kőfalas partja (Lung arno) szép épületekkel díszlik, mellyeknek erősség formája 's alkotása a' köztársaságnak háborus idejére emlékeztetik a' nézőt. Utzásai nagyobbára szélesek, egyenesek 's jól kirakattak; de a' kövek közt

nővő ff szomorú tanúja az elnéptelenedésnek. Nevezetesek benne: 80 temploma, 's ezek közt az érseki, melyet egy görög építőmester épített a' 11 száz.; e' megett a' 12 száz. egy Wilhelm nevű Némettől építtetett 190 l. magas függő torony, melly, mint minden itt lévő tornyok, ugy elhajlott, hogy tetejéről leeresztett öngolyóbis aljától 14 l. távolságra nyul alá; a' torony egészen márványból 's köz vélekedés szerént görbén építtetett, noha meg van mutatva, hogy e' nem igaz, 's görbeségének oka lesülyedése 's csak azért áll még fen, mivel a' kövek igen jól vannak öszveköttve; ezen görbe toronytól jött ama közmondás: Pisában semmi se egyenes; továbbá megjegyzést érdemel az érseki templommal szemben fekvő, hasonlóul régi kerek, szép oszlopokkal diszló, Dioti Salvitól építtetett Battisterio vagy keresztelő templom. Mind kettő közt terjed el a' Campo santo, egy Olaszországnak legnagyobb mivészi nevezetességei közt; ez az érseki, görög izléssel építtetett templomnak, mellyen áll az említett függő torony, sok szép festeményekkel 's régiségekkel körülvetv udvara; szent mező nevént onnan kapta, mivel földjét egy a' kereszties hadak alkalmával visszatért hajósereg hozta a' szent földről; az udvart goth izléssel építtet tornácok 's folyosók veszik körül, mellyeknek falait leghíresebb hajdani mivészek, a' többek közt Memmi, Orcagna 's a' felyülmulthatatlan Benozzo Gozzoli festései ékesítik, belső részét pedig több heturriai és római régiségek, név szerént urnák és sarkophágok, teszik neveztesse. L. Carlo Lasonionak, a' Campo santo felvigyázójának, szép részmeteszetit: *Pittura al fresco del Campo* (1812). A' többi templomok közt említettést érdemelnek: a' csinos, goth építtetés-módjával kitetsző Madonna della Spina templom 's az újabb izléssel diszló S. Stefano, mellyek a' szomszéd palotával együtt Sz. István hajdan itt lakott vitézi rendjének tulajdonai voltak. Több paloták 's a' Loggia de Mercanti is kitetszők még. Az éhtorony is mutogatatik, hol holt meg éhség miatt Ugolino della Gherardesca (l. e.) 1288 gyermekeivel együtt; egyébiránt az eredeti már régolta nincs többé. A' Gherardesca nemzetség még élt 1798 Pisában. Universitása régi 's mindég híres tanítókkal dicsekedett, újabban Vaccával, Ciampival, Tantinival 's másokkal. A' csillagvizsgáló intézet 's fűvész kert Savi alatt jó állapotban vannak. Van benne Accademia italiana, physico-medicum collegium, mügyűjtemények 's a' városnál egy mezei intézet, S. Rossore, méneseikkel, 200 tevéből álló ménessel, mellynek még a' kereszties háborúk alkalmával a' Joanniták rendjének pisai nagypriorjai adtak lételt. Ugyan itt legel egy 1800 vad tehenből álló csorda is. — A' társalkodás finomsága 's kellemetessége haszonkeresetlen jó szívűséggel 's szolgálni készséggel párosodva igen kellemetessé teszi az idegeneknek Pisában lakásokat. A' várostól 4 mígl. távolságra, a' S. Giuliano hegye tövében feküsznek a' hegyről nevezett pisai ferdők. 12 meleg, hűdösköves forrás van itt, nagy czélirányos épületekkel bekerítve. Most koránt se látogattnak olly számos vendégektől, mint a' mult század közepe táján. A' Bruno szerzeteseinek Pisától 7 mígl. távol lévő pompás klastroma is nézésre méltó. Kereskedés és mesterségek virágzó. Olajat sokat természet, melly kevéset enged jóságára nézve a' luccainak; a' mezők és halmok jól műveltek 's a' szomszédsgában ázott márvány legjobbak közé tartozik Olaszországban.

Pisa, mint köztársaság, a' közép korban igen virágzott, erős szabadság-érzésénél 's hátorlelkű polgárinak munkás kereskedő lelkénél fogva. Saracenekkel folyt hadakozásainak alkalmával elfoglalta Szárdiniát, Corsicát, a' Baleárokot 's tenger királynéjának neveztetett. Tyrrheni tengernél feküdt környéke magában foglalta az akkor művelt 's ennél fogva igen termékeny Maremnát, Lericitől Piombinoig. A' tengeren Venecziának és Genuának vetélkedő társa lévén, gyar-

matokat alkotott napkeleten 's 40 hajót küldött a' jerusalemi király segítésére. A' Gibellinek heves pártosa lévén 's a' császárral tártván, a' Gvelfek pártján lévő Florenczel, Luccával és Sienával, mellyek a' pápához ragaszkodtak, verés csatázásba keveredvén, minden szomszéditól irigy szemekkel nézetvén, Genuától véres csatában meggyőzetvén 's a' keblében lévő hatalmas nemzetségek belső meghasonlása által rongáltatván, végre megaláztatott a' reá irigykedő Florencztől. Ugolino mindazáltal csak rövid ideig uralkodott az erőségétől megfosztatott Pisán. Azon bátor lélek, mellyel 11000 Pisai inkább 16 eszt. kemény fogságot szenvedett, mint honyi erőségét ellenség kezébe adja, egy ideig még fentartotta a' hadakozó Pisát. A' köztársaság tulajdon fegyvereivel kiverte egész Olaszországból a' Gvelfek seregét. De kimerítettvén ereje, végre Mailand oltalma alá lépett, azután herczeg Galeazzo Viscontinak eladatott, kinek örököseitől Florencz vásárolta meg 1406. Éhséggel kényszerítettett a' város maga megadására 's az ellenkezők erővel tártattak engedelmisségben. A' polgárok nagyobbára kivándoroltak. De 88 esztendeig tartott nyomatása után, midőn VIII Károly francia király Olaszországot elborította seregével, ismét felébredt Pisának régi büszkesége 's 15 eszt. dicsőségesen harczolt szabadságáért. Orlandi Simon fegyverre szollitá polgártársait 's a' nép VIII Károly oltalma alatt, ki Florenczel kötött egyezés szerént Pisát megrakta katonasággal, polgári alkotmányt készített magának. Ekkor dühös had ütött ki Florencz és Pisa közt. Az utobbinak polgárai francia segítséggel visszafoglalták régi birtokaikat 's megverték a' Florencziek szoldos katonáit. Elszántságok megsemmisítette előbbi uraiknak ellenek törekedéseit. Midőn a' francia sereg kivonult, hűséget esküdtek a' francia királynak, mint védő uroknak. Ekkor Pisa fontos hely lett. Fejedelmek és köztársaságok alkudoztak az ujonnan feléledt szabad status mellett és ellen. Végre minden segítségtől megfosztatván, megesküdtek a' Pisaiak, hogy inkább elvesznek, mint örökös ellenségeknek megadják magokat. Már Florencz elfoglalta Pisa birtokait 's utolsó Jul. 1499 a' várost olly erővel 's készülettel kezdte vivni, hogy a' Florencziek 14 nap alatt a' vár megvevését bizonyosan reménylették; de a' pisai asszonyok éjjel nappal ásták a' sánczokat, hogy a' bezárt falak újra felépíthetessenek 's midőn az ellenség egy várkastélyt megvett, a' csüggendező férjfiakat hathatósan lelkesítették, hogy inkább haljanak meg, mint a' Florencziek szolgálivá legyenek. Így menekedett meg a' város 's az ellenség 4 Sept. nagy veszteséggel félben hagyta a' város ostromoltatását. Ekkor a' Pisaiak a' várost rettenetes erősséggé változtatták. Egy XII Lajos francia királytól, ki Pisát Florencz felsősége alá hajtani akarta, küldött sereg is hijában vivta a' várost. 1504 Florencz újra vivni kezdte azt. A' Florencziek az Arnot Pisán felyül elárkolni akarták, de temérdek költségeik sikeretlenek voltak 's haza takarodtak. 1505-ki harmadik próbatételek hasonlóul füstbe ment. Végre 8 Jun. 1509 az éhség meggyőzte a' megszorult Pisát, melly egyezésnél fogva megadta magát a' Florenczieknek, melly szerént minden történetek büntetetlen maradtak. Így veszté el szabadságát Pisa, minekutána négy izbeli megtámadtatását sikerlenné tette 's 15 eszt-ig függetlenségét fentartotta, éhség által Florencz hatalma alá jutni kényszerítettvén. Ez idő olta soha se kaphatta vissza többé szabadságát. Omladékin Toscanának hatalma emelkedett fel. (L. „*Geschichte der 15jühr. Freiheit von Pisa*“, Treitschke Károlytól, Leipz. 1814.).

PISANG, Musa, a' nagy (M. paradisiaca), paradicsomfigének, a' kicsiny (M. sapientum) Bananének nevezetik: ez a' hév világrészek gyümölcsfája, melly hamar nő 's kellemetes és egészséges gyümölcsét bőven termi. Iparkodnak ezt a' fát Amerika szárazára

átlplántálni. De a' tropicusoknál lakók természeti apathiájokat csak előmozditaná. Mollien észrevétele szerint a' pisangfának azon munkálatokat kell szülni, mellyeket a' datolyafa szült Afrikában; nyugoton Beduinokat teremtene, mint kelet Beduinjait örökitette.

PISISTRATUS, athenaei polgár, ki magát hazájának erőszakosan fejébe tette. Nemes eredete volt, mellyet Kodrutzól Athenaeinek utolsó királyától hozott le, 's attyától Hippokratestól nagy jószág hagyatott reá örökségül. Sok olly szép tulajdonsággal bírt, mellyek kitetszővé szoktak egyes embereket tenni; jó előadása, rendkívüli megfogó tehetsége 's az akkori időnek minden esmereteiben nagy jártassága volt. Politikai pályáját azon lépéssel kezdte el, hogy hatalmas ékes, szőlésával Solonnak (e' neki rokona volt), ki az Athenaeieket Salamis visszafoglalására reá venni iparkodott, czélját nyomosan segítette, 's azután ezen törvényhozót a' sziget ellen folyt szerencsés hadba elkísérte. Nagyra-vágyó lévén, alattomban dolgozott plánjának valósításán, a' mi népuralkodás alatt gyakran könnyü; meguyerte a' polgárok alsó osztályát, vonzó nyajasságával 's határtalan adakozásával. Könnyebbségeket szerzett a' legalacsonyabb sorsú polgároknak; kertjeit magok mulatására felnyitotta, a' betegeket vigasztalta 's a' holtakat eltemettette; minden beszédében a' polgári egyenlőséget és democratiai alkotmányt pártolta. Solon átlátta politikájának 's viseletének mesterséges fogásait. Nem sokára valósult is, a' mitől ez a' nagy férjfiu tartott 's a' mit több izben előre mondott. Egy nap Pisistratus több csekély sebbel, mellyeket maga csinált magának, jelent meg a' piaczon, 's polgártársait segítségre hivta ellenségei ellen, kik, mint ő hamisan monda, a' demokratiahozi ragazkodásáért élete után leselkednek. Azonnal népgyűlés rendeltetett, mellyben baráti közül egy azt javallá, hogy személyének bátorságára őrizetet kellene neki adni. Ezen javallat, bár mennyire ellenzette is Solon, megállapittatott. Testörzök rendeltettek mellé, kiknek segítségével az athenaei várat elfoglalta. Lefegyverkeztette a' sokaságot 's urává lett a' városnak, Solon pedig szolgaságra jutott hazájából K. e. 560 kivándorlott. Bár tiran nevet huzott is magára Pisistratus azon móddal, mellyel hazájában a' főhatalmat kezére kerítette, azt mindazáltal nem használta, mint tiran; mert akármellyik törvényes fejedelem se viselte volna magát nagyobb mérséklettséggel 's nem figyelmezzett volna inkább a' nép javára, mint ő. Gondolatjában se volt, hogy Solonnak bölcs törvényeit eltörölje, sőt megerősítette 's nevelte ezeknek tekintetét; mindég legnagyobb tisztelettel viseltetett ezen nagy törvényadó eránt, de hogy Athenaebe visszatérésre bírja, erre nézve minden iparkodása sikeretlen maradt. Azonközben Pisistratus hatalma nem állott meg erős alapon. Megakles, egy ellenpárt feje, familiájával együtt elhagyta Athenae tartományait, 's egy harmadik pártal kezdett levelezni P. megbuktatására. Feltétele elsült 's Pisistratusnak el kellett távoznia Athenaeből. De Megakles nem lévén pártjával megelégedve, majd azt ígérte Pisistratusnak, hogy vissza fogja vinni Athenaebe, ha leányát feleségül veszi. Ez az ajánlatot tüstént elfogadta. Visszajötté fortélyal történt, a' mi új bizonyosága a' nép könnyen-hívóságának. Egy magas és méltóságos testállású asszonyt t. i. Minerva ruháiba öltöztetett Megakles 's azt hirlelte ki, hogy az istenné maga fogja Pisistratus visszahozni. Pompás szekeren jött vissza Athenaebe Pisistratus és ellenállás nélkül. Ezt Herodotus írja, de nevetségesnek találja. P. elvette ugyan Megaklesnek leányát, de már familiája lévén, nem élt vele, mint feleségével. Hogy megboszulja, Megakles ismét pártot szerzett ellene, melly olly rettenetesnek látszott Pisistratus előtt, hogy önként Eretriaá ment. Itt fiainak nevelésével 's azon eszközökkel foglalatoskodott, mellyekkel előbbi

uraságát visszaszerezhetné. Végre második számkivettetésének II. dik eszt-ben Attikába sereggel beütött. Sok Athenaei, nem lévén a' democratiával megelégedve 's jótételeire emlékezvén, állott hozzá. Minekutána ez ellene ment sereget véletlen reállítás által szétszórta, bement a' városba, harmadszor is visszavette a' főhatalmat 's vérontás nélkül. Pisistratus folytatta szelid uralkodását; hanem, hogy a' nép pártját erőltentse, a' statusnak következő igen hasznos eszközhez nyult. A' sok henyélő lakókat a' városból kitiltotta, 's a' környéken lévő gabonaföldeket 's olajplántalmányokat miveltette velek. Azáltal, hogy mindeniktől keresetének 10-ed részét kívánta, szaporította a' status jövedelmeit, mellyeket pompás épületekre fordított. Athenaei pallérozotságát is elmozdította; közönséges könyvtárt alkotott, 's Homerus énekeit öszveszedette. Jól tudván, melly gyűlöletes a' tiranság, hatalmát nem mutogatta 's külsejére nézve közönséges polgár módjára viselte magát. Mint akárki, aláadta magát az areopagusnak 's éppen olly okos volt, mint szelid és nyájas. Atalánosan ugy uralkodott, mint hazájának atya, melly sóha se élt olly hosszas nyugalomban, mint ő alatta. K. e. 527 halt meg, két fiat, Hippiazt és Hipparchust hagyván maga után, kik attyok hatalmát nem tudták megtartani.

**PISKOLCZ** vagy antimonium, czinfejérszinü, erős fényü, szemleveles, vagy sugáros törésü ércz. Lágyabb mint a' vizsmut, kevésé hajtható, és éppen nem lapitható, hanem merevény. Valamivel nehezebben olvad meg, mint az ón, nagyobb levegómérsékletben elrepül, ha a' gőzköri levegő hozzájárul kékellő lánggal és nagy füsttel ég. A' piskolcznak savannyal elegyítése eddig 4 esmeretes, mellyeknek fejér, sárgásfejér és sárga színek van. Az antimonium bűdöskővel is elegyítették ezen név alatt *antimonium crudum*, könnyen folyóbb, de kevésbé repülő az ércznél és hévségben (magában ugyan nem) vas, réz és más érczek által szétbontható. Jóllehet a' természetben több piskolczos ásványok fordulnak elő; de azért csak a' piskolczércz használtatik; a' többieket ásványi ritkaságoknak lehet tekinteni. Az a' piskolcz vagy szürke piskolczércz áll antimonból és bűdöskőből, ón szürke színe van, hegyes prismákban, sugáros és rostos tömegekben találtatik Magyar-, Franciaországokban 's a' t. Legnagyobb haszna a' piskolcznak nyomtató betűkrei fordittatása, mivel mint minden ércznek, ugy az ónnak is nagyobb keménységet is tömötséget ad. — Több más elegyekre is használtatik.

**PISO**, melléknév, mellyet több Római viselt a' Calpurniusok nemzetségéből. L. Calpurnius Piso, mint consul, győzedelmeskedett Siciliában a' rabszolgákon, 's mint írják, bevitte a' *de Repetundis*, vagy a' kitsikart pénzek visszaadásáról szolló törvényt, hogy a' provinciákat kormányozó főtisztviselők telhetetlenségét korlátolja. Siciliában praetor lévén, olly ritka haszon-nem-kereséssel szerzett gabonát a' megszorult Rómiaiak számára, hogy Frugi (becsületes, derék) melléknévvél tiszteltetett meg. Egy másik későbbi Piso Gabiniussal konsulságot viselt Cicero idejében, kinek ellensége volt, mint Ciceronak egy beszédéből kitetszik. Egy Tiberius idejebeli Piso syriai tisztartó 's igen kevély ember volt. A' nemes lelkü Germanicus, Tiberius fogadott fia ellen gyűlöletes indulattal viseltetett, sőt annak méreggel lett kivégeztetése is neki tulajdonítottatik.

**PISTOCCHI** (Francesco Antonio) énekemester, szül. 1660 táján, Bolognában; ifju korában gyönyörű sopranhangjáért közönségesen csodálták; de ettől kicsapongó élete hamar megfosztá. Legnagyobb inségre jutott, 's kénytelen vala egy muzsikaszerezőnél kótairónak állani. Itt a' szerköztetés szabályait megesmerni alkalmat kapott. Nehány év mulva hangját lassacsán ismét visszanyeré, 's ez most kellemes contrealtra változott. Beutazta Európát, minden izlésből a'

jót kiszemelte, 's abból magának egy saját egyveleg-módosságot képzett, melyet a' 18 száz. elején, mint anspach-markgrófi karmester kezdte gyakorlani. Bolognában énekoskolát állított, mellyből igen híres énekesek, mint Bernacchi, Pasi, 's t. kerültek-ki. Uj ének-módszere miatt, mint az újabb olasz ének első mestereinek egyike tekinthető, noha hibául tulajdonítja neki, hogy azon sok mesterséges menetekkel, mellyeket tanított, a' természetes éneket eldisztelenítette.

PISTOLE, spanyol és olasz arany pénz, 7 for. 50 kr. ezüstben, a' mi pénzünk szerint.

PISTOLY, tüzi fegyver, mellynek nevét némellyek a' Pistollo szótól hozzák le, mivel markolatja végén nagy gombok vannak, mások Pistoja városától (Olaszországban), mivel, azt mondják, itt találtattak fel.

PITCAIRN sziget, déli Australiában, a' d. sz. 25° 4' 's a' ny. h. 130° 25', kőszikláktól vétetik körül, kerülete 5 teng. mf. Nevezetes megnépesedésének (1826 eszt. 64 volt) módjáról. A' Bounty hajón Bligh hadnagy alatt lévők, midőn 1789 Otahitiből nyug. Indiába kenyér-gyümölcsfát szállítottak, fellázadtak 's tisztjeiket sájkába tévén, a' hajóval eleveztek. Bligh és a' vele lévők 1200 teng. mf. utazás után szerencsésen Timor szigetére értek. Az angol admirális a' köv. eszt. Edwards kapitányt Pandora hajóval Otahitibe küldte, azt gyanítván, hogy a' lázadók ide eveztek. Ez a' szigetbe megérkezvén Mart. 1791, 4 azok közül önként a' hajóra jött 's ezeknek utmutatása után még 10-en fogattak el, kik mindnyájan Otahitiben laktak, 's néhányan kívül, kik, a' Pandora hajótörést szenvedvén, elvesztek, Angolországba vitettek, hol hadi törvényszéktől halálra ítéltettek. Ezeknek elbeszéléte szerint a' fellázadt matrózok Fletcher Christian vezérlése alatt Tubuaiba eveztek, hol letelepedni akartak. De ez a' hely olly kevésé tetszett meg nekik, hogy jobbnak látták Otahitibe visszatérni és midőn itt jó rakás gyümölcsfát öszveszedtek, 24 Otahiti lakos, 8 férjfi, 9 asszony 's 7 gyermek társaságában ismét Tubuaiba eveztek. Itt erőseget építettek, de köztök 's a' szigetiek közt veszekedések ütvé ki, felhagytak a' telepedés pláinjával. Fletcher látván, hogy vétkes társain többé semmi hatalommal se bír, azt javallta, hogy menjenek Otahitibe, hol, a' kik kívánják, szárazra kitétetnek, a' többiek pedig a' hajóval más lakhelyet keresnek. Sept. 1789 Otahitibe érven, 16 kiszáltak; Fletcher pedig a' többi 8 lázadóval 's több Otahitiekkel, nagyobbára asszonyokkal, ismét szélnek ereszté vitorláit 's éjsz. nyug. felé evezett. Fletcher beszédéből ugy lehetett kivenni, hogy valamelly lakatlan szigeten akar letelepedni; de a' Pandorának minden igyekezete sikeretlen maradt a' szökevények feltalálására 's 20 eszt-ig semmit se hallottak az Angolok felőlök. Febr. 1808 Folger kapitány Sina felé evezvén, a' Pitcairn szigethez vetődött, mellyet Carteret 1767-ki utazásának leirata szerint lakatlannak vélt, de közelebb menvén, néhány ifjat talált, kik vele angol nyelven beszéltek. Kiszálván Folger, egy Smith Sándor nevű Angol igy beszélt el neki a' telepedés históriáját. Fletcher megérkezte után mindjárt öszverontá a' Bounty hajót. Néhány eszt-vel később az Angolok az Otahiti férjfiaktól meggyilkoltattak 's maga az elbeszélő is olly veszedelmes sebet kapott, hogy megholtnak tartatott; hanem legközelebbi éjjel megboszulták az özvegyek férjeik halálát, 's honfiaikat, az Otahitieket, mind megölték. Smith meggyógyult 's 9 asszonnal és 4—5 gyermekkel ő tette a' sziget népességét. Folytatta a' földmívelést 's főképpen sok sertést tartott. Sir Sidney Smith már 1809, midőn Buenos-Ayres előtt volt, vett tudósítást azon felfedezésről, mellyet Folger 1813 maga is körülállásosan megerősített. A' köv. eszt.

a' Briton hajó kormányzója, Thom. Staines, a' Marquesas szigetekbe evezvén, hasonlóul a' Pitcairn szigethez vetődött, hol 40 lak. talált. Ez a' még életben volt egyetlen-egy Angolt 's matrócztot a' Bounty hajóról John Adamnak nevezi; hihető ezt a' nevet vette fel Smith Sándor. Ez az öreg ember jámborságával 's jó erkölcsével, mellyekben neveltettek a' szigetiek mindnyájan és vallás-oktatásával, mellyeket az ifjakba beoltott, olly nagy tekintetet szerzett, hogy közönséges atya gyanánt tiszteltetett. \*) Fletcher fia, Csötörtök October Christian, volt első szülött a' szigeten. E' 's a' többi ifjak szép termetűek 's kevésé barnák, egyetlen öltözetjek egy ágyékokon körül tekert darab matéria 's fekete tollas szalma - kalap voltak. A' fiatal asszonyok karcsun, de izmosan nőttek 's rendkívül szépek voltak; szépségeket gyengéded szemérmek még inkább nevelte. Ruházatokat hasoktól térdekig menő darab matéria 's köpenyeg formájú felső ruha tette, melly vállakra vettetvén, bokáikig lenyult. Az ifjak 's leányok földmiveléssel foglalatoskodnak 's ha annyi mivelt földjek és fáik vannak, hogy egy háznépet eltarthatnak, megházasodhatnak, de csak Adám megegyezésével, ki őket általa feltalált innepiséggel köti öszve. Ezen kicsiny gyarmatban legszebb egyetértés 's a' kereskedésben, melly külömbféle szükségek elcserelésében áll, egyenesség uralkodik. Pitcairn falu, barátságos kunyhókkal, mellyekben asztal, székek 's más szükséges dolgok vannak. Földmivelő eszközeik vasból készültek, melly a' Bounty hajóból való. A' ruházatok fahéjból 's az otahitii asszonyok által csináltattak. A' szigeten cocosdió, banan, kenyér-gyümölcs 's más naptérítői növények teremnek; gazdag sertéssel és kecskével. Az erdőkben vad disznó faj 's a' partokon jó hal találtatik. L. Kotzebue Otto kap. „Reise 's a' t. „Weimar 1830).

PITT (William), nagybritanniai statusminister, gróf Chatamnak (l. e' 2-dik fia, 28 Maj. szül. 1759, 14 eszt. koráig attyának szemei előtt neveltetett, a' philosophiát, logicát 's főképpen a' régi és új idő statusainak alkotmányait és történeteit Cambridgeben tanulta; az ékes szollásban attya volt tanítója 's példaadója. Rheimsban (Franciaorsz.) lakván kevés ideig, Londonban mint ügyvéd lépett fel. 1781, 21 eszt. korában a' parlamentnek tagja lett. 1782 kincstár kanczellárjának nevezetvén ki, már ekkor, főképpen az 1783 Éjszakamerikával és Franciaországgal kötött béke alkalmával, kimutatta ért karakterét. Ellenségei, Fox, North és Burke, Portland ministeriumába lépvén, utazni ment Olasz- és Németországokba. Az alsó ház népképviselőinek czélerányosabb rendbeszedésére tett javallatai sikeretlenek maradtak; ellenben foganatosan állott ellene Fox India-Billjének, mint a' pairek azon jusa megszorittatásának is, hogy a' királynak kérdezetlenül is adhassanak tanácsat. Portland ministeriuma elbocsáttatván 1783 végén, a' még alig 25 esztendő Pitt, kincstár első lordjává lett, melly hivatalát 1801-ig viselte, bár tüzes ellenpárttal kellett küzdenie, mellynek fejei a' whigpárt első szónokjai és legnagyobb férjffiai, Fox, Burke, Sheridan 's mások voltak. A' nemzet többsége azonban meggyőződött Pittnek mély belátású és haszonkeresetlen munkásságáról, mellynek fő czélja a' belső kormányzás volt. A' keletindiai társaság általa egyenesen a' status felvgyázása (az India-Board of controul) alá adatott 's Pitt finantzplánja maradt a' britanniai újabb finantz-rendszernek alapja. A' ke-

\*) A' mit Folger az otahitii özvegyek bosszuállásáról beszéll, hogy t. i. a' hazájokbeli férjfiakat megölték, Staines nem említi, 's csak azt mondja, hogy az Otahitiek az Angolokkal tüzes csatába keveredvén, elestek, ezek közül pedig 5-en veszedelmes sebet kapván, később egymás után meghaltak.

reskedéssel nőttön nőtt a' nemzet jólléte 's ezzel együtt a' status jövedelme. Pittnek legnagyobb érdemei: hogy Ujdéliwales gyarmatokkal megtelepítettet 1788 oltá; hogy hazáját bukásától megmentette 's hogy Angolország Franciaországtól kivirta a' világkereskedés feletti elsőseget, melly az ő állhatatossága nélkül legalább egy idej elveszett volna. Az általa 1786 alkotott, magában nevedő adóság semmisítő tőke, mint az 1792 oltá minden kölcsönözésre különösen felállított új semmisítő tőke, a' britanniai status-adóságot, a' kereskedés és nemzeti hitel nevedésére alapította. Pitt statut tárgyázó foglalatosságai közt megjegyzést érdemelnek: a' Franciaországgal 1786 kötött kereskedési egyezés; a' harminczadok 's emésztési adók kevesítése; Irlandnak Nagybritanniával egyesítettése 1801; az országló hatalmának korlátozása 's a' jövedelmi adók bevitel. Mint miniszternek legnagyobb küzdése volt a' franciaia lázadók pártjával 's a' wigheknak és democratáknak merész ellenkezésével. Ezen kettős küzdésében, a' nélkül mindazáltal, hogy a' szárazon (Vö. QUIBERON) győzött volna, megmentette ugyan a' britanniai hatalom létét, 's a' dühös whigek és a' Francziákkal titkos egyetértésben lévő Irlandiak ellen a' britanniai alkotmányt; de elvesztette popularitását. Miolta a' convent Angolorzágnak hadat izent, Pitt nyomonosan ellene dolgozott a' Jacobinusokkal kötendő békének, a' miért a' conventtól emberi nemzet ellenségének kiáltatott ki, sőt az angol parlamentben is több tag kikelt ellene, mint Tierney, kitől pisztolyra hivatott ki; de egyik se sebesített meg. Midőn végre a' nemzet közönségesen békét kívánt, Pitt, bár bizonyosan számolhatott a' szavak többségére, 14 Mart. 1801 letette hivatalát 's Addington lett a' kinestár első lordja és kancellárja. Ekkor Grey és Sir Francis Burdett Pitt kormányzását, mint Europa szerencsétlenségének okát, vádolták; de Pitt egyenes lelkiismeretének erejével győztesen védte magát 's 211 szava volt, amazoknak ellenben csak 52, sőt a' végeztetett, hogy a' parlament kormányzását köszönje meg. Az amiens béke után ismét háború ütven ki Franciaországgal, 12 Maj. 1804 újra fejévé tétetett a' status kormányának. Nagy ellenségét Foxot is fel akarta venni a' ministeriumba, de a' király nem engedte. Pitt az angol hadi erőt nagyobbította, ellene volt a' Katholikuskok emancipatiojának, Spanyolországot hadra szollította fel a' Francziák ellen 's April. 1805 öszveszövetkezett Oroszországgal, Austriával és Svédországgal, de a' mellynek Franciaország hatalmának nevedése lett következése. (A' bécsi congressz 1815 végzeteinek fő cikelyei részint azon ideák valósitása volt, mellyeket Pitt 19 Jan. 1805 az orosz követhoz irt notájában közölt). Azonközben részint betegeskedése, részint plánjai sikeretlenségéből jött fájdalom, egészségét igen megrongálták. A' pozsonyi béke minden reményét semmivé tette Franciaország veszedelmes hatalmának megalázhatására. Erőtlensége naponként nőtt 's érzé halálának közel létét, mellyre keresztényi bátorsággal 's áhitatossággal készült. Hajdani tanítójával, a' lincolni püspökkel, feltétette utolsó akaratját, melly főképpen testvéreinek leányait illette. 23 Jan. 1806 megholt 's a' westmünsteri apátságba temettetett el. Pitt nem volt gazdag; 40,000 font Sterl. adóságát a' parlament fizette le 's 1815 a' westmünsteri apátságban a' parlamenttől emlékoszlop emeltetett neki. Születése napját még most is inneplik baráti. Pitt baráti közt, kiket kevés számmal választott, igen kellemetes, eleven és vidám, szemérmes és vonzó volt. Nyilván innepileg 's hidegen jelent meg; fájdalom és öröm egyenlőül nem verheték le állhatatos lelkét. Karakterének fővonási: világos és tiszta gondolkozás, állhatatos és egyenes akarat, soha se ingadozó hűség hazájának alkotmánya és boldogsága eránt, 's egész erejének valamelly nagy célra törekvő tántorithatatlan eránya. Ha

beszél, nem tetszős külseje mellett is, közönségesen csudáltatott. Könnyen 's válogatott szavakkal, világosan és röviden, gyorsan 's nevedő tüzzel beszélt, ha igazságtalanságot ostromlott 's lelkének jelenlétét semmi se zavarta meg. Házi élete együgyű volt 's jó erkölcsek honyja. Politikai életét Gifford 6, Francis Thackeray 2 kötet. írta le „*History of Wil. Pitt*“ cz. alatt. Parlamenti beszédei Londonban 3 köt. kiadattak. London városa álló, 12 l. magas, ércz szobrát Chantrey által készíttette 1829. Vö. Fox és Pitt élete Hassetól, a „*Zeitgenossen*“ első füz.

#### PITTACUS MYTILENÉBŐL, I. HÉT BÖLCSEK.

PITTORESK festői, a' szert tekintve minden, mi festői bánásra alkalmas. Ezek a' látható tárgyak, mennyiben egy oldalról nézve sokféle szin játszanak, 's ezen szin-inger által mintegy mozogni és szabadon lenni látszanak, vagy pedig magasabb jelentésben előbb csak világ és szin által mutatkoznak. E' megfogás a' festői ábrázolásra is könnyen átvihető. Festői a' találmány és elrendelés, ha e' feltételeknek megfelel. De némely költemények és leírások is festőiknek neveztetnek, mellyek t. i. a' képzelődő erőt festői tájak és nézetek tökéletes eleven előállítására, 's a' szines világak mintegy belső előteremtésére könnyen és kellemesen ingerlik. Pittoreskeknek mondatnak azon utazások is, mellyekben illy nemű leírások, főképp képes ábrázolatokkal párosítva vannak. De a' tulajdon értelemben vett pittoresk, vagy igazán festői, a' költőinek és képzőinek is ellenébe tétetik. A' költői leleményt 's elrendezést t. i. melly jelentésre, karakterre, 's egy kép előállítandó alapidejára vitetik, meg kell különböztetni a' festőtől, melly a' felyebb előadott feltételeken alapul. Jó festői szerzemény az, mellynek tekintete a' képiró czéljával ('s művészete szellemével) megegyező behatást okoz. Innen a' festeménynek nem szabad alakokkal terhelve lenni, a' tárgyak a' lapról könnyeden lépjenek elő, az alakok egymást el ne disztelenítsék, az az egymást, vagy azon részeitek, mellyeket a' képirónak tárgya czéljához képest láttatni kell vála, el ne takarják. A' csoportozatok jól összeállítva, köztök a' világ ügyesen elosztva, 's a' helyhez kötött szinek ugy intézve legyenek, hogy az egészből egy a' szemnek kedves harmonia származzék. De még inkább ellenébe tétetik a' festői a' képzőinek, (plasticum), mert a' plastica tárgya különösen az alakok maradó 's állandó formája, a' képirás pedig azoknak szabad és változandó része, mi a' szinekben mutatkozik. Azért gonyolólág pittoreskeknek nevezik a' szobrászi műveket, ha azok olly tárgyakat ábrázolnak, mellyek aestheticus behatást csak szinek által tehetnének, vagy ha a' tárgyak szabad mozdulatát 's könnyű lebbenését utánazni akarják, mi az anyaggal, mellyből a' szobrász dolgozott, ellenkezésben áll, röviden, ha körükből kihágvá, a' képirás (l. e.) határába vágnak.

PITTSBURGH, Alleghany grófságnak főhelye Pennsylvániában, az Alleghanyának és Monongahelának, mellyek itt Ohionak neveztetnek, öszvefolyásánál. Ez a' hely, mellynek jóllétét fabrikái és kereskedeésre alkalmas fekvése mindég nevelik, 1753 alk. a' Franciaáktól 's Canadának akkori helytartójáról Du Quesnenek neveztetett, hanem a' kevással ezután kiütött háboruban az Angolok által elfoglaltatott. 1200 ház. 12,000 lak. 2 könyvnyomtató intézete, ágyú- és vasöntései, hajóépítő műhelye 's a' t. vannak. 1829 a' püspökös Protestánsok szép goth templomot építettek benne, mellynek neve Sz. Pál. Mint az atlasi tenger 's belföld közti kereskedésnek, mellynek tárgyai főképpen gabona 's prémbőr, rakhelye, egyesiti keblében azon portékákat, mellyek Philadelphiából, Baltimoréból és Alexandriából, Ohio, Kentucky 's a' Missisippinél lévő telepítmények számára küldetnek; nem különben az Alleghanyánál és Monongahelánál lévő gyarmatok

termesztményeit is, mellyek az Ohion és Missisippin a' floridai öböl felé szállittatnak. Innen indult el Long tudományos útjára a' kőszikla-hegyek felé 1819, hogy a' kereskedésre nézve, mellynek középpontja Pittsburgh, a' Missisippi és Missuri folyását megvizsgálja. L. Edwin James (geologus és fűvész) *Account of an expedition from Pittsburgh to the Rocky Mountains* (Lond. 1823).

VI PIUS (Giovanni Angelo), 1717 szül. Cesenában (Romagnában), a' nem igen birtokos Braschi grófok nemzetségéből 's egyházi életre rendeltetett. Koráni dicsértetése 's a' rosz útra tántorító engedékenység már ifjuságában észre - vehetővé tették a' komolyságnak és hűségnek, szelidségnek és hajthatatlanságnak keverékét characrében. 19 eszt. korában törvény doctorává lévén, nagy bátyához, Bandi Károlyhoz, Ruffo ferrarai cardinális-püspök auditorához ment, kinél készült a' status szolgálatjára 's udvari életre. Pártfogójával 1740 Rómába ment theologiát tanulni. Ruffo ajánlására 1745 a' pápai kancelláriába auditor 's 1753 pápa titkos irnoka lett. E' (XIV Benedek) majd észrevette, hogy Braschi kevésbé fogja magát további előmenetelre esze és tudossága, mint hűsége és ajtatossága által érdemessé tenni 's Péter temploma kanonokjává nevezte ki. XIII Kelemen alatt Braschi csak Rezzenico és Colonna cardinalisokhoz ragaszkodásával tehetette magát észrevehetővé, kik őtet 1766 a' pápai kamaránál fő kincstárnoki fontos hivatalra segítették. Rendszeretével 's fáradhatatlanságával (nehány visszaéléseket eltörlött 's ónbányákat fedezett fel) igen megnyerte a' pápa bizodalját, ellenben egy tartós drágaság alkalmával elvesztette a' nép szeretetét. A' zavarban lévő finantz alapos rosszáin nem segíthetett. XIV Kelemen pápa 26 April. 1773 cardinalissá 's a' kevésé jövedelmes rubiacoi apátság beneficiatusává nevezte ki őtet, inkább, hogy a' kincstárnokságtól elmozdítsa, mint megkülönböztesse; mert ez a' nagy eszű pápa jól esmerte Braschinak gyengeségeit, 's egyszer jól készült beszédre boszusan azt felelte: „Nekem tettek 's nem szavak kellenek.“ Braschi, bár ifjusága olta barátja volt a' Jesuitáknak 's ellensége minden ujitásnak, alattomban a' Zelantok neve alatt egyesült ellenpárttal (Albanival, Rezzenicoval 's másokkal) tartott a' cardinálisok collegiumában, de érzeteit olly okosan tudta eltitkolni, hogy minden párt meglegedett vele 's a' kath. udvarok megegyeztek XIV Kelemen halála után 15 Febr. 1775 papává lett választásában, midőn VI Pius névvel ült a' pápai székbe, mellynek általa adott fényét, vén koráig virágzó 's mindég gondosan ékesgetett szép testállásával és méltóságos magatartásával nevelte. Régóta nem látott Róma hozá hasonló szép papát. Külső előadása olly díszes és egyházi szertartásokban olly méltóságos volt, hogy a' jelenlévőkbe tiszteletet öntött; imádkozásakori megindító 's magával ragadó áhitatossága, könyei, mellyeket Sz. Péter szobra előtt térdelvén, ennek lábaira hullatott, igen segítette a' hívók lelki épületét 's kellemetes és bizodalmas beszédével a' hidegebb világi embereket is megnyerte és vallásos érzésekre gyulasztotta, a' honnan a' Rómaiaktól il persuasore (rábeszélő) nevet kapott. Az országlás fogyatkozásán mindazáltal keveset segíthetett. Már papává létekor olly mélyen sülyedve találta a' pápaságot a' köz vélekedésben, 's az annak ellene dolgozó felvilágosodás úgy elterjedve volt, a' kath. egyház fejedelmei már olly hatalomra emelkedtek, 's az egyházi status rosz gazdálkodás által annyira megröncsolvá volt, hogy ezt telyesen megörvosolni, amott nyomosan védni egy emberre nézve lehetetlen volt. XIV Kelemen nemes akaratja, nagy lelki ereje 's világos belátása mellett is kevésre mehetett. Pius még kevésbé lévén illyen nagy küzdésre alkalmas, ott is eltevesztette a' czélt 's rontott fél rendelkezéssel; hol valóságosan akart javítani. A' helyett, hogy az idő hitlenségének, a' papság jobb formáltatására tett kemény rendelkezései

által ellene dolgozott volna, első brevejében csak a' becsületesség régi rendszabását parancsolta. Az egyházi jövedelmekhez justiciát ugyan eltörölte, de a' hivatalokkal üzőtt alávaló kereskedést nem, mivel jövedelmes volt. Minden átviteli vámokat megsemmisített ugyan az egyházi statusban; de meghagyta a' kincstár hasznát előmozdító, lotteriát. Azon feltételével, hogy közönséges földadót vigyen be, a' nép ellenkezően, felhagyott; de bár jövedelme nem volt is elég-séges, nagy és dicsőséget ígérő plánokba kapott, mintha temérdek segédkútfők állnának nyitva pénztárának megtöltetésére. Ilyen volt a' pontini posvány (l. e.) kiszáritása, mellyen nevéből neveztetett várost akart építeni 's már ennek rajzolatja is készen volt nála. A' munka 1778 kezdetett el, egy kicsiny tájék mivelhetővé tetetett, a' régi appiai út felfedeztetett 's új országot (via Pia) építettetett. De a' haszon sokkal csekélyebb volt a' temérdek költségnél, a' részesek visszavonták magokat, sokan azt vitatván, hogy valamely pusztá földnek miveltetése az egyházi statusban sokkal hasznosabb volna; csak Pius maradt állhatatos, adósságra adósságot halmozott, 's a' Rómaiaktól rágalmoztatván, tudatlan idegenek csudálkozásával vizsgáltatta magát. Eppen olly kevés haszna volt anconai kikötőjének, mivel semmit se tett a' kereskedésre. Azon pompás segrestye, mellyet Péter templomában építettett, felesleges és a' templomot formátlanító munka volt, mellybe szobrákat akarta nevé dicsőítő felyül-írásokkal helyezni; azon régi metszetek, mellyekkel a' XIV Kelemen által alkotott museumot (most Pio - Clementinum neve van) gazdagította, ugy látszik, csak azért szerezte össze, hogy nevé halhatlanítsák; 's a' művészeteket se azért gyámolította, mintha érdemeiket becsülte volna, hanem csupa hiuságból. Ez és udvarának fényesítésére tett vesztegetései, mint nepotismusa, mellyel érdemetlen rokonit gazdagította, nagy elkeseredést szültek. Hugának fiát, Onesit, fő udvarmesterévé nevezte ki, 's végre cardinalissá tette, legjövödelmesebb egyházi birtokokkal ajándékozván meg. Másik unoka öccsének, Luigi Braschinak, házassulásakor, a' Rómaiakat gazdag lakadalmi ajándékok adására kényszerítette, mellyeket maga fogadott el. Ezen csekély embernek nagy birtokokat adott hercegi ezimmel, törvénytelen úton örökösítette a' lepri jószágokban 's kezére kerítette az olajjal és gabonával üzendő monopoliumot, a' nép közönséges panaszára nem halgatván. Innen élete ellen üszveesküdtek némelleyek 1777; de a' feltételből semmi se lett 's uraságának telyes elenyésztét megérnie kellett. Az előtte élt pápákról perlekedések maradtak reá a' kath. udvarokkal. XIV Kelemen okos engedékenységevel igyekezett legalább azon jusokat megtartani, mellyekkel még birt; Pius ellenben XIII Kelemen példáját követvén, megátalkodott vitatással akarta a' régi pápai hatalmat visszazerezni; de nem bírván elég erővel ezen idő lelkével ellenkező ideát valósítani, ellenségeit még merészebbekké tette. A' Jesuiták akaratja ellen 'eltörölt rendjét alattomban pártolván, nyilván pedig a' kath. fejedelmektől féltében üldözyén, a' Jesuitáknak mind barátai, mind ellenségei előtt egyaránt gyanussá tette magát. Hogy Nápoly neki az 1777 csaknem egészen felbomlott feudális viszonyért, mellyben a' római udvarral állott, csekély, önkényes kárpotlást ajánljon, éppen olly kevésé akadályozhatta meg, mint a' toscanai és a'ustriai ujításokat (I. II LEOPOLD és II JÓZSEF); de későn jött azon ajánlásra, hogy az egyházi visszaéléseket maga eltörli. Segítsége nem fogadtatott el; bécsi pompás utja (1782) sikeretlen maradt 's csak a' spanyol és francia követek eszközlésének köszönhette a' József császárral kötött barátságos egyezést, 's csak a' bajor udvar befolyásának 's néhány német püspökök személyes hasznának a' német érsekek azon plánjának végre nem hajtását, hogy nunciosait (l. e.) elkergetvén, ma-

gokat függetlenekké tegyék, végre csak II Katalin politikájának, hogy a Jesuiták az orosz birodalomban visszaállítottak. Azon nyomoruságnak, melyet a francia lázadás az egyházi statusra is huzott, csak főpapi intéseket és panaszokat állíthatott ellene; nagy áldozatokkal vásárolhatta meg 1796 a' bolognai fegyvernyugvást 's 1797 a' tolentínoi békét (I. PÁPA BIRODALMA), végre tulajdon népét a' szabadság hagymázától elfoglaltatni 's Rómát francia fegyverektől 18 Febr. 1798 köztársasággá tétetni kellett látnia. Ezen borzasztó helyzetében csak tántoríthatatlan áhitatossága adott neki erőt arra, hogy a' Francziák illetlen vele bánását olly méltósággal szenvedje, mint az anyaszentegyház főpásztorához illet. A' beteg öreg, ki 20 Febr. mint fogoly Rómából elvitetett, útközben a' katonák csinaltságának tárgyul adatott 's 14 Jul. a' valencei fellegrvába zárattott, hol minden jó érzésüektől tiszteltetett; és midőn 29 Aug. ugyan ott meghalt, köz részvétel tisztelte szerencsétlenségét 's erkölceit. Akármelly gyaláztatást huzott is magára botlásival, mint uralkodó, házi életében bizonyára mindég olly fedhetetlen, mértékletes, munkás és jóakaró volt, hogy középserű lelki tehetségeihez alkalmaztatott privát életben dicséretet és szeretet érdemlett volna.

VII PIUS (Gergely Barnabas), a' Chiaramontik grófi familiájából, a' Clermont-Tonnere Olaszországban már régen megtelepedett francia háznak egy ágából, 1742 szül. Cesenában, 16 eszt. korában Sz. Benedek szerzetébe felvétetett 's mint szép észtehetségű férjfiu, több apátságokban tanítói hivatalt viselt. Parmában philosophiát tanított 's Rómában theologiát, hol földijétől VI Piustól apáttá, azután tivolii püspökké neveztetett. Az akkor legtanultabb 's legméltóbb főpapok közé számláltatott. A' Franciaországgal folyt hadban Imola városának legfontosabb szolgálatokat tett, hadi adóinak nagy részét ő fizette 's ügyességével és a' francia vezérek előtti tekintetével sokat használt nyájának. A' tolentínoi béke az imolai püspököt a' cisalpina köztársaság polgárává tette. 1797 Imolában tartott karácsonyi egyházi beszédével, mellyben a' kereszténységnek a' democratiára való kedvező befolyását nem csak a' szent írásból, hanem Rousseau Emiljéből is mutogatta 's a' szabadságot és egyenlőséget vitatta, olly kedvessé tette magát a' Francziák előtt, hogy hihetőleg ezen világhódítók befolyása vitte ki a' veneziai conclavéban 14 Mart. 1800 pápává lett választatását. Jul. 3-kán Rómába ment 's 22 Nov. 1801 birtokába vette az egyházi statut. Mint az egyháznak feje, a' legkellemetlenebb környülállások közt is azon fel-tétellel kezdette el főpásztori hivatalát, hogy a' pápák hajdani hatalmát visszaszerezze. Nyilván kimutatta azt a' többek közt Harras cardinalisnak solariai püspökké szenteltetésekor tartott beszédében; ebben t. i. egyházi 's világi fegyvereket szollit fel a' philosophia elnyomására, mellynek tulajdonította az újabb idő szerencsétlenségeit. Egyébiránt bölcs tkarékossággal 's önnön feláldozásával eltávoztattott minden hasztalan költséget, keményen visszakívánta a' status eltékozlott jóságait, a' kereskedés könnyítésére leszállította a' vámoikat, megnehezítette a' készíttetlen természetnyek kivitelét, eltörölte a' veszedelmes monopoliumokat, a' szegények foglalatokodtatására új ásásokat parancsolt 's átaljában mindenben olly fejedelemnek mutatta magát, ki jobb időkre volt volna érdemes. A' Francziák uralma alatt nyomoruság és minden nemü rendetlenség olly magas pontra hágtak, hogy hamari segítségről gondolkozni se lehetett 's még a' fulignoi fegyvernyugvást után se szűnt meg a' francia sereg a' status utolsó erejét is kicsikarni. Azonközben Bonaparténak császári méltóságra törekvése új reményel biztatta az egyházi statut. 15 Jul. 1801 concordatum köttetett a' római udvar és Franciaországközt, melly a' pápának több fontos jussait visszaadta. Ellenben

a' pápistákra és franciaországi papságra nézve botránkoztató volt ez a' concordatum, mivel a' pápa nagyon engedékeny volt a' világi hatalom eránt; de ő jól tudta, hogy csak okos engedékenysége nek köszönhetette a' püspökök beiktatásának jusát, a' nőtelenség megerősítését 's a' galliai egyháznak az ő székével továbbra is fenálló öszveköttetését. Az etrusiai királyságnak pápai felsőség alá visszajötéből származott örömet a' németországi secularisatiok igen megkeserítették. Ellenben kivitte, hogy 1804 a' Jesuiták, kiknek Oroszországban leendő további megmaradását már 1801 megerősítette, Sicíliába visszaállították; hanem Franciaországba híjában iparkodott azokat bevinni 's a' máltai vitézek rendjét is kívánt következés' nélkül pártolta. A' spanyol udvarnak azon kérését, hogy az egyházi jószágokat eladhassa, telyesitenie kellett. A' liguriai és olasz köztársaságokban is rendbeszedettek, természetesen francia módra, az egyházi dolgok, de legalább felvigyázása alá adattak. Pius megelegedett, ha e' sulyos időben valamit megmenthetett 's békével türte széke hajdani jövedelmeinek vesztét, csak jusai közt a' legfontosabbakat tárthassa meg kezei közt. Ezen engedékeny politikája birta őtet arra is, hogy Napoleonnak, midőn magát császárrá koronáztatta, hívására Parisba utazzék. A' Rómaiak javallata ellen 31 Oct. 1804 indult el Pius Paris felé, Fontainebleauban a' császártól megköszöntetett 's 28 Nov. illendő pompával bement a' fővárosba, hol majd titkos fájdalommal kellett tapasztalnia, hogy jelenléte csak a' Franciaiak mulatságára szolgál. Midőn a' koronázás napján templomba ment, kicsufoltatott szamar hátán elől - lovagló keresztvivőjéért; a' templomban a' császár I óráig várakoztatta, 's minekutánna a' pápától maga és felesége megkenetett, mind maga, mind felesége fejére tulajdon kezeivel tette fel a' koronát. Ugy látszik, ezen egyetlen egy szertartás volt meghívásának czélja. Az egyházi tárgyakról, melyeket Pius személyesen szerencsésen elintézhetni reménylt, szó se volt; a' császár minden arra szolgáló alkalmat kikerült; a' Parisiak újságkivánása kevésre - becsüléssé vált; 's midőn a' megszorított pápa Napoleonnak Mailandba meghívását, hogy itt Olaszországnak királyává koronázza, állhatatosan megtagadta, hidegség 's ellenségesség lépett az eddig mutatott tisztelet helyébe. Így tartatott vissza Pius minden haszon nélkül 's méltóságának nagy kárára 4 hónapnál tovább Parisban, míg végre 4 April. 1805 haza mehetett Rómába, hol maga által okozott megaláztatásáért szemre - hányásokat szenvedett. Majd francia seregek átutazása által háborgattott. Nápolynak elfoglaltatása, 's Józsefnek itteni ujtásai, és Napoleonnak fenyegetései a' Rómaiaknak Franciaország ellenségeiveli kereskedése miatt — a' pápát új veszedelemmel retteggették. A' német egyházat, — nuntiusának della Genginak nyakassága a' bajor és württembergi udvaroknál minden barátságos egyezéssel biztató reményt ketté vágván, — egészen sorsára hagyta. Tapasztalásból tudván, hogy ha Franciaországnak enged, uj megaláztatást von magára 's mind e' mellett se lévén állhatatos akarattján kívül egyebe, a' mit a' nagyobb hatalomnak ellene állitson, azzal, hogy Józsefet nem esmerete meg Nápoly királyának 's kikötőit nem akarta az Angolok előtt bezárni, Napoleon császárt erőszakoskodásokra ingerelte. Róma 2 Febr. 1808 elfoglaltatott a' Franciaiktól, a' pápai katonaság fegyverét lerakni kényszerítettett, 's bár had nem izentetett, Miollis fraancia vezér a' pápa világi uralkodásába kapkodott. Pius ritka lélek - jelenséggel fordított minden eszközt önnön védelmére; de híjában fenyegette a' császárt egyházi fegyvereivel, mert ez Urbino, Anconát, Maceratát és Camerinot az olasz királysághoz kapcsolta. Pius ellene mondott Napoleon tettének, az olasz püspököknek megtiltotta, hogy francia kormányzásoktól parancsolatokat fogadjanak

el, a' polgár-gárdát, melly a' római köznép seprejéből állítottatott fel 's francia védelem alatt a' városban minden nemű rendtelenséget elkövetett, átok alá vetette, a' statustitoknokokat, cardinalis Paccát, ki éppen elfogatott volna, 6-Sept. tulajdon, még bátorságos szobájába hozta, 's a' Francziák zabolátlansága miatt a' császárt 3 April. 1809 átokkal fenyegette. Napoleon ezzel nem gondolt 's 17 Maj. 1809 az egyházi statust birodalmához kapcsolta és Rómát szabad császári várossá tette. A' bátor pápa 10 és 11 Jun. két átkozó bullát adott ki az egyházi statust elfoglalók ellen. 6 Jul. éjjel Radel francia vezér egy csapat katonasággal egy ablakon 's a' kert kőfalán benyomult a' pápának ezen erőszakoskodások alatt megerősített palotájába, áttört a' kövel berakott ajtókon, lefegyverkezett a' svájcz testőröket 's bement azon szobába, mellyben Pius éppen írva asztalánál ült. Radel azt kívánta tőle, hogy mondjon le világi uraságáról. Pius ezt nem tette, 's Radel kereken kimondta, hogy Rómából eltávoznia kell. Ekkor Pius vévén breviariumát egy karszékben a' betört ablakon leeresztetett az utszára 's Paccával együtt kocsiba záratott, melly azonnal elindult, minekutána Pius áldást mondott volna Rómára. Senkinek se volt szabad a' kocsihoz közelitni, csak néhány hűséges szolgálja mehetett el a' pápával. Florencz-nél elválnia kellett Paccától, kivél a' Montcenisen jött öszve ismét. A' pápa egészsége a' bezárt kocsiban, nagy lévén a' hévség, gyengélkedni kezdett, a' honnan Grenobleban 11 napig pihenés engedtetett neki. Azután Valencen és Nizzán keresztül Savonába vitetett, hol mint fogoly őrizet alá tétetett. Utjában a' nép több városban kocsijához tödült, hogy áldását kapja, 's legnagyobb tiszteletet mutatott éránta. A' császárnak azon ajánlását, hogy fejedelmi módon tartatik, mint elébb a' császár végzetében kitétt 2 mil. Fr. eszt. jövedelmet, nem fogadta el. Sorsát rettenthetetlen bátorsággal viselte, Napoleon önkényinek az egyházi dolgokban inkább ellene szegezte magát, mint valaha, 's nem erősítette meg hivatalokban a' császártól kinevezett püspököket. 1812 közepén Fontainebleaubá vitetett. Itt Napoleon 25 Jan. 1813 uj egyezésre kényszerítette őtet, mellyben magát a' püspökök megerősítésére kötelezte; de midőn Napoleon az egyezés ellenére ezen még feltételben lévő concordatumot korán hirdette ki, sőt birodalom törvényévé tette, visszahuzta Pius különben is igen feltételeken adott jóvá-hagyását 's minden Franciaországai concordatumot megvetett, melly az ellenségeskedésnek végét nem szakasztaná. Ekkor ismét ugy bánt vele Napoleon, mint fogollyal, sőt némellyek szerint személyes sértésekre is kiereszkedett, a' mit mindazáltal mások tagadnak. Napoleon letévén császári méltóságát, szabadon bocsátatott Pius. Angol 's austriai katonáktól kísértette, 24 Maj. 1814 visszatért Rómába 's ismét birtokába vette az egyházi statust, kivéven Avignont és Venaissint 's Ferrarának a' Pon tul fekvő kicsiny részét. Igy ült fel az aggodt öreg, kinek sorsa 's éltebeli egyszerűsége Európába tiszteletet öntöttek, ismét a' kereszténység hajdani thronusába. (Pius az orthodoxus pápák közt 255-dik volt). A' dolgok ezen rendkívüli változása 's megfordulása, reményt adhatott a' római udvarnak hajdani hatalmának visszazserezhetésére, a' honnan minden jusait, mellyeket régolta elvesztett, vitatni kezdte, és sokat visszakapott, mivel a' körülállások kedvezését nem indulatosan, hanem mérsékletességgel használta. A' Jesuiták visszaállítása mindazáltal minden udvar részéről legtüzesebb ellenállást szült, főképpen a' rio-janeiroi cabinet részéről, melly 1 April. 1815 költ notájában egyátjában ellenemondott Jesus társasága bevitetésének. Egyébiránt Róma érteni látszott az uj időt 's inkább megnyerni, mint vivni 's eluyomni igyekezett azt; hanem a' mi Pius uralkodásának az ujabb időben ezt a' kitetsző helyet szerzé,

az barátjának, cardinalis Consalvinak, bölcsesége volt, ki eránt Pius személyes hajlandósággal viseltetett. A' lelkes, nagy pallérozságú 's világban jártas és széles tapasztalású Consalvi 23 eszt-ig birta VII Piusnak telyes bizodalját, kinek legsulyosabb helyzetében gyámola Consalvi volt. Egyébiránt bár mennyire ragaszkodott is Pius az egyház hajdani rendjéhez, — mint ezt több bullái 's brevői, p. o. a' biblia terjedése és kath. Helvéczia ellen kiadattak, továbbá Rómának Wessenberggel bánása 's a' t. bizonyítják, — arra, hogy a' pápák hajdani nagy hatalmát 's befolyását ismét behozzák a' világi statusokba, mind az ő, mind a' nagy tehetségű Consalvi iparkodásai sikeretlenek voltak. Mindazáltal a' Francia- 's Bajorországgal és két Siciliával kötött concordatumok (l. e.), mint Poroszországgal végrehajtott egyezése is, csaknem annyi diadalmi a' római politikának. Hanem a' 16 Jul. 1817 Franciaországgal kötött concordatum olly tüzes ellenmondást szült a' kamarákban, hogy csak részént fogadtatott el, de status-törvényé nem lett. Ellenben Rómának titkos befolyása nevedett Franciaországban, mint herczeg Blacasnak semmit se mondó felelete bizonyítja, mellyet 15 Jul. 1817 VII Piusnak a' francia chartában lévő 's a' kath. hittell ellenkező czikelyei miatt tett panaszra adott; a' toulousei cardinalis és érsek levelét is (a' galliai egyházi szabadság ügyében 1824), mellyet mindazáltal az országlás nem hagyott helyben, azon befolyásból lehet ki-magyarázni. Az egyházi statusnak világi igazgattatásában meggyeznünk kell, hogy VII Pius a' bécsi congress végzetinek, a' mennyiben az a' római széket elébbi birtokaiba nem helyezte be egészen, 14 Jun. 1815 ellene mondott. Ellenben 1816 telyes készséggel visszaadta a' vaticáni könyvtárból, a' régi német kéziratokat, Heidelberg universitásának. (L. HEIDELBERGI KÖNYVTÁR). Az egyházi statusnak VII Pius 6 Jul. 1816 új alkotmányt adott, melly legalább szabad gondolkozású principiumok követését nem zárta ki, 's kormányzása olly szelid volt, hogy a' belső bátorságot csak rabló csoportok vakmerősége veszedelmezte, de titkos egyesületek, mellyek ellen Pius kemény bullákat adott ki, midőn a' nápolyi Carbonarik a' római tartományokba becsaptak, nem egyszer fenyegették. (L. OLASZORSZÁG). Consalvinak mérsékletsege és türedelme Rómát szerencsétlen királyok és számkivetett familiák menedékhelyévé tette. Minden politikai vélemény 's vallásfelekezeti védelmet talált ott a' személyekre nézve. VII Pius kiváltképpen szelid és nagylelkű volt megbuktatójának, Napoleonnak, familiája eránt. Altalánosan véve Pius külsejében egyszerű, gondolkozás-módjában áhitatos, cselekvésében jótévő, 's minden környülállásiban szelid és szerény, egy szóval, ezen tiszteletes öregnek személyes tulajdonai keresztény szeretetnek tanui voltak. Napoleon St. Helenában *un bon, doux et brave homme*-nak nevezte őtet. *C' était vraiment un agneau, un véritable homme de bien* 's a' t. így szólt róla. Szobájának márvány-padlatján, 6 Jul. 1823 (Rómából lett erőszakos elvitetésének évnappján) elesvén, czombját eltörte, 's 20 Aug. megholt. Kévs hónapjal azután cardinalis Consalvi (l. e.) is követte őtet. Ezen jeles férjfiu ellen Pius halála után sok ellenség kelt fel, de már a' vele egyidejűek megemerték érdemeit. Consalvinak a' régiségek fentartására 's ásására, a' museumok visszaállítására 's bővítésére tett rendelkezései, mindenemű mestermivek előmozdítása, Rómát VII Pius alatt ismét honnyává tették a' művészség barátinak. VII Pius után XII Leo (Hannibal della Genga, cardinalis) választatott pápává 27 Sept. 1823, ki a' köz bátorságnak, mellyre Consalvi keveset tett, visszaállítására fordította főfigyelmét. — L. *Vie politique et privée de Pie VII*, Simon-tól (Paris 1823); *Esquisses historiques et politiques sur le pape Pie VII*, Gaudettól (Paris 1824); Rómában is kiadatott élte 1825.

Legfontosabb munka Pius éltére 's idejének történetire nézve *Storia di Pontificato di Pio VII* (24 Maj-ig 1814; Venecz. 1815, 2 köt.)

PIZARRO (Francisco), Perunak felfedezője 's hódítója, Truxilloban született, 's egy spanyol nemesnek törvénytelen fia volt. Nevelése elmellőztetvén, gyermeki korában sertéseket őrzött. Ezt megútván, elszökött 's katonává lett. Egy ideig Olaszországban tartózkodván, több új világ kincseit szomjuzókkal Sevillában hajóra ült 's Amerikába evezett, hol a' cubai és hispaniolai hadakozásokban részt vett 's Ojedát, ki a' dariai öböl felé szerencsét próbált 's Balboát a' déli tenger isthmusán (földszorosán) általi táborozásában kísérte. Ezen alkalmakkal mindent felyűlmult bátorságával 's munkásságával 's bár olvasni nem tudott, a' sereg vezérlésére alkalmas volt. Testének 's lelkének ereje és gazdag tapasztalása kipótolták tudós esmereteinek hiányát. Már szép vagyont gyűjtött magának, midőn telhetetlenségtől 's nagyra-vágyástól ösztönöztetvén, almagroi Diegoval és Hernando Luquevel a' déli tenger partjain gyanított gazdag tartományok elfoglalására kezét fogott. Nov. 1524. evezett el Panamából egyetlenegy hajóval 's 112 emberrel, hogy ezen gyenge erővel egy nagy birodalmat lerontson. Délkeletnek evezett, de csak lassú előmenetelt tett, mivel szükség és betegségek kicsiny csoportját igen megfogyasztották. Legroszabb állapotban volt, midőn Almagro rátalált, ki Panamát 70 emberrel hagyta el. Almagro azonnal visszatért Panamába, hogy erősítő sereget hozzon, mellyel 1526 érkezett Pizarrohoz. Ekkor Quito partjainak tartottak, hol gazdag tartománynak 's pallérozottabb lakosoknak jeleit találták, egyszersemind átláták, hogy erejek nem elég illy népes tartomány megtámadhatására. Pizarro tehát egy szomszéd szigeten várakozott, míg Almagro új katonákat hozott Panamából; hanem az itteni főkormányozó lehetlennek találá a' szerencsés következtést, 's azt a' parancsolatot küldte Pizarronak, hogy térjen vissza; de az elszánt Pizarro nem engedelmeskedett, 's kardjával a' földön huzást tett, azoknak, kik őtet elhagyni kívánnák, azt parancsolván, hogy a' másik oldalra lépjenek által. Fájdalommal kellett tapasztalnia, hogy 13 kívül mind elhagyá uti társai, 's amazokkal Gorgona szigetére ment, várván, mire mehetnek Panamában két baráti. Ezek végre néhány embert összevesszedtek, kikkel 5 hónap mulva egy kicsiny hajón Pizarrohoz eveztek. Az Inkák palotájával kitetsző Tumbhez városában kiszáltak. Itt eleget láttak a' Spanyolok, a' mi reményeiket 's telhetetlenségeket kielégítendő. Ez uttal azonközben megelégedtek azzal, hogy a' lakosokkal békésen kereskedhessenek. Pizarro azalatt a' partot megvizsgálta 's 1527 végén ama tartományok terméseinek és gazdagságának néhány próbáival visszatért Panamába. Mivel a' kormányozó most se látszott hódító-plánját pártolni, a' végeztetett, hogy Pizarro Európába utazzék az udvar megnyerésére 's egyszersemind az elfoglalandó tartományokban szükséges méltóságok 's hasznok eszközésére. A' felfedezett tartományok gazdagságának fényes rajzolatja figyelmet gerjesztett V Károlyban 's ministereiben. A' nélkül, hogy két társáról említést tett volna, az elfoglalandó tartományokban magának helytartói 's főkapitányi méltóságot 's szabadságot adatott arra, hogy a' hódításra, mindazáltal tulajdon költségén, hadi erőt állítson ki. De bár az éppen akkor Spanyolországba érkezett Corteztól segítettett, még is alig szerezhette össze a' megállapított katonaságnak felét. 3 testvérétől kísértetve, visszament 1529 Panamába. Almagro hivtelenségéért dühösségbe jött; de majd megengeszteltetett Pizarrotól 's mind a' hárman ismét egyesültek egyenlő hasznok feltétele alatt. Febr. 1531 elevezett Peruba Pizarro 3 kicsiny hajóval, mellyen 180 katona 's ezek közt 36 lovas volt. Tumbhezől éjszakon 100 ór. szállott ki 's felvonult a' déli parton. Előnyomulások alkal-

mával a lakosokon elkövetett erőszakoskodásaik a Spanyolokat igen súlyos szükségre juttatták. Végre olly tartományba értek, melyben annyi prédát gyűjtöttek, hogy Panamába és Nicaraguába is küldhették kincset Pizarro új katonaság szerzésére. Puna szigetét hatalma alá hajtván a guayaquili tengeröbön, elért Tumbesbe, hol erősítő sereget kapott. Beljebb délen alkotta az első spanyol gyarmatot Peruban, mely gyarmatnak St. Michel nevet adott. Szerencséjére akkor a perui királyság az utolsó Inkának két fija, Huascar és Atahualpa közt kiűtött polgár-had által rongáltatott. Ez okból nem csak minden ellenállás nélkül előnyomulhatott, hanem mind két féltől segítségre hivatott. Így merészlett Pizarro 62 lovassal 's 102 gyaloggal beljebb Caxamalca felé nyomulni, hol táborozott Atahualpa számos seregével. Magát barátoknak adván ki, utjában senkitől se háborgattatott 's Caxamalca városában erős álláspontot találhatott. Innen 2 tisztjét az Inka táborába küldte, ki azokat barátságosan fogadta 's másnapra látogatását megígérte. Pizarro az Inka bizodalalmát azon hivelenséggel jutalmazta, hogy ezt nagy vérontás közt elfogta. Midőn a nép királyát elfogattatni látni, úgy megrémült, hogy nem mert annak kiszabadítására lépést tenni, 's míg követei azzal foglalatoskodtak, hogy a temérdek váltásárgényt megszerezzék, melyet az alacsony lelkű Pizarro kívánt, a Spanyolok apró csapatokban az országot a legmesszebbi tartományokig beköborolták. Végre Almagro megérkezett számos népével. A zsákmány elosztatott a vezérek 's közkatonák közt; a legtelhetetlenebbnek reményét a nyert zsákmány felelyűmulta; de most már semmi se elégithette ki. Bár a kívánt váltásárgényt lefizette az Inka, még se akarta Pizarro szabadon boesatani őtet, csak hogy még többet csikarjan ki. Almagro pedig, ki úgy gondolkozott, hogy egy ilyen zálogot Pizarro maga 's emberei hasznára fordíthat, irigységből a szerencsétlen fogoly megöletését sürgette. Se becsület, se emberiség érzése ellenzette Pizarro tigrisi szívében az átkozott plánt, sőt egy történet sietette végrehajtását. Atahualpa csudálta az Európaiak írásmesterségét, melyről neki képzete nem volt. Egyszer egy Spanyol az isten nevént hüvelykének körmére iratta, hogy lássa, ha mindenik Spanyol egy 's ugyan-azon módon értené a jeleket? Pizarronak is elibe tartá azt; de e szégyenlve kéntelenített megvallani, hogy nem tud olvasni, mely tudatlanság olly gyalázatosnak látszott az Inka előtt, hogy megvetését nem titkolhatta el. A szűklelkű Pizarro feltette, hogy ezért bosszút áll. A leghamisabb vádak miatt megégettetésre ítéltetett a szerencsétlen fejedelem, 's midőn illy kegyetlen haláltóli féltében megkeresztelkedett, az a lágyabb büntetés mondatot reá, hogy közönséges helyen fojtassék meg. Perunak országlása annyira szétbomolva volt, hogy a hódító Spanyolok semmi nyomos ellenállásra se találtak többé. Pizarro ekkor a honyiakkali csekély csatázások közben Cuscora rohant 's ezt a fővárost megvette, melyben temérdek aranyat 's ezüstöt talált. Benalcazor, egy legjelesebb tisztjei közül, ugyanakkor el oglalta Quitot. Ezen szerencsés előmenetelnek hire Spanyolországba hatván, a király Pizarro helytartóságát még 70 ór-ra kiterjesztette a part mentében dél felé; Almagro pedig egy ezen határtól délen fekvő nagy kerületnek helytartóává neveztetett ki. Ezen új rendeltetések egyenetlenséget szültek, melyek mindazáltal most elaludtak. Almagro Chile nehez meghódíttatását vette munkába 's Pizarro helytartóságának belső alkotásával foglalatoskodott, melyben nagy okoságot mutatott. Egyszersmind elvégezte, hogy új 's alkalmasabb helyen fekvő fővárost épít Cusco helyett 's Rimac völgyét választotta annak helyévé, nem messze a Callao kikötőtől, 1534. Ez a mostani Limának eredete, melyet Pizarro akkor Ciudad de los Reyesnek nevezett. Azonközben a honyiak Inkájok Manko Kapak alatt, ki

fogságából ellillantott, veszedelmes felkelést támasztottak. E' t. i. használta a' Spanyolok, kik a' távol lévő tartományokban kóboroltak, szétoszlását, 's Almagro chilei táborozását, minden fegyvert fogható Peruit öszvehivott, több spanyol osztályokat levagdalt 's személyesen vívta Cuscot, míg egy másik sereg Lima ellen nyomult. Cusco Pizarronak 3 testvérétől, kik közül egy elesett, kevés Spanyoll elszántan védetett. A' Peruiak már birták a' fél várost, midőn Almagro Chileből visszajött, 's Cusco szomszédságában megjelent. Almagro azon véleményben jött, hogy Cusco helytartóságához tartozik; tehát a' Peruiakat visszaverte, ráütött Cuscora, Pizarro két testvérét foglyaivá tette 's a' várost birtokába vette. Pizarro Ferencz azonközben nagy erőlködéssel megtartotta Limát 's már végpontra jutott, midőn áradás a' vívókat visszavonolni kényszerítette. Mihelyt Pizarro segítségét kapott, Alvaradot 500 emberrel Cusco szabadítására küldte, azt híven, hogy a' Peruiaktól ostromoltatik. Almagro szemközt ment vele, megverte seregét 's magát Alvaradot is elfogta. Ez a' szerencsétlenség megrendíté Pizarro állhatatosságát; mindazáltal characterének minden álnokságát elővette, hogy Almagro előmentét hátráltassa. Alkudozni kezdett tehát vele, 's azalatt testvére Gonzalo és Alvarado alkalmat találtak az ellillantásra, sőt még 60 elvittek magokkal. Erre fegyvernynyugvást ajánlott, hogy pereket a' spanyol udvar ítéletére bízzák. A' jó indulatú Almagro reá hagyta vétetni magát 's még Pizarronak másik testvérét, Fernandezt is, szabadságba tévé. De alig látá Pizarro testvéreit szabadon, letévé álorczáját 's 700 emberrel Cusco ellen ment. April 1538 ütközött meg a' királyi zászlót vívó két spanyol sereg, a' titkon örülő Peruiak szemeláttára. Véres volt az ütközet. Almagro telyesen megvertett 's elfogatott és a' gyalázatos Pizarrotól halálra ítéltetett. Pizarro, mint hódító, szétosztá a' tartományokat 's kincseket testvérei és a' pártján lévők közt. Ellenben Almagro baráti, kik semmit se kaptak, öszvegyülekeztek Limában elébbi vezérek fia körül 's öszveesküdtek Pizarro élte ellen. 26 Jun. 1541 Herrada, egy Almagro legfőbb tisztjei közt, 18 öszveesküdt társaival déltájban, midőn szokott aludni minden ezen hév éghajlat alatt, Pizarro palotájába lopózkodott. Az előudvarokon keresztül észrevétellenül a' lépcsőkig jöttek. Pizarro éppen akkor kelt fel az ászaltól 's néhány barátival egy nagy szalában volt. Egy ezek közül, ki a' zörgésre a' lépcsőhez kijött, azonnal leszuratott; a' többiek az ablakon kiugrottak; Pizarro pedig, mostoha öccse Alcantara 's 2 leghivebb barátja, kardot rántván, az öszveesküdteknek elibe mentek 's mind levágtattak. Pizarro utoljára adta ki, hosszas ellenállás után, undok lelkét, életének 63 eszt.

**PIZZICATO** (pecczegetve). Muzsikában a' vonószerszámok kot-tájánál azt jelenti, hogy bizonyos hangokat nem vonóval kell huzni, hanem ujjakkal pengetni; ezt közönségesen *coll' arco* (vonóval) váltja fel, melly arra int, hogy a' vonót ismét elő kell venni.

**PLAGIATUS.** Plagiumnak mondatott a' római törvényben azon vétek, ha valaki más rabszolgáját magának elfoglalá, vagy valami szabad személyt önhatalommal rabjává tón. Mostani értelmében a' plagium alatt tudós lopás értetődik, ha t. i. valaki másnak gondolatit és szavait a' magáéinak adja ki, 's ki illy vétket követ-el, plagiariusnak mondatik.

Sz. E.

**PLAJBASZ,** hoszrukán fába foglaltatva rajzolásra használta-tik. Legjobb az angolországi Borrowdaleben (a' cumberlandi grófság-ban); hanem hogy becse ne csökkenjen, mint állitják, a' bánya csak 5—6 eszt. nyittatik fel egyszer. Simond szerint 1809-ben 90,000 f. St. érő ásatott ki; de a' közlebbi eszt. fogyott a' plajbász-anyag a' borrowdalei bányákban, a' honnan Angolország más bányákra is fordítá figyelmét. — A' plajbász-anyag kihozatván, apró darabokra fű-

részeltetik 's fa formákba tétetik. Németországban Bajorországnak és Austriának van plajbásza. A' bécsi finomabb nemű plajbász kevéssel van utána az angolországinak és sokkal olcsóbb ennél. A' hulladékból csekélyebb nemű plajbász szokott készítettetni, melyet a' hozá nem értők is megismerhetnek, ha gyertyához tartják, mivel ekkor kékes lángal ég, a' bele elegyített bűdöskötől; az igazi ellenben éppen nem ég.

PLÁN, terv, akármelly munkának előre kidolgozott alapja. Azon munkáknál, mellyek tért foglalnak, és így a' bennök történhető hibák nehezen helyrehozhatók (p. o. épület, festés), inkább megkívántatik egy különös terv előrei készítése, mint azoknál, mellyek csupán időbe esnek. — Az e' féle előrajzolat maga is plánnak mondatik. A' plántól magától különbözik annak kivitele, melly a' plánnak nem mindég felel meg, kivált ha a' terv-készítő nem practicus is egyszersmind.

Sz. E.

PLANETÁK, azaz, bujdosó csillagok, világosságokat az álló csillagoktól kapják. Már Homerus és Hesiodus esmerték Venust, de mint két különböző csillagot, u. m. esti és reggeli csillagot; Demokritus több planetát gyanított; Pythagoras az esti és reggeli csillagot egynek tudta 's Eudoxus a' 4 száz. K. e. esmerte az 5 fő planetát, mellyeknek esmeretét bevitte a' Görögökhez Egyiptomból. Ezen régi 5 planetához (Mercuriushoz, Venushoz, Marshoz, Jupiterhez és Saturnushoz) a' legujabb időben 4 más (u. m. Uranus, Ceres, Juno és Vesta) fedeztetett fel, a' honnan most, a' földet 's holdat is oda számlálván, 11 főplaneta esmeretes 18 mellékplanetával vagy holdal együtt. Mint a' föld, ugy azok is megfordulnak tengelyeik körül, ezen forgásokkal nappalt és éjt okozván, valamint a' nap körül is, nyugottól kelet felé menvén, csak hogy mennél távolabb vannak a' naptól, 's mennél hosszabb pályát kell megfutniok, annál lassabban mozognak. Legközelebb van a' naphoz Mercurius, noha 8 mil. mf-nél távolabb esik attól. Pályáját a' nap körül 88 nap alatt futja meg, 1 secundában  $6\frac{7}{10}$  mf. haladván el. Legkisebb az 5 régi planeta közt 's földünk 16-szorta nagyobb. Tengelye körüli megfordulását Schröter (l. ennek „Hermograph. Fragen“-jét, 3 köt. 's „Beitr. zu den neuesten astron. Entd.“ Gött. 1800) 24 órány időre teszi. Mercurius után, 15 mil. mf. távolságra a' naptól, Venus jó, melly a' napot 224 nap alatt kerüli meg, mindenik sec.  $4\frac{1}{10}$  mf. útát tevén. Tengelye körül 23 ór. 21 min. alatt fordul meg, mint a' felső színén lévő foltokból tudva van. Hegyek is fedeztettek fel rajta, mellyek részént 4 ném. mf. magasak. A' földről nézve hasonló világosság-változásai vannak, mint a' holdnak, mivel most telyes fényben látszik a' nap megett, majd félig vagy sarló formában megvilágosittatva mutatja magát a' nap oldalain, vagy végre éji oldalával fordul felénk. Nagyságára nézve Venus csaknem egyenlő földünkkel, mellyhez legközelebbi álláspontjában 6 mil. mf. közel jó, de egyszersmind 36 mil. mf. eltávozhatik. Hogy Venusnak holdja volna, nem tudjuk bizonyosan. Mercurius és Venus időről időre, mint fekete pontok, jelennek meg a' nap előtt, mivel pályájokon mozgások alkalmával, éppen ugy, mint a' hold napfogyatkozásor, az ekliptika körébe lépnek, midőn a' nappal összejövethen, conjunctioban, vannak. Ezt a' planetát is leírta említett Schröter (l. e.). Ezen két planetától, mellyek a' naphoz közelebb állanak a' földnél, 's ezért alsóknak neveztetnek, megkülönböztetik az astronomusok a' távolabb esőket, mint felsőket. A' föld 's holdja (l. e.) után következik Mars, 32 mil. mf-re a' naptól. Utjában, mellyet 1 eszt. 's 322 nap alatt végez el, 1 sec.  $5\frac{4}{10}$  mf. halad. Golyóbsa 24 óra, 39 min. alatt fordul meg egyszer tengelye körül. Mars csaknem 5-ször kisebb a' földnél. Gyakran foltok 's huzások látszanak rajta, mellyekből igen nagy és sűrű

gőzkörnyéket következtetnek a csillagvizsgálók. Schröter ezen jeleket igen gondosan szemlélte. (L. Bode „*Astronom. Jahrb.*“ 1802, 1806 és 1808). A Mars és Jupiter közt lévő nagy hézag márréigolta szembetűnő volt a csillagvizsgálók előtt 's e' folyó század elején 4 planetát fedeztek fel abban, u. m. 1 Jan. 1801 Palermoban Piazzii Cereset, mely 58 mil. mf-re van a naptól, 4 eszt. 's 7 hónap alatt végzi el nap körüli utját 's 1 sec.  $2\frac{1}{2}$  mf. halad. Igen kicsiny lévén, pusztá szemmel látni nem lehet 's mint 7-dik nagyságú csillag jelen meg. Ezen első felfedezést 28 Mart. 1802 másik követte Olbers által Bremenben, u. m. Pallasé. E' mintegy annyi távolságra esvén a naptól, mint Ceres, ugyanannyi idő alatt kerüli meg a napot. Ceresnél kisebb 's 8—10 nagyságú csillag Juno, mely 4 eszt. 's 4 hónap alatt futja meg pályáját, közönségesen mint 8-dik nagyságú csillag tűnik fel 's 1 Sept. 1804 fedeztetett fel Hardingtól Lillienthalban. Végre Olbers ismét új planetára talált az ég mérhetetlen boltozatján 29 Mart. 1807, u. m. Vestára, mely 5—7 nagyságú égi test 's a naphoz valamivel közlebb esik Ceresnél, Pallasnál és Junonál. Futását a nap körül 3 eszt. 's 8 hón. alatt végzi. (L. Schröter „*Lillienthal. Beobachtungen der neuen Planeten*“, Götting. 1805). Jupiter, mely legnagyobb az előtűnk esmeretes planeták közt 's 108 mil. mf. van a naptól, pályáján, mellyen 1 sec. alatt  $1\frac{3}{10}$  mf. halad, 11 eszt. 's 314 napot tölt, 4 holdtól kísértetik. Ezeket Galilei fedezte fel Florenzben 7 Jan. 1610, mellyek közt a legnagyobbak átmérője csaknem félannyival nagyobb, mint földünké. Jupiternek magának átmérője  $11\frac{1}{2}$ -szer nagyobb, mint a' földé, területe pedig 130-szor 's tömörsége 1474-szer. 9 óra, 56 min. alatt fordul meg tengelye körül. Területe az egyenlítővel mindég egyközüleg nyuló huzatival különbözteti meg magát. (L. ezen planetának e' 's más nevezetességeire nézve Schröter ezen munk. „*Beitr. zu der neuesten astron. Entdeckung, Berlin und Götting.*“ 1788, 1798 I és 2 köt.). Csaknem két annyi távolságra, a naptól 199 mil. mf-re, Saturnus 1280 mil. mf. hosszú pályáját 29 eszt. 's 169 nap alatt futja meg, 7 holdtól (mellyek közül 5 már a' 17 száz. Huygens és Cassini 's kettőt 1789 Herschel fedezett fel) kísértette 's egy igen nevezetes kettős gyűrűtől, mely felső színétől 5800 mf. távolságra esik 's mint 6000 mf. széles szabadon álló boltozat lebeg felette, kerítettik körül; ez a' gyűrű Herschel szerint forgását 10 ór. 30 min. 's maga Saturnus 10 ór. 18 min. alatt végzi. A' csillagvizsgálók mindazáltal ezen állításban nem egyeznek meg. (L. Bode „*Sternkunde*“, 3 kiad. Berlin 1808 I köt. és Schröter „*Chronogr. Fragmente*“, Gött. 1808). Végre 13 Mart. 1781 Herscheltől Uranus felfedeztetvén, naprendszerünk esmerete kétannyival bővítettett, mert ez a' planeta 400 mil. mf-re van távol a naptól 's pályáját, 6 holdjától kísértette, 84 eszt. 9 nap alatt futja meg, 1 sec. alatt  $1\frac{3}{10}$  mf. haladván. Golyóbisa 83-szor nagyobb a' földénél. (L. Bode „*Von den neu entdeckten Planeten*“ (Berlin 1794). Hogy a' planetáknak naptóli távolsága megfoghatóbb legyen, az ágyugolyóbisok sebességével hasonlítottatik össze, mellyek 1 minuta alatt  $1\frac{1}{2}$  mf. haladnak. Ezen sebességével az ágyugolyóbis a naptól Mercuriusig  $9\frac{1}{2}$ , Venusig 18, a' földig 25, Marsig 38, Vestáig 60, Junoig 66, Ceresig és Pallasig 69, Jupiterig 130, Saturnusig 238 és Uranusig 479 eszt. a' földtől a' holdig pedig 23 nap alatt jutna el.

PLANETARIUM olly machina, mellyel az égi testek mozgásai, főképpen a' földnek és holdnak kölcsönös egymáshoz állásait adatnak elő. Az első gróf Orrerynek ajánlatott, honnan a' machina Orreriumnak nevezetik.

PLANIGLOBIUM, I. PLANISPHAERIUM.

PLANIMETRIA, síkmérés, a' Geometriának (l. e.) része, melly a' síkságok 's térségek felmérésével foglalatoskodik.

PLANISPHERIUM, Planiglobium. Ezen egyenlő jelentésű kifejezetek valamelly félgolyóbisnak, p. o. az ég és föld félgolyóbisának, tér laponi előadását 's rajzát teszik, mint minden atlas szokta a' keleti és nyugoti, vagy az éjszaki és déli félgolyóbisat előadni. Az előadás módjaira (projectionokra) nézve l. FÖLDKÉPEK. Bővebb utasítást ad Mayer „*Unterricht zur praktischen Geometrie*“-jében (Erlang. 1804, rézm.) és Katona Mihály „A' föld mathematicai leírás“-ában 244 's t. lap. (Révkomárom. 1814).

PLANTAGENET, l. NAGYBRITANNIA.

PLANTA JÓZSEF, literator, 21 Febr. 1744 szül. régi nemzetségből Graubündenben, tanulását Lopdonban kezdte, hol attya egyházi hivatalt viselt, 's Utrechtben és Göttingenben folytatta; több utazást tett déli Európában 's egy ideig Franciaországban élt. 1773 segédkönyvtárnok lett a' britanniai museumnál 's 1799 D. Morton halála után kir. főkönyvtárnok és a' museum, kéziratok 's pénzcabinet első felügyelője. Ezen hivatalában adta ki a' cottoniani könyvtár pontos és gazdag tartalmu lajstromát 's közönségesen tiszteltetett. A' londoni tud. kir. társasága tagjává 's titoknokává nevezte őtet. Graubündenben románi nyelvről, a' runen vagy scandinaviai nyelvről a' „*Philosoph. transactions*“-ban becses értekezési jöttek ki. Svájcznak általa irt históriája (1800 2 köt.) kétszer jött ki. Utolsó munkája a' svájczai szabad status visszaállításának rövid históriája. Mű. 3 Dec. Londonban 1827, 84 eszt. korában. Eletét Falkenstein irta le a' „*Zeitgenossen*“-ben, 9 füz. 1829. — Egy fia a' külső dolgok osztályában kapott hivatalt; lord Castlereaghtól a' szárazsi dolgokban fogatosan használtatott és erre alstatustitoknokká nevezetett.

PLÁNTÁK, l. NÖVÉNYEK.

PLASTICA, Képmivészség. Tág értelemben formák és alakok kemény vagy lágy szerekből képzésének mestersége; bár azok agyagból, fából, kőből vagy érczből készüljenek, gömbölyeg vagy félig felemelt munkák legyenek. Vannak három nevei: 1) a' formázás, vagy a' figurák lágy szerekből, (agyag, viasz, gipsz, buzalisztból) képzésének mestersége, ars plastica, a' görög *πλασσω* szó első jelentése szerint. Ez készite utat a' képfaragásra, 's a' mintákat mai napig is lágy szerekből alkotják. 2) a' képfaragás, vagy állóképek keményebb tömegekből (p. o. mészkből, homokkőből, alabástromból 's tb.) készítésének mestersége, ars statuaria. 3) a' képmetszés, sculptura, melly alatt a' fa- és elefantosont munkák értetnek. Azon szerek, mellyekből a' hajdankor képmivészei dolgoztak, ezek valának: 1) Agyag. A' Görögök közt legelső sycioni Dibutades találta fel a' képeknek agyagból alkotását, ezeket iróvesszővel (stylus), ujjakkal, 's különösen körmökkel dolgozták. Ma is vannak még igen régi egyiptomi és görög mestermivek agyagból és égetett földből; ezeket rendszerént befestették. 2) Gipsz. Ezt mennyezeti munkákra használák, mint nemelly hajdankori épületekben láthatni, p. o. Tivoliban Hadrian mezei lakja némelly szobáiban, Titus ferdőiben, Pompeji épületiben, több régi sirboltokban 's a' t. A' képeknek gipszből öntését csak későn tanulták meg a' Görögök. Lysistratus, Lysippus testvérje, Sándor kortársa találta fel. Ujabb időben egy mivész sem fordított erre több figyelmet, mint a' szép alakokban olly finom érzésű Mengs; ő készítetté ama szép gipszünteményeket, mellyeknek nézést érdemlő gyűjteménye a' drezdai képtárban izletes rendel van felállítva. Ugyan ő tőle egy hasonló, de nem olly számos gyűjtemény, Madridban is találtatik. 3) Viasz. A' viaszból képzés mesterségét is a' fenebb említett Lysistratus találta. A' Rómaiak is ez anyagból formálák szobrocskáikat, imagines. 4) Fa.

A' Görögök legrégebb időktől fogva egész a' szép mesterségek szakáig, fából igen sokat dolgoznak. Az olympiai játékokon diadalmasoknak fa-oszlopokat emeltek. Némely istenek szobrai az ezeknek szentelt fanemekből készültek, p. o. Jupiteré cserből, Apollóé babérból, Plutóé ebenusból 's a' t. 5) Elefántcsont. Már a' trójai had idejében találtattak elefántcsonttal kirakott fegyverek és eszközök. A' mivészesség legszebb korában igen sokat dolgoznak a' Görögök elefántcsontból, még a' leghíresebb óriásszobrokat is abból készíték. Az olympiai Jupiter, és parthenonbeli Minerva meztelen részei elefántcsontból valának. 6) Kő a) márvány. A' Görögöknél legjelesebb vala a' pentheli, és pariai; mindenik fajta fejtér volt; a' színes fajtákat emberi alakokra nem örömet, de állatokra 's öltözetekre annál gyakrabban használák. Vespasian császár idejében fedezék fel a' mai Genua melletti lunensi márványbányát, mellynek márványa most cararai név alatt esmeretes, ebből készült a' vaticani Apollo; fejtérsebben a' görög márványt meghaladja. b) Alabastrom. Ebben a' He-truriak gyakor dolgoztak. Legkedveltebb volt az indiai. Syriában és Kappadociában is sokat találtak. A' színes alabastromot öltözetekre, oszlopokra 's edényekre használták, a' mézszinűt legtöbbször becsülték. c) Bazalt. E' kemény kőben mind a' Görögök, mind a' Egyiptomiak sok mesterséggel dolgoztak. Az ebbeli mivek igen ritkák. d) Gránit. Ebben csak az Egyiptomiak dolgoznak. Allóképeik 's obeliscusaik többnyire ebből vannak. A' gránitnak két fajtája van, az egyik veresbe, a' másik kékbe játszik. Különösen Egyiptomban találtatik; a' Romaiak Elba szigetről hordák. e) Porphir. Ennek is két fajtája van, a' veres, és az arany pontos zöld. E' minden kövek legkeményebbekét a' legélesebb aczél is nehezen dolgozhatja: még is sok mestermivek vannak ma is belőle, mind szobrokban, mind edényekben. f) Egyiptomi mészkő, melly lágy 's részint fejtér, részint sötétzöld volt. A' hajdani mivészek által használt kőnemekről l. Beck „*Grundriss der Archaeologie*“ I. R. 144. 1. — 7) Üveg. Ennek feltalálása az ó világba esik. A' régiek üvegből nemcsak igen sok házi eszközöket, hanem hamvedreket 's nagy ivókelyheket is készítének, 's ezeket vagy felemelt vagy bemetszett munkával ékesíték. Itt említendő az obsidiani kő is, mellyből gemmákat és szobrokat készítettek. Eza' hegyikristály egyik nemé volt, 's legelőször Aethiopiában Obsidius találta fel. 8) Murrhinum (l. Murrhini edények), különösen mesterséges edényekre használt 's felette becses anyag; leghihetőbb, hogy chinai szalonnakő volt. 9) Ércz. Képekre leginkább használtattak a) az arany; ezt már keleten a' legrégebb időkből dolgozták. A' Görögök részint egész állóképekre, részint elefántcsont-szobraikhoz használták. b) Ezüst. c) Broncz. Ebben legtöbb nemzetek igen sokat dolgoztak. Bronczhoz való legjobb érczöket a' Görögök Delos és Aegina szigetekről hordák, később a' korinthusi jobban tetszett. A' broncz legközösébbes keveréke 100 font veres rézre 12½ ft. czin volt. Az érczek dolgozásának legrégebb neme a' pörölyözés. Már Vulcanus az Achilles pajzsát kalapáccsal készíté. Sok próba után végre feltalálák az öntés mesterségét. A' Görögök az ércz első öntését Rhókusnak és Theodorznak tulajdonítják, kik Krösus és Cyrus idejében Samosban éltek. Előbb a' kép egyes részeit önték, 's azután aggták össze bizonyos kapcsok által, mellyek formájokról (∞) fecskefarkaknak neveztettek. Így Velenczében a' leghíresebb lovak két darabból állanak. Idővel az egész figurák öntését is megtanulák. Azonban a' régiek öntésmestersége lassanként elaludt, 's csak a' 16 százban kezdének az Olaszok ismét nagy bronczokat önteni. A' legelső nagy állókép, mellyet Olaszországban öntének, III Pál pápa, della Porta Guglielmótól. Párisban a' legelső öntés 1699 történt. d) Vas. Ezen ércz legutólszor

jött divatba. A' vas igen ritkán találtatik tisztán, 's dolgozása sok fáradsággal jár. Állóképek vas- és ércz-keverékből öntését a' régiek se tudták. A' vas öntésének módját Glaucus találta fel; Delphiben szent ajándékok valának tőle. Korunkban e' mesterséget igen meszsze vitték.

PLATA, ezüst folyó, nagy folyója Délszakamerikának. Ez eredetileg a' Brasiliából jövő Parana, mely a' Rio de la Plata nevet akkor veszi fel, minekutánna a' Plata egyesület éjsz. határánál a' Paraguay 's azután az Uruguay bele ömlöttek. Uj nevével 20 mf. szélesen az atlaszi tengerbe foly. Egész futásának hossza 500 mf. A' nevezett folyókon kívül egyesülnek még vele a' Pilcomayo, Bermejo és Salado. A' Paraguay forrása az éjsz. szél. 13° 30', éjszakra Cujabától 's éjsz. kel. Villa Bellától, sok ágra oszlanak, melyek mind annyi valóságos folyók, 's délnek folyásokban lassanként egyesülnek és az említett nagy folyónak árkat formálják. Sok kőszikláit, vizesi és az egymást keresztül vágó folyók miatt a' Paraguay fellette veszedelmes a' hajóznoknak. A' Parana mélyebb a' Platánál és Uruguaynál, 's a' hajóknak sok homoktorlásával, mint a' Plata és sok kőszikláival, mint az Uruguay, nem veszedelmes.

PLATA, la, a' Platánál lévő statusok egyesülete, Republica argentina (az ezüstoffolyótól), Rio de la Plata vagy Buenos-Ayres nevű spanyol vicekirályságból (melly 1776 Perunak, Chilenek részeitől és spanyol Paraguayból alkottatott) 1816 származott szövetséges status Délszakamerikában, mellynek democratiai alkotmánya még nem fejlett ki tökéletesen. Felfedeztetésére 's mivelletésére nézve I. DÉLSZAKAMERIKA A' REVOLUTIO ELŐTT, 's azt, miképpen szakadt el Spanyolországtól 1810 óta I. DÉLSZAKAMERIKAI REVOLUTIO. 1828 az egyesületnek 13 statusa volt, ezek közt Buenos-Ayres (I. e.) has. nevű fővárossal, a' congressz helyével, legfontosabb; a' többi közt Cordova, Mendoza, S. Juan, S. Luis, Santa-Fé (has. nevű fővárossal), Tucuman, Salta, Entre Rios (Uruguay és Parana közt, hol 40000 ember lakik baromtartásból, szétészorva fekvő kunyhóiban) és Corrientes nevezetesek. Paraguay (I. e.), Potosi 's más tartományok elszakadtak a' Plata-egyesülettől. Ennek 50000 nsz. mf-en 2,400,000 lak. van; ezek közt 500000 spanyol-eredetű Creol, 600,000 Mestizze, 800,000 Indus és 25000 Néger. Mind a' 13 status 43 (4 eszt-re választott) követet küld a' congresszbe, mellynek küldötsége azt javalta 1826 az egyes. tartományoknak, hogy előbbi középponti ország-lásokat állítsák vissza, mivel a' népesség (alig 500000 polgár) igen csekély, hogy 13 egyes és szövetséges országlást formáljon. A' végrehajtó hatalom az előlülönél van. A' jövedelem mintegy 5½ mil. for. 's a' status költsége is csaknem annyi. A' Brasiliával Banda Oriental (I. e.) felett, melly Monte-Videoval együtt (I. e.) hajdan a' rio de la platai vicekirálysághoz tartozott, folyt had után 1829 a' status kamapis belső adósága 10,817,541 piastert, az angolországi 977,000 fontot; a' banko czédulákban forgó 15,415,464 piastert tett. A' béke (1828) óta megszűnt a' Plata torkolatjának elzáratása; hanem a' La Valleja alatt visszatérő sereg, mellyet a' centralisták (középponti országlást vitatók) feje, D. Bern. Rivadaria (a' köztársaság előlülője 1826 óta) vezetett, Dorrego előlülőt árulással vádolta. A' buenos-ayresi seregek 9 Dec. 1828 megverettek, Dorrego elfogatott, 's meglövetett. Ekkor a' szövetségi párt emelkedett fel a' tartományokban Estanislau Lopez (santa-féi kormányozó) alatt La Valleja ellen. E' 26 April. 1829 megverett 's a' foederalisták (szövetségi párt) Buenos-Ayres elibe nyomultak, honnan Rivadaria Franciaországba 's S. Martin Angliába futott. La Valleja lemondott az országlásról 's önkéntes számkivetésbe ment. Ekkor (Sept. 1829) Viamont vezér neveztetett ki a' köztársaság előlülőjévé.

's tanács állítottatott fel, mely az elébbi szövetséges statusalkotmányt erősebb alapokra helyezze vissza. Így fosztatott meg az egység pártja nagy tehetségű fejeitől 's kényszerítettet engedelmességre. — A' legtöbb europai statusoktól megesmert köztársaságnak hadi ereje 30000 emberből, 's hajóserege 20 hajóból áll. — A' Plata-egyesületnek határai: éjsz. Peru és Brasilia, kel. az atlasi tenger, délen Patagonia 's nyug. Chite és Peru. A' Paraguay, Parana és Uruguay (egyesülések után La Plata), Rio Salado, Mamore, Pilcomayo 's más folyók öntözik földjét, mellynek nyug. 's éjsz. részét sok hegy fedi, mivel az Andések nagy láncza rajta keresztül nyul, több ágat bocsátván ki magából. Kel. részét mérhetetlen térségek (Pampák, l. e.), mocsárok, erdők, száraz, fával benőtt homokos tájékok, sós és salétromos helyek, mellyeket minden eső után egészen megfejerít a' salétrom 's hol a' források és patakok sóskáá lesznek, borítják. A' föld sok helyen igen termékeny; az éghajlat mérséklett és szelid. Eső temérdek soksággal esik 's a' levegőt nedvesíti, úgy, hogy p. o. Buenos-Ayresben minden házi eszköz rövid idő alatt elromlik. A' tartomány temérdek sokságu szarvas marhát táplál, mellyeknek nagyobbára csak bőrök, fadgyujuk és zsirjok használtatik. Eszt. mintegy 1 mil. bőr vitetik ki. Olly majorok találtatnak itt, mellyeknek tulajdonosi 50,000, sőt 100,000 darab marhát is tartanak mérhetetlen legelőiken. Éppen ilyen nagy a' ló- és öszvértartás. A' lovak azon kevéstől származnak, mellyeket a' Spanyolok hoztak ide legelőszőr. 300 eszt. olta annyira elszaporódtak azok, hogy 200 nsz. mf. egész térségek szétkóborló lovaktól fedetnek; mellyek közül kiki annyit tehet magáévé, mennyit akar. Öszvér eszt. 70—80,000 vitetik Peruba. Hasonlóul nagy a' juhtartás. A' juhokat és kecskéket arra nevelt 's szoktatott kutyák őrzik, mellyek a' nyájakat reggel kihajtják, nappal védik 's este magoktól aklaikba kísérik. A' gyapju mindazáltal, melly kevésé van utána a' spanyolországának, csak honyi szükségére és Peru számára dolgoztatik fel. Ezen nagy legelőknék 's vad ökrök és lovak sokságának tulajdonittatik részint, hogy a' Spanyolok ezt a' tartományt jobban nem sovítotték. Ezenkívül vannak la Platanak ragadozó 's ehető vadai, sok ritka madara, hala, méhe, kosenillje, gabonája, kukoriczája, lenje, kendere, patatja, maniokja, paraguayi teája (kaafáról), czukra, gyümölcse, déli gyümölcse, bora, rabarbarája, ipekakuanhája, indigoja, dohányja, vaníliaja, pamutja, kopaiafái, arakatsa (mellynek gyökere jóizú lisztet ad), nagy palma- és cédruserdei (csak Rio de la Plátától Magellan szorosáig nem találtatik, baraczkfán kívül, fa és bokor). Van aranya, ezüstje (Vö. Porosi), vasa, salétroma, mária-üvege, tengeri sója 's a' t. Az ősi lakosoknak, Indusoknak, csak kevés része adta meg magát 's vette be a' kereszténységet, a' többiek nagyobbára vadan 's függetlenül élnek, ősi szokásaikat 's természeti vallásokat híven megtartván. Az utóbbiak igen sok népségre oszlanak, mellyek közt némelleyek alig állithatnak 100 katonát. Többnyire nem laknak azon tájékokon, mellyeken a' Spanyolok megérkeztek voltak. Nagyobbára torkokon 's orrokon beszélnek és felette lassan, következképpen igen érthetetlenül; némelly szóban 20 's több betű is van. Mesterségi szorgalom, bányászságon 's néhány pamutfabrikán kívül, egészen esmeretlen. A' kereskedés mind tengeren, mind szárazon Peruval és Chilével, eleven. — L. Funes Kanonok „*Historia civil del Paraguay, Buenos-Ayres y Tucuman*“ (Buenos-Ayres 1825); „*Historical, political and statistical account of the United Provinces of la Plata*“, Don Ygnacio Nuneztől (spanyolból Lond. 1825); Head kapit. (ki 1824 a' Plata-statusok 's Chile bányáit megvizsgálta, de semmi örvendeztetőt se ír) „*Journey across the Pampas and among the Andes*“ (London 1826); John Miers „*Travels in Chile*

and la Plata“ (Lond. 1826, 2 köt.); 's ezen munk. „*Span. Constitution der Cortes und der Constit. der Verein. Provinzen von Südamerika*“ (Leipz. 1820) históriai bevezetését.

PLATAEA Boeotiában, híres azou ütközetről, melyben K. e. 479 a' Persák Mardonius alatt a' Görögöktől megverettek. Midőn t. i. Xerxes részint Themistocles fortélyá, részint az egyesült Görögök vitézsége által Salamisnál legérzékenyebb veszteséget szenvedett, visszatért ugyan seregének nagyobb részével, hanem Mardonius vezérlése alatt télen K. e. 480 479 közt 300,000-rel Thessaliában maradt, hogy ez a' temérdek hadi erő a' vezére és Görögök közt munkában lévő alkudozásokat siettesse. Ezen alkudozások az Athenaeiek szabadság-szeretetében hajótörést szenvedvén, Mardonius Attikába ütött 's tüzzel vassal dult mindent. De minden lerontott templom nevelte az azonközben öszvegyülekező görög csoportok dühét, 's midőn 100,000-en felyül egyesültek volna, lacedaemoni Pausanias és igazságos Aristides alatt megesküdtek, hogy élteket nem fogják többre becsülni szabadságoknál 's vezéreiket sem éltekben, sem halálokban nem hagyják el. Ekkor a' persiai roppant erővel szembe nyomultak, mellyel Plataea városánál találkoztak 25 Sept. 479. A' Görögök vesztesége csekély volt. Mardonius elesett és seregének 10-ed része alig menekedett meg a' görög fegyverek életől, de abból is csaknem egy se láthatta többé hazáját. Ez idő olta megkimélte Persia Görögországot beütésitől, főképpen, mivel ezen napon Azsia partján, Mykale fokánál, a' hajósereg maradványát, melly a' salamisai ütközetből elillantott, athenaei Xanthippus és spartai Leotychides semmivé tették. Plataea lakosai olly vitézül csatáztak ezen ütközetben, mint az elsőben Marathonnál. Ezolta a' persiai királyok nem avatkoztak fegyverrel Görögország dolgaiba, hanem alattomban ültették fel az egyes görög statusokat egymás ellen, visszatartani akarván ezáltal ezeket az Azsiába leendő beütéstől 's Darius és Xerxes rabló táborozásainak megboszulásától. Céljokat Sándorig elérték, ki, minekutána már attya Filep alatt egyesültek volna a' Görögök, az egész persiai birodalom lerontásával boszulta meg a' Persák hajdani alkalmatlankodásait 's dulasait.

PLATINA (fejér arany). Ezt az érczet még eddig csak természetképpen lehetett találni. Aczélszürke színű, érczfényű, nyujtható. Eddig csak apró lapos szemecskékben, fővényben, arannyal és mágnes vasfővényel találtatott, Brasiliában, Ujgranadában, St. Domingóban és 1822 olta Sziberiában. Részint tiszta, részint más érczekkel van öszveköttve. A' tiszta ezüst fejér nem olly fénylő, mint az ezüst, keményebb a' réznél és szinte olly nyujtható, mint az arauy. Nemes tulajdonságai ennek az ércznek, mint olvaszthatatlansága, hogy a' tüzet ki állja 's nem igen kopik, nagy becsét adnak, főképpen az, hogy nagy haszonnal fordíthatató chemiai és physical eszközökre. A' platina használatja mindég fontosabb lesz. Esmeretes tégeyekre, kanalakra, fogókra, villámvezetők hegyire, messzelátó csövökre, puska és ágyu gyújtó-Iyukakra, pléhre és drótokra használtatása.

PLATNER (Ernst), orvosi tudom. doctora, a' physiologiának és philosophiának rendes professora Leipzigban, szász kir. udvari tanácsos és több tudós társaságoknak rendes tagja, szül. 1744 Jun. 11 Leipzigban. Attya, jeles tartalmu igen szép deakssággal irt munkáiról híres P. János Zakariás (szül. Chemniczben, 1694 és mh. Leipz. 1747) kir. tanácsos és az orvosi kar dékánja volt. Minekutána fija Ernesti tanácslására, ki a' csupa atyai háznál adott nevelést 's oktatást nem tartotta elegendőnek, az altenburgi és gerai oskolákat meglátogatta volna, 1762 a' leipzigi universitásba ment. 1766 magister lett, közönséges tanítás tartásra szabadságot nyert és 1767 az orvosi tudomány doctora lett. 1768 Strasburgba és Párisba ment, honnan

Brabanton és Hollandon utazott keresztül. 1770 az orvosi tudományban rendkívüli, 1780 a' physiologiában rendes, 1801 a' philosophiában rendkívüli, 1811 rendes professorságot kapott. Az ország legjelesebb férjfiái tanítványai, a' legmiveltebbek baráti voltak. Minekutána 1817 tanítói pályájának 50-dik eszt. inneplette, 1818 gyógyíthatatlan eleményavalyájától az academiái foglalatosságokra alkalmatlanná tétetett. Ennek következtében 22 Dec. 1818 megholt. Sok jeles munkát írt, nevezetesen ilyenek a' t. közt „*Philosophische Aphorismen*“, mellyeket a' philosophia rendszeres kézi könyvének kell tekintenünk; „*Gespräche über den Atheismus; Neue Anthropologie für Aerzte und Weltweise*“; és „*Quaestiones physiologicae*“, mellyekben tudományos értekezéseket lehet látni különbféle physiologiai és anthropologiai tárgyakról. Végtére 44 programmai az orvosi törvény legnehezebb tárgyaiban, mellyeknek becsé örökké megmarad. Platneré az az érdem, hogy az anatomiai, physiologiai és orvosi esmereteket a' psychologiára és anthropologiára alkalmaztatta és ezáltal ezeket tökéletesítette. Jeles tulajdonságu és a' philosophia historiájának, mellyet mindég nyomozott, mély esmereténél fogva, munkái mindég nagy becsben maradnak. Még azt is meg kell jegyezni róla, hogy bizonyos skepticizmussal dicsekedett, mellyet hihetőképpen tapasztalás utján szerzett. Tulajdonsága volt még P-nek finom elméssége, mellynél fogva kellemetes társalkodó volt, gyönyörködtető beszéde és ritka előadása.

PLATO, előbbi neve Aristocles volt, 's széles mejjéről 's homlokáról nevezetett utóbb Plátónak, szül. 429 K. sz. e. eleji közé számlálta Kodrust és Solont is, 's a' sors kora kimivelődésének szinte kedvezni látszék. A' gymnastikában Ariston, a' nyelvtudományban Dionysius, a' festés és hangászművészségben Drakon és Metellus 's a' philosophiában eleinte Kratylus volt oktatója. Husz esztendőskoráig a' költés nyájás kerteiben ábrándozék a' nagyeszű 's magas érzetű ifju, 's nagy tüzzel próbálgatta költői, teremtő erejét az épósi, lyrái 's drámai versezetekben. Ekkor Socrateshez került, ki által e' nemes ifju, ki mesterét mély elméssége által többször zavarba hozta 's csudálkozásra ragadta, 8 évekig oktattatott. Socrates halála után elhagyá Athenét, 's meglátogatta Megarát, hol Euclidessel társalkodott, továbbá Nagy-Görög-ország, hol a' Pythagoraeusokkal öszvebarátkozott, Cyrenét, hol Theodorussal megismerkedett. Elment ő tudni-vágyásától ösztönöztetve a' papi titkok 's bölcsesség első honjába — Egyiptomba is, 's csak épen akkor kiűtött háboru tartóztatta őt vissza Syria és Persiától. — Így eltelve a' jóval 's dicsővel, mellynek egész forrásáig nyomába ment, 40 esztendőskorában Syrakusába ért, hol Dionysius uralkodott. Hamar megnyeré ő itt Dionysius egyik rokonának, az ifjú Dionnak szeretetét, ki őt az uralkodóhoz bevezeté; de a' bölcs mély komolysága 's büszke szabadelműsége gyanut gerjesztvén a' tyrantban, ez egy hajóst arra birt, hogy Plátót elutaztator vagy ölje-meg vagy adja el. Ez utolsó meg is történt Aeginában, 's a' nemes Annikeris váltá meg őt. Végre Athenébe érven, az Academiában — egy a' külső városban fekvő gymnasiumban 's egy kerti téren — tulajdon ősi földbirtokán — philosophiát tanított. De Dionysius halála után, ennek követője II Dionysius hivatgatási által ismét reá engedé magát vétetni, hogy a' syrakusai udvarhoz még egyszer elmenjen, hol nagy pompával fogadtatott ugyan, de irigyei támadván, az udvari fondorkodók mesterségi miatt kedveltje — Dion — számkivettetett, 's minekutánna ennek szabad vissza menetele ügyében fáradozna, 's ezért élete is veszedelemben forgott volna, utoljára Elisbe visszatért, 's megholt 80 esztendőskorában, baráti körében, egy lakodalom alkalmával csendesen elszunnyadva.

Plato tudományában két valóságot lenni állított, u. m. istent és embereket, mellyek közt az elsőbbnek magától van léte, az utóbbiak ellenben valamelly teremtetőnek köszönhetik azt. A' világról azt tanította, hogy más által teremtetett 's nem öröktől fogva áll fen. Azon fővalóságokat, mellyekből a' világ áll, két osztályba helyezte; az elsőbe a' csillagok, a' másikba a' jó és rossz geniusok tartoznak. A' legfőbb valóság, mellyet úgy kell nézni, mint ezen közép-valóságok előlülőjét, testetlen 's egyetlen egy, jó, tökéletes, mindenható, igaz, ki a' jóknak a' más életben jutalmat, a' gonoszoknak ellenben büntetést és gyötrelmet készít. A' ki Plato tudományát bővébben esmerni akarja, olvassa meg Schleiermachernek fordítását. Oskolája academiának neveztetett, melly közönségesen régire, középsőre és újra osztatik. A' régibbhez tartoznak: Speusippos, Xenokrates, Polemo, Krates, Krantor, Platonak közvetlen következői. A' középsőt Arcesilaus alkotta, kit Lacydes, Evander, Hegesinos és Karneades követtek. Ez utolsó hozta létre az újabb academiát, 's követője Klitomachos volt, kinek tanítványai: Philo és Charmides, ismét eltávoloztak az újabb academiától 's közelitettek magához Platonhoz. Mások negyediket is mondanak, melly Philotól alkotattott, ki ismét dogm. irányt vett. Plato, az érzékfelettre czélzásait 's tüzes lelkesedését, mellyel azt vitatta, tekintvén, valóban kereszténység hirmo. előjének nézethetik, mivel csak isten országába, magasbra és tisztára törekvést (mellyben áll a' platon szeretet) parancsolt. De másfelől a' pogány tudás benne legfőbb ponton lévén, midőn a' kereszténység tovább terjedni kezdett, részint az ingadozó pogányság legerősebb védfalának tartattott, részint igyekeztek tudományát a' kereszténységhez közlebb vinni 's főczikelyeikben mind kettőt öszvegyeztetni. Az első az alexandriai Neoplatonicusok, Ujplatóiak (l. e.) által történt, kik alexandriai philosophusoknak és eklektikusoknak is neveztettek. Plotinus és Proklus, Jamblichus és Porphyrius élesztették fel ismét Plato philosophiáját, melly főképpen a' lélek közép-pontjában visszavonulást tárgyaván, a' későbbi keresztény mysticismust elterjesztette. A' 14 száz. a' hidegen válogató értelmet látjuk az ismét feléledt aristotelesi vagy peripatetica philosophiában fellépni, mellyet a' Scholasticusok igen éles ésszel kidolgoztak. Hanem midőn Olaszországban a' classica literatura kedveltetése felébredt, ismét talált a' platonismus becsülőket, kik jeles lélekerővel szállának szembe az Aristotelikusokkal. Gemisthius Pletho javalására Medici Cosmo florenzi herczeg platon academiát állita, udvari orvosának fiát, Plato fordítóját és Plotinust, Marsilius Ficinust, mint Plato philosophiájának második atyját, házába vére, sőt birtokot ajándékoza neki közel a' magáéhoz Carreggihez. A' perlők elkeseredése dühös volt 's lassanként a' leglelkesebb 's legtudósabb emberek, Platonikusok lettek, a' t. k. Giordano Bruno, ki mindenütt terjeszté latin 's olasz nyelven P. munkáit az Aristotelikusok ellen. A' német phil. közt Jacobi 's tanítványa Köppen követék P. nyomdokait. P. munk. kiadta Henricus Stephanus (1578, 3 köt.). Más kiad. a' frankfurti (1602) 's zweibrückeni (1781—86); legújabbak: Bekkeré, Stallbaum és Asté. Ném. ford. Schleiermacher; francziára prof. Victor Cousin (Oeuvres complètes de Platon, " Paris 1827, 5 k.).

PLATO (Károly Gottlieb) a' lipcsei tanácsi-szabad-, az árva-házi 's egy leány-oskola igazgatója, született Hallauban 1758. Mint szerencsés nevelő elhiresedvén, a' Müller polgármester által alapított tanácsi-szabad iskola első elszervezetése 's igazgatása reá bízott, hol is keze alól sok jeles nevelők jöttek ki. Oskolai könyvei a' német nemzet oskoláji jobbítására igen sokat tettek, 's még most élemedett korában is naponként több tudomány-ágozattól ad leczkéket dél előtt 's dél után, 's lelkesen felvigyáz a' fenytékre. A' leendő

tanítók practicus előkészületére is ideje 's könyvtára egy részét feláldozza e' tapasztalt férfit.

PLAUEN, egy Szászországnak legmunkásabb városi közt 's a' voigtlandi kerületnek fővárosa, szép völgyben fekszik a' fejez Elster-nél, egy várkastélyal, 2 templommal, 616 ház. és 10,400 lak. Az igazságszolgáltató és számvevő tisztségeken kívül, van lyceuma, seminariuma, 2 ispotálya 's 2 árvaháza. Pamut-és musselinszővői legfinomabb musselint (1802 120,000 darabot) készítenek. Ezenkívül sok fátlyolt 's vásznat, kartont 's viaszas vásznat adnak lakói. 4 fonó malma, néhány posztószövőése és harisnyakötése van. Pamut fabrikái elébb virágzóbbak voltak, mint most, mert 1794 a' pamut portékák festése és varrása 6000 embert foglalatostkodtatott.

PLAUTUS (Marcus Accius), egy Róma legrégeb j játékszini költői közt, Sarsinában szül. Umbriában, K. e. 200 körül élt Rómában, mint játékszini társaságnak kormányozója. Eleinte jól ment dolga, hanem némelly játékszini készüléteket felette drágán bevén, úgy bele vesztett, hogy adóságban mindenét elvették 's örléssel kellett élelmét keresnie, mint Gellius írja: „*ob quaerendum victum ad circumagendas molas, quae trusatiles appellantur operam pistoris locavit.*“ E' mellett is elfojthatatlan vidámsága volt; mert ezen költésre nem igen kedvező állapotjában is készített néhány vig játékot. 20 igaziaknak esmert vig játéki vannak, mellyek nagyobbára épségben maradtak, 's neveiket részént a' bennük előjövő fő személyektől, — millyenek Amphitruo (Alkmenenek, Herkules anyjának férje), Curculio (buzaféreg, itt egy nyalakodónak neve), Epidicus, Pseudolus, Stichus (rabszolgák nevei), Bacchides (két szajhának neve), Menaechmi (két egyhasi testvér neve), Pyrgopolynices vagy miles gloriosus (dicsekédő katona), Captivi (két fogoly), Mercator (kereskedő), Poenulus (Karthagói), Persa, Truculentus (komor kegyetlen szolgál), — részint bizonyos dolgoktól, mellyek az egésznek tárgyul vagy kifejlésül szolgáltak, kapták, mint Aulularia, Cistellaria, Mostellaria, scil. fabula (fazék vagy kincs, ládácska, kisértet). Plautusnak fő érdeme az, hogy Diphilus, Epicharmus és más görög költők játékeit, részint lefordítván, részint követvén, római nyelven adta elő 's ezt azáltal pallérozni és gazdagítani segítette. A' régiek nem dicsérhetik eléggé velős és régies nyelvét 's Quintiliánus azt mondja, hogy ha a' muzsák római nyelven beszélnének, Plautuséval élnének (Musas Plautino sermone locuturas fuisse, si latine loqui voluissent). Nem kevésbé dicsértetik eleven módja, vidám 's csintalan elméje és közmondatokkai gazdagsága. A' ki jól akarja tudni a' római nyelvet, 's megtanulni kívánja ennek igazi együgyűségét, Plautusnak olvasgatása elmulthatatlanul szükséges annak; noha sok régi 's elavult is találtatik benne, a' mit nem kell követni. Nyelve néha közönséges, tréfája nemtelen, melly az illőseget és szemérmét sérti. Hogy 21 vig játéki közül csak egy veszett-el, oka, mivel mindég iskolai könyv volt 's a' közép századokban semmit se irtak le olly örömet a' szerzesetek, mint Plautust. — Jeles kiad. az Ernestié (Leipz. 1760 2 köt.), a' zweibrückeni vagy bipontumi 1788 3 köt.; Schmiederé (Götting. 1804—5); 's a' legujabb Bothetól (Berl. 1809—11 4 köt.). Mértékes német fordítói Plautusnak: Küffner (Bécs 1806—7); Köpke (Berl. 1809—20) és Rost Leipzigban.

PLEBEJUS, Plebs, a' nép azon osztálya a' Rómaiaknál, melly a' senatorokhoz (Patricius, l. e.) és nemésekhez vagy lovagokhoz nem tartozott; a' köztársaság utolsobb idejében azok is plebejusoknak nevezettek, kik közönséges statushivatalt nem viseltek, hanem csak vagyonokból éltek 's általánosan mind azok, kiknek tulajdonok legalább 400,000 sestertius nem tett. Plebsnek nevezetett kiváltképpen a' nép szegényebb osztálya, melly nagyobbára azon ajándé-

kokból, mellyeket a' status vagy gazdagok 's patronusaik adtak és szavának (törvény által megtiltott) eladásából élt. A' plebs kétféle volt, rustica és urbana, mellyhez minden városi mesterember, kalmár, koldus, kóborló, naplopó 's a' t. amahoz a' város körül lakó, földmivelést űző polgárok, kik a' római polgárságnak legjelesebb 's legjobb részét tették, számláltattak. A' plebejusok és patriciusok egymással küzdését 's perlekedéseit l. Róma alatt. A' köztársaság legvirágzóbb idejében, Sylla halála után, mintegy 450,000 római polgár számláltatott, kiknek mintegy fele Rómában 's a' város környékén lakott és a' patriciusok 's lovagok után a' harmadik néposztályt tette.

PLECTRUM azon eszköz, mellyel a' régiek közönségesen a' lyrát (lautot) játszották. Hihetőleg vékony fa-vagy elefántcsont-pálczácska volt. Később a' huroknak ujjakkal pengetése jött szokásba. A' Lacedaemoniak, kik mindig a' hajdani szokásokhoz ragaszkodtak, olly illetlennek tarták azt, hogy miatta egy lantost pénzbirdságra ítéltek.

PLEJADÁK, Atlasnak 7 leányai. Orion meglátta őket 's szerelmének ajánlásával addig alkalmatlanzkodott nekik, míg az istenekhez folyamodván szabadításért, Jupiter galambokká nem változtatta őket. Pleiades csillagzat is, magyarul fiastyuk.

PLEONASMUS (felesleg), az ékesen szollásban az a' hiba, midőn valaki ugyanazon gondolatját ok és erő nélkül ismétli. Ez egyenlő jelentésű szavak ismétélése által esik, vagy mikor ollyast beszélünk, a' minek értelme, ha csak egy részben is, már más helyen elő fordul. Pleonasmus tehát ez: „Azon nagylelkű fejedelem, ki a' nagylelkűséget gyakorolja.“ Ezen esetben nagyon világos a' pleonasmus, de van ennek más rejtettebb neme is, mellytől még a' jó szerzők sem őrizkednek mindég eléggé.

PLESZ, karuradalom, melly Jun. 1827 a' porosz királytól fejedelemséggé tétetett, egyszersmind kerület Schlesianak oppelni kormány-kerületében, 19 nsmf. 36,500 lak. Has. nevű fővárosának (241 ház. 2080 lak.), egy várkastélyal és kormányzékkel, bőr-és posztó kereskedése van. A' fejedelemség tulajdonosának, Henrik herczegnek (szül. 30 Jul. 1778), az anhalt-kötheni uralkodó herczeg testvérének 90,000 for. jövedelmet ad eszt.

PLEURITIS, Mellhártya gyuladása (Mellhártyalob), leggyakrabban meghűléstől származik, ugy elnyomott köszvény-, hűlkór-, és vérfolyástól. Főjele ennek, az oldalnak élénk, többnyire szűrő fájdalma, rövid, nehéz, súlyos, fájdalmas lélekzés, hurut és láz. A' hurut eleinte száraz, utóbb, néha bíraló kiürülés gyanánt, igen nagy mennyiségű turha mozdítatik ki. Legkedvesebb kimenetele, mint minden gyuladásnak, az eloslzás; és ez nem ritka. Rosz kimenetele csak a' nagy foku gyuladásnál, 's a' más betegség visszauitódéséből származottnál, és rosz gyógyítás mellett szokott lenni, melly abban áll, hogy húzomossá, rögzötté változik; genyedésbe megy által, vagy kiizzadással végződik. Mellvízkórság is fejlett ki néha a' mellhártya lobból; valamint a' társláz ideg vagy rothasztó (rot) természetüvé változhatik, sőt a' fene is álla már be következtül. Illyen természet mellett, ha előszöri a' kór 's a' közel műszerekre ki nem terjedt, ha okos gyógyítás alá vettetik, nem veszedelmes a' Mellhártyalob. — Gyógyítása gyülelleni; ritkábban 's csak a' nagyfoku gyuladásnál vágunk eret, de annál gyakortább használjuk az itt igen jelentetett nadályokat. Igen hasznosak a' hólag huzók és pedig mint elszármoztatók.

PLEYEL (Ignaz) könnyü szerzeményeiért kedvelt szeres muzsika szerző, szül. Ausztriában 1757, a' szerkötzetét a' nagy Haydn alatt tanulta 1786-ig, midőn Olasz-és Francziaországokba utazott. Párisban rövid mulatása után 1787 Strasburgban a' Münsterben karme-

ster lett 4000 fr. évi fizetéssel. De midőn a' zendülés alatt minden templomok bezárattak 's az egyházi szolgák elbocsáttattak, P., ki ugyan a' környülményeknek engedve, a' szabadságra egy éneket szerzett, de ezzel a' más gondokkal elfoglalt kormány figyelmét meg nem nyerheté, 1793 Londonba illant, épen akkor, midőn Haydn is ott mulatott. Itt Concerteket adott, azután ismét visszatért Párisba, hol neve azon másod rangu hang szerzők közt, kik a' szabadság kivívása olta a' nemzeti ünnepek díszét észszüleményeikkel nevelték, 1796 ünnepélyesen kikiáltatott. Ezentul egy hangászati kereskedést állított, melly utóbb egész Európában legelső lett. Különös becsületére válik 1801-től a' „*Bibliothèque musicale*“ kiadása, mellyben a' legelső olasz, német, és franczia mesterek legkitünőbb miveinek közlését ígérte. Saját mivei, mellyek nagy részint Offenbachban, és maga boltjában jelentek-meg, mind könnyűséggel, kecsességgel, és kedvességgel jeleskednek, később mindazáltal nem annyira kedveltettek. Leginkább szeresmuзыкára való Sinfoniák, Sonatak, Duok, Triok 's t.

PLINIUS (Cajus Plinius Secundus), idősebb, római lovag (eques), Novocomumban (most Como) szül. K. u. 23, Tiberius uralkodása alatt; egy Rómának legnagyobb tudósai közt. Törvénytudományra adta magát, hanem a' Németekkel folyt hadban is részt vett 's későbbben több közönséges hivatalt, a' többek közt Spanyolországban tisztartóságot viselt. Vizsgálódó lélekkel fáradhatatlan szorgalom párosodott benne. Minden hivatalos foglalatosságain felyülmaradt szempillantást tanulásra fordított. Igen korán kelt fel, télen is, sőt gyakran le se feküdt, evése 's ferdése közben is olvasott vagy olvastatott, 's a' mit érdemesnek talált, mindent feljegyzett 's gyakran mondta, hogy nincs olly rosz könyv, mellyből valamit tanulni nem lehetne. Ha maga nem irhatott, mással iratott. E' módon Plinius, sok súlyos hivatalos foglalatosságai mellett is, jeles munkákat adott ki, mellyek széles tudományának mind annyi tanui. Utóbb is tudni-kivánásának lett áldozatja; mert midőn a' Misenumnál álló 's Róma védetésére rendelt hajóseregnek vezérévé tétetvén, a' Vesuvot, melly ekkor kezdett először tüzet okádni, K. u. 79, közelről megvizsgálni akarta, 's bár a' tüzes hamu hajójára hullott, mindent a' mit észrevett, jegyezgetett volna, az egész tájékat elborító gőztől megfojtatott. (L. Plinii II Epist. 6, 16). Ezen fáradhatatlan férjfiúnak nagy gondal irt munkái, a' tudományok kipótolhatatlan kárára, nagyobbára elvesztek, a' többek közt a' Rómiaiak németországi táborozásáról irt 20 könyve 's közönséges históriája. Megvan ellenben *Historia naturalis*-a, vagy *Historia mundi*-ja, 37 könyvben, mellyet halála előtt kevéssel végzett el. E' gazdag gyűjteménye mind annak, a' mi a' teremtség és emberi tudás roppant körében nevezetes, sőt mivésztség históriája is egyszersmind, 's annál becsebb, mivel azt Plinius 2 ezernél több nagyobbára görög, 's most elveszett könyvből merítette. Régibb critica kiadat. közt legjelesebb Hardouiné (Paris 1723); Franzé Hardouin jegyzetivel, igen hibás (Leipzig. 1778 — 91, 10 köt.). Németre ford. Grosze (Frankfurt a. M. 1781 — 88, 12 köt.). Panckouckenál Parisban 1829 olta jó ki *Hist. naturelle de Pline, traduct. nouv. avec le texte en regard etc.* Ajasson de Grandesagnetól, több tudósok astronomiai, physikai, geographiai 's a' t. jegyzeteivel. Első része Cuviernek zoológiára tett észrevételeivel kijött.

PLINIUS (C. Plinius Caecilius Secundus), ifjabb, az első hugának fia, K. u. 62 szül. Novocomumban (Comoban). Nagybátyjától fiává fogadtatván, megtanulta az idő bölcs használatát, már korán 's legnagyobb szorgalommal neki adta magát az ékes szollásnak 's philosophiának és már mint 13 eszt. gyermek, szomorú játékok irt

görög nyelven. Syriában, hol egy legionak ezerelese volt, használta Euphrates philosophus társaságát 's azután mint ügyvéd, szerencsével lépett fel Rómában. Itt több közönséges hivatalt viselt 's 39 eszt. korában consul lett. Trajanus császár által, ki igen kedvelte őtet, augurrá 's pontusi (Bithyniában) helytartóvá nevezetett ki, melly hivatalát 2 eszt. mindenek megelégedésére viselte. Meghalt 107 eszt. Plinius minden tekintetben egy volt idejének legjelesebb, legjobb 's lehet mondani legszerencsésebb férjfiái közt; mert semmi szüksége se volt neki arra nézve, a' mi az élet vidám használására megkivántatik; pakközött lélek, nemes szív, barátság 's szeretet, egy szóval, a' legszebb 's legjobb ékesítő életét. Mint író, éppen annyi szeretettel, mint szorgalommal dolgozott. Munkái közül csak leveleinek 10 könyvből álló gyűjteményét 's egy Trajanusra mondott dicséző beszédét birjuk. Ezen több barátihoz 's néha a' császárhoz magához irt levelek külömbféle foglalatuk. Plinius nem ir ugyan olly szép együgyűséggel, mint Cicero; hanem a' legnemesebb társalkodási nyelvnek lelkes és finom tónja leveleit vonzókká és sok tekintetben tanúságokká teszi. Magasztaló beszédében (panegyrikus), mellyet Trajanusra mondott, némelylek véleménye szerint, a' dicsézésben éppen olly tékozló, mint a' szónoki ékességben; de hanem lehet mustrául ajánlani, a' nemes lelkű császár 's ideje históriájára nézve mindég nevezetes munka marad. A' leveleket 's panegyrikust együtt kiadták: Gesner jegyz. (Leipzig 1739); Ernesti (Leipzig 1770) 's mások. Leveleinek újabb, critica kiadat. Gierigtől (Leipzig 1800) 's minden munkái ugyanattól (Leipzig 1806), továbbá G. H. Schäferétől (Leipzig 1805) és Titzétől, egy prágai codex után (Prag 1820) jelentek meg. Panegyrikusát különösen kiadta Arntzen (Amsterdam 1738) és Schwarz (Nürnberg 1746) után Gierig jegyz. (Leipzig 1796). Ugyan ez adott ki egy munkát is ezen czim alatt *Über das Leben, den moralischen Character und den schriftstellerischen Werth des jüngern Plinius* (Dortmund 1798). Németre ford. leveleit Schmidt (Frankf. a. M. 1788 — 89, 2 köt.), újra dolgozta Strack (ugyanott 1818) és Schäfer (Erlangen 1801, 2 köt.) Panegyrikusát németül kiadták Schäfer (Ansbach 1784) és Wigand (Leipzig 1796).

PLONGEON nevet nyere fürdés, midőn fővel ömlenek a' vizbe. Ez által egy pillanatnyi időre vér tódul a' főbe, a' tüdő, szív 's a' has belrészei helyeikből megindulnak, különösen pedig a' bőr tapasztal nagy behatást. Némelylek fürdő intézetekben mint gyógyszer használák ezen fővel dűtést a' fürdőbe, mint a' spaai intézetben, hol különös készülétek is tétettek e' végre. A' bőrre hatását az által törekesznek nevelni, hogy a' fürdés után egy ideig dörzsölük a' bőrt. —j—a.

PLOTINUS, az Uj-Platonicusok közt legnevezetesebb, szül. Egyiptomban 205 K. sz. u. Napkeletet beutazván 40 esztendőskorában Rómában mint bölcsesség-tudomány oktatója fellépett, 's tanítványit szóbeli előadása 's írásai által lelkesítette, 270. Az ő tanítása szerint e' világon minden csupa nézet (*Anschauung*), — a' tér és anyag (materia) nem más, mint a' valónak színe, 's a' lelkek árnyéka. Az idő az örökkévalóság képe. A' rossz, vagy tetszőleg-rossz, vagy szükséges-rossz; — ha szükséges — azonnal megszűnt rossz lenni.

PLUS, több, a' számvetésben öszveadást teszen; jele +. A + B tehát annyi, mint A B-hez adva. Plus egyszersmind a' positiva, valósággal lévő nagyságokat jelenti, ellenében lévén a' minusnak (—) vagy a' negatívak jelének.

PLUTARCHUS, tudós és termékeny görög író, Chaeroneából Boeotiában (K. u. 50 körül szül.). Trajanustól, ki tanítványa volt, consullá 's illyricumi és görögországi helytartóvá, Hadrianustól pedig Görögországnak procuratorává nevezetett. Rómában Vespasia-

nus alatt philosophiát tanított 's 120 vagy 130 táján mint pap hazájában meghalt. Irják, hogy mintegy 300 philosophiai és históriai munkát irt, mellyekből csak 125 birunk; de több helytelenül viseli nevét. Az elsőbkek, mellyek közönségesen *Ethica* vagy *Moralia* név alatt foglaltatnak (utolsó kiadatjokban Dan. Wytttenbachtól, Oxford 1795 — 1810, 6 köt. 's ismét lenyom. Leipzig 10 köt. ném. Kaltwassertól, Frankf. 1783 — 1800, 9 köt.) 's mellyekben Plato tudományát világosítja, a' Stoikusokat és Epicureusokat megtámadja, eleven gondolkozására mutatnak (p. o. a' gyermek-nevelésről, muzsikáról 's a' t. irt munkái), ki olvasottságát szerencsésen alkalmaztatta, hogy tárgyát vonzóvá tegye. Históriai munkái még jelesebbek 's a' régiség történeteire nézve igen fontosak, főképpen 44 híres életirási és híres Görögöknek 's Rómaiaknak öszve hasonlítása (kiad. Bryantól London. 1729, 5 köt.; Leipz. 1812 — 14, 9 köt.; Koraisól Par. 1809 — 17, 6 köt.; ném. Schirachtól Leipz. 1776 — 79, 7 köt. és Kaltwassertól, Magdeburg. 1799 — 1806, 10 köt.); továbbá római és görög vizsgálati, Isis és Osiris vagy egyiptomi régiségek 's apophtegmák. Ezen philosophia históriájára használható munk. „A' philosophusok véleményei“, (kiad. Cassini 1751 's Beck 1786) hihetőleg nem övé. Előadása könnyű, gyakran felülegességig 's éppen egy írásának módja is, melly mindazáltal azzal vádoltatik, hogy régiibb philosophusok 's költők mondatával igen czifrázva van. Az említettteken kívül kiadták még munkáit: Henr. Stephanus (Paris 1572, 13 köt.); Rualdus (Paris 1624, 2 köt.); Reiske (Leipz. 1774 — 82, 2 köt.) és Hutten (Tübingen 1791 — 1805, 14 köt.). Jó még a' frankfurti kiad. (1599 és 1620). Francz. ford. Amyot *Les vies des hommes illustres, trad. du grec de Plutarque*, Paris 1825, 10 köt. 's kiadta Korais egy *Notice sur Plutarque*-val. Vö. Heeren „Plutarchusról“ hist. munk. 3 részében. Angliában, Francia-, Olasz-, Orosz-, Svéd-, Magyarországekban és Austriában a' hazai életirások gyűjteményei Plutarchusoknak nevezetnek.

PLUTO vagy Orcus (a' Görögöknél Hades, Ais, Aides) Saturnus (Kronos, Idő) és Rhea harmadik fíjok, Jupiternek és Neptunusnak testvére volt, kinek midőn attyok birodalmán megosztottak, az alvilág (a' holtak országa vagy a' pokol, tartarus) jutott, melly az ő lakhelye alatt olly messze terjedt ki, mint az ég a' föld felett, 's mellyhez egy ő maga által őriztetett kapu vitte az embereket halálok után. Hatalmas, és irtozatos, sem kérés, sem hizelkedés által lágyítható volt a' setétség ezen istene, még is felhurczolta Herkules az ő rettenetes háromfejű kutyáját, a' Cerberust, melly Pluto borzasztó lakhelye előtt szokott fekédni, sőt Plutot magát is megsebesítette valóán. Négy fekete lovaktól huzatott szekeren kocsikázik, 's lovait aranyos zablánnál fogva igazgatja. Sisakja azt, ki fején viseli, láthatatlanná teszi. Ennyit mond róla Homerus Iliása; Odysseája ellenben némelyleket másképpen ad elő; Homerusnak ezen munkájában nevezetesen Pluto lakhelye nem éppen a' föld alá tétetik. Ulysses t. i. Aeüától a' Boreas (éjszaki szél) segítségével egy egész nap evezett a' tengeren, keresztül ment az Oceanón 's Persephone, más neven Proserpina (l. e.) magas kőszikláinál és berkénél kötött ki, hol örökös homályban a' Cimmerek laknak. Ezekhez megérkezvén, az Ocean mellett mind addig ment, míg Ais lakhelyét körülvevő éji setétséghez 's a' holtak országához jutott. Hesiodusnál a' föld éjszaki felének örök setétséggel borított nyug. partján két üreg van, mellyek közül egyik a' föld gyomrában lévő holtak barlangjához, másik a' pokolba vezető útul szolgál, melly utolsó név alatt nálla gyakran mind a' két föld alatt vagy is inkább föld kebelében lévő üregek értetnek. Homerus 's a' hozzá legközelebbiek a' föld karikáján belől mesélték Aides országát, mellyben a' holtak, jók és rosszak, mint itt az élők,

egymás közt lebegnek, 's csak az istenek kevés ellenségei szenvednek kínokat; a' tartarus különböző volt. Későbbben a' philosophia a' föld karikájáról tett vizsgálódásai és azon állítása által, hogy a' föld golyóbisa lebeg, a' régi tartarust kiküszöbölván, 's a' halál után leendő büntetés avagy jutalom hiedelme elterjedvén, a' holtak országa a' föld golyóbisának éppen közép pontjára tétetett 's elysiumra, az az: boldogok lakhelyére (menyországra) és tartarusra, poklora, mellyben a' rosszak kínoztatnak, osztatott. Ilyen nevezetes változásokat szenvedvén a' holtak országáról képzelet, ennek királyáról, Plutoról, is más megfogásaik lettek a' régieknek, mellyek szerént ő nem csak a' külső hatalomra 's uraságra nézve nyert, hanem jótevő névvel is tiszteltetett meg, u. m. a' ki a' föld kulcsát tartja kezében 's az esztendőt gabonával megáldja, mivel az éji mélységből, azaz, a' föld gyomrából jó minden gazdagság és bőség; a' honnan nem csuda, hogy ő utóbb Hades helyett Plutussal (I. e.) cseréltetvén fel, Plutonak nevezetett 's a' föld kebelében elrejtve lévő kincsek urává tétetett. — Testvéreivel hadakozott a' Titánok ellen 's a' Cyclopsoktól, kiket megszabadított, egy láthatatlanná tevő sisakot kapott ajándékba, mellyet a' Gigásokkal (Oriásokkal) folyt háboruban, Hermesnek (Mercuriusnak), a' Gorgonok ellen Perseusnak kölcsönözött, végre pedig Merionesre szállott. Az Erinnyák vagy Furiák és Charon szolgáltak neki. Ő ítelt meg minden nyilvános és titkos tettet és a' pokolbeli 3 bírák u. m. Aeacus, Minos és Rhadamantus alatta voltak. Csak Bacchusnak, Herculesnek, Orpheusnak és Ulyssesnek engedte meg, hogy élve mehessenek országába, Theseust és Pirihoust ellenben, kik némelyek szerint feleséget akartak elragadni, meglánczoltatta, 's az első Hercules által szabadított ki. Mind a' Görögöknél, mind a' Rómaiaknál nagyon tiszteltetett. Cziprus és puszpáng, narczis és vénusfodorka szenteltettek neki; cziprusal koszorúzott papjai, bikákat és kecskéket áldoztak, hanem mindig éjjel. Komor királyi tekintettel, hajjal fedett homlokokkal 's tömött szakállal festetik. Fején mérték van, annak jeléül, hogy igazán ítél. Fejét néha fátyol fedi, néha pedig az említett sisak, vagy ébenfa korona vagy vénusfodorka vagy narcziskoszoru ékesíti. Kezében kétáru királyi pálczát, botot vagy kulcsot tart 's mellette Cerberus fekszik. Ébenfa királyi széken, vagy kocsin ül. Melléknevei földalatti Zeus 's a' t.

PLUTUS, Jasionnak és Ceresnek fia, a' gazdagság istene. Már szüléiből ki lehet magyarázni az egész allegoriának értelmét, u. m. földmivelés ad gazdagságot. Eleinte látott Plutus; de mivel ajándékkal csak a' jókat boldogította, megvakította ötet Jupiter, hogy javaiban jókat 's rosszakat külfölség nélkül részeltessen. Mélyen a' földben lakott. Gyenge, tehetetlen és sántít, ha valakihez jöni akar, de gyors futó 's hamar eltűnik. A' szerencse (Tyche) viszi ötet karjain; Minervának kísérei közt ő is jelen van. Igy példálózta a' Görögök a' gazdagságról. Néha felcseréltetik Plutoval (I. e.)

PLUVIALE, esős időkori kőpenyeg a' Rómaiaknál. Most a' kath. papok palástja értetik alatta, melly az egész testet körülveszi 's elől két kapoccsal köttetik öszve.

PLUVIUS, esőadó (gör. Ombrios), mellék neve Jupiternek.

PLYMOUTH, erőség 's tengeri város Devonshireben (Angolorsz.), a' Plym és Tamar közt, ott, hol mind a' kettő a' britanniai csatornába ömlik. Plymouth, Stonehouse és Dock vagy Plymouth-Dock, együtt egy várost formálnak. Maga Plymouth (Stonehousevel 4536 ház. 70,000 lak.) kerítetlen 's rendezen épült. Dock új város; 1760 olta által fel legtöbb épületei 's most felyülmulja Plymouthot a' házak és utszák csinoságával. 1824 olta Devonportnak nevezetik; 33,000 lak. kir. tengeri ispotálya 's jó kereskedése van. Hirteleni

növését Dock a' Dock - Yardnak (hajóépítő műhely) 's fegyvertárainak köszönheti. Az említett műhely, melly a' portsmouthival leg-tökéletesebb egész világon, magas kőfállal választatik el a' várostól és csak azok mehetnek be, kiknek különös szabadság adatik. A' város és műhely erős vármívek által védetik. Plymouthnak 2 kikötője van, egyik kel. Catwater, másik nyug. Ham - Ouze névvel. Az utolsóban fekszenek a' javítandó 's leszerzámozott hadi hajók, a' napkeletre rendelt hajók is itt szoktak kikötni, kedvező szelet várván, mint a' napnyugotra menendők, éppen ez okból, Catwaterben vetik le vasmacskaikat. A' két kikötő szomszédságában jó rakhelyek vannak kereskedők számára. Had idején Plymouth mind a' csatornai hajósereg, mind a' kíséző hajók gyűlö- 's a' zsákmány rakhelye. A' 100 's több ágyús hajók Portsmouthból ide hozatnak, mivel a' viz itt elég mély. Plymouthnak Ujfundlandal üzött kereskedése igen csökkenet. Szardella - halászatban munkás részt veszen. Nyug. Indiába sok meszet viszen ki. Fabrikái csak egy nagy timár-, néhány kötelverő-műhely 's egy vitorla - vászon - fabr. mellyben len 's kender, mint pamut 's gyapju, makhinak által fonatik. Azon nagy öbölnek, mellynél Plymouth fekszik, torkánál áll Eddystone kőszikla egy világító toronnyal, mellynek építtetése előtt sok hajó járt szerencsétlenül ezen tájékon. A' mostani 1759 olta áll, 's a' híres Smeatonnak remeke. Hozá közel fekszik Lord Edgembének szép mezei jószágá, has. nevü hegyen. Plymouth kikötő-gátja (Plymouth break water, hullám-törő) 1812 — 20 építtetett. Angolország t. i. tengeri hadakozásakor Franciaország kikötőit zárva tartván, hogy önön kereskedését a' tengeren folytathassa, nagyon érezte egy a' la Manche csatornához közel eső kikötőnek hiányát, mellybe szerteszt evező hajóseregei szélvész idején bevezhessenek. A' falmouthi kikötőbe evezés felette szűk 's csak lassan lehet ki- és bevezni. Tágasabb volt a' plymouthi kikötőtörök, de nagyon nyílt egyszoros mind, a' honnan Torbaiba eveztek a' hajók, bár ez a' kikötőtörök se volt bátorságos az éjszakkal 's délnyug. szelek miatt; ellenben a' plymouthi tengeri erő fegyvertárai ezt a' helyet alkalmasabbá tették bátorságos kikötővé. Ezért építtetett itt Whidby és Rennie javallatjára az említett kikötőt, melly 1700 Yard (csaknem 1 áng. mf. vagy 4200 l.) hosszú 's két hozzá-kapcsolt gáttal, a' parttól 3 áng. teng. mf. távolságra, a' tengert, mint legnagyobb 's legbátorságosabb kikötő bezárja. A' középső gáthoz egyedül mintegy 4000 mil. font kő kellett, 10 — 20,000 fontos darabokban. Ezen óriási munka alkalmával a' viz alatt lévő kősziklák buvárok által rugattak szét. (A' harang 7 lábnyi magas, 6 lábnyi hosszú 's 5 lábnyi tágas; 2 ember ereszkedik le benne a' kősziklára, melly kifuratik 's a' t.). A' darabok felhuzattak vagy a' mélységbe szórattak. Bovesand öblében, közel Plymouthhoz, még más mesterséges gátat is lehet látni a' tengerben. Itt tétetik a' hadi hajókra édes viz. A' forrásvizet csatornák viszik egy nagy víztartóba 's ebből töltik meg nyomó miv által tömlők a' hajón lévő vízhordókat, a' nélkül, hogy ezeket helyekből kimozdítani kellene.

PNEUMA, szél, lehelet, lélek, minthogy a' Görögök a' lelket hasoulónak tarták a' szellővel 's azt vélheték, hogy szellő képében vál meg a' testől, valamint ma sem ritka azon kifejezés és képzelet: „kilehelte lelkét“ és a' durvább: „kiadta szűszáját.“

PNEUMATIKA: 1) a' légmérésnek azon része, melly a' levegő súlyját, nyomását, rugékonyságát 's az ezekből származó hatásokat vizsgálja; 2) annyit tesz, mint pneumatologia. A' metaphysikában (Wolf szerint) a' lelkek tudománya nevezteték pneumatológiának, melly név psychológiára eseréltetett fel. Pneumatico - chemicus (lég- és elemtani) készüllet az, mellyben gáznemeket fejthetni ki, foghat-

ní fel 's megvizsgálhatni. Ez vagy víz vagy higany (kéneső) készüllet, mivel némelly légfajok a vízzel egyesülésre törekedvén, higanynyal töltött készülletben fogatnak fel. — A' léggépely (Machina pneumatica) Brown Samuel leleménye Londonban, melly a' légtől üres helyet vagy inkább ezen légüres helyre tett levegőnyomást használja mozdító erő gyanánt. Egy henger légtől üressé tétetik gyúlót égetve meg benne, 's a' kiterült levegőt billentyük által kibocsátva, utóbb legátjárhatlanul bezárva és víz által hűsen tartva. Ezen gépely kis térben nagy erővel bír, a' gőzgépelyeket fellülmulva, olcsóbbá jön 's javítása is könnyebb. Ennél fogva használatát vár a' mocsárszárításban; viztartók megtöltésénél 's a' t. A' Cecil feltalálta lövőgépely ettől egészen különbözik; benne a' zárt henger gyúló és levegő keverék kilövése által tétetik légüressé.

Pó, legnagyobb folyó Olaszországban, melly Piemontban, a' cotti havasokhoz tartozó Viso hegyen ered, 6000 l. magasan, Pian del Re falunál, franczia határon. Nyug-ról k-re foly, Piemontot keresztül - hasítja 's Paviától kezdve a' lombardi - venecziai királyságnak a' szárdinai statusok, Parma, Módena és az egyházi status felől déli határlineát huz. 70 mf. futásában balról a' Doriát, Sesiát, Tessinot, Addát, Ogliot és Minciot, 's jobbról a' Tanarot a' Sturával, Scriveriát, Trebiát, Tarot, Lenzát, Crostolot, Sechiát, Panarot és Renot veszi magába 's 4 torkolatjain a' venecziai öbölbe ömlik. Felső - Olaszországnak fő kereskedő útja; de kiadásával gyakran nagy károkat okoz 's időről időre árkát is változtatja, midőn az elhagyott posványos helyek riskása - természetére használtnak. Sok helyen töltésekkel korlátoltatnak árjai. A' Gran Naviglo csatorna egyenes irányban egyesíti a' Tessinot a' Poval.

P O C C E K S (Károly Fridrik) braunsweigi udvari tanácsos, született Würmliczben Halle mellett 1757. Már 25 esztendő korában a' braunsweigi herczeg két fiai mellé jött mint nevelő, 's utóbb az idősbiket, Ágoston herczeget, mint társalkodó követte ennek hanoverai katonai szolgálatba léptekor, hol is Pockelsnek elég alkalma volt, a' nagy világot közélről megismereni, 's egyszersmind elég ideje is, magát a' tudományokra szentelni. E' szerencsés időszakának köszönhetjük több psychologiai munkáit, millyenek p. o. „az asszonyi nem characteristicájának próbatétele“ — „a' férfiú“ 's a' t. — Irati tartós becsüek lesznek, részszerént a' szép előadás, részszerént a' finom és igaz észrevételek miatt. Mgh. szélütésben 1814.

P O C O C K E (Edward), orientalista, Oxfordban szül. 8 Nov. 1604, ugyanott tanult 's a' napkeleti nyelvekben olly nagy előmenetelt tett, hogy már 1627 a' bodlejani könyvtár kézírata után 4 syriai levelet fordított le, mellyek az ezen nyelvre fordított új testamentomban még nem voltak meg. A' tudós Vossius, ki 1629 Oxfordot meglátogatta, magával vitte azokat Leydenbe, hol de Dieunek felvigyázása alatt kinyomtatattak. Pococke még ugyanazon eszt. felszenteltetett, 's 1630, mint az angol sáfárság kaplánja, Aleppobba ment. Helyét szorgalmasan használta az arab nyelvek alapos megtanulására, mellyből több munkákat lefordított 's 1636 mint ezen nyelvnek tanítója, Oxfordba jött. Barátjának J. Greavesnek hívására szabadságot kért napkeletre utazásra 's 1637 Konstanczinápolyba ment. Itt léte a' napkeleti nyelvekben tökéletesedésére felette hasznos volt. 1640 jött vissza. Hazájának roncsolt állapotja sok nyugtalanságot okozott neki. 1648 zsidó nyelv tanítójává nevezetett ki Oxfordban. Pococke egészen hivatalának élt. Munkái ezek: *Specimen historiae Arabum*, tudós jegyzetekkel, 1650; *Carmen Abu Ismaëlis Togræi*, arabul 's római nyelv.; *Gregorii Abul Farajii historia Dynastiarum*, arab. 's rom. ny. (1663 — 74); *Porta Mosis etc.* Nagy 's munkás részt vett Walton polyglottejében is. Mhált 10 Sep. 1691. — P o c o c k e (Richard) az előbbinek atyafija, 1704 szül. Oxfordban ta-

nult, Európának több tartományit beutazta 's 1737 — 41 Egyiptomot, Palaestinát, Syriát, Mesopotamiát, Cyprust, Kandiát, Kis-ázsziát és Konstanczinápolyt meglátogatta. L. *Description of the East and some other countries* (2 köt. 1743 — 1745). Ezen munkája még most is igen becses, főképpen épületekre, felyülírásokra 's a régi világnak más maradványira nézve.

PODAGRA, I. L ÁBKÖSZVÉNY.

PODALIRIUS, I. AESCULAPIUS.

POECILE vagy POIKILE, Portikus, Tornác (I. e.) Athenaeben, melly sok festéssel ékeskedett (L. POLYGNOTUS). Zeno itt tanított 's innen Stoicusnak, oskolája pedig stoica scholának neveztetett, mivel egy ilyen tornác görög nyelven Stoa nevet visel.

POELEMURG (Kornel.) képiro, szül. Utrechtben 1586 Bloemaert Abr. tanítványa, később Rómában Elzhaimer Adám módosságát követé. Rafael miveit is tanulta, de mivel a' rajzolás hibátlanáig nem vihette, a' természetet csak kicsinyben kezdé ábrázolni, miben igen jól boldogult. Ábrázolatához Róma környékéből kellemes távolokat választott, 's épületekkel, mythusi alakokkal, satyrosokkal, nymphákkal 's a' t. ékesgeté. Festett azonban némelly bibliai 's történeti darabokat is. Világoshomálya igen jeles; többnyire meztelen figuráji, kivált az asszonyok jól szimeltettek. Ecsetje sok elmére mutat. Festményeit Rómában és Florenczben hibásságuk mellett is jól fizették. Honszeretéből ismét hazájába tért, hol közönségesen tisztelék. Rubens szobájit P. festményeivel diszesité. I Károly Angliába hívá, de innen is nem sokára haza ment, 's 74 éves korában holt-meg. Beéteztéssel is foglalatoskodott, 's ilyen lapjai festményeinél ritkábbak.

POENITENTIARIUSNAK a' neveztetik a' római kath. egyházban, kinek a' püspök meghatározott bizonyos esetekben bünbocsátó hatalmat adott. Rómában egy törvényszék La Penitentiaria nevet visel, melly különös lélek-esmereti esetekben a' pápa nevében feloldozást ad. — Poenitentia (szorosan véve, bünbánás) azon egyházi büntetés, mellyet a' római egyház papja a' gyónónak ad elkövetett vétkeiért; illy büntetések büjtölés, bucsujárás, imádkozás s a' t. Papi poenitentia olly csekély község, mellybe valamelly pap vétkeiért büntetésül tétetik.

POESIS, I. KÖLTÉS.

POETA, I. KÖLTŐ.

POETAJ SZABADSÁGOK, I. KÖLTŐI SZABADSÁGOK.

POETICA, I. KÖLTÉS TUDOMÁNYA.

POINSINET (Antal Sándor Henrik) született Fontainebleauban 1735. Vig operákat irt, mellyekben a' beszélgetések nagyon természetesek, 's a' versek az énekre igen alkalmasok. Fő darabja: „*Le cercle, ou la soirée à la mode.*“ — Szép talentoma mellett igen sok gyengeségekkel bírt, nevezetesen igen hiu volt 's mindent könnyen elhiitt. A' többek közt ajánlották neki, hogy magát a' királynál kályha-ernyőül ajánlaná, 's e' végett 14 napig sütögette czombjait, hogy a' hévséghez hozzá szokjék. Mások elhitették véle, hogy bizonyos fő rangu asszonyságok szerelmeseke beléje, 's hamis rendezvous-okra vezették. — Monnet emlékeiben két egész kötetet töltött meg Poinset e' féle megjátszattatásaival. — Poinset szeretett utazni, — beutazta Olaszországot, 's midőn Spanyolországban utazna, a' Quadalquivirbe fult 1769.

Sz.—E.

POITIERS (Pictavium), a' Clainnál (a' Vienne mellékfolyójánál), főváros hajdani Poitouban, most a' viennei departamentben 's püspöki lakhely. Fallal és tornyokkal van körül kerítve, 4000 ház. 22000 lak. Piaczai közt kitétsző a' királypiacz, mellyet hajdan XIV Lajos szobra ékesített. Jeles épületei a' templomok (a' lúzádás

előtt 1 főtemplom, 22 városi templom 's igen sok más templom, kápolna 's klostrom). VII Károlytól 1431 alk. universitása a' lázadás alatt elenyészett; helyét egy academia (2 karral) 's lyceum pótolják; van egy közönséges könyvtára, fűvészkertje, athenaeuma, societé d'émulation-ja 's földmivelő társasága, továbbá gypju-sipka- és harisnya-, 's bőrfabrikái és pálínka-főzései. Római régiségek maradványait is lehet itt látni. — Poitiersi ütközet. A' sali törvény, melly Franciaországban az asszonyi ágat az országlásban örökösüdségből kirekesztette, igen sok véres háborúk oka volt Franciaország és Anglia közt, mellynek királyai részént Franciaországból származván, részint francia királyok leányit vevén feleségül, just formáltak a' francia koronához. Ezen hadakban, mellyek 200 eszt.-nél tovább tartottak 's csak rövid ideig tartó béke választotta el a' háborgó feleket egymástól, hogy új erővel jelenhessenek meg a' csatamezőn, több ütközet történt, mellyek Franciaországot végső pusztulás szélére vezették. Il yen volt név szerént az, mellyet a' fekete herczeg (igy neveztetett III Edvard angol királynak fia fekete öltözetéről) 19 Sept. 1356 nyert a' Franciaokon. Az angol sereg alig tett 8000-et, midőn a' francia királyé, Jánosé, mintegy 80000-re ment. A' nemesek víztisége mind a' két seregben egyenlő volt, nem ellenbea a' rend és engedelmeskedés, a' honnan a' francia előcsapat azonnal megveretett 's már az első öszveütközésben szétbontatott a' főszeregnek közép pontja. A' francia nagyok közül mindenik önnön bátorságáról gondoskodott 's a' lett ezen nap történeteinek vége, hogy János király elszánt viaskodása után, szabadulásának lehetetlenségét látván, egy számkivetett francia nemes-től, kinek magát megadta, a' fekete herczeghez vitetett, ki vele nagylelküleg bánt 's vacsoránál szolgált neki; de arra, hogy szabadságát visszakapja, csak 4 eszt. mulva mehetett János és akkor is csak több tartományok átengedésével és nagy váltságpénzel vásárolta meg azt az angol királytól. Megjegyzést érdemel, hogy az ezen ütközetről szollo tudósításokban nem tétetik említés ágyukról, holott már a' crecyi ütközetben, mellyet János király atya hasonló szerencsétlen módon vesztett el, 1346 használtattak azok, mint írják. E' tehát kétségessé teszi az ágyuk ném használtatását, vagy talán ezeknek haszna még akkor igen csekélynek találtatott.

POITIERS (Diane de) Valentinóis herczegasszonya szül. 1500. Jean de P. saint-vallieri gróf leánya. Dauphinének egy régi és nagy tekintetű familiájából veszi származását. A' természetűl minden lelki és testi ingerlő szép tulajdonságokkal felruházva lévén, Claudia királynétől udvari kisasszonyá tétetett, melly tekintetűt familiájának hasznára fordította. Midőn atya, mint Bourbon connetable elszökésének eszközlője, halálra ítéltetett, az ő kérése nyert kegyelmet a' szerencsétlennék. 1514 Brezé Lajossal Normandia nagysenechaljával házasságra lépett, kinek két leány gyermeket szült, kik közül egyik Bouillon, másik Aumale herczeghez ment férjhez. 1531 férje megholt 's azután jó idővel, midőn legalább 40 eszt. lehetett, a' 18 eszt. király II Henrik forrón belé szeretett, 's uralkodását szinte a' király haláláig (majd 20 eszt.) fen tudta tartani. Henrik Diana társaságában vetkezte le characterének durva vonásait, mellyeket a' természetűl kapott. De ő szoktatta a' királyt multságokra, fényűzésre és pazérlásra is, mellyeknek legkárosabb következtései lettek. P. Diane azon ritka asszonyok közé tartozik, kiknek testi kellemei hervadhatatlanoknak látszanak. Brantome így szollott „En halála előtt 6 hónappal láttam, 's olly szép volt, hogy nem hiszek kőszívet, melly általa nem indítottatott volna meg. Kár hogy olly szép testet föld fed; igen jó indulatu, szánakozó és jó szívü volt. Kérje a' nép az Istent, hogy soha se adjon rosszabb szeretőt a' királynak.“

Henrik halála után Anet pompás kastélyba vonta magát Diane és ott holt meg 1566.

**PÓKOK** (Arachnoidea) csontvázatlan állatok, Linnétől a bogarak közé számláltattak, az újabbaknál önosztált tesznek. — Szárnyatlanok, átváltozásokon nem mennek át, hanem csupán hámlanak. Nemző részeik a test hátulsó végén vannak, némelly hímeket kivéven. Mint a bogaraknál, úgy az ő testük is nyílásokat vagy kereszthasadékokat láttat a légbemenetelre, de nem nagy számmal (legfőleg nyolczat, közönségesben kettőt), egyedül a has alsó részén létezőket. A látás műszerét egyszerű, apró, sima szemek teszik, különböző csoportozatban egyesülve. Fejük közönségesen összenőtt a mellel, s a tapintók helyett nem mutat egyebet izes nyújtványoknál. Szájoknak részei többnyire ezek: egy ajak vagy inkább nyelvecske, két állkapcza, egy a kapcza alá elrejtett és szegnyelvnek (lingva sternalis) mondott rész. Lábaik, mint a bogaraknál általában, két horogra végződnek. Ideg rendszerükre nézve is eltávolznak a bogaraktól, mert ha kivesszük közülök a skorpiókat, mellyek több duczezal birnak, a két idegszál megdagadásának (duczának) száma kettő vagy több. A pókok nagyobb része bogaraktól él, mellyeket igen mivészesen fog, s nedvöket kiszívja. Vannak élősdiek is, emlősökön, liszten, sajton, sőt növényeken is. Többnyire 4, 5 vagy több vedlés után nemzének. A pókok lélekző műszerek szerint két rendre válnak, az elsőbe a tüdősek tartoznak, tüdőzacskókkal, szível s jól megesmerhető edényekkel; a másodikba pedig gögsípósok jönnek, mellyek vagy nem mutatnak vérkerengés eszközeit, vagy vérkerengésök nem tökélyetes. Amazoknak 6—8 síma szemök van, ezeknek négy és több. — Némellykor meg is szelédítetnek, és így sok barátatlannak voltak ők néma barátjai. Nálunk számos a kereszt Pók, kereszties hátről esmerhető; a házi pók, mellynek hátulja tojásidomu, barna; öt fekete, vagy egymást érő foltja van. A nő nagyobb, erősebb a hímnél s innét emez félénken járul ahoz s nőzte után gyakran leöletik a gonosz természetűtől. A zacskós P. rozsdaszín barna s a földön lakik; az úgró P. fekete, hálót nem készít. Az idegen fajok közt nevezetesek: a terentál P., mellynek csipéséről azt hitték, hogy sz. Vida tánczát okoz, melly hanga által gyógyulható. Maknyi nagyságu. A madarász P. hátulja galambtojásnyi; ez a kis kolibrít megöli, tojásait kiszívja. —j—a.

**POKOL,** a földnek legalsóbb s legmélyebb köze az égnek ellenében. Az istenit, tisztát és tökéletest ugyan is az ember maga s a föld felett, az égben s világosságban lakozni, a nem-istenit, tisztátalan s rozsat ellenben mélységben, éjben és setétségben helyeztetve gondolja. Innen jött, hogy gonosz lelkek lakhelyének földalatti, vagy a földnek éji belső üregei, vagy mélységei, mellyek felett lebeg a föld, tartattak, melly pokolnak neveztetett.

**POKOLKÓ** (lapis infernalis) timsavanyos ezüstjegekből áll, mellyeket izzasztás által vízjegüktől megfosztottak. Az ezüstjegek magoktól lerakodnak a kifüstölgött timsavanyból. A kész pokolkó feketésbarna színű, igen étető és erős, belől apró túkból vagy sugarakból áll, mellyek a középpontból a fölület felé irányzódnak, a levegőn valamennyire nedves lesz, s a vízben egészen felolvad. Hogy a pokolkó jó legyen, egész tiszta ezüstből készítsenek; a rézzel vegyült zöld színű s a levegőn könnyen nedvesre olvad. A sebészek a pokolkövet nem ritkán használják az úgy nevezett vadhus elrontására. —j—a.

**POLA,** város és kikötő Istriában (melly az austriai birodalomban lévő illyriai királyságnak triesti kormány-kerületéhez tartozik), püspök lakhelye, még most is mutatja hajdani virágzásának nyo-

mait, midőn, az az, római uraság alatt Pietas Julianak nevezetett. Most 8—900 lak. van. Régi talán belől láthatni egy amphitheatrumot, mellyben, mint kiszámoltatik, 18000 ember elfért. Ezen omladékok nevezetessé teszik Polát 's fekvésének kellemeit nevelik. Spon előadati gerjesztettek először figyelmet Pola eránt, és Cassának izléssel telyes rajzolatit még inkább nagyobbították azt. Az amphitheatrum 3 emelethől áll, mellyek közül mindeniken 7 ablak van. A' nép orlandinának nevezi azt. A' régiség nyomozók felfedezésit Stancovich írta le ezen munk. „*Dell' anfiteatro di Pola*“ Veneziában 1822. A' tisztább izlés idejéből valók Polának két templomai, mellyek közül csak egyik maradt meg épségben a' mi időnkig. Felyülírása „*Romae et Augusto*“ a' római művészség legfényesebb időszakára mutat. Pola leginkább Severus alatt fényelt, midőn ezen büszke nevet viselte „*Respublica Polensis*“, mint még több olvastatható felyülírás-maradványok bizonyítják. Julia Domnának Sept. Severus második feleségének palotájából csak kevés kő maradt fen. Telyesebben érkezett hozánk egy diadalmi bolthajtás, mellyet Salvia Postuma állítottatott férjének, Sergius Lepidusnak, aedilisnek és a' 29dik legio hadi tribunusának 's melly most porta aurea név alatt város kapujának használtatik. Bár megfosztatott szobáitól, mellyek valaha rajta állottak, még is szembetűnő most is építettése módjának csinossága és ékességének gazdagsága. Hihetőleg temploma is valamelly templomnak omladéka in áll, mellynek omladéki szomszédtságában láthatók. Ezen szép emlékek tetsző és legpontosabb rajzolatit Cassas ezen czim alatt készítet munk. lehet látni „*Voyage pittoresque de l' Istrie et de la Dalmatie*.“ A' felyülírásokat Spon legjobban előadja.

POLARIS CIRCULUS, I. SARKKÖR.

POLARIS CSILLAG, I. SARKCSILLAG.

POLEMICA (πολεμος, had, csata, perlekedés), csatázási készség vagy viaskodás mestersége. Ez a' kifejezés főképpen a' theologiai tudományok hajdan azon nagy divatban volt részére ruháztatott, melly theologia polemicának nevezetett. A' theologia ugyan magában nem perlekedő, nem viaskodó, csupán a' lévén foglalatossága, hogy a' vallásbeli igazságokat esmertesse 's ezekre nézve meggyőződést szerezzen; de mivel több oldalról támadtatott meg 's inkább vagy kevésbé tetsző vagy fontos okokkal ostromoltatott, perlekedőnek kellett lennie 's az egyháztól a' kereszténység és egyházi tudomány ellenségei 's tévelygő tudományt tanítókat ellen használtatott. Ezen felyül e' földön a' békeséget vallási tekintetben se lehet megszerezni perlekedés nélkül. Lágyabb E l e n c h t i k a vagy elenchtica theologia neve annak igazi jelentésében szoroson véve semmit se változtatott. Ujabb időben Apologetika nevet kapott, mellyen szorosabb értelemben a' kereszténységnek, keresztényi igazságoknak 's a' kereszténység isteniségének tudományos védetése értetik; a' polemika ellenben inkább valamelly keresztény felekezet egyházi tudományának védésévé tétetett. Az apologetika név a' legrégebb egyházi atyák idejéből való, kik a' Zsidók és pogányok ellen készített védő irományaikat Apologiáknak nevezték. Mivel pedig az egyházi tudományban foglalt igazság, az egyház tagjainak véleményei szerént, nem sokat különbözik a' kereszténység igazságaitól 's az egyházi tudomány támadtatik meg inkább, mint a' kereszténység, így az apologetika éppen olly védője az egyházi tudománynak, mint a' kereszténységnek, 's foglalatossága az, melly elébb a' polemikáé volt. Innen a' 18 száz. második felégig úgy tanítottatott, mint a' theológiának fő része és sok tudós munka jelent meg a' polemikában. Az ujabb időben, melly az egyházi tudománnyal keveset gondol, igen csökkenet tekintete; pedig kár, mert theologusra nézve elmulthatatlanul szükséges, hogy azon vallás-

tudományt, mellyet vall, logikai öszveköttetésben lévő okoskodásokkal tudja megmutatni 's védő csatája mellett támadót is viselhessen, olyant t. i. melly szeretetlenség nélkül, de igazság búgó szeretetével tudja 'a' kereszténység felséges igazságai ellen törekvőket megczáfolni 's szőrszálhasogatásaitak leverní. — Egyébiránt ez 'a' kifejezés Polemika, polemizálni, polemikai, 'a' theologiában lassanként feledékenységre menvén, egyes tudósok pennaharczaira vitetett ált, 's annak adatit, ki nem csak önnön véleményét vitatja, hanem egyszersmind másokét ostromolja.

**POLGÁR**, polgárság, azon szabados személyek, kik 'a' nemesség és parasztság közt 'a' közép-rendet teszik. Az előkelő polgárok honoratiórokknak is nevezetnek: ide tartoznak 'a' tudósok, művészek és kereskedők. Polgárra hazánkban az lehet, kinek valamelyik szabad-királyi városban birtoka van, vagy ott valamely művészséget, mesterséget vagy kereskedést üz. Ezen polgárok tulajdon tanácsaiak által igazgattatnak, mellyeknek tagjait 'a' külső tanács, vagy is az előbbkelő polgárokból lett úgy nevezett hatvan-személyek vagy századosok választják.

**POLGÁRI ALKOTMÁY**, I. STATUSALKOTMÁNY.

**POLGÁRI ÉPÍTÉS TUDOMÁNYA.** Azon rendszabásokat foglalja magában, mellyek szerént kell átaljában 'a' társaságos polgári életben lakásra, vagy valaminek benne tartására szánt építményeket legczélerányosabban elintézni. Ide tartoznak: 1) 'A' csinos építés tud. melly arról tanit, hogy kell épületeinket 'a' szükséghez képest ugyan; de kivált 'a' csinos izlésnek megfelelőleg alkotnunk. 2) 'A' városi építés tud. melly 'a' városi, 3) 'a' mezői építésé, melly mezői gazdaságbeli mindenféle épületeknek külső, belső czélerányos elintézését adja elő. Minden építésnél első, 'a' mit figyelemre kell venni, 'a' hely. Minthogy papiroson kicsiny rajzolatban formáját, 's kiterjedését az egész helynek jobban meg lehet látni, 's jobban megvizsgálni, mi kedvező abban 'a' czélhoz, 's mi alkalmatlan? tehát igen jól teszi az építtető, ha minekelőtte az építtetéshez fogna, legelsőben is tökéletes rajzot készített magának az egész helyről, hogy azon az épület állását, 's felosztását legczélerányosabban meghatározhassa. Minden építésnél tekintetbe kell venni az égsarkait, hogy ne csak az egésznek legyen alkalmas fekvése: hanem az egyes szobákba is 'a' jötevő nap-sugárok legjobbkor hathassanak. Ki nem hagyná helybe, háló szobáját, 's könyvtárát 'a' keleti, lakszobát 'a' déli, dolgozó szobáit 'a' nyugoti, társalkodó szobáit, képes gyűjteményét az éjszaki oldalra tenni? 'A' honyháról, élés-kamaráról sem kell megfeledkezni. Kétség kívül minden építésnél valódi mesterség 'a' jó helyet legczélerányosabban használni tudni, az alkalmatlant pedig, 'a' mennyire lehet, jóvá tenni. 'A' mi első tekintettel ugy látszott, lehetetlen, többszöri csendes nézkélés után majd helyrehozhatóvá, 's könnyűvé lesz.

II. Szükséges az épületrajz. Minden építtető gazdának okvetetlen tudni kellene legalább annyicskát az efféle rajzolatokhoz, hogy azokat megérthesse, 'a' mi se sok időbe kerül, se nehéz. Utasítást adhat ebben minden ács, vagy kőműves. Haszna nem csak az építésre terjed; hanem sok más foglalatosságra is, mellyeknek közelebbi tudása 'a' mindennapi életben hasznos és gyönyörűséges. Minekutána már 'a' házhely papiroson van, az építtetőnek 'a' pincze, és föld alatti osztályok általános meghatározásáról kell gondoskodni, hogy az oszlopok fészket, 's pincze fő falait, mellyektől füg az egész épületnek ereje, alapítani lehessen. Okosan tesz, ki itt 'a' kitelhető legnagyobb pontossággal bánik 'a' dologgal. Mert ha az épület talpa jól készül, sok hasztalan költsékezés tesz elmellőzve az egész építés folyamatjában, 's azonfelyül hogy rajta változtatnunk kell, munkánkban is hátra esünk, vagy el is csúfítjuk az épületet. 'A' pinczénéli 'gaz-

dálkodás nagy előre-látással, mint a' földszinén a' lerakásra, vagy mesterségekre, a' többi egyéb emeletekben pedig lakásra fordítandó szobák osztályozása is nagy vigyázattal, és minden oldalról gyakori megfontolgatással történjék; mert csak a' többszöri szemlélet, 's gondolkozás termi a' képzeletek gazdaságát, mellyből a' legjobbat ki lehet választani. Elsőben a' háztérnek különböző czélokhoz képesti legalkalmasabb felosztását intezze el a' gazda: azután mindenik osztálynak tulajdon magasságát határozza meg. Ha földszint a' magasságot a' gazdaság, vagy üzendő mesterség czéljához alkalmaztatja is: de már az emeleteket a' szebb izléshez szabja. Nem szükség, hogy az emelet-osztályok mind egyaránt magasak legyenek: sőt szebb, ha minden osztály belső czéljához képest, kívülről is megkülönböztetőleg van elrendelve. Maga az alkotásbeli feltétel is okot ad a' különböző emeletek különböző karakterének kifejezésére. Ha p. o. a' föld színén való rész nagy erővel járó, 's nehéz foglalatosságra van rendelve, kívülről is izmosnak látszék az, mint az egésznek erős talpa. Az első emelet könnyebb, sugárabb, a' felső még könnyebb alakot vegyen magára. Így az épület mesteri tekintetben is czélerányos lesz, és annál inkább kielégíti mind a' szemet, mind a' józan elmét, minél hozzá szabotabb lesz mindenik emelethez a' reáakott ékesgetés. — Midőn már egészen kész a' földszinti osztályozás, az első emeletbeli szobák elrendelése következik; hol nem csak az erősséget kell tekinteni; hanem azt is, hogy mindenik szoba világos, és kellemetes legyen. Több szobák egyesítése, különválasztása, okos meggondolást kíván. A' házi asszony a' maga hatásköréhez egészen más szobaöszveköttetést kíván, mint a' gazda. Az ilyen egyesítés minden erőltetés nélkül történjék, mint a' különválasztás is olly móddal, hogy a' lakók egymásnak ne alkalmatlankodjanak. A' Francziák főmesterek lévén a' szobák belsejének alkalmas és csinos elrendelésében, alaprajzaik méltán tanuságul szolgálnak. A' szobának nem csak diszére, hanem egészséges voltára is szolgál, magassága, melly szélességéhez és hosszához legyen mérve, mint az emelet magasságának is tetsző erányban kell lenni az egész épület szélességével. Soha sem kellene az új épületeknél az első emelet magasságát 12 lábnál kevesebbre szabni. A' szobák nagyságának, 's formájának külömbfélése, változása sokat tesz az egész lakás kellemére. A' kerek, félkerek, hosszú kerek, 's különböző szabályu négyszegletes szobák édesdeden lepnek meg bennünket, 's az ékesítés sokféle változásait kimeríthetetlenül teszik. Ha az épület szerkezete nem engedné meg, hogy illy szobákat fő vagy mellékfalak által formáljunk, kevés költségbe kerülő deszkázatokkal is lehet azt eszközölni. Az első benyomást teszi a' ház belsejébe az udvarra való főbejárás elrendelése, és a' folyosó. A' külömben szép ház is elveszti minden kellemességét, ha fő bejárása homályos és kellemetlen: mint ellenben a' csak közönséges épületbe is bele szeretünk, ha szép bemenetele, 's vidám udvara van. Az ajtók, ablakok az épület belsején, mint külsőjén, sokat tesznek annak characterére, mellyre nézve azoknak elrendelése, kimérése fő gondja légyen az építő mesternek. Mennél magasabbak, és szélesebbek azok, annál inkább elfogadják a' pompás ékesítést, és annál jobban illenek a' vidám társalkodáshoz. — Az említett épületrajzok után III az épültre teendő költség felszámítása következik. E' magában foglalja mind azon költség feljegyzését, melly részint az épület - szerekre, részint a' mesteremberekre, 's napszámásokra lesz fordítandó. Ezen tekintetben nincs mit tenni mást az építetőnek, mint hogy jó kézi könyvekből tudja meg, mi, 's mennyi kívántatik az épület bizonyos részeihez, és hogy naponként mi szokott lenni a' napszámások bére? A' mellett még az épülethez megkívántató szerek folyó árrát is tudakozza ki, hogy a' költség felve-

tését megvizsgálhassa. Azon kell lennie különösen, hogy az építési szereket soha se apródonként, és mindég első kézből maga vásárolja, és inkább fizesse drágán a jót, mint a rosszat olcsón. A költségek számba vételére nézve ajánlható könyv. Triest illy cz. munk. *Grundsätze zur Anfertigung richtiger Anschläge*. 3 köt. rézm. Berlin 1815. IV Maga az építés az építetőre, ha különben maga annak nem mestere, csak annyiban néz, hogy az épületnek a rajzolatok szerint változtatás nélküli, és szakadatlan menetelére 's arra vigyázzon, hogy az építéshez való materialékból semmi se vesszen el, 's ne vesztegetődjék és hogy a különféle munkások ne akadékoskodjanak egymásnak, sőt inkább egyik a másiknak kezére dolgozzék. — V. Homlokrajz (Facade). Az épület az egyes részeknek az egészhez való kellemes szabályainál fogva hordozza magán rendeltetése czimjét. Soha se kellene elfelejteni, hogy minden épületnek, mellyen figyelmünk megakad, valami tulajdon gondolatot kell kifejeznie. A csupa termés kövekből álló izmos épületet már maga az öszve rakás, az előre vagy hátra rugtatott részek, több vagy kevesebb párkányok ékesítik főképpen; a pompás épületet még a kőfaragó munkák is. Minden ékesítésben a legyen czél, hogy diszes, pompás, méltóságos, kellemes, és helyesen választott legyen, mint azt különböző tekintet hozza magával. Az üres, pusztá czifrázatok, mellyek az építés-tudomány lelkével ellenkeznek, 's mellyeket csak azért raktunk az épületre, hogy czifraság nélkül ne maradjon, a nélkül, hogy az egészet tekintetbe vennénk, átaljában megvetést érdemlenek. A kőből, vagy egyébből készült épületet be is kell vakolni. Ez annál szebb és czélerányosabb, mennél inkább úgy látszik, mintha az egész terméskőből, vagy valami nemesebb materiából volna alkotva. Minden olly szín tehát, melly a legszebb kőnemeket játsza, legalkalmatosabb lessz ide. Tiszta töretlen színt (még a fehéret sem egészen vevén ki) nem kell használni. Egyéb czifraságok közt, az ajtó- és ablak-rámáknak valamivel világosabb színt kell adni, hogy annál tisztábban szembe-tünhessenek. VI. A szoba-ékesítésnek az egész ház építési szellemével egyeznie kell. Öszvetartozó szobákat olly módon kell felékesíteni, hogy azok egy egésznek tessenek. Az ékesítéshez szükségesképpen megkívánatik a tér, a szobáknak illendő nagysága, 's a hasonló ékességü pompás bútor. A menyezetnek, falaknak mesterségesen öszverakott deszkázattal való beborítása, nehéz is, költséges is, és komoly tekintetű; de ha gazdag, ékes és jó izlés szerint készül, az egésznek nagy benyomást ad. A falaknak tükrök általi ékesítése (ha csak a szoba belseje nem játékszín formáju, 's külső ingeres tárgyakat nem akarunk általok meglepőleg sokasíttatni) nem sokat ér, sőt hiu 's gyermekes. Nem annyira költséges, mint különbözőféle, jó izléssel választott, 's erőltetés nélküli ékesítések illenek a falakra, szőnyegekre, és festésekre. Hogy a falakra, 's menyezetre nézve a főszínek megválasztásától sok függ, annál kevésbé szükség említeni, mert kiki tapasztalhatta azon kedvetlen benyomást, mellyet valamely kerti mulató háznak zöld, vagy társalkodó szobának viola színű festéséből érezhetni. A szobák ékesítésénél a külső környülményeket is mindég tekintetbe kell venni. Olly szoba, mellynek ablakából egyébiránt vidám lehet a kilátás a távol mezőkre vagy erdőkre, a világosságot szétszóró, fényes, szemet bántó színelés által kellemetlen lesz; ellenben a nem kiáltó barna festés a kilátást még kellemetesebbé teszi (L. *Encyclopädie der bürgerlichen Baukunst von Stieglitz*, 5 köt. Lipsce 1792—98, sok rézm.). Hogy valaki magának az építési szépség felől jó izlést szerzen, mulhatatlan szükség, a régi görög és római épületekkel, ha nem kimerítőleg is, megismerkednie; mert úgy foghatja fel közelebbről a hajdankor építési erányzatit, honnan szoktuk ma is job-

bára ékesítéseinket meríteni. I. *Die Baukunst nach den Grundsätzen der Alten von A. Hirt.*) Berlin 1809, 50 rézt.); mely nem csak a' régiek építését, hanem ékesítéseit is közli. A' régi német izlést egész nagyságában 's valódi pompájában megtanulni lehet e' köv. könyvekből: *Denkmäler der deutschen Baukunst dargestellt von G. Mollér.* Darmstadt 1821. *Stieglicz Geschichte der altdutschen Baukunst.* Leipzig 1821. *Theoretisch-practische Baukunst durch Geschichte und Beschreib. der merkwürdigsten antiken Baudenkmale, und ihrer genauen Abbildungen bereichert von Wiebeking.* 1 köt. 46 rézt. München 1821. Az újabb kori jeles építő mesterek gondolatait, 's terveit, közölték Gilly és Schinkel. A' mezei gazdasági építésre nézve különösen ajánlható: Gilly *Handbuch der Landbaukunst, vorzüglich in Rücksicht auf die Construction der Wohn- und Wirthschaftsgebäude für angehende Baumeister und Oeconomen* (2. k. rézt. Braunschweig 1805.) T. A.

POLGÁRI JUS. Ezen nevezet alatt értetődik mind azon haszon, szabadság, jótétemény, egy szóval azon polgári boldogság, mellybe valamely polgári társaságnak tagjai személyekre, 's vagyonaikra nézve a' törvények oltalma alatt részesülnek. Ezen jusnak jótéteményét a' setét századokban, midőn az önkény uralkodott, igen kevesen érzették, többnyire minden polgári társaságban egy önkényes uralkodó tévén azt magáénak, a' mit az egészre ki terjeszteni köteles lett volna. Későbbben ezen just, vagy is jótéteményt az uralkodók a' nemzetnek csak igen csekély, idével pedig annak nagyobb részével, hol kényszerítette, hol jó akaratjokból megosztották, mindazáltal hogy az általjában az egész nemzetre kiterjesztetett volna, arra csak a' mostankori egy két pallérozottabb nemzeteknél vagyon példa. Mert bár ha a' régi híres görög, 's római köztársaságoknak szerkeztését megvizsgáljuk is, azt tapasztalhatjuk, hogy még akkor is, midőn nállok a' népuralkodás divatban volt, nagyobb része a' társaságnak az örökös rabszolgaság igája alatt nyögött, 's a' polgári társaságnak legkissebb kellemeiben sem részesült. Későbbben pedig jollehet némelly nemzeteknél bizonyos neme a' felszabadításnak jött is keletbe, mindazáltal azon felszabadítottások a' polgári jusnak jótéteményét csak annyiban eszközölték, a' mennyiben némelly felekezetek a' baromi sorsból néminémükép az emberek sorába helyeztetek, és ezen időtől fogva a' polgári jus mintegy más értelemben kezdett véteni, értetődvén tudniillik az alatt valamely idegen nemzetből való embernek más polgári társaságba való bevételé oly formán, hogy az, az ország törvénye által megengedett szabadsággal, 's jótéteménnyel élhessen. Az illető értelemben vett polgári jusnak gyakorlása hazánkban már az ország kezdetétől fogva volt keletben, de csak leginkább a' nemesi elsőség elérésére nézve, minthogy valódi polgári jussal csak leginkább ezen felekezet él honnunkban. Már régi történet-íróink, mint Kéza Simon, 's Béla névtelen jegyzője bizonyítják, hogy midőn nemzetünk ezen földön megtelepedett, számtalan idegen szerencse-kereső vitézek sereglettek hazánkba, kik, minekutánna itten hűséges, és hasznos szolgálatjuk által magokat a' haza eránt érdemesítették volna, a' nemzet megegyezésével örökös vagyonnal megajándékozttván, szabad hazafiakká lettek, és innét származott hazánkban a' mostani időben is keletben lévő hazafiusítás, mellyet latinul indigenatusnak nevezünk. Ezen indigenatusnak elérésére mostani időben a' király, 's haza eránt tett érdemeken kívül megkívántatik, hogy a' hazafiusítatni kívánó, az ország által rendelt 2000 darab arany taxát lefizetvén, az ország gyűlése alkalmával világos törvény által is a' nemes hazafiak közé bevettessék.

POLGÁRI korona, a' Rómaiaknál legfőbb katonai jutalom, melyet a' kapott, ki polgár életét mentette meg. Rajta ezen szavak voltak: „*Ob civem servatum*,” s tölgyfa leveles ágból csináltatott. A' mentetett vezérének parancsolatjára adta azt által mentőjének, kit azután ugy kellett tisztelnie, mint attyát. Császári uralkodás alatt csak császárok osztogatták ki. Egyszersmind becsültetés is volt azzal öszvekötvé. A' koronázott ékességét fejére tette játékszínekben 's a' tanácshoz közel ült. Belépésekor az egész gyűlés felállott tisztelete jeléül. Augustusnak mint különös tisztelet-jelt megengedte a' tanács, hogy háza tetején két borostyán-ág közt polgári koronát tehessen fel, annak jeléül, hogy polgárainak állandó megtartója 's ellenségeinek megalázója. Hasonló tisztelet adatott Claudiusnak is.

POLGÁRI-OSKOLÁK (elementaris, normalis, real-iskolák), olyan iskolák, melyekben a' leendő polgárok a' polgári élet akármely neméhez megkívántató általános esmeretekre taníttatnak. E' féle esmeretek: a' vallás, számvetés, erkölcs-tudomány, történet és földleírás, nyelvek, helyes-írás, rajzolás és éneklés-mestersége.

#### POLGÁRI SZABADSÁG, I. SZABADSÁG.

POLGÁRI számvetésnek azon rendszabások nevezetnek, melyek szerint bizonyos politikai dolgok, tett tapasztalás után kiszámoltatnak 's mint lehetősek, meghatározatnak. Először Angolországban, Hollandban 's Franciaországban dolgoztatott ki, hol főképpen a' holtig járó kamat-jövedelem kiszámolása, melyben a' hihetőlegesen élettartásnak kell alapul felvétetni, 's a' status adóságait illető tárgyak tették szükségessé ezen tudománynak kifejlését. Házassági, özvegyi és holt pénztáraknál az említett okból használtatik. A' statistikusnak adatokat nyújt ez a' népségnek 's különböző népeiséget tárgyazó visszonyoknak meghatározására. Alapja ezen tudománynak a' születetteknek 's holtakhoz 's mind kettőnek az ugyan azon időszakaszban élőkhez való eránya. Mennél számosabbak az alapul szolgáló vizsgálatok 's észrevételek, mennél nagyobbak 's különbözőféle neműbek a' népségek, melyekre azok kiterjednek 's mennél gondosabban választatnak külön az emberek nemek, rangjok és korok szerint, annál bizonyosabbak lesznek az élet különböző esztendeiben lévő emberek éltének közép tartóságára, vagy az esztendőnként születtek, megholtak és élők száma közt lévő közönséges erányra huzott következtetések. A' halóságnak törvénye az, melly a' mindenik meghatározott életszakban 's ugyan-azon időpontot elért emberek számából megholtakról következtést von az ezen határ-pontot túl élő személyek számának megállapítására. Azon táblák, melyek azt mutatják ki, hányan halnak meg a' születtek adott nagy számából az életnek minden esztendejében, következésképpen hányan érik el ezt a' kort 's melyekből ama törvény az élet tartóságának minden lépcsőire alkalmaztathatik 's haláltábláknak nevezetnek. Első ki ilyen táblát a' holtak lajstromaiból készítette, Halley Angol volt. Alapul 5 esztendei holtak lajstromait vette 's tábláit a' „*Philosophical transactions*”-ban tette esmeretessé 1693. Utána Kersseboom Hollandi jött, ki 1738 és 1742 adta ki Holland és nyug. Friesland népességére nézve tett nyomozódásinak szüleményét. E' nagyobbára kamat-birtokosok halál-lajstromait vette azon tartományokban alapul és csak az élet első eszt-ben meghaltak viszonyát igyekezett más halál-lajstromok szerint meghatározni. A' hasonlóul hollandi Struyck számolási olly kevés vizsgálódáson alapultak, hogy nem sok becsek van. Ellenben igen becsek voltak Deparcieux (Francia) nyomozási, ki 1746 „*Essai sur les probabilités de la durée de la vie humaine*” czím. munk. új táblákat adott ki, melyeknek alapjai részint francia ton-

tina-tagok halál-lajstromai, főképpen pedig külömbféle szerzetes- és apácza-klastromokban lévő holtak lajstromai voltak, 's legelőször választották külön a' két nemet. Ugy látszik, e' volt első, melly az általános élettartósságot minden korban meghatározta 's megmutatta, miképpen kelljen holtak lajstromai szerint számlálni. Leghasználhatóbb vizsgálatokat foglalnak magokban 1749 olta a' svéd országlástól ritka pontossággal évenként kiadatni szokott statistikai jegyzetek. Süszmilch jeles munk. „*Göttliche Ordnung des Menschengeschlechts im Leben und Tode des Menschen*“ (3 kiad. Berl. 1775, 3 köt.), sok adatokat szedett össze az élet külömbféle lépcsőin lévő halandóságra nézve 's azokból közönséges következtetéseket vont ki, mellyek mindazáltal kevésbé pontosak voltak azoknál, mellyeket világoztója Baumann szedett össze Lambert helyesebb módja szerint. Lambert t. i. Süszmilch adatai szerint igyekezett az emberi nemzet közt uralkodó halandóság törvényét általánosan meghatározni, a' mit mindazáltal nem tehetett, mivel a' népesség születés általi nevedését nem vette illő tekintetbe. Chassot de Florencourt az ő „*Abhandlungen aus der jurist. und polit. Rechenkunst*“ (Altenburg 1781) cz. munk. a' halandóság törvényeinek világos átnevezését adja Süszmilch és Deparcieux adatai szerint, a' nélkül mindazáltal, hogy előadásának valami tulajdonit adott volna. Price is kiadta az ő „*Observations en reversionary payments*-ében (1783) a' svéd táblák resultatúmat, nevezetesen az elsőket, mellyek a' halandóság törvényeinek meghatározására szükséges adatok szerint készítették és az időre 's helyre nézve, hol ezen ésszrévételek tétettek, ama törvényt meglehetősen pontossággal adják elő. Milnének ilyen nemű legújabb munkájában „*Treatise on annuities and assurances*“, 1815, bő leiratját található a' halálozás rendjének 's néhány új táblát is, mellyek igen pontos, Heyshamtól Carlisleben készített ésszrévételeken alapulnak. Így tehát még eddig nem tétettek oly ésszrévételek, mellyek szerint a' halandóság törvényét teljes bizonyossággal meghatározni lehetne, a' Kerssebooméin és Deparcieuxéin, a' svéd táblákon és Heysham tapasztalatain kívül. A' két első csak bizonyos néposztályokat veszen tekintetbe; a' svéd ésszrévételek legszámosabbak 's legszélesebben terjedők; Heysham tapasztalati legbizonyosabbak. A' svéd táblákra nézve, mellyek méltán használtaknak, mint jó alapok, megjegyezniünk kell, hogy Svédországban, a' földmivelésre nem kedvező éghajlat alatt, 's a' természettt élelemnek a' nép nagy számához való viszonyához képest néha ros aratáskor, éhség és döghalál kegyetlenkednek, mellyek miatt a' halandóság a' közönséges halálozást jóval felyülmulja. Innen a' halandóság Svédországban, több esztendei tapasztalás szerint, nagyobb, mint Európának többi termékenyebb tartományiban, következésképpen a' mérséklett éghajlat alatti halálozás törvényének megállapítására, oly esztendőket kell Svédországban felvenniünk, mellyekben betegségek nem dühösködtek. Illyenek 1801-től 1805-ig, mellyekre nézve Nicander az „*Abhandl. der schwedischen Akad. der Wissensch.*“-ban 1809 pontos jegyzeteket közölt. A' következő táblában Nicander a' lehető élettartósságnak viszonyát a' Svédországban és Finnlandban, azon adott idő alatt, tett ésszrévételek szerint adja elő, mellyeknek resultatuma a' Lambert 's mások után felvett általános meghatározásoktól igen különbözik. Mind férjfiak, mind asszonyok különösen jegyzetnek fel 's mind kettő általánosan számoltatik, a' hónapokat pedig tizesekben kell venni.

Kor	A' jövő élettartásnak esztendei		Mind kettő
	férjfiak	asszonyok.	
5 alatt	37,820	41,019	39,385
5	48,987	51,046	50,014
10	46,681	48,570	47,629
15	42,888	44,727	43,809
20	39,051	40,905	39,980
25	35,486	37,167	36,330
30	31,853	33,494	32,684
35	28,208	29,901	29,063
40	24,622	26,353	25,495
45	21,189	22,924	22,066
50	17,901	19,367	18,651
55	14,988	16,087	15,550
60	12,173	12,978	12,598
65	9,606	10,220	9,933
70	7,255	7,698	7,497
75	5,509	5,784	5,665
80	4,095	4,221	4,165
85	3,230	3,230	3,230
90	2,553	2,263	2,357
95	1,700	1,700	1,700

Nicander tábláiból a' többek közt a' politikai számvetésre nézve azon fontos környüállás is származik; hogy Svédországban és Finnlandban, hova a' tehenhimlő beoltatás 1804 vitetett be közönségesen, az elébbi 3 eszt. alatt eszt-ként 2-8000 (1793-tól 1803-ig általánosan 6000-en felyül) haltak meg himlőben, ugy, hogy az adott 5 eszt. alatt a' holtak száma ugy volt az élőkéhez, mint 1: 40-hez, ellenben ha a' tehenhimlő beoltatás nem vitetett volna be, csaknem mint 1: 39-hez. Ez a' környüállás azon észrevételre viszen, hogy minden halálózásra nézve tett elébbi vizsgálatok, a' himlő beoltatás utáni időre nézve nem vétethetnek alapul a' halálózás törvényének meghatározatására. Azt a' környüállást se kell elmellőznünk, hogy a' halálózás táblái nagyobbára nagy városokban készítették, melyeknek egész részeit a' népnek legalsóbb osztálya lakja, melly közt természeti és erkölcsi okok, főképpen az élet 30—40-dik eszt-ig, legnagyobb halálózást okoznak. Berekesztésül lássuk az élők és holtak számának az eddigi vizsgálatok után közönségesen bevett egymáshoz állását. Falun az élők és holtak száma ugy van egymáshoz, mint 40: 1-hez, a' kicsiny városokban 32: 1, a' nagyokban 28: 1, a' legnagyobb europai városokban 24: 1, egész tartományokban általánosan 35—36: 1; az élők és születtek általánosan 26: 1—28: 1; a' holtaké a' szü ettekéhez 1: 1,205; a' születtek közt a' fijké a' leányokéhoz 105: 100, ellenben minden élő férjfiaké az asszonyokéhoz mint 104: 100-hoz; továbbá az eszt. születtek száma a' házasultakéhoz mint 2: 9; falun az élőké a' házasultakéhoz, mint 115: 1, a' kicsiny városokban 103: 1, a' kereskedő városokban mint 106: 1, a' legnagyobb városokban mint 137: 1, az özvegy férjfiaké az özvegy asszonyokéhoz általjában mint 1: 3, 35-hez. S illyen vélemények többen is vannak, mellyeket Süszmilch munkájában látni lehet. — Mind ezekből természetesen következik, hogy a' polgári vagy politikai számvetés még igen tökéletlen. Helyesen jegyzi meg Jakob az ő „*Einleit. in das Studium der Staatswissenschaften*“ (Halle 1819), hogy olly munka, melly minden a' külömbféle politi-

kai feladatok kiszámolására szükséges észrevételeket gondos critical-val szedne össze 's rendelne el, megbecsülhetetlen kincs volna a' statustudósokra 's a' status tisztjeinek minden osztályaira nézve és hogy tökéletes politikai számvetésre, holtak, születtek, házasultak, urvacsorával, élők, emésztők (a' nemzet szükségéinek -kiszámolására) tökéletes lajstromai, a' különböző tartományokban lévő különböző kézi munkáknak, főképpen a' mezői munkásoknak 's manufaktúrákban dolgozóknak, a' készíttelen természetményeknek 's ezekből készített műveknek, a' különböző szükségek árának, az ár emelkedésének 's szállásának pontos táblái 's több e'félék elmulthatatlanul szükségesek.

POLGÁRI TÁRSASÁG, I. STATUS.

POLICINELL, I. PULCINELLA.

POLICIZIA, az ország belső rendje fentartására czélzó intézet. Fő tárgyai: 1) a' földnek vízarádások ellen bátorságba helyezése, 2) annak műveltetése 3) városokban 's falukbani együtt lakás 4) egészség (I. POLICIZIA ORVOSI) 5) a' köz bátorság és rend fentartása, 's a' vétek közvetlen megakadályoztatása. — A' policiziai rendszabások legelső nyomait az Egyiptombeliéknél 's később Mózsesnél találjuk. A' Romaiak az övéiket a' Görögöktől vették. Németországon kívül, Francia- és Angolyországnak, Orosz birodalomnak, Svécziának és Dániának, kivált egyes ágozatokban jeles policziájok van, de az Olaszországban volt korábbi jó intézetek oda lettek. — A' policziáról legjobban irtak: Justi, Lotz, Berg, Soden, Höck és Sonnenfels.

POLICIZIA (orvosi), az általános policziának azon fontos ága, melly a' nép egyes tagjainak testi javáról köteles gondoskodni. Ki kell tehát tanulnia, mi tarthatja meg 's mi döntheti veszélybe az ember életét és egészségét, hogy amazt előmozdítsa, emezt pedig elhárítsa vagy legalább gátolja. Minthogy a' társaság fő czélja az egyes tagok életének és egészségének, mint a' boldogság forrásának, bátorságosítása, innét kiki egyenest átlátja, hogy az orvosi policizia minden ország fő szükségeihez tartozik. Ennek pedig kötelessége az arról való gondoskodás, hogy az országban annyi ember éljen, a' mennyi csak élhet, hogy tehát a' népesedés előmozdítassék, a' nélkül, hogy túlnépesedés történék, melly viszont sokféleképen ártana, 's a' mellyek elhárítása végett minden hatalmában lévő eszközt meg kell ragadnia. E' tekintetből tehát ezen kötelességi erednek az orvosi policziának. A' házasság mozdítassék elő; a' nőtelenkedés pedig, melly törvénytelen kicsapongással jár, akadályoztassék meg. Azonban az igen kora, vagy igen késő, és az igen egyenetlen házasság, valamint az egészségtelen személyek egybekelése, ha t. i. betegségek a' házasság czéljában gátul szolgál, nem különben a' kényszerített házasság ne engedtessek meg. Különös gond viseltessék a' terhesekre és szoptatókra; a' szülésnél okos segédelmet nyújtó személyekben ne legyen szükség. Az asszonyi rendeltetés nem lévén egyéb a' nemzésnél, azon gyengesség, ha a' nőszemély nem tud hivatlen lenni a' természet erős szavához, ne számítassék neki akkora vétékül, hogy a' szükséges segedelem megtagadtassék tőle. Sőt a' törvénytelen szülést büntetésnek sem kell követnie, nehogy gyermekgyilkolás mocskolja be a' különben gyengéd anyai kezeket. A' gyermekek okos testi neveléséről kell gondoskodni, hogy azok ép, erős férfiakká, nőkké váljanak. Lykurgusnak ezt eszközlő törvényei tevék Spártát nagyvá. Az elhagyatott, árva, házasság kívüli gyermekek legyenek az ország felügyelése alatt. A' közönséges nevelő intézetek ne ártsanak a' gyermekek egészségének. — Az élelelről való gondoskodás is az orvosi policizia dolga. Az élelem találtassék elegendő mennyiségben, jóságban, mérséklett árron; az elmulthatatlanul szükségest pedig a' legszegényebbek is megszerezhesse. Az élelem áru-

lók, valamint bor, ser, szesz 'stb árusok felvigyázás alatt legyenek. A' levegő tisztasága fő figyelmet érdemel. A' lakások, házak, utcák tiszták legyenek, tisztítassanak. Sok ember egy halomra tartósan ne vergődjék; az utcák világítassanak meg 's rólok minden botlást, dülést okozó tárgyak hordattassanak el éjelenkiint, vagy világítassanak jól meg. Jó gond és rendelés legyen, hogy senki erőszakot vagy bosszútant ne szenvedjen, hogy a' közönséges épületek, hidak, egyházak játékszínek jó karban legyenek 's összeomlással senkit halál vagy életveszél ölébe ne döntsenek. A' vizáradás és tűz ellen bátorságosítassanak a' lakosok; a' városban való lövöldözés tiltassék el; az árthatmas vagy kellemetlen betegséű emberek tartassanak távol a' közhelyektől, mint p. o. a' tébolyodtak, nyavalyások, igen csonkultak, bujákórosak 'stb. Szoros rend alatt legyenek a' tündér-játékosok; az utcákon ne engedessék meg a' veszedelmes állapotok vigyázatlan körülhordozása. A' mérgek és étető szerek általában tilosak legyenek, senkinek gondatlan kezébe ne jöjenek 's a' kereskedésben is csak szoros feltételek alatt létezzenek. — A' megháborodott egészség visszaállítására vagy legalább a' betegség, sértődés 'stb. könnyebbitésére ügyes férjfiakban ne lásson szükségét az ország. Legyen tehát intézet, mellyből ügyes orvosok, seborvosok, szülészek és bábák jöjenek ki. Az eléggendő esmerettel nem bírónak semmi ürügy alatt meg ne engedessék a' gyógygyakorlás; a' kontárók keresztessenek fel és szorosan fenytessenek meg. A' policzia arra rendelt orvosok által mindig esmerje a' köz egészség állapotját. A' ragadványok ellen idejekoráú vettessék gát, sőt a' honi nyavalyák is irtassanak a' hely körülményinek okosmódotítása által. A' gyógyszertárak jó karban tartassanak; a' szerekkel bánók birjanak a' megkívántató esmeretekkel. A' betegek ápolói köteleztessenek le hivatalukhoz és tanitassanak okos bánásra. Az álhálalosokra nagy legyen a' vigyázat, a' halál bizonyos jelei előtt szabad ne legyen az eltemetés, azonban a' késő eltemetés se engedessék meg; a' temető a' helységen, városn kívül legyen. Nagy vigyázat kívántatik a' házi állatokra is; nem kell szükségét látni az ügyes baromgyógyításban; a' csordások (örzök) és kovácsok oktattassanak a' baromgyógyításban; általában az állatkinzás tiltassék el. — A' milly fontos azonban az orvosi policzia, olly gondatlansággal vannak iránta a' népek, nagy számmal. Hogy az orvosi policzia sikerrel lépjen lételre, megkívántatik hozzá 1) egy felső, és fejedelemnek vagy uralkodásnak alája vetett orvosi collegium. Ennek tagjai ne csak a' szükséges esmeretekkel birjanak, hanem idővel és hatalommal is kötelességök teljesítésére, ne csak az orvosi policziát tanulták legyen, hanem a' segédtudományokat is. 2) Hogy az orvosi policzianak az országban lévő személyei az orvosi fő collegium igazgatása 's törvényhatósága alatt legyenek 's mindnyája számára egy rendszabás álljon. 3) Összeköttetés azon collegium és fő policzia-tanács között, valamint minden orvosi személy 's policzia-ügyelő közt, de nem alája vetett. 4) Az alsóbb felsősegek gyakorlásba hozzák az orvosi főcollegium rendelkezései 's általában felelős terhe alatt legyenek az orvosi policzia fentartásáért és előmozdításáért. Köteleztessenek tehát általában, kétes esetben a' törvényes orvostól felvilágítást kérni; az orvos policziai munkákra, mint hárszásra, halottvizgálásra, betegápolásra bizodalmas embereket válasszanak; tanácskozásokba, mihelyt orvos-policziai tárgyról van, hívják meg a' törvényes orvost, valamint az orvosok törvényes és policziai tanácskozásukra 's vizsgálásukra mindig küldjenek közülök egy embert. L. Franktól „*System einer vollständigen medicinischen Polizei.*“ Vö. GYÓGYTUDOMÁNY (orvosi).

POLICZIA (titkos) azon kar, vagy hivatal, melly a' polgárok tetteire titokban vigyáz, hogy a' vétkek nyomait annál nagyobb si-

kerrel felfedezhesse, az uralkodás ellenségeit kitanulja 's a' politikai zavarokat mindjárt kezdetben elnyomja. — Ezen policzia teremtője XIV Lajos alatt d' Argenson marquis volt. Az ő szemei a' vétek legtitkosb rejtekibe is behatottak, 's kemény feyítéssel büntetvén egyaránt a' vétkes nagyokat és szegényeket, a' maga idejebeliektől Radamanthusnak (az alvilági kérékhetlen bírák egyikének) neveztetett. — Követte őt XV Lajos alatt Sartines, ki ebben szinte rendkívüli ügyességet mutatott ugyan, de kémeivé a' nép seprejét választotta, 's maga is nagy pazarló volt, így p. o. egyik szeretőjének egy gyémántokkal spékelt fáczánt küldött ajándékba, 's midőn egy másik szeretője tőle egy drága brilliantos gyűrűt nem akart elvenni, a' követ belőle porrá törette, 's az ennek irt levelkét azzal porozta meg. — Reája Lenoir (1774 — 1784) következett, ki inkább azon munkálkodott, hogy a' vétek 's kétségbeejtő inség forrásit bedugassza, mintsem hogy azokat büntesse. Mária Theresia ő tőle kért a' policzia elrendelésében utmutatást, és Pál orosz Czár őt szolgálatjába fogadta. — De minden policzia-igazgatók közt legfontosb 's legretentőbb Fouché volt Napoleon alatt, kinek is kémei egész Európában el voltak terjedve. — Ezen policzia felvigyázására néha ellen-policzia (Contre-police) szükséges, a' millyest Napoleon Fouché ellen tartott. Sz—E.

POLIGNAC (Gabriele Jolonde Martine hercegné, szül. 1750) a' szerencsétlen Maria Antonia királynénak legtitkosb meghittje, 's mint a' legszebb és szeretetre méltóbb asszonyok egyike, az udvarnak disze volt. A' király őt a' királyi herceg-kisasszonyok nevelőjének nevezte - ki, 's a' királyné erántai kegyelme 's bőkezűsége határtalan volt. Sógor-asszonya, Polignac Diana, egy eszes, de nagyra-vágyó asszony, ő általa jött a' királynéval öszveköttetésbe, 's úgy látszék, mintha az udvarnál szerencsését kereső nemességnek, pap-ságnak öszveköttetési pontja ez lett volna. Ezért gyűlölte a' nép a' Polignácokat, 's mind kettejeknek nagy veszedelmek közt kellett Franciaországból elfutniok. Ez időtől fogva Bécsben élt e' hercegné, hol férje a' francia királyi hercegek ügyvivője volt, 's ugyan itt is holt meg 1793. Fijai Armand és Julius Armand — X Károly szerencsétlen ministere — szinte szerencsétlen sorsok által lettek nevezetesekké.

POLIGNAC (Melchior) szül. 1661. † 1741 apát, utóbb cardinál 's híres diplomaticus, egy langvedoci előkelő nemzetségből származott. 1693-ban mint rendkívüli követ Lengyelországba küldetett, hogy Sobieski Jánost Franciaországgal Austria ellen szövetségre bírja. Sobieski halála után a' lengyel királyi választást Conti hercegre kellett volna vezetnie, 's e' célra XIV Lajostól fel volt hatalmazva, hogy mindennek, ki ebben őtet segitendi, 100,000 livret ígérhessen. Azonban minden ígéretei mellett is a' kujavieni püspök türekedései által a' szász választó-fejedelem kiáltatott ki királynak, 's Conti herceg, ki Danzig alá megérkezett, a' szárazra nem eresztetvén, Franciaországba visszaevezni kénytelenített. A' Danzigiak egyszersmind azt nyilatkoztatták ki, hogy ők Polignacot nem követnek, hanem ellenségöknek tekintik, 's holmijét elfoglalták. Ekkor Franciaországba visszatért, 's szerencsétlen követségéért 1698-ban bonporti apátságába számkivetett. 1710-ben Getruydenbergbe, 1712-ben pedig d' Huxelles marschallal és Menagerrel együtt mint meghatalmazott az ultrajectumi congressusra küldetett. Részt vett ő itt minden alkudozásokban, de 1713-ban magát visszahúzta, nem akarván III Jakabnak a' békekötésben megemert angol trónustóli kizárását aláírni, mivel ezen királyi hercegnek köszönhette cardinalis-kalapját. Mint író *Anti Lucretius* czimű munkája által esmeretes, melyben az epicureum systemát czáfolta meg.

POLITIKA (πολις gör. szótól, mely várost tesz), általában a társaságos élet tudománya és mestersége; világi okosság, különösen kormánytudomány, kormány mesterség, az az: a' kormány céljai lehető tökéletességgel elérésének tudománya és mestersége. Az első több tudományokra oszlik. A' politikai tudományok ugyan is tekinthet az ember életét a' statusban; 1) mint lehet és mint kell lennie: tulajdon értelmű statustudomány, vagy 2) mint fejlett 's mint képződött az ki: politikai és statustörténet; vagy 3) mint van jelenleg: status rajza és statistica. A' statustudomány az országot először a' törvény oldaláról tekinti (közönséges statustörvény); azután az okosság oldaláról; politika szűk értelemben. Az utolsó tekintetben tapasztalati tudomány, de az emberi rendeltetés ideáján alapul; azért feladása végtelen. Ennyiben, mint a' közönséges statustörvény, az alkalmazott bölcselkedés része. A' politika tulajdon értelemben, vagy a' kormány mesterség magában foglalja: I) a' statusalkotmány politikáját, vagy azt, mint kelljen a' statusban a' hatalmakat (I. STATUSHATALMAK) elrendelni 's egyesíteni. II) a' kormányzás politikája magában foglalja mind a' belső mind a' külső viszonyok vezetését, a' törvényhozó és végrehajtó hatalomra ügyelve. A' kormányzás tudománya tárgyazza: I) az egésznek egyesek jólléte által bátorságosítását, 's policziatudománynak hivatik, mely alá A) a' bátorság és B) a' jóllét policziája tartozik. Amaz magában foglalja a' háboru és béke politikáját (politika legszorosb értelemben), a' magas és országos (egyszermind városi, falusi, és uti) policziát, mely végsőhez a' büntető policzia 's az ország insége elleni intézetek kapcsolhatnak. Ehez tartozik az orvosi-, szegények-, országos-, gazdálkodás-, műszorgalom-, kereskedés-, és erkölcsök policziája; mindannyian a' népesítés policziájának tárgyai. (L. POLICZIA). 2) Az egyeseknek az egész jólléte által bátorságosítása. Azonban az utolsó, a' mennyiben a' polgári társaság célját az egyesekre nézve előmozdítja, a' törvényes rendtől, polgári jólléttől, és szellemi műveltségtől függ; ennyiben elkülönöztetik a) a' törvényhozás mestersége, mely részint a' büntető, polgári, és policziai törvények szerköztetését, részint ezeknek (tiszték és bírák által) végrehajtását 's a' törvénykezés rendét tárgyazza; b) a' statusgazdalkodás vagy statutakarekosság mestersége, melyhez a' nemzeti gazdaság, és statusgazdalkodás tudománya tartozik. Ez utolsóhoz tartozik aa) a' finanzia tudománya (status jövedelmeinek szaporítása és igazgatása), bb) a' cameralistica (a' statusérték kutfejeinek kormányzása és tökéletesítése); c) a' pallérozás policziája, mely minden erkölcsileg szellemi képző intézeteket, templomokat, iskolákat, litteraturát és művészetet, azaz, az emberi ségnek állapotját közvetlen magában foglalja. Gyakorlatában a' kormány mesterség mindenkor a' valóság által határoztatik meg, még pedig a' népek testi és szellemi sajátságai által. Azonban a' törvényadónak langesze a' népet is előbbre viheti, mihelyt maga erkölcsileg nemesítve van. Ez által tettek oly nagyokat a' hajdani törvényadók, Zoroaster, Mózes, és Solon. Igaz ugyan, hogy nehéz egy status physikai erejét az erkölcsi szabadságnak és az egész méltóságának alája rendelni; legnehezebb kivált politikai viharok idején. Egyébiránt bár korunk az éles elméjü teoriákban igen gazdag, még is igen keveset tettek azok a' polgári szabadság megerősítésére, de itt amott igen is sokat egy finomabb despotismus tervszerintibb megalapítására. Azonban gyakran a' népek is igen sokat vártak a' kormánytól, 's annál többet kívántak tőle, mennél többet kellett annak adniok; ebből mind két részről idegenkedés, megcsalt várakozás és elégtelenség származott. Ellenben ott, hol a' kormány formája lehetőségig a' nép szelleméhez szabotott, 's hol a' kormány mesterség a' maga kifejlésében ugyan ezzel együtt halad, többnyire elégtelenség.

találtatik. Ha mind a' kettő együtt nincsen, meghasonlás és pártküzdeés támad, melly vagy a' polgáriság és nemzeti élet megsemmisítésével, vagy zendüléssel végződik. Azonban, ha szinte eszközeinek czélirányosságában botlanék is a' politika, megőrizendi magát az igazságtalanságtól 's így a' statust belső felbomlásától, ha erkölcsileg felemelt karaktert bizonyít. Ez egy részben oka a' régiebb kormányalkotmányok hosszú tartósságának! Kelett. i. a' vallást tevé a' kormányforma lelkévé; de mind a' kettőt nemzeti rendbe szorítá, 's e' miatt végre mind a' ketten mumiává zsugorodtak össze. Rómában a' vallás a' politika szolgálója volt, 's a' kormányforma a' babonáság alkotmányával együtt összedült. Görögországban a' vallás és kormányforma kölcsönösen hatának egymásba, mind a' kettő észképektől lelkesülve, 's e' szövetségből csirádzék a' soloni-socratesi műveltség. Midőn a' francia convent törvényadóji a' vallást kiakarák zárni a' politikai rendből, megsérték az emberi természet törvényét, melly szerint az erkölcsi szabadság a' polgári engedelmességgel csak vallásos művelés által olvastathatik egybe. Altaljában a' hatalmasak esze újabb időben az egészet egy pontosan kiszámolt mechanizmus szerint akará vezetni; de ennek rugóttollai okosság és haszonlesés valának. Kevélységében szinte annyira ment, hogy a' moralt és politikát elválasztani, vagy az úgy nevezett nagy moralt a' kicsinytől megkülönböztetni merészlené; innen ama csel és erőszak szövénye az utolsó három század politikai történetiben, Nápolynak XII Lajos és Cath. Ferdinánd által lett felosztásától Lengyelország feldarabolásáig, 's a' szárazföldi rendszer kiképzéséig. Convenienz-politika a' külső viszonyokban; egy durvább sultanizmus vagy egy finomabb ministeri despotismus a' belső igazgatásban: ez vala többnyire az újabb kormányesterség karaktere. Végre 1815 a' s z e n t a l l i a n t i a (l. e.) azon alaptételt állítá fel, hogy mind belső, mind külső politikának keresztényinek kell lenni. E' szellemben nyilatkoztaták ki az öt fejedelmek Aachenben Nov. 15 1818 ministereik által, hogy egész kormányesterségök egyetlen zsinórmértékéül a' nemzetek jusainak alaptételeit veendőik. Így végre kimondá a' diplomacia, mit a' theoria Platótól fogva egész Kantig (l. ennek *Ewige Frieden* czimű munk.) bebizonyított. A' morálnak a' politika iránti viszonyáról I. Garve, Berg, Ferguson, és Droz iratait. Politikáról jelesb írók: Plato és Aristoteles, Cicero, Macchiavelli, Lipsius, Bodini, Spinoza, Montesquieu, Nagy Fridrik, Rousseau, Beccaria, Smith Adám, Achenwall, Schlözer, Luden, Wagner I.I. Pölicz, 's t. Remek művek Heeren-*Ideen über die Politik der vornehmsten Völker der alten Welt* és *Handb. der Geschichte des europ. Staatensystems* czimű munkái. Gibbon, Robertson, Müller (Joh. v.) és v. Splitter is szövétneket gyujtanak a' gondolkodónak. Flassan *Histoire de la diplomatie française etc.* könyve mint történeti és politikai tár, haszonvehető.

PÖLITZ (Károly Henrik Lajos) szász k. udvari tanácsos, a' bölcselekedés tanítója és a' lipcei egyetemnél professor a' status-tudományokban, egy a' legmunkásabb német írók és tanítók közt a' historiában, politikában és német nyelvben, szül. Ernsthaltban 17 Aug. 1772. Attyától, odaváló predikátortól jól készítettven, 1786 — 91-ig Chemniczben tanult, hől a' bölcselekedés eránti nagy kedv benne felebredt. Csak hamar a' históriához való különös hajlandóság jött ahoz, párosódván a' kedvelt tudományokhoz szükségés legjobb könyvek megszerzésének vágyával. Ez okból tehetős házakban tanítgatott és már Chemniczben igen szép és jórendű könyvtára volt. A' mit egyszer hirtelen és elevenen felfogott, elméjében azt hiven megtartotta, tulajdonává tette és miolta írói pályára lépett (1793) tulajdon formába öltöztette, a' tárgyakat több szempontból vevén vizs-

gálat alá és az újabb vizsgálódásokat jól megrostálva vehén fel. Így fáradhatatlan szorgalma és minden cselekedetiben a' legtökéletesebb rendtartása mellett, éles belátásra tett szert, melly munkásságát kettőztette, ugy annyira, hogy tudományos előhaladása benne második természetbe válna. Lipszéban, hol P. 1791 óta tanult, majd mint Heydenreich tanítványa a' critica bölcselkedésre, mint Beck halgatója pedig a' históriára határozta magát; de egyszersmind Platnernek anthropologiai, erkölcsi-philosophiai és aetheticai tanításai által arra a' felséges gondolatra jött, hogy az élet bölcselkedését kelene szélesebben kiterjeszteni, a' mit későbben históriai munkáiban követett is, ugy, hogy azoknak átaljában e' fő esmertető jele. Lipszéban a' bölcselkedés és história tanulásán kívül papi tudományokat is halgatott Morustól, Rosenmüllertől 's másoktól. 1794 szabadságot nyert leczkéket tartani Lipszéban. Minekutána I eszt. bölcselkedést, históriát, neveléstudományt és stylistikát tanított volna, Reinhard ötét Dresdában a' nemes academiánál erkölcs-tudomány és história tanítójává ajánlotta. Ezen hivatalában, mellyet 1795 Martól Sz. Mihály napjáig 1803 viselt, felette sokat tett azon intézet (1798 oltá) sebes lépésekkel való előhaladására, annak akkori nagy érdemű igazgatójával, későbbi 1804 mh. vezérstrázsamester Christianival kezett fogva; mivel ő nem csak kidolgozta az egész tanítási rendszert, hanem egyszersmind több tudományokat is részint tanított, részint igazgatott. Ez a' gyakorlása olyan tisztaságot és helyes módot adott tanításának, melly ötét, mint író is, felette ajánlja. Rövid idő alatt több rendbéli históriát és német nyelvet tanító munkát bocsátott világ elibe, mellyekben tisztelettel kell megismereni sok oldalú esmereteit 's tanításmódjának czélerányosságát. Azomban ezen tudósnak természeti rendeltetése academiái élet volt, mint a' ki széles tudománya mellett ritka előadásbeli tehetséggel is bírt. Azért Reinhard 1803 Lipszébe ötét visszahívta, hol a' bölcselkedés rendkívüli professorává lett. Még azon eszt. a' wittenbergi főoskolába tétetett által, hol 1808 Schröck helyébe história tanítója, Ebertnek helyébe pedig az academiái seminarium igazgatója tett. Mikor az egyetem az 1813 háború következésében Wittenbergből, melly erősséggé formáltatott, Schmiedeburgbe tétetett által, elment vele Pölitz is, hanem későbben nem követte azt Hallébe, mivel a' k. szász országlástól 1815 visszahívott Lipszébe. Itt munkálódik ő serényen, mint tanító és író; egyszersmind a' *Leipz. Litteraturzeitung* kiadását is viszi. Különösen érdemessé teszi magát az által, hogy a' tanulókat tudományos tanácsával oktatja és azon szivességével, mellynél fogva azoknak gazdag könyvtárába szabad bemenetelt, 's olvasást enged. Mint mondják, ezt a' szépen elrendelt és tökéletes lajstrommal felkészült 25,000 darab. álló könyvtárt, melly a' wittenbergi háború veszélyitől szerencsésen megmenekedett, a' lipcsei egyetemnek hagyta végrendelésében. Számos munkáit, mellyek különösen az aetheticát és jelenkor históriáját tárgyazzák, előszámlálja Meusel. Különösen bölcselkedési, nevelési, aetheticai, statustudományi, históriai tárgyakat és német nyelvet foglalnak azok magokban. Mint történet és statustudományi író a' régi 's új rendszerek, vélekedések és részrehajlások megítélésében, neutralis helyet foglal, a' jelenkort ugy tekintvén, mint régen elmúlt időt és maga tulajdon meggyőződése szerint ítélvén, különös figyelmet fordít az emberiségre, jussokra és törvényes szabadságra. Tudományos munkái nagy érdemek, a' czélerányos rendnél, világos, könnyű előadásnál és bő tartalomnál fogva, stylisticai tekintetben is tökéletesen megfelelenek a' jelenkor pallérozottsága kívánatának és a' tudományok mostani álláspontjának. Innen sok többször kiadatott. Így hollandi nyelvre is lefordított munkája *Weltgeschichte für gebildete Leser und Studirende* 1805 oltá már 5ször ada-

tott ki (1825 4 köt. rézm.) és *kleine Weltgeschichte*-je 1808 oltá már hasonlólul 5 kiad. ért 1825. Ezenkívül historiai-politika tekintetben leirta *Die staatensysteme Europas und Amerikas seit 1783* (Leipz. 1827). Olvasatásra méltó előbeszédében kitetszik, hogy ő a didaktikában tapasztalt mester és ollyan tudomány ember, ki jelenkorát környüállásosan esmeri. Németország különös históriájára is nyomon és jó plán szerént készült munkákat adott ki, illyenek p. o. *Geschichte des königreichs Sachsen* 1817; *Geschichte des östreich. Kaiserstaats* 1817; és *Geschichte der preussischen Monarchie* 1818, melyekben a környüállásoknak oknyomozó öszvefűggését azon kölesönös munkálatból magyarázza ki, melly a népnek és statusnak belső 's külső életéből áll elő. Egy főmunkája ezen tudónak: *Die Staatswissenschaften im Lichte unserer Zeit* (Leipz. 1824, 5 rész) egészen új és a szerző tulajdon plánja szerént rajzolja le az egész politikai mezőt. A' német nyelv mívelődésére sok hasznot tett 30 év oltá: csak több izben megjelent munkáit említjük, u. m. *Theorie der Interpunction*; academiái kézi könyvét *Sprache der Deutschen philosophisch und geschichtlich* (Leipz. 1820); bő munkáját *Das Gesamtgebiet der deutschen Sprache nach Prosa, Poesie und Beredtsamkeit* (4 köt. Leipz. 1825); és kézikönyveit: 1) *Lehrbuch der deutschen prosaischen und rednerischen*, és 2) *der deutschen dichterischen Schreibart* (Halle 1827). 1828 oltá havankint adja ki a *Jahrbücher der Geschichte und Staatskunst*. Hilscher histór. zsebtárát szép leírásokkal gazdagította, illyenek *Geschichte des Königreichs Sachsen* (1826) és *Gesch. Preusens* (4 köt. 1827).

POLIZIANO (Angelo) szül. 1454 Monte Pulcianóban. Jóllehet ifjúságát inségben töltötte, azért még is nagy buzgalommal adá magát a' tudományokra. A' költésben magát a' görög és római mivek szerént mívelé ki, minden egyéb előrei oktatás nélkül, 's Homért deákra fordítá. Alig mult el 15 esztendő, midőn honi nyeivén a' nyolczas rímet (ottave) megpróbálta, 's ez által Ariost és Tassónak előre utat nyitott. Medici Lőrincz, a' tudományok és költés barátja maga mellé házához vette őt, 's itt annak ritka gyűjteményében Poliziano egészen a' régi mivek kutatására adá magát. Lefordította Theocritust és Kallimachust, irt deák nyelven elegiákat, odákat és epigrammákat, 's olasz canzonjai 's balladáji is csinosságok 's az ideák gazdagsága által kitetszők. VIII Innocentius pápa felszöllítésára Herodianust, Epictetus Enchiridionját, Plutarchus életét 's Plató Charmidesét is deákra fordította. Lefordított Homerusa 's Hippocratese elvesztek. A' florentziai gymnasiumban a' görög és deák nyelv tanítószékét elnyervén, mindenünnen tódultak hozzá a' halgatók, 's a' legtudósabb idejebeli férfiak is tanítványi közé ültek. Világi boldogságát egyedül feleségéveli rosz élete zavarta meg, ki őt rút külseje, 's darabos erkölcei miatt nem szivelhette.

POLLUX, I. CASTOR.

PÖLNITZ (Károly Lajos, báró), Issominban szül. a' kölni érsekségben, 25 Febr. 1692, Gerhard Bernhard brandenburgi statusministernek és vezérstrázsamesternek második fija, már korán kitetszett észtehetségeivel 's esmereteivel, beútaza Európának nagyobb részét, 's szeretetre méltó tulajdonságaiért minden udvarnál szabad bemenetele volt. Észrevételeit ezen cz. alatt „*Lettres et mémoires de Charles Louis, Baron de Pölnitz, avec nouveaux mémoires de sa vie et la relation de ses premiers voyages*“ (Amsterdam 1727), közlötte. Vizsgálódó lelke 's azon elmésség, mellyel a' munka irva van, igen sok olvasót szereztek neki. Több izben 's külömböző helyeken kinyomatott 's németre fordított. 1734 kiadta „*L'état abrégé de Saxe sous le règne d'Auguste III, roi de Pologne*“ (Frankfurt). 1737 jelent meg ezen esmeretes munkája „*La Saxe galante*.“ Nagy